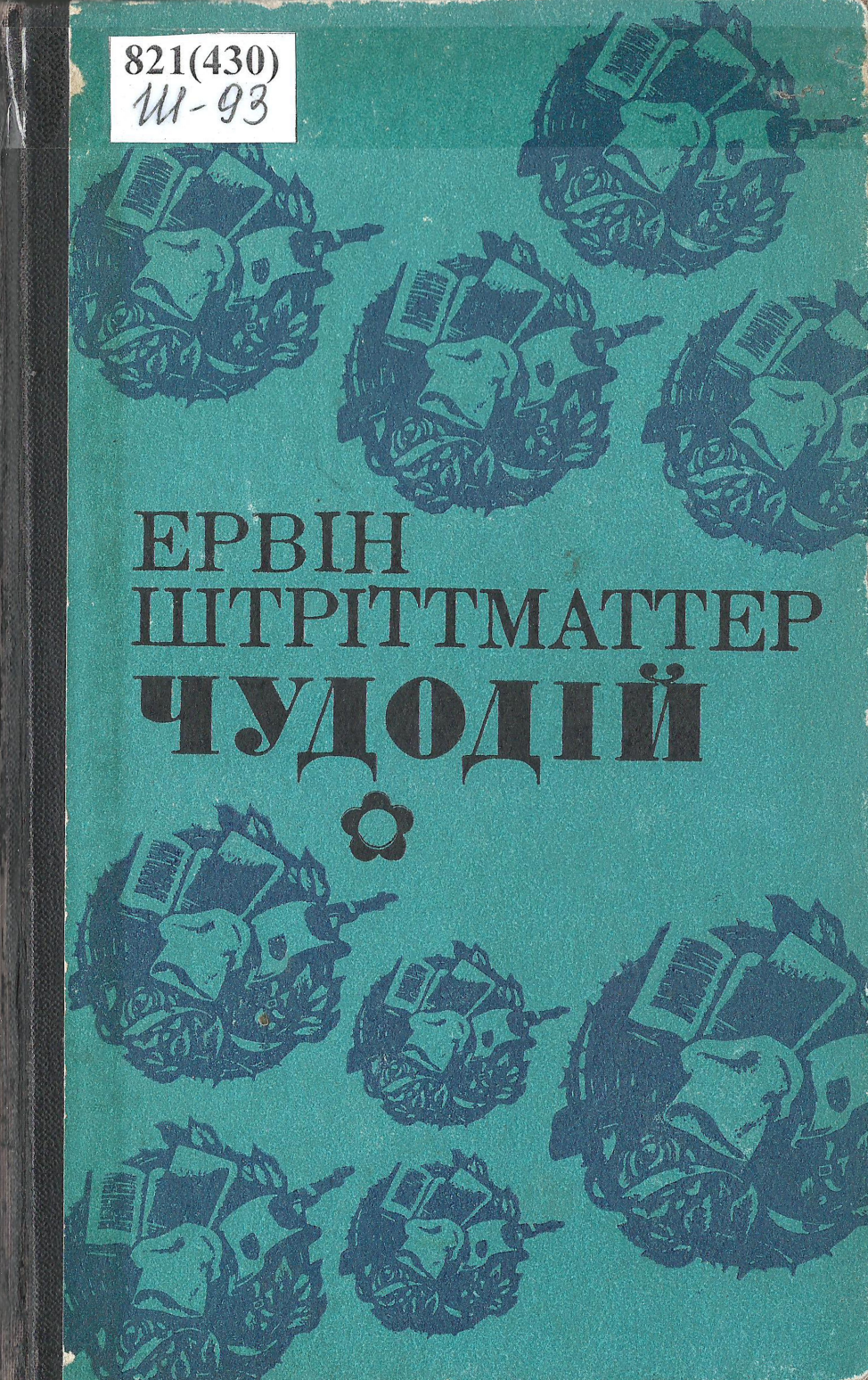

821(430)

Ш-93

ЕРВІН
ШТРИТМАТТЕР
ЧУДОДІЙ

Серія Дружба

*Ілюстрації
МИКОЛИ БОГДАНЦЯ*

ЕРВІН
ШТРИТТМАТТЕР

ЧУДОДІЙ

Роман

Переклали з німецької
ОТІЛІЯ СЛОВЕНКО
та ЮРІЙ МИХАЙЛЮК

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1976

Роман «Чудодій» — це історія життя «маленької людини» за тяжких часів фашизму в Німеччині. Герой твору — Станіслаус Бюднер, мрійник і фантазер, якого ще в дитинстві вважали чаклуном, «чудодієм», у пошуках заробітку блукає від міста до міста, згодом опиняється в гітлерівській армії, де зазнає всіляких знущань, паруги й глузувань. З часом Станіслаус починає усвідомлювати облудність гітлерівської пропаганди й дезертирує з армії.

Післямова НАДІЇ МАТУЗОВОЇ

Перекладено за виданням:
Erwin Strittmatter. Der Wundertäter.
Aufbau-Verlag, Berlin, 1957.

Друге видання перекладу

© Післямова, ілюстрації — видавництво «Дніпро», 1976.

I. КОЛИ СПІВАЮТЬ ЦВІРКУНИ...

1 У селі Вальдвізені на світ з'являється Станіслаус. Ще до свого народження він зазіхав на дорогий цінний запас палива на зиму, а його татусь Густав лупцює новитуху.

Господар лісу підняв руку:
— Стій!

Сухорлява рука захиталася серед віття, немов якийсь химерний плід. Чоловік із візком спинився. Від страху він зіщулився і втупив погляд у траву поперед себе. Він не бачив, як виблискували краплі роси на стеблинах, і не чув, як кувала зозуля.

Лісничий вийшов із засідки в сосняку й рушив до чоловіка. Очима він, здавалося, перебирав увесь хмиз, що лежав на візку. Господар візка, складув Густав Бюднер, віз останній оберемонок хмизу, що належав йому за цей рік.

Під хмизом лісничий виявив розпиляний сухостій. Він дістав записника і щось занотував. Густав Бюднер розглядав

довгий ніготь на вказівному пальці лісничого. Навіщо людині такий довгий ніготь? Може, для того, щоб прочитати ним пінкову люльку? Лісничий підійшов до дерева на узліссі, нахилився і довгим нігтем накреслив на землі хрест:

— Отут скидай!

Потім виписав квитанцію: «Штраф один талер за спробу вкрасти з власного лісу графа Арніма чверть сажня ділової деревини. Вальдвізен, 12 липня 1909 року. Лісничий *Дукман*».

Прощай назавжди, любий талере!

Втрата цілого талера завдала великої шкоди статкам Бюднерів. Вони не мали тепер і трьох марок, щоб купити у графському лісництві дозвіл на збирання чорниці. Лена, Густавова дружина, збираючи ягоди потай, щоразу обливалася холодним потом від страху. Вона боялася помічника лісничого, який, немов гончак, гасав по лісі, а вона ж була при надії.

Хіба міг Густав Бюднер отак ні сіло ні впало віддати свій останній талер і залишити розпиляний сухостій разом з останнім оберемком хмизу там, де їх довелося скинути? Е, ні! У неділю Густав затіяв з дітьми гру в автомобілі. Кожне дитя гуло й тутукало по-своєму. А Густав був господарем, який посилає «машини» куди схоче. І він показав їм з гудінням і тутуканням під'їхати до того місця, де лісничий своїм довгим нігтем накреслив на землі хреста. Кожний автомобіль мав привезти додому по хмизині. А для кругляків Густав склав машину з двох дітлахів — потужний ваговоз. Довелось тільки довго пояснювати, що це таке. Діти знали графів лімузин на високих колесах, а вантажної машини зроду не бачили. Така була морока з паливом, така халепа!

Густав Бюднер, наче міцною пуповиною, був зв'язаний із світом цілою низкою життєстійких предків. Його батько, Готлоб Бюднер, надто рано приніс своїй матері, Густавовій бабусі, яка була служницею, радощі материнства. Вона ще не дозріла до тих радощів, була ще незаміжня й не збиралася присвячувати себе турботам про дітей. Тому він не повинен був з'являтися на світ. Але він уперто чинив опір і отруйним відварам, і червоному вину з гвоздиком, і плиганню зі стільчика в корівнику, і навіть зухвалому втручанню баби-повитухи. Наперекір усьому він таки з'явився на світ — не дав собі перешкодити.

Батько Готлоба Бюднера витримав смертельні удари пруської палиці графа Арніма. Він вижив після графської екезекуції, хоч на все життя залишився кульгавий.

Дід Готлоба Бюднера відбувся від віспи тільки ряботинням на обличчі, а прадід провів грубо збитий човен свого життя крізь хвилі чуми. Одне слово, всі Бюднери уперто перемагали смерть і загибель, як перемагає їх придорожній бур'ян,— його розтопчуть, а в ньому знов і знов пробуджуються життєві сили.

Якось увечері, через три тижні після того, як останню в'язку хмизу було перенесено, Густав Бюднер поспішав з роботи додому.

П'ять швидких кроків — потім стрибок! Він вийшов з лісу в поле. Лісова дорога була в затінку, а польова іскрилася від розпеченого на сонці піску. Бюднер примружив очі й подивився на своє картопляне поле — вузьку смужку піщаного ґрунту з жалюгідними кущиками. Біля межі мав стояти навантажений візок, і його треба було відвезти додому. Але візка на місці не виявилось. Отже, Лена сьогодні не полола і не наготувала бур'яну для кози.

Щойно у лісі Густав насвистував безглузду пісеньку:

Птах співає від кохання,
Та коли в гнізді пташата
Розкривають дзьоби зрання,
То йому вже не співати... —

а тепер у його думки, мов чорний лісовий павук, заповзала злість.

Он уже видно й хутірець із п'яти будиночків — кожний ніби в гнізді з кущів і дерев, а поряд хлівець, немов дитя будинку. З димаря над Бюднеровим дахом густими клубами валив дим. Отже, Лена палила дрова, припасені на зиму,— такі дорогі, здобуті з такими труднощами дрова! Чорний павук злості вже цілком обплутав Густавові думки. Чоловік ладен був побігти, як звір, на чотирьох, аби лише швидше дістатися додому. Скільки разів наказував він Лені, щоб вона готувала обід зранку, коли варить картоплю для худоби. А вона знов не послухалась і тепер не жаліє палива, тільки б надолужити згаяний час. Ох, оте кляте шиття! І ота триклята жінчина пристрасть до книжок! Він не має нічого проти шиття. Це річ потрібна. Не годиться ходити серед людей і світити голим тілом. Не заперечує він і проти книжок — вони іноді допомагають

забути про тяжкі злидні. Але Густав проти того, щоб шити й читати серед білого дня. За шиття слід братися увечері, під час відпочинку, а вдень, для того, щоб забути про тяжкі злидні, їй треба дужче налягати на роботу. Гнів навалився Густавові на спину, наче важкий лантух. Він спіткнувся на рівній дорозі, і в цю мить хрипкий дитячий голос крикнув йому:

— Можеш не поспішати, його ще нема!

Його дочка Ельзбет сиділа під кущем дикого бузку. Густав так раптово спинився, що у флязі хлопнула решта ячмінної кави.

— Кого ще нема?

— Новенького.

— Якого новенького?

— Мене посилали по тітоньку Шнаппауф. Вона разом з мамою чекає на чорногозу.

Густав прискорив ходу. Хіба ж на тих жінок можна покластися? Адже Лена навіть не записала дня, коли злучали молоду козу.

Зойки, вереск. Густав рвучко обернувся, як флюгер під час бурі. За ним, штовхаючи одне одного, дріботіли всі його шестеро дітей: кожному кортіло побачити новенького першим. Герберт упав на купу піску і заревів. Пауль спіткнувся об нього й собі заверещав. Ельзбет, невдоволено лаючись, побігла на допомогу. Густав замахав руками:

— Назад, назад, до бузку! Прийдете, коли я засвищу вам.

— А що ж ти свистітимеш?

— «Розтринькав Юлій все, що мав...»

Ворота у двір — навстіж, садова хвіртка — теж.

«Це піби скидається на двійнят. Господи боже, ти ж добрий і все бачиш, змилосоєрсья!» — подумав Густав.

Зварена для худоби картопля лежала в кориті. А з дима-ря шугав дим. У хаті гріли окріп для купання новона-родженого. Густав набрав горщик сирої картоплі. Чому б разом не зварити корм і на завтра? Отак, з горщиком у руках і з рюкзаком за плечима, Густав пішов до кухні, назустріч народженню ще однієї дитини.

У замку клацнув ключ. Із спальні вийшла повитуха. Оглядна, червонощока — втілення здоров'я, вселюдська пенька.

— Знову гарний хлопчик, Густаве!

Для Густава повитуха була рідною сестрою могильника.

Кому горе, а їм радість. Повитуха і могильник усе життя працюють пліч-о-пліч: вона допомагає людині з'явитися на цей злосчасний світ, а він випроводжає її з нього. Ну, а платити мусять усі інші жителі світу цього.

Густав розсунув горщики в печі і навіть не глянув на постачальницю могильника.

— Відчепися від мене, пелюшкова відьмо!

Повитуха весело полоскала руки в гарчій воді.

— Хлопчик фунтів на дев'ять, Густаве!

Густав провів щербатим гребінцем по своєму стриженому волоссю.

— Признайся все-таки, що годують тебе бідняки.

Повитуха витерла руки. Обличчя в неї було як у ліверанта після вигідного продажу коня.

— Всі люди дякують богу, коли він дарує їм здорових дітей.

Рука в Густава тремтіла, і проділ, що він його робив у коротких пасмах волосся над самим лобом, вийшов кривим.

— Признайся, хіба ж не бідняки роблять тебе такою веселою?

Обличчя в повитухи почервоніло.

— Ні! — Вона жбурнула свої інструменти в сумку.

— Може, інші платять тобі більше?

— Я не знаю нікого іншого. Заткнув би ти краще пельку!

— Я кажу про тих, хто посилає по тебе вже на другому місяці.

На переніссі в повитухи з'явилася гнівна зморшка. Густав від хвилювання почав розчісувати борідку.

— Признайся, адже з жіночого тіла ти витягаєш не лише живих дітей, а й готових янголят, аби тільки тобі заплатили...

Повитуха знов закачала рукава.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Коли грошей тьма, не треба й ума. А нам, біднякам, ох, скільки ж того ума треба мати, щоб із своїх немовлят виростити справжніх людей.

Повитуха захопила Густава за барки, Густав ухопив повитуху. Вони борюкались, аж поки на кофті в неї повідлітали всі гудзики. Величезні перса вселюдської неньки, наче опара, вивалилися з сорочки.

— Мене цим не злякаєш! — вигукнув Густав і схопив огрядну жінку за стегна. А вона, посинівши від люті, вцепилася йому в щойно розчесане волосся. Вони борюкалися,

важко соучи. З грюкотом перекинулося відро; холодна вода хлюпнула на круглі литки повитухи, і та заверещала:

— Щастя твоє, що моя робота не дозволяє мені відпускати нігті!

Двері із спальні раптом розчинились. На порозі з'явилася Лена, тремтяча й бліда, як полотно. Густав і повитуха розлетілись у різні боки, як бойові півні. Розпатлана повитуха знову згадала про свої обов'язки...

— Мерщій у ліжку, Лено! А з цим я й сама впораюсь. Так йому дам, що й не встане.

Лена не плакала. В неї більш не було сліз. Вона заломила руки, і її бліді губи затремтіли. Густав устиг підхопити її, перш ніж вона впала.

Весь у подряпинах, Густав сидів на краю ліжка породіллі.

— А що, хіба не можна сказати правду?

— Не завжди.

— Тобто завжди не можна?

— Щоб виросла правда, треба добре угноїти ґрунт.

— Звідки в тебе знову ця премудрість, жінко?

— З книжки.

— У книжках життя показане беззубим.— Густав погладив жінчину руку. На великому пальці в нього був мозоль, твердий, мов кістка. Чоловік натер його на заводі складувною трубкою.— Як же нам тепер бути з хрестинами?

Лена заплющила очі. В її знекровленому тілі бриніла музика, яку чула тільки вона сама.

Густав сидів на картатій ковдрі, нерухомий, як пень, і думав. Але він не міг думати мовчки.

— Хрестини, хрестини... І навіщо людині хреститися, га? Аби дати комусь нагоду добре напхати собі черево? Я знав одного — жоден пастор не кропив його святою водою. І що ж? На його долю випало аж ніяк не більше лиха, ніж на долю будь-кого із нас, хрещених. Він працював разом зі мною на заводі, а родом був із Польщі, чи що. Його просто забули охрестити. Проте він мав навіть особливий хист від бога — міг жерти скло. Як тільки чоловік перепустить чарчину, починає жартома їсти скло. На закуску зжує чарку, а замість печені — пивний кухоль. За це зіваки ставили йому і випивку, й закуску. Так він не раз економив на їжі.

Лена прийшла до пам'яті. Вона дивилась на свого чоловіка так, як, певно, матері в усьому світі дивляться на

своїх чоловіків. Він був чарівник, він був той вітер, що вривається в листя розквітлої вишні і притискує вкриті пилком тільця бджіл до нижніх чашечок квітів. Вітер, що зумовлює великі перетворення.

А Густав вів далі:

— Є цілі народи, що обходяться без хрестин. Отож і грошей на це вони не витрачають.

Лена спробувала підвестись.

— А ми візьмемо багатих хрещених батьків.

— Еге, коли б то пощастило!

Густав вийшов з дому і почав насвистувати: «Розтринькав Юлій все, що мав...» З куців дикого бузку випурхнули діти. Важко ступаючи, він рушив з візком до картопляного поля. Два тижні йому доведеться працювати й за дружину.

Повитуха більш не з'являлася. По гроші, які їй належали, з сільської управи прийшов посильний.

2 Станіслаус дістає ім'я скложера. Пастор дбає про душу новонародженого і перелякує на смерть його матір Лену.

Бюднери радились, яке ім'я дати новонародженому. Татусь Густав перелічив своїх синів. Великий палець — Еріх, вказівний — Пауль, середній — Артур, а підмізинний і мізинець — Віллі і Герберт.

— Тепер нам потрібен Станіслаус,— сказав Густав.

— А я б хотіла назвати його Бодо,— відповіла Лена.

— Бодо? Великого собаку в крайньому разі можна було б назвати Бодо.— Густав погойдував на колінах чотирічного Герберта.

— Станіслаусом не звать жодної людини в світі. Нам потрібен Гюнтер. У всіх людей уже є Гюнтери,— втрутилась Ельзбет, найстарша, і взялася в боки.

Густав схопився з місця, зсадив з колін малого і з відстебнутими, обвислими до землі підтяжками заходів по кухні.

— Це твоя дитина, чи що? А до речі, скільки тобі років?

— Тринадцять.

— Отож-бо й є! А Станіслаусом звався отой скложер.

Лена ще раз спробувала запропонувати ім'я Бодо.

— Це був великий майстер грати на скрипці.

— А звідки ти про нього знаєш?

— Із книжки, яку мені дала управителява жінка. Йому досить було тричі провести смичком по струнах, і всі жінки починали танцювати.

Густав наступив на підтяжки.

— А чоловіки?

— Вони його ненавиділи.

— От бачиш! Ні, Бодо не годиться. Цей малий зватися має Станіслаус — і край!

Ельзбет забилась у запічок.

— Усі дражнитимуть його страусом. Ось побачиш, йому кричатимуть: «Станіслаус — дурний страус!»

Густав уважно подивився на муху, що сиділа на стіні, і сказав:

— Можливо. Та тільки доти, доки він почне жерти скло!

Службовець у магістраті підняв окуляри на лоб. Велика синювата бородавка притримувала їх і не давала сповзти на ніс.

— Станіслаус? Щось воно надто по-польському.

Густав Бюднер махнув шапкою:

— Станіслаус є в календарі!

— А чому б не назвати твого хлопчика Вільгельмом? У наших записах давно вже не було Вільгельма.— Службовець заходився чистити перо об прес-пап'є.

Густав спалахнув. Весь світ був проти його Станіслауса!

— Вільгельмом може зватися кожний бовдур. А мій син — Станіслаус. Зрештою, не ти його зробив.

Службовець потер велику мочку вуха.

— А ти, Бюднере, часом не соціал-демократ?

— Відчепися з своїми соціал-димокрадами. Я сам по собі, а Станіслаус буде Станіслаусом і жертиме скло!

— І ти не знаєш, хто зветься Вільгельмом?

— Цього імені нема в календарі.

Службовець дуже неохоче вписав у реєстрову книгу: «...дитина на ймення Станіслаус...»

Прощаючись, Густав уклонився. Службовець не відповів.

З хрестинами довелося почекати. І все через ті статки!

Минуло два тижні, і ось у двері Бюднерового дому тихо і смиренно постукав пастор. Густав саме збирався поголитись і сидів з однією наміленою щочкою перед подряпанним дзеркалом. Пастор пройшов на кухню, важко гупаючи наглянсованими шкіряними черевиками. У Лени випав з рук емальований дитячий кухлик з портретом кайзера

Вільгельма. Шматочок емалі відлущився. У Вільгельма зникли його закручені вгору вуса, а рот перетворився на пащеку. Пастор розстібнув на грудях свій сюртук. Потім, важко дихаючи, заклав товстий вказівний палець за білий накрохмалений комірць і таким чином пропустив до грудей трохи свіжого повітря. Над цупким комірцем стирчала багрова голова — качан червоної капусти, а зверху — чорний капелюх. Посланець бога гепнувся на табуретку, ледве не потрапивши святим задом у таз.

— Ми... мир вам, і хай буде з вами боже благословення!

Густав провів рукою по намиленій щоці і стріпнув піну за вікно. Лена скинула фартух, перевернула його на другий бік і знову наділа.

— Це ти і є та сама Лена, що була швачкою в замку?

— Та сама, пане пастор.

— Давно ми з тобою не бачилися, дитя моє.

— У кожного свій клопіт. Семеро дітей, пане пастор.

— Бог благословив вас. Семеро, кажеш, овечко моя Лено? І я охрестив їх усіх чи, може, одного з них перехопив хтось інший? Мені здається, що я хрестив у тебе шістьох, тільки шістьох.

— Прошу пробачення, пане пастор, сьоме оце тільки знайшлося,— втрутився Густав.

Пастор уважно подивився на нього.

— А ти хто, сину мій?

— Це мій чоловік, пане пастор.— Лена вкинула в плиту сухе поліно — двічі вкрадене поліно,— щоб зварити каву.

Пастор не зводив з Густава очей.

— Сину мій, подай мені руку!

Густав простяг руку. Пастор подивився на Лену, яка стояла навколішки перед плитою.

— Він що, язичник, твій чоловік? Я ніколи не бачив його в церкві.

— Він не язичник, пане пастор.

— Скільки вже твоєму найменшому, моя духовна дочко Лено?

— Два тижні і один день.

— А як ви його назвете?

— Назвемо його Станіслаусом, пане пастор.

— Станіслаусом? Мало того, що йому вже два тижні і він досі язичник, то ще й Станіслаус?

— Це ім'я є в календарі! — загрозово сказав Бюднер.

— Сором тобі, суемудра душе! Станіслаус — католицьке ім'я і все одно що поганське.— Святий отець поляскував

себе по червоному обличчі товстими, схожими на сосиски пальцями.— Лено, скільки ти була швачкою в замку?

— Сім років, пане пастор.

— І ти не знаєш, що наша ласкава пані, яка звеліла на свій кошт підправити і заодно пофарбувати Христа у притворі, наша достойна всілякої пошани ласкава пані заради слави господа не потерпить тут ні дорослих, ні малих язичників? — Пасторові забило дух. Він мусив перекрикувати шум кавового млинка, що його крутила Лена. Вона висипала змелену ячмінну каву в каструлю.

— Я знаю це, пане пастор, але...

Пастор щиглем скинув із свого сюртука сонечко.

— Не хочу слухати ніяких «але», уперта жінко! Приготуй своє дитя на найближчу неділю, і я охрещу його, щоб з ласки божої воно було прийняте в сім'ю християн. Тепер я готовий це зробити, та коли в призначений час ти не принесеш хрестити своє немовля, нехай господь покарає мене, коли після цього я простягну руку для благословення над тобою і твоєю дитиною!

Останні слова духовний отець доказав уже в снігах. Його прогнав запах бідняцької кави. Він задкував до дверей, усе ще напучуючи Лену. А та йшла за ним, похиливши голову. Густав не проводжав священну особу. Він узяв кочергу й почав гатити нею по кюветках. Пасторове святенництво розлютило його.

Ще того самого дня Лена побігла в ліс по чорницю. Насилу назбирала відерце рідких у серпні ягід на хрестинний пиріг. Хай гнів господній обмине її! Їй пригадалися страхітливі розповіді сусідок. У однієї дитини, яку надто пізно охрестили, на стегнах виросла мипача шерсть. Дитя вже почало обертатися на тварину. Іншого пізно охрещеного малюка диявол наділив кінським копитом. Ще якась дитина, вже й ставши дорослою, мочилась у ліжку. Свята вода, яку їй дали надто пізно, весь час виливалася з неї нечистою відьомською рідиною.

3 Станіслаусові знаходять багатих хрещених батьків, його хрестять, він задихається і знов повертається до життя.

Хрещеними матерями були: дружина управителя маєтку, якій Лена, як швачка, мусила час од часу розточувати блузки; дружина сільського крамаря, що відпускала крам

наборг, коли Бюднерового заробітку не вистачало до кінця тижня; дружина багатого селянина Шульте, який іноді позичав коня біднякам. Хрещеною матір'ю мала бути й дружина сільського шевця. Густав мріяв про дармові підосви до зимових черевиків. Лена була проти.

— Адже шевчиха католичка. Я не допущу її до мого хлопчика!

Вона запропонувала дружину лісничого. Густав замотав головою, як собака в дощ. Йому пригадався довгий ніготь на руці в лісничого. Вони зупинилися на дружині вчителя: все ж таки жінка службовця.

Спекли два пироги — один з чорницею, другий здобний. Густав забив трьох кроликів. Їх треба було б ще хоч місяць погодувати. Але пасторові не терпиться! Густав відніс оббілованих кролів у комірчину і, проходячи через кухню, роздутими ніздрями втягнув смачний запах. Лена стояла насторожі коло підрум'янених пирогів, прикриваючи їх фартухом. Її груди напинали ситцеву блузку.

— А тпрусь, котяко, не дам тобі пирога!

Густав розвинув цілу теорію:

— У нас є чимало агрусової настоянки. Тож і будемо частувати нею хрещених. Хто багато п'є, той багато співає. А хто співає, той не може їсти.

Лена взяла ніж, яким Густав білував кролів, і відкраяла йому шматок пирога з чорницею. Густавові щелепи запрацювали. У правій руці він тримав шматок пирога, лівою пестив дружину, а губами, вимазаними чорницею, припав до її пружних грудей. Лена спробувала випрочатись. Тоді Густав відклав недоїдений шматок і обняв дружину обома руками.

— А знаєш, я не від того, щоб зробити тобі ще одну дитину!

Лена заверещала. Знадвору прибігли діти. Густав узявся за пиріг. Він плямкав, як їжак. Але не витримав жадібних поглядів дітей і віддав їм рештки свого шматка.

Неділя. День хрестин. Яблука в саду пожовтіли. На зябу зеленіли молоді сходи. Кури злетіли з сідал. На подвір'ї в Бюднерів усе ожило.

Коли півень на воротах провістив початок дня хрестин, Лена вже грюкала конфорками, а Густав великими кравецькими ножицями підстригав собі вуса. Діти ж старанно позрізав волосинки, що стирчали з ніздрів. У спальні почали прокидатися діти. На дверях хліву шибетали ластівки.

О восьмій годині прийшла перша хрещена мати. Це була дружина управителя. Вона хотіла, щоб Лена розточила їй святкову блузку. Товстуля роздяглася. Запах її поту змішався з кухонним чадом. Густав розглядав повні плечі чужої жінки, очі в нього спалахнули. Лена перехопила його жадібний погляд.

— Піди одягни дітей і побудь з ними!

Густав слухняно пішов, човгаючи стоптаними пантофлями. У дверях він озирнувся. Оце-то плечі! Він не міг відірвати від них очей.

Управительева жінка говорила в ніс, була огрядна й сумна.

— Що він там побачить, коли я так сиджу: трохи більше м'яса, ніж у вас. Моєму чоловікові це подобається.— Вона поклатала білі, тремтливі, ніби холодець, руки на кухонний стіл.— Чи немає у вас чогось перекусити? Я пішла з дому не ївши.

Лена винесла з комірчини два шматочки здобного пирога. Її обличчя було бліде. Управительева дружина одразу засунула в рот половину шматка.

— Вам погано, пані Бюднер?

— Ні, ні, нічого. Ще не зовсім пройшли болі після пологів.— Лена шмигнула в сіни і звідти тихо покликала чоловіка. Густав увійшов з оберемком дитячих сорочечок.

— Від здобного пирога майже нічого не лишилося! — Лена ледве стояла на ногах.

— Що таке з пирогом?

— Він зник!

— Це кіт!

— Ножем?

— Чи ти не думаєш, що це я?

— Густаве!

— Та що ти! Ніколи в світі!

Дітлахи галасували, навперербій звинувачуючи одне одного. Густав кинув оберемок сорочок на підлогу.

— Ні слова більше, ми й так осоромились.

Батьки стояли в комірчині і дивилися на рештки пирога. Не більше десятої частини!

Цього аж ніяк не вистачить!

Вони домовилися одразу ж після хрестин послати Ельзбет по борошно на млинці та по цукор. Дітям тепер ані крихти пирога! Густав напече їм млинців. Але в сільського крамаря брати борошно не годилося. Його дружина — теж хрещена мати! Отже, Ельзбет треба послати аж у

Шляйфмюле, але, звичайно, після хрестин, коли будуть «пелюшкові» гроші.

На кухні управителева дружина злизувала з тарілки крихти пирога.

— Чи й ви такі голодні? Я, мабуть, могла б з'їсти цілий пиріг.

— Яка чудова погода! — промовила Лена.

Прийшла дружина вчителя. У неї завжди було надто суворе обличчя і скривлений рот. На довгому, схожому на стручок, носі сиділо пенсне. Густав провів її у святково прибрану кімнату і почастивав агрусовою настоянкою.

— Що ви, що ви, тільки не натщесерце, — відмагалася сувора дама. — Я пішла з дому не снідавши.

— Ми часто забуваємо найважливіше, — сказав Густав.

Увійшли діти і привіталися, завчено шаркаючи ніжками і присідаючи.

Причалапала дружина крамаря, висока, худюча жінка. На її блідому обличчі застигла, наче приклеєна, солоденька усмішка — хронічне захворювання, наслідок постійного улещування покупців. Густав підлетів і до неї з своєю агрусовою настоянкою. Крамариха пригубила. Питво було кисле й дерло в горлі. Однак крамариха усміхалась. Та непомітно для інших вона здригнулася від огиди.

У сніях щось гуркнуло. Ввалилася тітка Шульте.

— Агрусова настоянка? Та ти не сповна розуму, Гу-ставе!

Управителева дружина, що сиділа на кухні, почухувала свої голі руки.

— Кажуть, Шульте злигалася з своїм наймитом. Спить з ним у конюшні.

У святково прибраній кімнаті учительша наморщила носа. Її пенсне вперлося в брови.

— Ну й нахабна ж ця Шульте!

Крамариха усміхалася.

З пагорка долинули звуки дзвона. В долині річки на світлих луках, наче сірі щітки, стирчали стоги сіна. Ластівки шугали між верхівками дерев і небесною блакиттю. Лена сповивала сина. Ельзбет бігала по пироги для управителевої дружини. Це було приємне доручення.

Тітка Шульте схопила сповите немовля і потерлася носом об подушечку конверта. З її вугруватого носа, як із крана водорозбірної колонки, завжди звисала крапля. Лена принесла чотири букети флоксів — прикрасу і відзнаку хрещених матерів.

Поки жінки були в церкві, Густав з Леною метушилися, бігали по кімнатах, тупотячи, ніби морські свинки. Вони зустріли хрещених біля дверей.

— Пастор охрестив його Станіслаусом! — раділа Ельзбет.

А Станіслаус горлав так, що аж подушечка під ним здригалася. Татусь Густав частував усіх агрусовою настоянкою.

— Чарочку перед тим, як увійти в дім! Давній звичай: за здоров'я дитини!

Тітка Шульте вихилила свою чарку по-чоловічому, одним духом.

— А це добре прочищає горлянку! — Вона кркнула, немов справжній п'яниця.

Вчителєва дружина взяла чарку двома пальцями і відразу затрусилася. Шульте підштовхнула її.

— Пий, пий, учительшо, тоді й серденько працюватиме, як змашене!

Вчителєва дружина пила, мекаючи, мов коза. Дружина крамаря пила усміхаючись. Управителєва дружина скаржилася на голод і хлебтала настоянку, як телиця. Хрещені матері увійшли в дім. Густав і тут як вродився із своєю настоянкою:

— По чарочці перед тим, як сісти! За давнім звичаєм — щоб було молоко в матері!

— Мені зразу дві! — вигукнула Шульте. — Дві груді — дві чарки. — Вона без передиху двома ковтками вихилила терпке питво.

Інші жінки пили з огидою.

Лена переповила немовля. Густав стежив на кухні за печенею. Йому кортіло якнайшвидше дізнатися, наскільки розщедрилися хрещені матері. Двері розчинилися. Тітка Шульте потягла Густава за підтяжки.

— Чувш, сусіде, я нічого не поклала в пелюшки.

Густав занепокоєно тупцяв на місці. Шульте подивилась на нього.

— Це від настоянки. Вона діє на сечовий міхур. — Потім Шульте додала, що замість подарунка Густав може цього року тричі брати в неї коня для польових робіт.

Густав зашхнув собі в рот кролячу печінку і проковтнув її разом із своїм розчаруванням. Другу печінку схопила Шульте.

О Сюзанно, життя прекрасне... —

заспівала вона.

Лена увійшла із жмутом пелюшок. Густав витріщив очі:

— Скільки?

— П'ять марок.

— Напевне, вони розгубили дорогою. Ця навіжепа Шульте весь час розмахувала подушечкою.

Старших дітей послали шукати гроші по всій дорозі до церкви. Ельзбет аж падала від голоду.

— Біжи мерщій, а то хтось інший знайде.

Як лелека хоче їсти,
То ковтає жаби,—

співала у світлиці Шульте. Густав побіг до хрещених із пляшкою настоянки.

— Ще по одній перед святковим обідом, за давнім звичаєм — щоб дитина росла!

На цей раз, та й то через силу, вишила тільки Шульте.

Ще діти не повернулися з пошуків, а Густав з Леною вже знали, що жодного пфеніга не загублено.

— Я не поклала нічого,— шепнула управителява дружина.— Після молотьби мій чоловік припше вам мішок проса для курей. А гроші що? Їх може дати кожен.

— Ви дивуватиметься, що ми нічого не покладали в пелюшки,— сказала усміхаючись крамариха.— Не завжди так складається, як бажається. Але ми викреслили ваші борги. Так що з вас тепер нічого не належить.

— На жаль, я змогла покласти тільки п'ять марок,— прошепелявила дружина вчителя, ледь похитуючись.— Самі розумієте: кінець місяця, якраз перед платнею.

Ельзбет побігла з п'ятьма марками у Шляйфмюле купити борошна на млинці, цукру та трохи горіяки для розчарованого, ох, як гірко розчарованого Густава.

Уже надвечір на сковороді зашкварчали млинці. Густав намагався запхати ними голодні роти дітей. Як тільки він знімав із сковороди золстистого млинця, вони розривали його на шість частин і одразу ковтали. А в кімнаті Шульте горлала сільські частівки і в лад гатила кулаками по столу. Кавові чашки деренчали.

Пиріжечки я вмнала, аж зайлася,
Все поїла, що було, не наїлася.
Гоп-ля, тілі-тілі, гоп, гоп, гоп!

Лена розкраяла останній шматок пирога з чорницею. Уже смеркало. На кухні все ще шкварчали млинці. Чад від

олії заповнив усі закутки маленького будиночка. З'явилися двоє чоловіків: крамар і вчитель прийшли по своїх дружин.

— Цього ще бракувало!

— Нічого, нічого, перш за все — спокій! — Густав оглянув свій запас настоянки. Крім того, лишалася ще горілка.

Учитель був дуже худий. Щоки в нього глибоко позападали. Дивуючись, він надимав щоки — і западини зникали.

— Пробачте нам — як би це сказати — наше вторгнення. Бачте, моя дружина боїться поночі йти лісом. Я читав про такі явища: це від нервів... саме так, від нервів, еге ж... А крім того, коли почуття...

Тітка Шульте обірвала його:

— Заходь, заходь, учителю, трохи підживишся!

Крамар дивився на людей і речі так, немовби прицінювавсь, скільки можна було б за них дати, якби йому довелося їх купувати. Його обличчя було геть у прищах та вуграх і нагадувало землю весняним ранком, пориту дощовими черв'яками.

— Якби я знав, що прийде вчитель, то залишився б удома. Одного чоловіка цілком досить, щоб прогнати жіночий страх.

Шульте присунула йому чарку з агурсовою настоянкою.

— Випий зі мною, крамарю! Твоя стара зовсім не п'є.— Вона знов заспівала:

Хочеш випить, то з біди
Нажлуктаєшся й бурди...

На кухні тепер пекла млинці Ельзбет. У неї вони виходили товщі, ніж у батька. Діти ковтали їх і відригували.

Учитель після настоянки випив дві чарки горілки і зразу засумував.

— Найкраще було б поїхати в колонії. Там — як би це сказати — людина має перспективи. А тут немає ніякої можливості висунутись.

Його дружина аж затрусилася:

— Я зовсім не хочу, щоб дикуни засмажили мене на вогнищі!

Тітка Шульте обняла її:

— Тебе, вчительшо, вони не зжеруть, у тебе он ребра світяться. Давай краще потанцюємо.— І, незважаючи на опір, Шульте закружляла з нею по кімнаті, приспівуючи:

Пупсику, тебе не можна не любити...
Пупсику, тебе я зжер би в одну мить.

Навколо будинку літали кажани. В кухні дзижчали мухи, обліплюючи рештки млинців. Дітлахи повилазили на піч і там поснули.

Крамар підсів до вчителя.

— А ви уявляєте собі, скільки це коштує?

— Що ви маєте на увазі?

— Скільки коштує сама лише поїздка до колоній? А там же потрібен буде ще й білий корковий шолом, і сітка від комарів...

У вчителя на очах виступили сльози завбільшки з горошину, немов у школяра.

— Я десь читав, що негри просто обожнюють німецьких учителів. У німців є щось таке — як би це сказати — непереможне...

Зненацька з сусідньої кімнати долинув одчайдушний крик: «Синочку, синочку мій!» У кімнату з немовлям на руках убігла Лена. Все товариство застигло, ніби перед фотоапаратом. Виявляється, на хлопчикові вляглася кіпка... Гості обмацували мокру від поту голівку дитини. Шульте вирвала у Лени з рук згорток, витягла з нього немовля, що аж залякло, взяла його за ніжки і, опустивши вниз головою, почала розгойдувати. Довго не чути було жодного звуку. Нарешті — ледь чутний писк. Тепер Шульте перевернула дитя і так струснула ним, що його маленькі ручки й ніжки розметалися в різні боки.

— Життя... До нього повертається життя!

Писк немовляти перейшов у крик. Тримаючи голісінького хлопчика на простягнених руках, тітка Шульте пішла з ним у танок:

Пупсику, тебе не можна не любити...

Учитель підштовхнув крамаря.

— Я читав про такі явища. Саме життя протестує, коли його повертають униз головою.

Крамар був заклопотаний своїми принципами.

— Такі витрати на хрестини, і раптом мале дало б дуба!

Густав з простягненими руками, дохитуючись, підступив до немовляти, що аж заходилося плачем, і поцілував його в животик, потім підійшов до чоловіків і розлив по чарках рештки горілки.

— Ви ще не знаєте мого Станіслауса: він жертиме скло!

4 *Станіслаус з'їдав щодня по тринадцять вошей і обдурює смерть.*

Стояла осінь. Ранками на луках клубочився туман. У лісі було вогко і мрячно. Шапочки в маслюків укрилися слизом. Деся перед полуднем показувалося сонце і пригрівало, як весною.

Станіслаусові минуло шість років. Синці й гулі на голівці в нього позеленіли, а потім і зовсім зникли. Рани й подряпини на руках і ногах засохли, зарубцювалися. Світом малого Станіслауса був невеличкий городець за хатою. Там він рвав розквітлі червоні боби і приносив букети матері. За це на нього сипалися потиличники. Лена не мала часу доглядати малого, вона працювала на скляному заводі. Носила скло від плавильної печі в охолоджувальне відділення. Бігала сюди й туди з залізними вилами — вона була піднощиця.

Густав існував для своєї сім'ї тільки в листах. Трубку складува йому довелося змінити на гвинтівку — він став солдатом. Йому наказали вбивати росіян. Але він писав, що досі не бачив жодного росіянина. Йому наказали винищувати французів. Але він писав, що досі жоден не потрапляв йому на очі. Густав запитував у листах, чи малий Станіслаус ще не навчився жерти скло, бо, мовляв, настають важкі часи.

Станіслаус не їв скла. Він їв хліб, так само, як і всі люди, з'їдав навіть занадто багато хліба. Він їв картоплю, як і всі, і з'їдав навіть занадто багато картоплі. Він їв повидло з брюкви і від цього, так само, як і всі, хворів на пронос. Він їв салат з кропиви і, як і всі, плакав при цьому. Єдине, що дісталось тільки йому, була жовтяниця.

Якось тітка Шульте принесла своєму хрещеникові яйце.

— Давай йому по шматочку, та гляди, сама не з'їж, — сказала вона Ельзбет. Дівчині було вже вісімнадцять, і вона хазяйнувала в домі.

Ельзбет зробила невеличкий кніксен. Шульте змахнула краплю з-під носа.

— Ви могли б і самі мати яйця, якби краще годували курей, — сказала вона.

— Нема чим годувати. — Ельзбет укрила ковдрою Станіслауса, який не хотів лежати.

— До чого ж худе хлопчисько, — дорікнула Шульте, схопивши хрещеника за волосся. — І жовте, як та цибулина. Йому треба їсти воші.

— Воші?

— Еге ж. Розрізай сливу і вкладай вошу. Тринадцять слив — тринадцять вошей щодня. Не помирати ж йому!

Ельзбет почала шукати воші. У школі вони інколи бували. Але після конфірмації вона вже не ходила до школи. Де ж їй узяти тих вошей? Дівчина кілька разів ходила в масток графа Арніма і там питала в наймичок:

— Чи немає у вас дома вошей?

— Ану геть звідси, а то почухаємо тобі граблями спину!

— Робіть зі мною що хочете, але мені потрібні воші для нашого Станіслауса. Він жовтий, як осіннє листя.

І знов не хто інший як тітка Шульте взялася допомогти. Вона не дасть загинути своєму хрещеникові!

— Приходь до мене завтра, дістану тобі вошей.

Наймит, з яким Шульте раніше крутила любов, пішов на фронт. Замість нього тепер працював військовополонений. Тітка Шульте послала свого чоловіка до міста.

— Без цукру не вертайся!

Під сидіння воза вона поставила кошик з яйцями й сиром для обміну і знала, що чоловік шукатиме цукор до самого вечора. Він її боявся і шанував.

Чоловік поїхав до міста. Тітка Шульте покликала військовополоненого:

— Гей, Макселе, а йди-но до кухні!

Полоненого звали Марсель. Невеличкий француз боязко увійшов до кухні. Тітка Шульте налила в ночви гарячої води.

— Мийся!

Тендітний француз завагався. Вона сама стягла з нього куртку. Він соромився своєї подертої сорочки. Тітка Шульте заходилася і її розстібати. Полонений зніяковіло повернувся до господині спиною і почав митися. А тітка Шульте шукала в його сорочці вошей.

Чудові, жирні тварюки!

Вона збирала воші в пакетик з-під перцю. Невеличкий француз був зворушений її добротою. Тітка Шульте вкинула його сорочку в окріп.

— Її треба виварити, ви-ва-ри-ти, дурнику ти, цвіркунчику, кощій такий! — Вона силоміць посадила його собі на коліна і почала годувати яєчнею.

А маленький Станіслаус щодня з'їдав по тринадцять слив. Про воші в розрізаних жовтих сливах він і гадки не мав. Для військовополоненого в домі Шульте настали золоті дні. Щодня потрібно було тринадцять вошей.

Станіслаус мусив якнайшвидше одужати, бо час не ждав. У графському маєтку почали копати картоплю, і Ельзбет уже не могла сидіти біля хворого. Копальниці за свою роботу одержували картоплю. Для Бюднерів це був просто порятунок. Свій кланіть поля під лісом Лена з дітьми обробила с'як-так. Усі в сім'ї худнули на очах. Лена марніла від жароти на скляному заводі. Від повидла з брукви теж не розповнієш. Старші хлопці понаймалися пастухами до заможних селян. За це на вечерю їм давали по крайцю хліба з сиром і по кухлю збираного молока. Але штани в них дуже швидко рвалися, ноги від щоденної біганини ставали дедалі тоншими, і тільки апетит зростав. Ельзбет не розгинаючи спини працювала в маєтку. Треба було допомагати матері заткнути дитячі роти. Попереду довга зима. А хліба стане ненадовго.

Станіслаус сидів на межі і співав:

Гуп-гуп-гуп,
Коник мій гнідий туп-туп...

Небо синіло. Земля востаннє ніжилася в сонячному промінні. Мухи чистилися, готуючись до смерті. На полях лунали вигуки возіїв. Над жінками, що копали картоплю, кружляв яструб. Одна з жінок погрозила в небо мотикою:

— Він схопив мою останню курку!

Інша жінка теж глянула на яструба і похитала головою:

— Кругом війна, смерть, а цим грабіжникам хоч би що!

— Копайте, копайте, нема чого дивитися в небо! — почувся раптом управителів голос.

Жінки понахилилися. Вони мовчали. Управитель переступив через Станіслауса, що порнався в землі.

— Ти йолоп! — пронищав Станіслаус.

Управитель обернувся.

— Що-о! Хто я? Ви тільки погляньте на це жабеня!

— Ти розтопав мою коняцку.

На межі лежав розчавлений жук-гноювик, що ним хлопчик щойно грався.

Управитель був не в гуморі. Вранці він мусив стояти струнко перед інспектором, поки той вичитував йому:

— Ціле юрмище жінок, а користі ніякої. Підганяйте їх, любий, підганяйте!

— Жінки виснажені й голодні,— намагався заперечити управитель.

— Це що за патякання! І це говорить управитель пруського маєтку! Ось що я скажу вам: або підганяйте їх, або я пожену вас туди, де сіють свинцевий горох. Зрозуміло?

Це було вранці. А тепер управитель схопив Станіслауса за барки й підняв його.

— А тобі що треба, шмаркачу ти такий? Не встиг вилупитись — і вже такий нахаба?

Станіслаус безпорадно задрігав ногами. Його курточка розлізлася по швах. Нитки воєнного часу теж були гнилі. Хлопчик упав животом на землю. Він зойкнув і замовк.

— Уставай, пахло! — заревів управитель.

Станіслаус не ворухився. Ельзбет підбігла до нього.

— Це ж ваш хрещеник!

— Ще чого! — Управитель затоптав каблуком жука в траву й пішов далі.

— Шкуродер, шкуродер! — гукнула одна з жінок.

Інша кинулася допомагати Ельзбет.

— Спочатку сам навчися робити дітей, а потім каліч їх, кастрате недолугий!

Управитель прискорив ходу. Він удавав, ніби не помічає, як жінки погрожують йому мотиками.

Станіслаус почав блювати. В калюжці плавало насіння осоту.

— Він їв саму траву! — закричала жінка, яка допомагала привести його до пам'яті. Вона дістала з кишені свій сніданок — невеличкий окрасць хліба — і піднесла його хлопчикові під ніс.

Станіслаус опритомнів. Він відкусив шматочок хліба, схлипнув, проковтнув і сплюнув.

— Про це я розповім соціал-демократам! — на все поле закричала жінка вслід управителеві.

Опівдні Станіслаус уже міг сяк-так ходити. Ельзбет підкликала його до себе, бо управитель міг повернутися.

— Стані, бачиш он ті круглі картоплини, бачиш? Позбирай їх.

Станіслаус послухався.

— Картоплини,— залепетав він стомлено і почав кидати картоплю в кошик Ельзбет.

Перед смерком управитель іще раз обійшов копальниць. Біля Ельзбет він спинився. Дівчина не розгиналася. Вона не хотіла здаватися ледачою.

— Гей ти, коза! Не бачиш, що я стою перед тобою?

- Бачу, — сказала Ельзбет.
- Завтра можеш не виходити.
- Хто, я?
- Ти.

— А чого мені завтра не виходити, пане управитель? — Голос у Ельзбет затремтів.

— Бо в твоєму кошику було каміння.

— Каміння? — Сльози з'явилися на віях в Ельзбет і покотились на забруднений фартух. Бідняцькі сльози! Пісок одразу поглинав їх.

— Отакенні каменюки в трьох кошиках. — Управитель показав на свій кулак. — Виявлено, коли висипали картоплю. Сам інспектор усе бачив. То що ж ти хочеш?

— Я нічого не хочу! — Ельзбет схопила за руки Станіслауса, мотику просунула в ручки кошика, підняла його, закинула за плече й подалася додому. Спина у неї здригалася. Управитель пішов далі.

— Г...їд!

— Хто це сказав?

— Це я сказала. — Жінка, що годувала Станіслауса, вистаралася.

— І ти можеш завтра не виходити.

Жінка рушила до управителя, перевалюючись, як ведмедиця.

— Та-ак!

Це «так» прозвучало загрозливим гарчанням. Жінка зупинилась перед управителем і держалном мотики з розмаху тарахнула його по голові.

— І ти теж завтра не вийдеш! — вигукнула вона.

Управитель із зойком закотив очі, сплюнув кров і, хитаючись, почвалав геть. Усі жінки повипростувались і дивились йому вслід.

— Нічого собі хрещений батько! — репетувала Лена вдома. — Позбавити дітей того десятка картоплин!

Ельзбет дала волю сльозам.

— А що ж я могла вдіяти? Адже він ще раз кинув би Станіслауса!

Лена почала вигукувати просто-таки богохульні слова:

— І хто це вигадав, щоб люди народжували дітей?

А в цей час управитель лежав удома в ліжку. Його опаста дружина протиснулася в двері. Вона принесла серветку, намочену в оцті.

- Але ж він справді мій хрещеник!
— Ет, відчепися! — Управитель сплюнув кров.
— Чи вже так конче треба було проганяти дівчину?
— Авжеж, що треба було. Іди, не драгуй мене. І так мені все крутиться перед очима. У мене струс мозку!
Дружина поклала йому на голову оцтовий компрес.
— Що тобі сказав інспектор?
Чоловік застогнав.
— Що треба звільнити жінок. В обід нам прислали військовополонених. Їм платити не треба. По місці капуста — і все. Це ж нам вигідно.
— Нам?.. Нам від цього ні тепло, ні холодно.
Управитель мовчав.

6 Станіслаус проковтує козулячу голову, а вчитель Клоглер внутрішньо переростає себе самого.

Станіслаусові минуло дев'ять років. Війна скінчилася. Татусь Густав знов топтав стежку на скляний завод. Світові знов потрібне було скло. Здавалося, Густава і всіх інших погнали на війну тільки для того, щоб вони розбивали шибки. Тепер справи знов пішли на лад. Жаль тільки, не в Густава. Він не став директором скляного заводу десь у колоніях. Та й ті колонії — де вони тепер? Були, як кажуть, та загули. Кожному доводилось викручуватися, хто як уміє. Густав багато чого побачив на світі, та це його нічому не навчило. Він, як і досі, говорив трохи швидше, ніж думав, а до того ж став ненавидіти тих, хто не був на фронті.

Лена знов вела господарство. Ще бракувало, щоб на заводах жінки відбивали в чоловіків роботу! А втім, це вже не була та слухняна жінка, якою Густав знав її раніше. Вона стала сварлива. Склоплавильні печі висушили її. Благородні образи з книжок тулилися десь у найдальшому закутку її серця.

У Бюднерів мало не знайшлася восьма дитина, але тепер Лена стала дибки.

— Вже краще тюрма, ніж це!

І восьма дитина не з'явилася. Кохання Бюднерів зів'яло.

Ельзбет віддали в місто. Нехай трохи на людей подивиться, а люди на неї. Може, там знайде собі пристойну пару, вирішила Лена.

Ельзбет найпялася до одного ділка, який підфарбовував воду, додавав до неї сахарину та соди і розливав у пляшки. Це продавалося як мінеральна вода, лимонад, дитяче шампанське чи пиво для спортсменів: Власне, лимонадний фабрикант наймав Ельзбет як покоївку; але його дружина мала більше покоївок, ніж їй було потрібно, і тому їх примушували мити пляшки.

— Постарайся себе показати в роботі, щоб тебе перевели на кухню,— радила їй Лена.— Адже в служниці не візьмуть першу-ліпшу дівчину.

Ельзбет мовчки кивала головою. Через кілька місяців, приїхавши додому погостювати, вона привезла собі нове плаття для танців, батькові — сигару, матері — фартух, а дітям — льодяників. А її улюбленець Станіслаус одержав розфарбовану картонну козулю.

Побачивши, як брати ласують льодяниками, Станіслаус відкусив своїй картонній козулі голову і проковтнув її.

— Він уже починає,— багатозначно сказав татусь Густав.

Після війни у багатьох сільських родинах з'явилися нові діти.

— Я читав, що після війни — як би це сказати — народжується більше хлопчиків, ніж дівчаток,— промовив учитель Клюглер до своєї дружини:

Жінка погладила свої пласкі груди.

— Я цього не помічаю.

Вона не повинна була цього кавати; але їй дуже хотілося підірочити чоловіка. Він був не з тих, хто на відчай душі пускає дітей у світ.

Війна не зробила вчителя Клюглера більш життєрадісним. Він охоче відгукнувся на кайзерів заклик. Йому здавалось, що, вступаючи в армію, він опиниться напівдорозі до колоній. Перед ним, з його освітою, відкриється можливість зробити блискучу кар'єру. Але його запал почав спадати вже на третій день перебування в армії. Ротний фельдфебель оголосив, що йому потрібна освічена людина. Учитель Клюглер рвонувся вперед і мало не збив із ніг єфрейтора, який стояв перед строєм. Учитель Клюглер був не єдина інтелігентна людина в роті. Наперед виступило щось із двадцятєро новобранців. Але Клюглер був попереду всіх: він зробив найширший крок — і став денщиком ротного фельдфебеля. Невдовзі з Клюглера сміялася вся рота.

— Що ви читали, Клюглере, про силу земного тяжіння? — запитував, наприклад, фельдфебель.

Клюглер кладав каблуками. Він робив це так заспадливо, що його ліву ногу заносило вбік і він мало не падав. Але він усе ж таки говорив повчальним тоном:

— Я читав, що сила земного тяжіння залежить від швидкості обертання... як би це сказати... Сила тяжіння...

— Чудово, Клюглере, — перепиняв його фельдфебель. — Ось вам і доказ — мої черевики. Вони притягли на себе земний бруд. Вичистити! Кроком руш!

Чотири роки Клюглер доблесно супроводжував свого фельдфебеля — спочатку бадьоро маршируючи, потім накульгуючи і під кінець — тремтячи. А коли війна закінчилась, яку нагороду дістав він за свою відданість батьківщині? В село прислали ще одного вчителя, і той став директором школи і його начальником.

— От тобі й маєш, — казала пані Клюглер, штопаючи гардини. — Ти купуєш і читаєш чорт зна які книжки, а інші в цей час роблять кар'єру.

— Мені не судила доля досягти зовнішнього успіху. Зате я внутрішньо переростаю самого себе.

Пані Клюглер подивилася на чоловіка й заткнула вуха. Вона, певне, боялася, що його «внутрішнє зростання» приведе до вибуху і він лусне.

Новий учитель був старший за Клюглера. Він голив не тільки обличчя, а й усю голову. Це він робив через лисину. Його голила дружина. Очі в учителя Гербера завжди шукали, з чого б здобути для себе користь, а душа його була немов закута в панцир.

Двома фургонами привезли Герберам хатнє добро, а селянським возом дрова й дрібну худобу. Новий вчитель прибув на місце.

— Та ви й самі розумієте, що я з усім своїм майном не зможу тут розміститися, коли ви, як молодший учитель, не погодитеся перебраться на горішній поверх, — солоденьким голосом сказав учитель Гербер учителеві Клюглеру. — Крім того, я думаю, що ви не захочете жити вниз піді мною. Ось бачите, які в мене інструменти? Я столярую, слюсарюю, сам підбиваю собі підметки, сам клепаю й паяю. До того ж я збираюся сам колоти свиней. Чоловік повинен бути майстром на всі руки.

Ні, ні, це неможливо. Учитель Клюглер не хотів, щоб стукіт і грукіт заважали йому працювати. Він перебрався на другий поверх шкільного будинку. Жінки шипіли одна на одну, наче кішки в березні. Чоловіки поладнали між собою. В думці кожний вважав другого нікчемою.

Учитель Гербер приїхав у село на великдень. Станіслаус став його учнем. Досі ніхто й гадки не мав про те, які таланти приховані в цьому хлопцеві, і тільки педагогічні методи вчителя Гербера допомогли їм розкритися.

7 Станіслаус підправляє історію юнака з Назарета, а вчитель Гербер вважає, що в євангельській віри з'явиться святий.

Учитель Гербер будував кролятник. Заняття в школі заважали цій важливій роботі. Найсерйознішим з усіх предметів він вважав закон божий. Сам він націлявся на місце церковного регента. Гербер грав на скрипці й фісгармонії не гірше, ніж клепає і паяє, а клепає і паяє не краще, ніж грав на скрипці й фісгармонії.

Учитель Гербер викликав першого учня і першу ученицю в класі. Він наказав їм простежити, як інші учні розповідатимуть історію юнака з Назарета.

— А хто не слухатиметься, хто бешкетуватиме, того відразу ж записуйте на дошку. Такий наказ!

Пообіцявши розправитися з порушниками порядку, він поспішив до свого кролятника.

Діти по черзі розповідали історію юнака з Назарета. Час од часу чиясь ім'я записувалось на дошку. Один червонощокий карапуз виліз на парту і поглумився з портрета президента Еберта. Він засунув маленького пальчика в ніс цьому суворому дяді. Інший, чубатий малюк, плюнув на квіти вчителя Гербера, що стояли на підвіконні. Одна з дівчаток зіпсувала повітря. Так твердили хлопчики. Не можна ж було допустити, щоб у дівчат дошка залишилася чистою!

Та ось дійшла й до Станіслауса черга розповісти про юнака з Назарета. Всі діти почали прислухатися.

— ...Він підійшов до міської брами, аж гульк — назустріч несуть покійника. То був юнак. У нього була мати, і він був у неї єдиним сином. Якось мати пішла на роботу, а син спустився у погріб і знайшов там варення. Ну, звичайно, він уже як допався до нього...

У класі почали сміятися.

— Станіслаусе! — гукнув перший учень. — Я тебе зараз же запишу на дошку!

— Він їв і їв, аж поки не з'їв усе варення, — вів далі Станіслаус. — Тут у нього заболів живіт, і йому стало страш-

но: «Що скаже мати, коли повернеться додому?» А живіт болів дедалі дужче, і юнак ліг на диван. А коли повернулася мати, він удав, ніби помер.

Діти хихотіли. Перший учень, прикриваючи рота губкою, записав прізвище Станіслауса на дошку. У Станіслауса паленіли щоки. Він був серйозний, хоч усі навколо сміялися й галасували.

— Мати — в плач: «О боже, боже, мій любий синочок умер!» Вона заглянула в погріб і побачила, від чого він помер.

Тепер у класі знявся справжній шарварок. Перший учень бігав по класу і тричі підкреслив на дошці прізвище Станіслауса. Проте хлопець вів свою розповідь далі:

— Коли ж господь побачив покійника, він зразу здогадався, що тут щось не гаразд. Він побачив, що губи в хлопця вимазані в чорницю, і полоскотав його. Потім господь звернувся до матері: «О жінко, в твого сина, певно, болить живіт. Мені здається, що він просто об'ївся варенням».

Клас шаленів. Той галас почув із двору вчитель Гербер і увійшов у клас із планкою в руках.

— Чому прізвище Станіслауса підкреслено аж тричі?

— Бо він согріпив.

— Як?

— Він каже, що юнак обжерся варенням.

Гербер глянув на Станіслауса. Хлопець дивився на вчителя заячими очима. Він не розумів, що сталося. Він був щиро переконаний, що нічого поганого не сказав про юнака з Назарета.

Вчителя Гербера взяли педагогічні сумніви. Він рупив до Станіслауса обережно, мов до одного із своїх новонароджених кролів. Станіслаус не ворухнувся. Очі в нього сяяли. На кирпатовому носі поміж ластовинням виступили краплини поту.

— Розкажи ще раз! — Учитель Гербер промовив це лагідно, наче звертався до хворого.

Станіслаус розповів те саме, але на цей раз дещо додав: поки вернулася мати, юнак натер собі обличчя крейдою. Він хотів бути схожим на справжнього мерця.

Учитель Гербер, незважаючи на новий вибух реготу в класі, примусив себе лагідно спитати:

— Хіба так написано в твоїй біблії?

— Я розповів те, про що той забув.

— Хто забув?

— Та пан пророк — той, що написав біблію.

Діти затамували дух. Їм здавалося, що починається допит злочинця. Злочинця, який согрішив проти святого духа! Ніхто навіть не почув, що та сама дівчинка знов зіпсувала повітря.

Учитель Гербер не знав, що й гадати: адже колись йому теж здавалося, що юнак з Назарета просто заснув летаргічним сном.

Гербер учився тоді в семінарії і ще замислювався над усілякими питаннями. А потім перестав, бо все те було ні до чого. Взагалі, ці біблійні притчі такі давні, і деякі з них уже взяли пліснявою, а проте, як видно, ще годилися для виховання дітей. Вони були такі самі необхідні в житті, як лишневий вітерець у пору визрівання хлібів. Людство потребує їх для того, щоб і далі існувати.

Учитель Гербер пригадав, що чув колись про жінку, яка розповідала біблійні притчі куди докладніше, ніж вони були записані в біблії. Та свята жінка малювала на клапті паперу стародавній Єрусалим, гору Голгофу і шлях страстей господніх; їй навіть вдавалося щоп'ятниці плакати кривавими сльозами. Католицькі вчені дивувалися, і сам папа збирався прилучити ту незвичайну жінку до лику святих. Чому ж не могло таке чудо статися і в школі вчителя Гербера і разом, так би мовити, в таборі євангелістів?

Учитель Гербер, вдаючись до біблійного стилю, наказав:

— Нехай ім'я Станіслауса буде стерте з дошки і нехай будуть стерті і всі інші імена, на ній написані.

Замислившись, він пішов назад до свого кролятника. Дітей охопив священний трепет.

8 *Станіслаус провіщає своїй сестрі Ельзбет дитину і сповнює незабгненним жахом батьків.*

Вітер гуляв по селу. Дорожня курява летіла вздовж вулиць. Чутка про те, як Станіслаус розповів про юнака з Назарета, облетіла всі будинки. Густав довідався про це на склозаводі.

— Він ще не так здивує вас, коли почне жерти пивні кухлі, — сказав він з таємничим виглядом.

Станіслаус і справді підносив усе нові сюрпризи. Якось увечері, вкладаючись спати, він пробурмотів:

— Коли в Ельзбет буде дитина, вона вже не куплятиме мені ні картонних козуль, ні тістечок.

- Що, що буде в Ельзбет?
- У кожної жінки може знайтися дитина.
- Ану зараз мені замовни! Марш у ліжко!

Наступної суботи приїхала Ельзбет. Матуся Лена уважно оглянула її. І що ж? Звичайно, вона нічого не помітила. Чого тільки діти не наговорять! Усі братики одержали по кульочку з пукерками. Пророкові Станіслаусу достався такий самий кульок, як і всім. Ельзбет здавалась якоюсь стомленою. Але ж робота в неї була нелегка. Ох, ті ящики з пляшками, які ж вони важкі! А їй часто доводилось носити їх з самого ранку і аж до ночі.

Через місяць Ельзбет знову приїхала додому. І знов ніяких змін. Ах, цей дитячий язик! Дівчина довго сиділа в хлівці, пестячи новонароджених козенят. У неділю вона одягла своє нове плаття. Вона зібралася в село на танці, і сам дідько не міг би її затримати. На додаток до всього вона почала поливати собі волосся пахучою водою з маленького флакончика.

Лена видерла у неї з рук того флакончика і брязнула ним об стінку.

— Це вже чорти батька зна що!

Тепер у спальні пахло, як у парфюмерній крамниці.

— Чортова відьма! — скрикнула Ельзбет.

Лена дала їй кілька ляпасів. Але дівчина схопила свою сумку і таки подалася на танці, а вночі просто з танців пішла в сусіднє село на вокзал.

А ще через місяць Бюднери отримали листа. Ельзбет просила прощення за свою грубість і писала, що вона вже ніколи не повернеться додому. І нехай батьки не дивуються, коли вона більш не посилатиме їм грошей. Тепер вона мусить піклуватися про власну сім'ю. Вона чекає дитини. Зі щирим привітом — Ельзбет.

Все.

Дитина, що її чекала Ельзбет, була внуком лимонадного фабриканта. Дівчина, намагаючись показати себе, як рада їй Лена, перебрала міру і впала в око фабрикантовому синкові. Той часто тинявся у дворі, інспектуючи литки мийниць.

Лена почала допитувати Станіслауса:

- Може, Ельзбет сама тобі сказала, що матиме дитину?
- Ні, Ельзбет нічого мені не казала.
- А звідки ж ти, такий капшук, довідався про це?
- А я все сам придумую.
- Тобто як це придумуєш?

— Бо я завжди все обмірковую.

Станіслаус побіг геть. Йому було ніколи. Він узявся павчити одне козеня розмовляти, і йому здавалося, що він уже досяг певних успіхів.

— Ну, що тобі, дурненька, дати, медунки чи конюшини? — питав він козеня, тримаючи в одній руці медунку, а в другій — конюшину.

— Ме-е-е! — відповідало козеня, і Станіслаусові здавалося, що воно каже: «Ме-е-дунки!»

Тієї ночі Лена не могла заснути. Вона розбудила Густава.

— Чуєш, старий, наш Станіслаус, здається, ясновидець! — Вона дістала з-під подушки листа від Ельзбет.— Ось на, читай! Наша дівка скоро приведе дитину.

Густав схопився. Від листа він відмахнувся, але від чудодійного таланту Станіслауса був у захваті.

— Ти не помічала, він ще не пробує жерти скло?

9 Станіслаус допомагає викрити вбивцю і після цього набуває слави ясновидця.

Незабаром Станіслаус зробив ще одне чудо. Було вбито лісничого; його зарівав ножем якийсь браконьєр.

У селі кипіла юшка чуток; вона шипіла, вирувала, клекотіла; раз у раз підіймалися бульки припущень і відразу лопалися. Місцевий жандарм Горнкнопф обходив усі будинки. Серед паперів лісничого знайшли список із прізвищами тих селян, яких він хоч раз затримав за якусь провину. Густав теж був у тому списку. Там стояло: «Густав Бюднер — крадіжка дров», а значно далі, після численних прізвищ тих, хто крав дрова або потай збирав гриби, знов помітка: «Густав Бюднер вигукував погрози на мою адресу. Настроєний вороже!» Густава підвела його ненависть до всіх, хто не побував на фронті. Якось на склозаводі зайшла мова про лісничого, і Густав із запалом сказав:

— Ось кого слід було б почастивати свинцевим горохом. У війну він відсиджувався вдома і збиткувався над бідолашними жінками. Він заглядав їм під спідницю, і це ще не найгірше, що можна про нього сказати.

Жандарм Горнкнопф прийшов у двір до Бюднерів. Густав саме вичищав гній з козячого хлівця. Він не помітив того зеленого півня, що підійшов до нього ззаду, розмахнувся—

і цілий навильник гною впав перед наглянсованими чобітьми бравого жандарма.

— Перед тобою представник влади, а ти зневажаєш його! — Жандарм показав на козячий гній.

У Густава від переляку випали з рук вила. Він сплотнів.

— Чи не закопав ти часом там свою гвинтівку, га, Бюднере?

— Гвинтівку? У мене нема ніякої гвинтівки.

— Невже ти не приніс із фронту своєї пукалки?

— Самі тільки воші приніс я, пане Горнкнофф, а не зброю.— Густав уже опанував себе.

— Веди мене в дім, Бюднере, я сам пошукаю твою гвинтівку.

— У моєму домі лише одна гвинтівка—ваша, пане жандарм.

— Ти облиш свої жартики!

— Але ж козулю задушено сільцем, а не застрелено, пане жандарм.

— А звідки це тобі відомо?

— Та люди кажуть.

З-за козячого хліву показався кирпатий ніс Станіслава.

— А лісничого зарізали, дядю Горнкнофф.

Жандарм примруженим оком подивився згори вниз на Станіслава. Він скидався на бога, який під час недільного відпочинку краєчком ока поглядає вниз на жалюгідних двоногих істот, що метушаться на землі.

— Так, так! Зарізали, кажеш? І ти про це знаєш?

— Я знаю ще більше.

— Ну, годі, замовкни вже, синку,— сказав Густав.

— Нехай говорить, Бюднере. Чи, може, в тебе самого сумління нечисте?

Станіслав почав фантазувати:

— Той чоловік, той самий чоловік розпорів черево козулі. Лісничий зовсім нечутно підкрався і сполохав того чоловіка. Тоді він обернувся і штрикнув його ножом у живіт. А лісничий як закричить: «Ой, рятуйте, кишки лізуть!» — «А, ти ще не здох!» — сказав той чоловік і штрикнув його ножом іще раз. Тоді лісничий упав і помер, а той чоловік закричав: «Ой лишенько, що я наробив!» Удома він захотів почистити варену картоплю. Дістає ножа з кишені — і що ж він бачить? На картоплині кров. Йому вже й їсти перехотілося. Потім пішов він у ліс, щоб нарізати березового пруття для віника. Почав різати, а на вітах

кров. Тоді чоловік перелякався і щодуху побіг геть. Він біг і кричав: «О, відріжте мені голову! Куди не гляну, скрізь кров!»

Жандарм свиснув крізь зуби:

— Непогано бреше, як на свої роки.

Густав зніяковів:

— Наш хлопець начебто ясновидющий, пане жандарм.

Жандарм почав обшук. Він дістав з кишені шматок дроту й порівнював його з кожним обривком дроту, якого знаходив у дворі. В домі він перевірів усі мостини — чи нема нових цвяхів. В одному місці натертій підшвами до блиску цвях здався йому підозрілим, і він наказав витягти його. Густавові довелося підняти мостину. Під нею в смітті ворушилося кілька стоніг та щипавок; ніякого браконьєрського приладдя там не було. І взагалі нічого там не було знайдено. Справді нічого? Ні, дещо жандарм узяв — Станіслаусові слова навели його на нову думку.

— Дай-но мені свого складаного ножа, Бюднере!

Жандарм іще раз обійшов усе село й відібрав у всіх підозрюваних ножі. Він одвіз їх до міста, у карний розшук.

А другого дня один хлопчик якимсь ножем порізав собі ногу. Він переходив убрід сільський ставок і наступив на ніж, що лежав у мулі. Це був не складаний ніж, і багато хто з селян знав, кому він належить. Ще не встигли віднести того ножа жандармові, а браконьєр і вбивця сам прийшов повинитися. Це був торговець шкурами з сусіднього села, із Шляйфмюле, людина цілком порядна, коли не зважати на те, що він за безцінь скуповував у місцевих робітників і селян шкурки, а потім продавав їх у п'ять разів дорожче. Того ножа знали всі його постачальники, бо він на очах у них зшкрябував з шкурок рештки жиру і м'яса, щоб зганити товар і взяти його запівдарма. Цього чоловіка не було в штрафному списку покійного лісничого: він мав можливість купувати собі дрова на зиму і платити за них готівкою.

Відтоді Бюднери уже нітрохи не сумнівалися, що вони народили ясновидця, і це їх навіть лякало.

Жителі села поставилися до Станіслаусового ясновидіння по-різному.

У класі вчитель Гербер поводився з ним, як із хворим. Станіслаус почав на свій смак переробляти і доповнювати навіть вірші. «Трьох циган» Ленау він декламував так:

Якось влітку в чистім полі
Я побачив трьох циганів.
Курку смажачи на волі,
Вони мирно спочивали.

Скрипку взявши, почав циган
Потихеньку награвати.
Другий, муркаючи пісню,
Шукав в себе вошенята.

— О, а в моїй книжці про курку нічого не сказано, любий Станіслаусе! — Учитель Гербер ребром лінійки постукав по книжці.

Та це не збентежило Станіслауса.

— Євангеліст забув про неї.

— Але ж цього вірша написав поет, а не євангеліст, мій хлопчику.

— Він теж забув.

Учитель Клюглер перегорнув багато книжок, щоб скласти собі думку про Станіслауса.

— Я читав, що велика спостережливість у поєднанні з багатою фантазією може — як би це сказати — справляти враження свого роду ясновидіння. Психічні сили в такої людини...

Але нікого не цікавило, що там вичитав учитель Клюглер. Цей дивак був напханий знаннями, та, незважаючи на свою премудрість, не міг відкряяти шматок хліба, щоб не врізати собі пальця.

Усі старі та хворі намагалися підсунути Станіслаусові то грудочку масла, то яйце або давали йому випити молока, а потім при ньому пили з тієї самої чашки. Вони хотіли бодай доторкнутися до тих сил, що діяли в цьому хлопцеві.

— Як шкода, що доведеться померти, не дочекавшись, поки це благословенне богом дитя стане великим зцілителем і чудодієм!

А татусь Густав потішав усіх:

— Стривайте, настане його час, і він, щонайменше, жертиме скло.

Станіслаус і далі робив чудеса. Молода наймичка втопила в річці своє немовля. Дитячий трупик знайшли. Але хто батько?

— Хто батько, Станіслаусе?

— Хазяїн, у якого вона працює.

Наймичка, що доти затято мовчала, тепер зізналася в усьому.

— Чого вже тут мовчати, коли чудодій Станіслаус усе сказав.

Коли громадили сіно, Станіслаус бачив, як хазяїн на стогу обіймав наймичку. Потім обоє впали на сіно. От і все чудо! Саме хазяїн почасти погрозами, почасти грішми примусив дівчину втопити свою дитину.

Станіслаус тепер остерігався говорити про все, що бачив і що думав. Він дійшов висновку, що від саден і подряпин треба оберігати не тільки руки й ноги, а й серце. Ущипливі насмішки братів і дітей у школі не раз ранили його серце. З маленьких ранок сочилася гіркота, і часто вона підступала йому до горла.

— Ось іде задоголовий Станіслаус. Він усе бачить, бо дивиться не тільки очима, а й сідницями, ха-ха-ха!

— Зате ваші сідниці зараз прикрасяться синцями! — вигукував украй розлючений Станіслаус. Він штурхав дітей ногами, брикався, як молоде лоша, але кривдників було багато, і серед них — навіть його брати. Міцно тримаючи його, вони плювали йому у вуха і примовляли: «Ось так шумить море в Бразилії!»

Станіслаус виривався і тікав геть. Він витирав у вухах «бразильське море» і бажав своїм кривдникам висипу, корости і кору в горлянку. Проте сердився він недовго. Навколо було багато добрих, розумних істот, серед яких він почував себе сильним і шанованим, і вони швидко заспокоювали його. Голубий метелик сідав на його дерев'яний черевик і тріпотів крильцями. Для Станіслауса той метелик був крилатим голубим гномом.

— Що побажаєте, ваша величність, молодий Бюднере?

— Подай сюди мій небесний екіпаж. Я хочу вирушити в далеку подорож, побачити море в Бразилії.

— Будь ласка! — махнувши крильцями, метелик відлітав. Удома у Станіслауса теж були свої особливі ігри. Він зробив із соломи опудало і натяг на нього батьків старий

солдатський мундир, а на солом'яну голову нап'яв старий жіночий капелюшок. Туди, де мав бути рот, Станіслаус увіткнув люльку. Опудало стояло на городі Бюднерів, засунувши руки в кишені штанів. Якийсь час пташки обминали город, боячись опудала. Та воно все стояло й стояло, неначе вирросло на грядці, і пташки потроху почали звикати до нього. Під кінець вони навіть сідали на люльку. Станіслаус набивав її черв'яками й зерном. Люлька стала зручною кормушкою для птаства.

Згодом Станіслаус спробував сам стати на те саме місце. Він натяг на себе старий солдатський мундир, своє веснянкувате обличчя сховав під жіночим капелюшком і взяв у рот ту саму люльку. І диво дивне — пташки прилетіли до нього і так само клювали зерно з люльки. Більше того — вони навіть посідали на його витягнені руки. Минуло кілька тижнів, і Станіслаусові вже не треба було ні солдатського мундира, ні жіночого капелюшка. Він виходив на город, свистів по-шпачиному, і пташки зліталися і клювали у нього просто з рук.

Недільними надвечір'ями селяни, прогулюючись, підходили до Бюднерового городу і дивилися на це пташине чудо.

— Нехай мене грім поб'є, коли у цьому хлопцеві нема божої сили. Це справді так, сусіде Бюднер!

Божа сила? Станіслаус ніколи не розмовляв з богом і не випрохував у нього ніяких чудодійних сил. Станіслаус був просто Станіслаусом і робив те, що його розважало. А що таке бог, це йому було так само важко зрозуміти, як десяткові дробі. Бог жив у товстій чорній книзі з хрестом на палітурці. Учителі Гербер і пастор, що завжди зітхав, називали ту книгу біблією. Здавалося, колись, у прадавні часи, бога замкнули в тій товстій книзі. Там він і сидів, причаївшись. Він чигав на школярів і обрушував на них свої похмурі речення. А вчитель Гербер стояв позад нього з палицею і примовляв:

— Будьте побожні і завчайте!

Діти завчали те похмуре боже бурмотіння і не розуміли його. «Велике милосердя господнє, що він не спопелив нас. Його благодать безмежна...»

Станіслаус пішов у ліс. Хлопець нагледів там лисячу нору і вирішив приручити лисеня. Він хотів, щоб воно бігало за ним на шворці, як собака, а коли треба буде, ловило йому зайців та кролів, як лисиця.

Станіслаус сидів біля нори. Сойки скоро заспокоїлися. Хлопець умів сидіти зовсім нерухомо, і навіть такі пильні пташки, як сойки, вважали його за пеньок. Мурахи бігали по його голих литках угору і вниз. Але лисенята все не показувалися. Зате в чагарнику з'явилось щось зовсім інше. Почулося шарудіння, тріск і шепіт, і з куща висунувся подвійний ствол рушниці. Станіслаус упав долілиць у лісову траву і затамував подих. На галявину вийшов чоловік у світло-зеленій мисливській куртці. Узорчасті рогові гудзики, тетерюкове перо на капелюсі, короткі англійські вусики, на правій щоці два шрами навхрест — сліди студентських дуелей, два довгих передніх зуби прикусили нижню губу... Це був граф Арнім. Він став біля лисячої нори і затуркотів, як припутень. У чагарнику знов почулося шарудіння і тріск. Із кущів вийшла вихователька графських дітей. Легеньке літнє плаття, червоні, як маків цвіт, губи, на грудях великий викіт, а поділ високо підібраний білою ручкою.

— Пробачте, що я завдав вам клопоту, але зараз ви побачите справжнє чудо.— Граф почав витоптувати своїми гірчично-жовтими чобітьми траву навколо нори.

— Де? — шепнула вихователька.

— Тут,— прогугнявив граф, обережно обіймаючи її за плечі. Панна здригнулася, наче кобила, якій допікають мухи. А може, ця тендітна істота просто змерзла в тіні. Граф показав їй лисячу нору. На його вказівному пальці блищав перстень. Одначе панна не бачила нори. Вона забула свої окуляри в палаці. Граф тактовно не помітив цього.

Станіслаус погано чув, про що шепотілись родовитий пан і бліда панночка. Надто гучно калатало у хлопця серце. Граф міг його помітити і застрелити, як браконьєра. Та він і справді був браконьєром — підстерігав лисеня.

Граф переконував панночку, що треба лягти, аби не сполохати лисицю.

— Адже ви й кінчика лисячої морди не побачите, коли стоятимете тут, така духмяна, наче розквітле деревце.

Панночка страшенно боялася мурашок.

— Лисиця ніколи не потерпить, щоб біля її нори водилися мурашки,— повчав граф. Звичайно, він брехав, як той волоцюга.

Він скинув з себе мисливську куртку. Станіслаус побачив графові гаптовані підтяжки. Ззаду на штанях бракувало гудзика. Запах парфумів лоскотав Станіслаусові

в носі. Панночка, туркотячи, сіла на розіслану куртку. М'яким рухом граф перекинув її в траву.

Станіслаус повернувся додому тільки надвечір. Якщо не рахувати графа, він не бачив ніякої лисиці. Граф і панночка кілька днів не виходили в нього з голови. Які ж бо дивні звичаї у цих благородних панів!

Про чудеса, що їх творив Станіслаус із пташками та про інші дивні речі почула графиня. Чого б їй не подивитися на цього хлопця, про якого точилося так багато розмов у всій парафії? Вона наказала привести юного чудодія до палацу. Він мав прийти в неділю пополудні — і щоб ніяких запізньєнь! Було це на великдень, за кілька днів до конфірмації Станіслауса. Татусь Густав начистив до блиску Станіслаусові черевики — так, як учили його в солдатах. Але він не міг затерти латок на короткуватих синових штанцях, не міг здмухнути ластовиння з його обличчя.

— Ех, хай йому біс, шкода, що костюм для конфірмації ще не готовий! Коли йдеш до таких великих панів, треба мати показний вигляд.

І от Станіслаус стоїть перед вельможною дамою. Він схвильований і тремтить. Раптом з носа в нього капнуло. Він зовсім забув про хустинку, яку мати сунула йому в кишеню, виряджаючи його до панів. Графиня взяла сигарету. Він витер носа рукавом. Графиня показала йому на шкіряне крісло. Станіслаус сів на його бильце. Адже не міг він, немов якийсь ліптюх, розвалитися в кріслі при такій дамі, схожій на фею! І що потрібно від нього цієї білій істоті? Адже його не було тоді, коли хлопці спустили графів ставок і набрали собі коропів.

Графиня припалила сигарету, сіла на диван, поклала ногу на ногу і, похитуючи нею, чекала. Станіслаус зніяковіло втупився в куток кімнати. Там у золотому обручнику погойдувався рожево-червоний птах. Невже Станіслаус і справді на своїй небесній колісниці перенісся в Бразилію чи в якусь іншу далеку країну? Птах постукував дзьобом по золотому ланцюжку. Він був прикутий за праву лапку до золотого обручника. Може, Станіслаусові звелять приручити цього бразильського птаха і показати, як він робить свої чудеса з пташками?

Графиня запропонувала хлопцеві сигарету. Станіслаус узяв не вагаючись. Мати наказувала йому не відмовлятися ні від яких коштовностей, що їх даруватимуть у палаці.

Станіслаус затис сигарету між відстовбурченими губами і рушив просто на графіню. Вельможна дама перелякано відсахнулася. Вона подзвонила покоївці. Коли та увійшла, графіня зашепотілася з нею. Дівчина уважно подивилася на Станіслауса.

— Та в нього ж нема сірників, ваша вельможність. Він просто хотів у вас прикурити.

Графіня полегшено всміхнулася. Покоївка дала Станіслаусові прикурити і вщипнула його за руку. Графіня відкинулася на дивані.

— Я чула, що ви робите чудеса, юначе. Це правда?

— Як вийде.— У Станіслауса був повен рот слини. Який він гіркий, цей тютюн! Куди б його сплюнути?

Графіння своїм червоним гострим язичком злизнула крихту тютюну з нижньої губи.

— А самі ви усвідомлюєте ті сили, які приховані у вас?

— Щоб приручити цього птаха, мені спочатку треба дізнатися, що він жере. Це дуже гарний птах, він, мабуть, не визнає ніяких черв'яків і їсть тільки кролячу печеню?

Брови в графінні здригнулися.

— Ідеться зовсім не про цього птаха. Мене цікавить, чи ви бачите в уяві усе те, про що віщуєте?

— Я все придумую, а потім воно виходить на моє.

Графіння випустила дим під стелю.

— Чи не буваєте ви в стані галюцинації, коли говорите про те, чого ще ніхто не знає?

— Ні, я не бував у Галілеї. На великдень я буду конфірмуватися.

Графіння примружила одне око і спрямувала дим на папугу.

— Погана погода,— сказав какаду.

Білолиця дама підвелася і заходила по кімнаті.

— А не могли б ви зараз, ось тут, показати своє мистецтво?

Станіслаус знизав плечима.

— Чи не могли б ви, наприклад, сказати, де тепер пая граф?

— Отой-о? А де ж йому бути? Лежить собі у ліжку.

Графіння послала покоївку, щоб та обережно розвідала, чи й справді це так. Станіслаус зблід. Від сигарети йому стало погано. Він викинув її у відчинене вікно і схопився за горло. Графіння підсунула йому вазу з південними фруктами.

— Будь ласка, пригощайтеся.

Станіслаус узяв найбільшого апельсина і в'явся зубами в жовтогарячу шкірку. Треба було якнайшвидше перебити огидний присмак сигарети. Потім він обчистив апельсин і проковтнув його. Графиня дивилася на хлопця так, як відвідувачі зоопарку дивляться на мавп, коли тих годують.

Покоївка повернулася.

— Їх вельможність зволіють лежати й читати мисливську газету.

Графиня похитувала ногою. Голубий шовковий бант на її пантофлі був схожий на великого метелика.

— Цікаво! Та тільки не подумайте, що це для мене має якусь значення. А чи знаєте ви, яким саме шляхом іде його вельможність, коли вирушає на полювання? Мені, звичайно, це відомо, але так легше перевірити, наскільки ви можете вгадувати.

Станіслаус іще раз провів під носом рукавом і почав:

— Він іде алеєю вниз до парку. За парковою огорожею він знаходить дошку і перебирається через рівчак, бо ж містка там немає. Потім прокрадається заповідником й тоді...

— І що тоді?

Графиня випустила коплаті хмарки диму.

Станіслаус кивнув головою на покоївку:

— Нехай вона вийде.

Графиня відіслала дівчину, але на всякий випадок стала ближче до кнопки дзвінка. Все може статися. Адже це напівзвір. Він їв апельсина зі шкіркою.

— Ну? — спитала вона боязко й лагідно.

— Альма може все розбавити, і тоді ви не оберетеся сорому.

Очі в графині округлилися і стали схожими на монети по п'ятдесят пфенігів.

Станіслаус розповів їй, що бачив графа з вихователкою біля лисячої нори.

— Вони роздяглися, але потім налетіли комарі, і вони знов одяглися. Учителька весь час боялася рудих мурашок.

Тепер сплотніла графиня, але не так, як сплотнів Станіслаус, коли скурив сигарету. Те, що вона почула, не мало нічого спільного з недільним казанням. Вона похитнулася і подзвонила покоївці. Альма вирядила Станіслауса в палацу.

— Ти, певне, напроорокував їй щось недобре?

— А це не твоє діло!

Вдома на нього чекали батьки.

— Ну, яких надавали собі подарунків, га? — Густав навіть погладив Станіслауса по голові.

— Дали смердючу сигарету й солодкого апельсина. Теж мені подарунки! — Станіслаус навіть кишені вивернув, показуючи, що більш йому нічого не дали. Він пішов у садок і засвистів своїм пташкам.

Через дві години з палацу прийшов лакей.

— Станіслауса до її вельможності. Та хутчіш, одна нога тут, друга там.

Густав випхнув хлопця, що опирався, за двері.

Цього разу графиня лежала на дивані. Покоївка ходила навшпиньки.

— Це ти накликав на неї хворобу? — Дівчина доторкнулася до його плеча і одразу ж відсмикнула руку. — У тебе в тілі, певно, електричний струм високої напруги?

— Не мели дурниць, — відповів Станіслаус. — То що ж мені тепер робити? Узяти вашого птаха і приручити для вас?

Вельможна пані говорила млосним голосом. Було помітно, що недавно вона плакала.

— Ось бачите, я злягла, і до певної міри я у ваших руках, юначе.

Станіслаус подивився на свої руки. Вони були подряпані, в чорних тріщинках.

— Я прошу вас, не розчаруйте мене. Мені потрібні докази. Може, вам відкрито, коли пан граф знов...

— А це вже ви самі повинні стежити, — сказав Станіслаус, витягаючи з латки на штанях нитку.

— А ви мені не скажете?

— Звідки ж мені знати? А втім, посовичок лежить ще й досі там.

— Який носовичок?

— Шовкова хусточка, що її загубила панночка. Вона лежить біля нори. Лисиця схопила було її зубами, але її аж затрусило від тієї... як її... пархуми.

Графиня випросталася. Потім стисла маленькі кулачки і почервоніла від гніву. Виходить, вона не така вже й недужа. Станіслаус радів, що не накликав на неї справжньої хвороби. А що, коли вона доводиться родичкою королеви метеликів, яку Станіслаус давно вже розшукував. Адже у бджіл є своя королева — матка, то чому ж її не можуть мати й метелики? Можливо, кінець кінцем ця білолиця дама проведе його у своє царство і в нагороду за те, що

він розповів їй про графа, відкрив йому великі таємниці світу метеликів?

Маленька ручка дами, мов біла мишка, шмигнула в шка-тулку і вишмигнула звідти з банкнотою.

— Велике-превелике вам спасибі, і, правда ж, ви при-йдете знов, коли я вас покличу?

— Якщо буду вільний,— відповів Станіслаус.

Густав утушився в папірець. Це була банкнота в мільйон марок. Станіслаус поклав її на кухонний стіл. Старий на-віть понюхав гроші.

— Напевне, ласкавій пані припало до вподоби те, що наш хлопець напроорокував їй.

— Цих грошей стане якраз на вісім фунтів хліба,— зневажливо мовила Лена.

11 Бюднерові діти залишають рідне гніздо. Станіслаус конфірмається і присипляє батькових курей.

У будиночку Бюднерів стало тихо, як у вулику після вильоту рою. Відколи Ельзбет пішла в місто, здавалося, уже вилетів і другий рій. Старші Бюднерові хлопці один за одним покидали Вальдвізен і йшли в широкий світ.

Ельзбет була вже матір'ю, коли знайшла собі нарешті чоловіка. Він працював вуглекопом і влаштував Ельзбет на тій самій шахті прибиральницею. Таким чином, вони завжди були вкупі. Якось вони, запросивши двох шахтарів, пішли в бюро реєстрації шлюбів і там розписалися. Ото було й все весілля!

Лена, довідавшись про це, зажурилася: її дочка позба-вила себе найбільшого для жінки свята. Густав намагав-ся бути розважливим і дивитися на все по-чоловічому.

— Вони мають рацію! Усяке свято — то тільки зайві витрати. Без грошей тебе і в землю не закопають.

Проте Лену це не втішило.

— Господи боже, вони ще, мабуть, утнули там червоне весілля!

— Ну то й що? — мовив Густав, який і самого себе вва-жав майже червоним. Три місяці тому він вступив до міс-цевої організації соціал-демократичної партії і вдома у хліві часто розучував бойову пісню:

Ми молоді, і світ весь перед нами...

— Авжеж, у тебе саме такий вигляд, — ущипливо казала йому Лена.

Та Густав не звертав уваги на її глузування. Першого травня він промарширував через Шляйфмюле разом з іншими демонстрантами під прапором місцевої соціал-демократичної організації. За це його разом з іншими складували звільнили з роботи. Його просто вишхнули з заводу — от тобі й маєш!

— Ну ось тепер співай про світ, що лежить перед тобою, — допікала йому Лена. — Боже праведний, поверни йому розум!

Через два дні Густава і ще кількох робітників, які тільки співали на демонстрації, знову прийняли на роботу. Невже бог почув Ленину молитву? Але голові й секретареві організації сказали, що вони ніколи вже не візьмуть у руки складувної трубки. Тоді розпочався страйк. Невже Густав повинен був знов відмовитися від роботи? Коли він уранці прийшов на завод, його зустріли товариші.

— Ось і Густав! Він, звісно, не відмовиться піти з нами в пікет. Ми його знаємо.

Правду кажучи, Густав хотів працювати, але він дав себе умовити. Він, зрештою, був батько майбутнього склужера та й сам у молоді роки ніколи не пас задніх.

Густав стояв у пікеті й тримався досить мужньо. Щоправда, з дня на день усе більше людей потай проникали на завод і ставали до роботи, але Густав лишався непохитний. Він ще з війни знав, що не можна безкарно залишити свій пост. Проте опір страйкарів було зломлено, і на цей раз Густава покарали саме за те, що він був стійкий і не залишив поста. Його звільнили і сказали, що тепер уже назавжди. Він, мовляв, не оцінив великодушності свого хазяїна.

Лена кидала Густавові, наче собаці, шматки хліба, намазані маргарином. Хай бог їй простить, замолоду вона багато читала, але такого дурня, як її старий, у жодній книжці не зустрічала. Щастя ще, що хоч сини не вдалися у батька.

Еріх вивчився на м'ясника, а хто робить ковбаси, той не голодує. Щоправда, Еріх ніяк не міг знайти роботу. Та він подався в мандри і не був тягарем для сім'ї. Еріх прислав додому кольорові листівки з краєвидами. Якось він повідомив, що в день свята на власні очі бачив самого президента. Той був у чорному циліндрі. Це показувало, що Еріх був не абищо.

Пауль став складувом, як і батько. Він поїхав у Тюрингію, одружився там і теж не був тягарем для батьків.

Артур наймитував у своєму ж таки селі. Подейкували, що він має намір одружитися з дочкою хазяїна. Заради неї він трудився вірою і правдою, і Лена хвалила його. Зрідка Артур приходив на часинку додому, щоб побачитися з батьками, і просто аж кривився, коли його пригощали хлібом з маргарином.

Віллі став сажотрусом і теж заробляв собі на шматок хліба. Він брав його чорними від сажі руками, але ж у шлунку все одно темно. У батьків він трусив сажу безкоштовно і навіть час од часу залишав їм кілька яєць, дістаючи їх, наче фокусник, зі свого волохатого коминяряського циліндра.

Тільки Герберт довго не міг на щось зважитися. На склозаводі було надто жарко. У селян треба порпатись у кізяках. Доля звела його з страховим агентом, і він увійшов з ним у спілку. Завертаючи в селянські двори, Герберт намагався пройти повз саму собачу будку. Собака, певна річ, вискакував і шматував його старі штани. Герберт вимагав відшкодування. Селяни вагалися. Герберт ішов на поступки. Звичайно сходилися на тому, що йому залатували штани і давали фунт масла, а він обіцяв не подавати в суд. Через два дні в той самий двір з'являвся страховий агент, і селянин залюбки страхував себе від можливих судових витрат. Герберт діставав від агента невеличку частку від його премії.

Коли всі довколишні селяни були застраховані, Герберт завербувався до рейхсверу¹. Він був високий на зріст, справжній тобі фельдфебель, і його охоче прийняли. Тепер йому доведеться дванадцять років служити в солдатах. На цього сина Густав теж покладав великі надії. У думках він уже бачив, як Герберт, відбувши службу, повертається в село готовим жандармом. І тоді у Бюднерів буде свій жандарм. Прийшовши із служби додому, свою довгу шаблю він вішатиме над Густавовим ліжком.

Отже, в маленькому будиночку Бюднерів залишився тільки Станіслаус. Він мав незабаром конфірмуватися. Із графського саду принесли велику корзину квітів. Густав дивився на них захоплено. Який чудовий подарунок!

---

¹ Рейхсвер — так називалися збройні сили Німеччини в 1919—1935 рр.

— Це велика честь для нас! Не кожний заслужить такої шани! — Серед листя і квітів він шукав записочки з привітанням від графині, але даремно! Графиня, мабуть, забула поздоровити конфірманта.

За звичаєм, на конфірмацію запросили хрещених батьків. Вони святкували закінчення своєї опіки над хрещеником. Тітка Шульте принесла в подарунок дешевенький відріз на костюм. Матерія колись призначалася для наймита, але той пішов, не дочекавшись подарунка: хазяйка була надто вимоглива і навіть вночі не давала йому спокою.

— Ох, ці теперішні робітники! — зітхала вона, хтивими очима позираючи на Густава. Потім вона спинила погляд на Станіслаусові. — Ще трохи молодий, але при тілі. Чи ви не дозволите, щоб для початку він попрацював у мене?

— Ні, він не з тебе починатиме. — Густав посмикував своєю борідку.

Вчительева дружина помітно постаріла. Вона ще й досі не змирилася з тим, що, як нижча істота, як звичайний собі пожилець, мусила тулитися на горішньому поверсі шкільного будинку. Вона і її чоловік ледве наважувалися пройти до вбиральні на задвірку, бо скрізь, де тільки можна було ступнути, старший учитель що-небудь посіяв.

Пані Клюглер принесла Станіслаусові кілька книжок з чоловікової бібліотеки. То були тепер уже не потрібні їм «Психологія осіб, що хворіють на нетримання сечі», перший і другий том, та «Викладання закону божого в трикласній народній школі на основі найкращих притч Старого завіту». І, крім того, ще краватку, загорнену у цигарковий папір. Пан Клюглер не носив її. Ця краватка була надто червона для нього.

Крамар спочатку не хотів пускати дружину на конфірмацію: «Знову витрати!» Проте його лагідна дружина все ж таки пішла; та він уже не впирався, коли побачив, як розумно вона підбрала подарунки: коробка целулоїдних комірців, дві чорних краватки-метелики з зубчастою пряжкою, дві пари напульсників з ерцаз-вовни воєнного часу, пачка старих зошитів у лінійку і крива люлька з фарфоровою головкою.

Управительева дружина цього разу не поскупилася. Адже колись її чоловік не дуже добре обійшовся з Станіслаусом. Вона принесла позолочений ланцюжок до годинника.

— Годинника дарують кожному конфірмантові, але хіба хто здогадається подарувати до нього путнього ланцюжка?

У Станіслауса не було годинника, і він прив'язав до ланцюжка гайку. Так він походжав, розстебнувши конфірмаційну курточку. І кожен бачив, як на його вузенькій жилетці виблискував годинниковий ланцюжок.

Свято конфірмації пройшло не дуже весело. До кислоти, приготованої майже без цукру агрусової настоянки ніхто й не доторкнувся. Час був тяжкий, кожна хрещена мати скаржилася на свої злигодні. Крамариху мучив долар. У її крамниці висіла таблиця, з одного боку якої було зазначено курс долара, а з другого — ціни на товари в марках. Торгівля починалася лише після того, як прибували свіжі газети. У них повідомлялося про курс долара. Жодна людина в селі зроду не бачила долара. Станіслаусові він уявлявся маленьким сонцем, яке підіймається все вище й вище.

— Долар повзе вгору, і ця торгівля нам вилазить боком, — нарікала крамариха. — Поки приїдеш у місто по товар, гроші вже удвічі подешевшали.

Управителева дружина запихалася пирогами.

— Треба міняти. Ми вимінюємо на зерно й картоплю все, що нам потрібно.

— Авжеж, добре тому, в кого така комора, як у вас! — ущипливо сказала пані Клюглер. Управителева дружина поперхнулася.

— Ех, якби ж то ці клятві наймити були надійніші! — простогнала Шульте. — Не встигнеш до одного звикнути, а він уже й п'ятами накивав. Їм вигідніше бути безробітними, тому що безробітні одержують допомогу!

— Ну, я про себе цього не сказав би! — несміливо вкинув Густав.

Станіслауса мало цікавило це товариство. З нудьги він блукав подвір'ям і городом. Новий костюм заважав йому. На стоячому накрохмаленому комірці уже виднілися чорні сліди від пальців. Хлопець випустив з хліва козенят і якийсь час тішився їхніми химерними стрибками. У курнику він помітив квочку, що сиділа на гнізді. Вона люто клюнула його в руку. Тоді Станіслаус, не зважаючи на кудкудакання, схопив її з гнізда і закрутив у повітрі.

— Я тебе відучу від оцих штучок!

Від крутіня квочка залякла. Станіслаус поклав її на спинку і пальцем постукав по дзобу.

— Щоб і не писнула мені більше! Зрозуміло?

Квочка так і лишилася лежати догори лапками. Вона опустила їх і здавалася мертвою, тільки очі її, звернені до неба, все ще кліпали. Станіслаус дивився на ці очі. Квочка не ворушилась, і Станіслаус злякався: саме в день конфірмації він занастив курку! Тепер йому нагорить. Треба замести сліди злочину. Нехай татусь Густав думає, що її вкрав яструб. Станіслаус кинувся по лопату. Та ще не встиг він доторкнутися до квочки, як та схопилася й втекла. Це дуже здивувало хлопця.

Не довго думаючи, він знову спіймав ту саму квочку, покрутив її в повітрі й поклав на спину. Вона знов застигла. На цей раз Станіслаус заплескав у долоні й вигукнув: «А киш-ш!» Курка скочила на ноги і втекла. Тоді Станіслаус спіймав іншу курку, і ця лежала, поки він того хотів. Оце-то забавка в день конфірмації! Він переловив усіх курей і поскладав їх завмерлих поряд.

Уже вісім курячих «трупів» лежало перед курником, та коли Станіслаус почав крутити півня, з будинку вийшов татусь Густав. Сигара, яку він закурив з нагоди свята, випала у нього з рота.

— Ой люди добрі, хлопець сказився!

Жінки повибігали надвір. Вони втупилися в мертвих курей. Тепер уже й півень лежав поруч з курми, звівивши крила, наче підстрелений.

— Давайте вірвовку, — крикнув Густав. — Допоможіть мені зв'язати божевільного!

Лена шукала вірвовку. Станіслаус усміхався. Густав боявся глянути на цього бісового вилупка. Ще кинеться на нього, поки знайдуть вірвовку!

Станіслаус заплескав у долоні:

— А киш-ш!

Кури посхоплювались і, кудкудакаючи, розбіглися по двору. А півень, ображений у своїй гордості, закукурівав так голосно, аж у вухах залящало.

Тітка Шульте тричі сплюнула:

— Тьху, тьху, тьху! В ньому сидить біс! Який же він має бути в ліжку!

Вузькі губи учительової дружини посиніли. Сталося щось надзвичайне. Тут діяли якісь надприродні сили!

Отак вони й стояли: з одного боку Станіслаус, з другого — все товариство, що святкувало його конфірмацію. Татусь Густав боязко тулився до стіни. Цей хлопець легко міг схопити будь-кого з них — і вже лежав би серед подвір'я трун!

— У нього лихе око. Він загрибатиме гроші, і їх у вас буде як сміття! — вигукнула Шульте.

Станіслаус побіг у ліс. Він не хотів мати лихе око. Невже тепер усі діти тікатимуть і ховатимуться від нього? У Шляйфмюле жила стара жінка, про яку казали, що в неї лихе око. Коли вона, спираючись на палицю і кліпаючи очима, йшла селом, люди ховали від неї малих дітей і худобу. Подейкували, буцімто погляд у тієї жінки такий поганий, що досить їй подивитися на корову, як та починала доїтися не молоком, а кров'ю.

Станіслаус так схлипував, що на його жилетці погойдувався позолочений ланцюжок. Може, під час конфірмації

він щось не так вчинив? Може, занадто швидко проковтнув облатку й вино?

Хлопець сидів і міркував, аж поки смеркло. Духмяне нічне повітря трохи заспокоїло його. Над ним кружляв яскравий метелик.

— Чого ти плачеш, молодий Бюднере?

— Кажуть, у мене лихе око.

— Якби в тебе було лихе око, ти б не побачив мене.

12 Станіслаус виліковує бабусю від болю в крижах, збирається вилікувати від кліпання робітника з маєтку, але нашоветується на жандарма і пророкує йому втрату шаблі.

Якийсь час татусь Густав ставився до сина недовірливо і уникав його погляду. Одного разу він послав Станіслауса у хлівець:

— Піді подивися на вим'я молодої кози.

Станіслаус подивився на маленьке козяче вим'я. Він навіть нагодував козу з своїх рук. Якщо у нього й справді лихе око, то тепер її зурочено на віки вічні. Матуся Лена прийшла в сльозах і сіла доїти козу. Молоко було чудове, жирне, без ніякої крові. Сім'я полегшено зітхнула.

Станіслаус мусив показати батькові свій фокус з курми. Татусь Густав і собі спробував. Чи ба, кури і в нього лежать завмерлі, аж поки він їх сполохає.

— Просто дивно, на що тільки здатна людина,— сказав він.— Зрештою, ці могутні сили ти успадкував від мене.

Жінки, що в день конфірмації були в гостях у Бюднерів, уже потурбувалися, щоб усе село знало про чудо, яке Станіслаус зробив з курми. Воно викликало і страх, і подив. Добромисні люди вважали хлопця за божого обранця, а злі називали його бісовим вилупком.

Учитель Клюглер гортав свої книжки.

— У даному разі маємо справу з гіпнотизуванням. А гіпнотизування здійснюється — як би це сказати — механічними засобами, головним чином механічними.

Але ніхто не слухав того, що лепетав Клюглер. Він, правда, чоловік учений, але невіруючий. І через те він не боявся ніякого лихого ока, крім ока власної дружини.

З села прийшла стара жінка. Вона шкандибала, спираючись на костур. Станіслаус саме копав город, а татусь Гус-

тав висівав моркву. Стара важко сіла на щойно скопану грядку.

— Хлопче, потри мені крижі своїми чудодійними руками!

Станіслаус здивувався. Стара здалася йому просто божевільною. Розсілася на грядці, як ворона!

— Потри мої крижі, як це робив мені колись один мудрий чоловік.

Татусь Густав підійшов ближче. В очах у нього світилося лукавство.

— Густаве, Густаве, — скімлила бабуся, — він повинен цього навчитися. Хіба я не правду кажу? На кому божа благодать, той мусить діяти.

Густав показав Станіслаусові, як треба розтирати спину старій. Хлопець не хотів цього робити, та зрештою скорився. Ледве доторкнувся він до старої, як та почала потягатися. Ох, як захрустить же у неї хребет! Потім вона заходилася підіймати і опускати руки і так позіхати, аж на очах у неї виступили сльози.

— Прокажуй молитву, хлопче, молися хоч як-небудь!

Станіслаус почав читати молитву:

Благослови нам, боже, вхід,
Благослови нам, боже, вихід.
Благослови наш труд, обід
І всім пошли спочинок тихий.

— Тихше, треба молитися тихо! — сказала бабуся. — Той мудрий чоловік з Клатвіца шепотів ледь чути. Ти повинен сам скласти молитву проти хвороби.

Про це Станіслауса не треба було довго просити. Він почав бурмотіти:

Забирайся геть, хворобо,
З крижів бабиних, заразо,
Бо вперіцу тебе богом,
Отцем, сипом і кілком разом.
Аміль вліво, аміль прямо,
Божа мати і всі дами.

Густав схвально кивав головою і жестами показував синові, як треба розтирати. Стара і справді стала плакати, просто ридати і, тремтячи всім тілом, примовляти:

— Ой, як мені полегло! Так, наче важкий мішок зняли зі спини. — Вона підвелася і, здавалося, стала набагато вищою. — Ти можеш радіти, Густаве! Господь благословив твою сім'ю!

Тепер заплакав і Густав. Стара встромила костур у грядку і видобула з кишені спідниці зім'яту кредитку. Вона вклала її в замазану землею Станіслаусову руку і пішла не озираючись. Станіслаус чекав, що ось-ось вдарить грім, мигне блискавка і спалить кредитку, яку він тримав у руці. Але не було ні грому, ні блискавки. Сонце сяяло, як і раніше, й на небі не з'являлося жодної хмаринки. Густав витер картузом сльози.

— Отже, тепер у нас є трохи грошей, і все це — завдяки хистові, яким тебе наділив бог. Матері потрібні зимові черевки. А може, ще залишиться й на висівки для кіз.— І, схопивши гроші, він поспішив у дім, щоб похвалитися Лені.

Станіслаус як стояв, так і впав на скопану землю. Звалили його з ніг не грім і не блискавка, а радість. Отже, око в нього зовсім не лихе!

Білі капусниці літали понад кропивою на межі. Вони сідали на ясно-голубі квіти, тріпотіли крильцями, а потім злітали високо вгору, немов їх підкидала радість весняного ранку. Вони здіймалися все вище над розквітлими грушами і зникали, ніби танули в небесній блакиті.

— Вітайте свою королеву, захмарні літуни! — шепотів їм услід Станіслаус.

Татусь Густав повернувся на город.

— А що, синку? Закрутилась голова? Та вже ж, чудеса вимагають багато сил і здоров'я.

Густав струсив землю з Станіслаусової спини.

— А може, в тебе, чого доброго, судома?

— У мене тремтить серце.

Татусь Густав подивився на сина, але нічого не зрозумів.

З того дня не було вже спину. Станіслауса одностайно зарахували в чудодії. Він вилікував сільського м'ясника від вугрів. Лисій жінці він повернув волосся, що випало після тифу. Станіслаус масажував їй голий череп і шепотів таку молитву:

Боже наш на небесі,
Милосердний ти до всіх.
Поверни ти їй волосся,
Нехай баба не голосить.

Густав був щасливий. Тепер їм усім вистачить на шматок хліба. Безробіття вже не здавалося таким страшним.

Матуся Лена мирилася з усім, що говорив і чинив Густав. Адже в гаманці у них знову бряжчало. Нехай не дуже дзвінко, а все ж таки бряжчало.

Матуся Лена знов почала читати книжки — не світські, ні, боронь боже! Вона заприятелювала з побожними людьми, що тинялися по довколишніх селах. Вони називали себе «святими останніх днів». Чудеса, які творив Станіславус, дали підставу його матері сподіватися, що в день страшного суду господь не викине родину Бюднерів на небесний смітник.

У татуся Бюднера був інший клопіт.

— Потрібне крісло. Справжнє крісло, як у лікарні! І всякі мазі нам потрібні, а також чай, різні сорти чаю! Від перевареної води не буває біди.

Він потай узяв гроші й подався до міста. У лахмітника знайшов залатане шкіряне крісло. Ціна — п'ятдесят марок.

— І то собі на збиток віддаю,— запевняв лахмітник.

Без крісла приймальня чудодія була не приймальня. Густав зважився. І почав торгуватись.

— Десять марок і ні пфеніга більше!

Лахмітник трохи поступився:

— Сорок марок, це моє останнє слово!

Густав співчутливо подивився на нього.

— Звичайно, хай вас бог боронить від хвороби, але коли з вами що трапиться, ви матимете безплатне лікування. Це крісло для чудодія.

Лахмітник зацікавився.

— А той чудодій сверблячку теж лікує?

Густав відповів, не задумуючись:

— Він тільки доторкнеться до тебе — і сверблячки як не було!

Лахмітник віддав крісло за двадцять марок.

Велика кімната в домі Бюднерів перетворилась на приймальню чудодія. Сонячне проміння вигравало на баночках з жовтою і зеленою мазями, що стояли на підвіконні. Густав вичистив крісло. Вичистив до блиску, як учили в солдатах. Він змайстрував шафку на ліки, що їх сам-таки наварив з кори всіляких дерев. На дверцях шафки червоним теслярським олівцем він намалював череп. Щоправда, той череп дужче скидався на карнавальну маску. Але й після цього Густав не заспокоївся. Наждачним папером він

натер до блиску старий дріт і з нього заходився вигинати якісь таємничі іструменти.

— Навіщо це? — спитав Станіслаус, для якого все, що робив тепер Густав, здавалося загадковим.

— Треба, щоб у шафці щось поблискувало. Тобі ще треба повчитися, як по-справжньому творити чудеса.

Густав не давав собі спочинку. Він рачкував по луках з кошиком, збирав квіти, а тоді висушував їх. З сухого цвіту він варив чай. У старому медичному довіднику він прочитав, які трави сечогінні, а які помагають від кольок у нирках. Потім він змайстрував ще одну шафку з шухлядками для трав.

Першим пацієнтом, що ввійшов до приймальні Бюднерів, був нічний сторож. Густав покликав Станіслауса з садка і дорігою шепнув йому:

— Сторож сидить у кріслі й дивується. Я дещо розпитав у нього. Вдень він погано спить. Ти йому так і скажи, коли увійдеш у кімнату. Але спочатку помий руки і вчини скандал. Кричи, що тобі не дають спокою, весь час вимагають чудес. Мовляв, у тебе від цього всі нерви розладналися.

Станіслаус у снігах скинув черевики.

— Про нерви я нічого не казатиму.

Густав стривожено заметушився.

— Тоді скажи «артерії». Нехай усі думають, ніби тобі не дають проходу, благають, щоб ти робив чудеса. А ти погоджувшись тільки з жалю до них, і тоді ніякий жандарм не зможе до тебе присікатися. А грошей не бери ні від кого. Коли тобі хтось дасть, ти плюнь на гроші і, наче розсердившись, кинь їх на підлогу. Твое мистецтво не продається. Ти рятівник людства.

Незадоволено насупившись, Станіслаус увійшов у кімнату. Нічний сторож дрімав у кріслі. Густав навшипінки підійшов до нього. Люлька випала з рота старого й лежала в нього на колінах.

— Як спиться, друже?

Сторож здригнувся.

— Я трохи задрімав. Це крісло м'якше, ніж моя постіль.— Старий поплескав своїми ручиськами по шкіряних бильцях.

— От бачиш, хлопець тільки доторкнувся до тебе, а ти вже й заснув,— поквашився Густав.

— Ні,— сказав Станіслаус.

Сторож утупився в хлопця.

— А звідки ти знаєш, хлопче, що сон не йде до моїх очей?

Відповів Густав:

— Та він і крізь сім стін побачить, чого тобі бракує.— Запопадливий Густав уже рився в шафці з травами. Він знайшов там валеріановий корінь.— З сьогоднішнього дня, щоранку, приходячи з роботи, заварюй це і пий. По-вченому воно називається «дріматус хропіус». Після нього ти спатимеш, як пацюк у погребі.

— Та я вже й зараз ладен заснути, отак-от, сидячи в кріслі.

— Тільки цього й бракувало! Ану, звільняй крісло! Там уже он скільки народу чекає з своїми недугами!

Старий підвівся кречучи. Він пошукав щось у кишеняці жилета і витяг кредитку в сто марок з червоною печаткою. Ці купюри було вже вилучено з обігу. Сторож обмацав її і розгладив, перш ніж дати Станіслаусові. Але раптом до нього підскочив Густав.

— Ти що це, приятелю? За добро хочеш заплатити грішми? Та сам господь на небесах скорчиться від болю.— Густав плюнув на кредитку, кинув її на підлогу і ногою в самій шкарпетці підсунув її під одягну шафу.

Сторож від переляку вклонився.

— Люди добрі, я не хотів вас образити.

Але татуся Густава не так легко було заспокоїти. Він погрозово наступав на старого.

— Нікому ані слова про зцілення.

Той клятвено здійняв руки:

— Усі таємниці я заберу з собою в домовину, Густаве!

— Так і має бути. Нам і без того дихнути не дають, така сила народу суне сюди. Не можна ж вилікувати всіх, хто надумається прийти.

Отож рекламу було забезпечено. Старий сторож беріг таємницю до першого перехрестя.

Коли він пішов, Густав дістав з-під шафи кредитку. Оглянувши її, він скривився.

— Ці гроші тепер варті не більше, ніж дохла муха. Але я чув, нібито сотенні з червоною печаткою ще обмінюватимуть...

Другого дня чудотворців розбудили о шостій ранку. Густав штовхнув Станіслауса:

— Чудодій завжди повинен бути напоготові!

На дверях стояв Рінка — наймит з маєтку. Він підморгнув Густавові.

— Чого ти моргаєш? Кажі прямо, чого тобі треба?

Рінка служив у солдатах в одній роті з Густавом.

— Ти не командує, друже Густав! — Рінка відсторонив Густава й знову підморгнув. І тільки в снігах розповів про своє лихо:

— Ця хвороба, Густаве, причепилась до мене на великдень. Я тоді таки нічошенько хильнув. А нащо ж, скажи, й жити на світі, коли не можеш дозволити собі такої втіхи? Правду сказати, я набрався по саме нікуди. Поки пив, то був іще зовсім здоровий. Ліг спати і прокинувся з одним підморгуванням. Ну, це минеться, подумав я собі. Ще в дитинстві були в мене і віспа, й парші, і все минулося саме по собі. То невже я не побудуся такої дрібниці, як підморгування? Проте минув тиждень, а воно не проходить. Я почав зав'язувати око, вигрівав його гарячими висівками, а воно все моргає й моргає. Тоді я зняв пов'язку: може, думаю, свіже повітря вилікує. Проте й повітря нічого не допомогло, бог мені свідок!

Усе це було б ще півбіди, але в маєтку раптом зникло два з половиною центнери жита. Інспектор Вайсбір викликав усіх нас на допит. Стою я перед ними. Управитель з інспектором витріщилися на мене. Інспектор запитує: «Ну, ти, ледарю, знаєш, куди ділося жито?» — «Не знаю», — кажу. А моє око тим часом робить своє — підморгує управителеві. Той устає та як затопить мені в пику! Ну, я дав йому здачі. Інспектор насилу розборонив нас. Виходить, я моргав на управителя, як на злодія. От бач, до чого я дожився. Люди перестали вірити мені, я перестав вірити людям. До чого ж це приведе? Нехай твій хлопець, хоче він чи не хоче, зніме з мене оце моргання.

Густав застєбнув куртку.

— Усі біжать сюди, і всі хочуть, щоб з них щось зняли. У хлопця сили не центнер, а трохи менше. В нього вже почали тремтіти артерії.

Але Рінка не відступав. Він запитав солодким голосом:

— Воно, певне, ще спить, ваше святе дитя?

Тоді Густав промовив із дуже вченим і мудрим виглядом:

— Це підморгування не з'являється ні з сього, ні з того. Тут діє диявол. Той самий диявол, що сидить у горілці. І вилікувати від цього дуже важко. Ось зараз, наприклад,

я мушу годувати курей, а у мене в мішку нема й зернини вівса.

Рінка пообіцяв дати Густавові мірку вівса в кінці місяця, коли він одержить належну наймитам плату продуктами. Густав посадив його в шкіряне крісло і дістав із шафки, на дверцях якої був намальований череп, химерно закручений блискучий дрiт. Ту дротяну штуку він поклав на підвіконня навпроти Рінки.

— Юний чудодій мусить спочатку підкріпитися, а поки він прийде, ти оббігай очима оцю дротину. Твій погляд повинен пройти по всіх вигинах, крізь усі вузли. Та тільки не торкайся до дротини руками, бо загинеш. А я не збираюся витрачатись на твій похорон.

Рінка залишився сам. Він дивився на дрiт. Його очі простежували всі вигини і метались, як спіймані у пастку миші, у плутанині вузлів. Той дрiт не мав ні початку, ні кінця.

А Станіслаус на кухні їв хліб із сиром. Пробило сьому годину. Знову хтось постукав у двері. Густав заметушився. Невже новий пацієнт? Він надів чорний піджак від свого весільного костюма і нетерпляче ждав, поки його син наїсться.

— От коли б ти раз-двічі пожував скло у шинку при народі, у нас відвідувачів було б більше, ніж у крамаря.

Станіслаус дивився у вікно на ластівок, що ліпили під дахом гнізда. Густав вибіг у сіни і наскочив на жандарма.

— Де твій син, Бюднере?

— А де ж йому бути, пане Горнкнопф? На кухні він, їсть хліб із сиром.

— Поклич-но його сюди! — Жандарм сказав це не дуже владним тоном. Певно, йому пригадалася історія з ножем, яку допоміг розкрити чудодій Станіслаус. Саме за це жандарма зробили обер-вахмістром. І тепер пан обер-вахмістр, не чекаючи запрошення, увійшов у велику кімнату Бюднерів. Щоб йому добра не було!

Станіслауса на кухні вже не було. Густав знайшов його надворі, біля жандармового велосипеда.

У кімнаті жандарм побачив Рінку, що сидів у кріслі і оббігав очима погнутий дрiт.

«Ага!» Жандарм побачив на підвіконні баночки з мазями. Та Рінка не одривав очей від дроту.

— Ти що тут робиш?

Мовчання. Жандарм потягнувся до дроту, що лежав на підвіконні. Тут Рінка зірвався на ноги і вхопив жандарма

за руку. Жандарм подивився на зухвалого Рінку. А той підморгнув йому. Жандармові здалося, що він усе зрозумів.

— Пекельна машина?

Рінка підморгнув. Жандарм не наважився доторкнутися до дряної штуковини голою рукою. Він потягнувся за шаблею. Та шаблі при боці не було. Де ж вона? Мабуть, залишилася на велосипеді. Там для неї є спеціальні затискачі.

Густав упхнув у кімнату Станіслауса. Хлоп'яче обличчя вкривало ластовиння, а Густав був блідий як полотно. Отже, жандарм таки звернув свій начальницький погляд на приймальню чудодія! Рінка підморгнув.

— Я вам потрібний, пане жандарм? — спитав Станіслаус.

— Ха-ха, ви подивіться на цього чудодія! Все йому вдома, а не знає, що я хочу від нього.

Мовчання. Станіслаус спохмурнів.

— Я знаю.

— Знаєш? Ану скажи!

— Ваша довга шабля зникла, пане жандарм.

— Зникла? Вона стирчить у затискачах на велосипеді. Ех ти, чудодію!

— Там немає ніякої шаблі, пане жандарм!

Жандарм вийшов надвір. Шаблі в затискачах на велосипеді не було. Пан обер-вахмістр повернувся замислений.

— Шабля лишилася вдома, я її вчора поставив у шафу.— Він подивився на Густава.— Отакі-то справи з цим ясновидінням. Воно заборонене, та ти й сам це знаєш. На днях я знов зазирну до вас, і щоб цього чарівництва і сліду не було. Зрозуміло?

Густав мовчки кивнув головою. І з цим кивком рухнув цілий світ, створений ним з такими труднощами. Він знову став безробітним.

13 Станіслаусове пророцтво про зникнення шаблі підтверджується. Граф наказує вигнати чудодія з Вальдвізена.

Графиня викрила графа. Його застукали з вихователькою в мисливській хатині. Графиня одразу ж звільнила виховательку.

Папночка писала здалеку слізливі листи. Але до графа

вони не доходили. У графині рука була куди щедріша, ніж у нього, і цій білій руці був підвладний і листоноша. А втім, графа це аж ніяк не обходило. Ту панну Аннет він виводив у ліс зовсім не для того, щоб збільшити число своїх кореспондентів. Але графа дуже засмучувало те, що дружина впливала на синів, і тепер обидва гімназисти поглядали на батечка з прихованою насмішкою.

— А наш татусь, виявляється, скаче в гречку, хи-хи-хи! Граф зажадав від графині пояснень.

— Як далеко, ласкава пані, ви хочете зайти, роздуваючи цю, я б навіть не сказав, провину?

Графиня відповіла, стуляючи губи так, що рот у неї став завбільшки з гудзик:

— Подружжя вірність — це щось чутливіше, ніж оцей мій діамантовий годинничок. Пора вже вам це знати, панне! — Маленьким білим пальчиком вона постукала по мініатюрному витвору мистецтва.

— Коли дозволите нагадати, цього годинничка якраз я вам і подарував, — відповів граф і втупився в намальований олійними фарбами портрет вусатого предка своєї дружини. — І коли пам'ять мене не зраджує, то саме я доклав чимало зусиль, щоб усі статки й маєтки ваших батьків були збережені і, з дозволу сказати, приведені до ладу. Тому я просив би вас...

Очі в графині зволожились.

— На вашому місці, ваша вельможність, я б посоромилась плутати кохання з комерційними справами.

На цьому розмова закінчилася. Графові не було соромно за свій маневр. Він знову став у своєму палаці повноцінним членом родини.

Його слуга Йозеф, цей привид з клинцюватою борідкою, довідався, як саме ласкавій пані вдалося вислідити чоловіка.

— Хлопчисько?

— Хлопчисько, ваша вельможність. Але справжній чудодій.

— У моєму селі?

— І має широку практику, шкіряне крісло, бібліотеку й ліки з усього світу.

Граф стояв у халаті перед дзеркалом. Щоб надати своєму наказові більшої ваги, він навіть зірвав із себе навушники.

— Викурити!

Привид багатозначно вклонився.

— Насмілюся доповісти, ваша вельможність, ласкава пані сприяє цьому хлопчиськові.

— Нехай ласкава пані сприяє церковним справам, а мирські полишить на мене.

— Прошу пробачення, ваша вельможність, але я насмілюся звернути вашу увагу на те, що це дуже сумнівний випадок. Кажуть, цей хлопець, пробачте за сміливість, позначений божею благодаттю.

Граф розглядав у дзеркало свої пригладжені вуса.

— Позначений божею благодаттю? Ну що ж, тоді нехай за це візьметься жандарм. Усе!

Густав розорив приймальню чудодія. Він тяжко зітхав. Тільки книжкова полиця, на якій стояли два медичні довідники та подарунок учителя Клюгера — «Психологія осіб, що хворіють на нетримання сечі», а також сімейна біблія, лишилася на місці. Зрештою, нікому не заборонено мати в домі дві-три книжки! Для баночок з мазями Густав прибав полицьку в убиральні — на випадок обшуку.

— Святих останніх днів чекає гоніння, сказано у святому письмі, — замислено промовила Лена.

Шкіряне крісло Густав поставив поки що в курнику. Адже нікому не заборонено дивитись, як несуться власні кури!

Станіслаус копав, волочив, засівав город і весь час думав. Адже Ісус своїм поглядом теж виліковував хворих, калік і грішників. А його кинули у в'язницю, а потім розп'яли на хресті. Може, тепер і його, Станіслауса Бюднера, заарештують і розіпнуть? Він подивився на розквітлий мак, і його пройняло ледь відчутне тремтіння. Лимонно-жовтий метелик пурхав над яскравою квіткою маку.

— Гей, передай своїй королеві, що мені живеться погано.

Пов'яв вітерець, і мак з метеликом на ньому низько вклонився.

— Я передам твоє послання, молодий Бюднере!

— Скажи мені, жовтий посланцю, чи не хоче Горнкопф розіпнути мене? Ні добром, ні злом вам не пощастить позбавити мене зору. Якщо виколете мені очі, я бачитиму руками.

Жовтий метелик давно вже полетів понад сливами на люшинове поле тітки Шульте, а Станіслаус усе ще думав над своїми словами. Він повторив їх подумки і, подряпавши землю, проказав їх ще раз. До нього нечутно підійшов

татусь Густав. Побачивши батька, Станіслаус почав наспівувати ці слова і в тон їм дзижчати: «Виколете мені очі, зумм-зумм, тоді, зумм-зумм, я бачитиму, зумм-зумм, руками, зумм-зумм». Ніхто не повинен був знати, що Станіслаус, який уже конфірмаувався і скінчив школу, розмовляє з метеликами.

Минуло кілька днів, і Станіслаус забув і про жандарма, і про свій страх бути розіп'ятим. Він почав тепер гратися з рослинами, так само, як раніше грався з пташками. Буяння рослин у садку просто захоплювало його. Біля кожного куца ранньої картоплі він садив по дві зернини цукрового гороху. Бадиля ранньої картоплі швидко гналося угору, а горошини витикали свої зелені носики із темної землі, потягувались і озиралися довкола, наче метелики, що вилазять з коконів. Вони простягали свої вусики-ручечята, згинали їх і помахували ними. Вони все тяглися і тяглися угору, і Станіслаусові здавалося, що то вони стають навшпиньки. Ось вони вже повертаються сюди й туди і починають кружляти. Перед Станіслаусом на грядці гороху постає чарівне видовище, свято ніжно-зелених горохових танцівниць. В очах хлопчика стеблини кружляли спочатку повільно, обережно, потім дедалі швидше, і ось уже все злилося в палкому, переможному танці. Він бачив, як тоненькі ниточки-ручечята хапаються за водянисто-зелені стебла картоплі, як, вигинаючись, весняні танцівниці підіймаються і обвивають своїх коханих. О, яка величезна радість буяла в Станіслаусовій душі! Він співав і бурмотів, свистів і щось вигукував і ніяк не міг до кінця вилити свою радість.

Татусь Густав поглянув на цукровий горох, що вився по стеблах картоплі,— два урожаї з одної грядки! Нове чудо в його домі! Він почухав потилицю.

— Який жаль, що таке благословенне дитя мусить закопувати свої чудеса в землю!

Тим часом жандарм розшукував свою шаблю. Вдома її не було. Де ж вона в дідька поділася? Адже за це... Та за це він міг поплатитися навіть службовою кар'єрою! На третій день він подумав, чи не порадитись йому з Станіслаусом. Але це не годилося: граф міг дізнатись, що він звернувся по допомогу до того самого хлончиська, якого йому показали «викурити». Щоправда, граф не був його начальником. Але жандармський капітан часто гостював у палаці

і завжди брав участь у графських полюваннях. Одне слівце графа — і жандармський ківер упаде з голови Горнкнопфа, як перестигла слива з дерева.

Пан обер-вахмістр провів дві тривожні, дуже тривожні ночі. Але його дружина колись служила буфетницею в шинках. Уже хто-хто, а вона знала, де жандарми інколи забувають свою службову зброю. Горнкнопфова дружина сіла на велосипед і подалася на розшуки.

У першому шинку:

— Добридень, я дружина обер-вахмістра. Ви мене, певно, знаєте. Скажіть, мій чоловік, бува, не залишив у вас свою службову зброю?

— Що ви, пані обер-вахмістершо! Ми вважаємо вашого чоловіка, пана жандарма, нашим другом, і якби таке сталося, то вже давно повернули б йому зброю.

У другому шинку:

— Дуже треба нам бруднити руки об поліцейську шаблю!

У третьому:

— Так, так, цілком правильно, шабля. Вона, видно, випала і лежала там, де стояв велосипед пана вахмістра. Він тоді ніяк не міг сісти на велосипед, бо був... бо було дуже темно. Так, так, шабля, цілком правильно. Вона тут валялася. Діти почали нею гратися. Вона вже трошки заіржавіла. Я заховав її. Так що шабля у повному порядку, тільки трохи притупилася. Діти рубали нею кропиву в садку.

Шинкар дістав з-під стойки шаблю. При цьому він перекинув пляшку наливки «Ведмежа лапа». Звичайно, його незграбність була удавана, це бачив кожен. Дзень-дзелень! Пляшка з «ведмежою» наливкою впала на оббитий залізом прилавок і розкололася.

— Нічого, крім шкоди, не приніс цей проклятуций па... парадний обід на честь співаків, що відбувся минулого тижня.— Шинкар нахилився над прилавком і почав висьорбувати розливу наливку. Жандармова дружина усміхнулася, поплескала господаря по плечу і глянула на нього так ласкаво, як у давні часи поглядала на всіх чоловіків.

— Мій старий відшкодує вам збитки.

— Цей якраз... цей якраз, певно; перехвилювався через оту шаблю,— пробурчав шинкар.

Пані обер-вахмістерша кивнула головою. Вона обгорнула шаблю спочатку газетами, а потім прихопленою з дому скатертиною. Згорток скидався на добре запаковану копчену ковбасу.

Коли жандарм удруге прийшов до Бюднерів, щоб покінчити з неприємною справою про чудодійство, він усім своїм виглядом, здавалось, показував глибоке співчуття. Про пригоду зі своєю шаблею він не згадав і словом. Оглянувши велику кімнату Бюднерів, жандарм упевнився, що від чудодійного приладдя не лишилося й сліду.

— Гаразд, гаразд, тепер гаразд, Бюднере.— Жандарм підійшов до книжкової полиці.— Пси-психо-психологія,— прочитав він по складах.— Психологія, Бюднере? А це не заборонена книжка? Чи нема тут чогось про уряд?

— Тут тільки про тих, що мочаться під себе, пане жандарм.— У Густавому голосі бринів сум.

— Не думайте, Бюднере, що в мене тільки й клопоту, як би накинути вам зашморг на шию. Ми також люди. Я залюбки дивився б на все крізь пальці, але ж є службові розпорядження, є, так би мовити, обов'язок.

— Розуміємо, пане жандарм.

— Правду кажучи, за шарлатанство посилають на ка-
торгу.

— Але ж ми не шарлатани, пане жандарм. Усі, кого ми лікували, одужали.

— Це правда?

— Слово честі, пане жандарм.

Жандарм подивився на Станіслауса, потім примружив одне око.

— Та невже? — Він поплескав по шаблі і всміхнувся.— Ось вона де!

Станіслаус злякався, коли обер-вахмістр узявся за шаблю. Невже його таки заберуть і розіпнуть?

— Ні добром, ні злом вам не пощастить позбавити мене зору. Якщо виколете мені очі, я бачитиму руками.

Жандарм глянув на Густава. Що все це означає? Густав сплотнів і заслонив собою Станіслауса.

— Хлопець увесь тремтить і сам не свій, пане Горнкнофф.

— Ну годі, годі. Хіба ж я людожер? — Жандарм сів, не чекаючи запрошення.— Я маю дещо для твого хлопця, Бюднере.— Пан обер-вахмістр закинув ногу на ногу і всівся зручніше. Шаблю він поклав на коліна, обережно, піби якусь коштовність.

Вони домовилися віддати Станіслауса в науку. У жандарма в місті є знайомий пекар, можна сказати, родич. Станіслаусові вже почувся запах свіжих пиріжків.

Жандарм скинув ківер і обтрусив з нього дорожній порох.

— Я особисто, звичайно, знаю, що існують, так би мовити, таємні сили. Їх не можна підвести під якусь статтю закону, як, наприклад, злочини проти моралі. Так думаю я. Але начальство думає інакше, а найгірше, можете мені повірити, вчснї.

Густав зробив багатозначну міну.

— Ніколи не знаєш, що буде далі. Чудеса не бояться начальства.

Жандарм обмацав шаблю. Здавалося, він її погладжує. А Станіслаус уже в думках їв пиріжки. Він особливо налягатиме на ватрушки і пиріжки із сливами.

Жандарм підвівся і підійшов до Станіслауса. Високі обер-вахмістрові чоботи порипували. Синювато-червоною рукою він провів по скуйовдженому волосою пожирача пиріжків.

— Я бажаю тобі добра, хлопче. І нехай жодної іскорки ворожості до мене не буде у твоїй, так би мовити... е-е... душі...

Станіслаус мимоволі здригнувся. Дотик жандармової руки був йому огидний. Але жандарм сприйняв те тремтіння як знак згоди.

14 Станіслаус опановує пекарське ремесло і «центральный погляд». З допомогою чарів він напускає тарганив на спину служниці.

Коли Станіслаус у себе в садку обривав вишні або сливи, він їв їх, скільки хотів. Ніхто йому цього не забороняв. Кожний віл, коли тягне жниварку, їсть колоски жита. То невже учень у пекарні дурніший за вола? Час од часу Станіслаус хапав з гарячого дека рум'яний рогалик. Треба ж було винагородити себе за опіки, які залишали на його блідих руках розпечені дека, хоч він і брався за них ганчіркою.

Виголений череп хазяїна був укритий краплинами поту. Крекчучи, лаючись і сопучи, цей висхлий творець пиріжків вихоплював дека з роззявленої пащі печі.

— Ух, ух, піч аж пащить. Швидше, швидше ти, сільське щеня, а то весь товар підгорить!

Станіслаус відкидав назад свої запилені борошном пантофлі, щоб легше було бігати. Його брудний фартух розвівався, мов цеховий прапор пекарів. За нагрудником у нього лежав свіжий рогалик. Хлопець швидко відкусив його,

поки хазяїн шурував кочергою в печі. Краплі поту на лисій потилиці блищали, як маленькі очиці.

— Що ти там плямкаєш, що ти жереш? — сердито спитав хазяїн. — Гляди, не здумай хапнути з дека першосортний товар!

Станіслаус з переляку виплюнув недожований шматок у маленьку грубку і більш не наважувався поласувати своїм рогаликом. Увечері з-під нагрудника випали дрібні крихти.

Фріц, інший учень, помітив це.

— У тебе з-під фартуха щось випало. Може, то твоє серце? Геть розкришилося!

Отже, стало ясно, що на ватрушки та пиріжки зі сливами шкода й розраховувати. На кожному деці вміщалося стільки-то й стільки виробів. Їх легко було полічити. Їх і лічили, дідько б їх узяв! Фріц Латте якийсь час тішився, спостерігаючи, як жадібно його колега поглядає на пиріжки.

— А хочеш, я тебе навчу, як роздобувати пиріжки? Але за це ти начистиш мені черевики, щоб вони блищали, як сідниці у мавпи.

Чому б Станіслаусові й не почистити вихідні черевики Фріца Латте? По педілях від нудьги він обгризав рештки засохлого тіста навколо нігтів. У темному дворі пекарні не було ні лисячої нори, ні струмка, в якому можна було б ловити раків. Маленький городець хазяйки насилу втиснувся у брукований двір. Там ледве вистачало місця на сім пучків салату, вісім головок кольрабі і п'ять кущиків квасолі. З нудьги Станіслаус плюнув у той городець.

— Ти чого плюєш у мій город, сільський хамуло? — заверещала хазяйка. Ніздрі її гачкуватого носа тремтіли. — Краще візьми полий його, а потім марш у свою конуру, нікчемо!

Фріц лежав у комірчині і спав про запас до вечора. Він був учнем уже третій рік, мав право щовечора ходити на гулі й розповідав історії про дівчат, яких він нібито зводив цілими десятками.

— А потім була Анні. Ну, цю я покинув ще дівчам.

— А чого ти її покинув? — допитувався Станіслаус.

— Ми каталися з нею на каруселі. І я побачив, як вона сміється. Мене одразу ж налякали її зуби. То були справжні ікла. Така може й губи тобі покусати, коли почнеш цілуватися з нею.

— А з скількома дівчатами ти цілувався, Фріце?

— Ти що ж, гадаєш, я веду лік таким от дрібницям? Мені здається, їх було не менш як вісімдесят сім. Я можу лишити Анні для тебе, коли поголиш мені потилицю.

Ні, Станіслаусові не потрібні ніякі дівчата. Його дужче вабили ватрушки й пиріжки зі сливами. І Фріц Латте за начищені до блиску черевики показав йому, як треба швидко провести кочергою по деку з гарячими ватрушками в туметь, коли хазяїн відходить від печі, щоб запалити ранкову сигару.

— Р-раз — і вже брак.— Фріц тицьнув кочергою в гарячий сир і вискочив з пекарні.

— А тепер жери браковані ватрушки, аж поки твоє пузо не розідметься так, що на ньому зможеш давити бліх.

Тепер Станіслаус мав удосталь пиріжків. Він розкошував, але вже за кілька тижнів він зрозумів недосконалість раю. Учитель Гербер на уроках закону божого казав, що людей, які бездоганно прожили життя на землі, на тому світі щодня пригощатимуть найкращими пиріжками. Дай боже, щоб на небесах годували не самими ватрушками!

Не минуло й півроку, а Станіслаус уже знав і вмів усе, що треба знати і вміти помічникові пекаря. Але що з того?

То був тільки перший рік навчання, і хлопцем командували як хотіли і хазяїн, і хазяйка, і Фріц Латте, а коли він не олинався, то й домашня служниця Софі. Софі була кругла, зовсім кругла й пухка. Браковані хлібці, що їх віддавали на кухню челяді, йшли їй на користь. Ззаду вона була точнісінько така, як хазяйка, тільки що в Софі з-під плаття часом сумно виглядав край пижньої спідниці.

— Не виставляй напоказ свій прапор, коли стоїш у булочній,— казав хазяїн і пласким деком ляскав Софі по опуклих місцях плаття.

Робітники вечеряли на кухні. Хазяї — в їдальні. Фріц погрозив кулаком у їхній бік.

— Він дудлить там пиво, а вона жере сьомгу, а нашому братові — дулю під ніс.

На кухню давали дешеву ліверну ковбасу і ячмінну каву. Фріц крутив носом. Станіслаус уминав, аж за вухами лящало. Він не гребував нічим. Коли хлопець згадував про дім і про тоненькі скибочки хліба, намазані маргарином, то все, чим годували тут, здавалось йому транезою перед дверима раю.

Фріц їв не все з того, що подавали на учнівський стіл. Ще б пак, адже він був уже чоловік — на третьому ж році навчання! Йому клієнтки давали на чай за те, що він спиритно знімав з дек домашніх пироги, які вони випікали у пекарняній печі. І весь час з його зухвалого язика злітали щонайввічливіші слова:

— Дозвольте, пані Паттіна, я сам віднесу пиріг до вашого візка.

— Це дуже мило з вашого боку, пане Фріц.

— А як почуває себе панночка? Вона одужала чи все ще хворіє на недокрів'я?

— Дякую, пане Фріц, їй, слава богу, вже трохи краще. — І пані Паттіна клала Фріцові в кишеню тридцять пфенігів.

Станіслаус теж знімав з дека пироги для клієнток. Але він робив це мовчки, тільки очі в нього привітно поблискували. Йому не давали чайових. Клієнтки звикли до Фріца і його незграбної ввічливості. А тихого Станіслауса вони не помічали.

— Він так на тебе дивиться, просто очима пронизує наскрізь,— казала пані Паттіна.— Завжди мимоволі думашь, чи чиста на тобі білизна.

— Він же з села.

— Справжній витріщака.

У Фріца Латте були й інші джерела прибутку. Він носив м'ясникам хлібці. Приходячи на задвірок різниці, він разом обмінював у тамтешніх учнів браковані пиріжки на ковбасу. В його кошику, що стояв біля ліжка, завжди був невеликий запас запашних сосисок.

Станіслаусові теж доводилося носити м'ясникам хлібці, але він віддавав їх у м'ясній крамниці й за це не мав нічого, крім спасибі.

— Ти ще, як кажуть, молодий та зелений,— насміхався з нього Фріц.— Давай домовимося: ти щосуботи так вичищатимеш мій костюм, щоб дами за десять кроків не бачили, що я пекар, а я навчу тебе, як добувати ковбасу.

Станіслаус, жуючи, заперечливо похитав головою. Він зовсім не хотів бути слугою у Фріца. Вже краще їсти дешево ліверну ковбасу.

Фріц витер спітнілого лоба.

— Я бачу, ти справжній верблюд!

— Але не верховий...— сказав Станіслаус.— Вєрхівець щойно гєшнує на землю.

Тільки на вулиці до Латте дійшло, що під верхівцем Станіслаус мав на увазі його самого.

— Цей жевжик Фріц ще добігається з своїми дівчатами до того, що зробить котрійсь дитину,— сказала Софі і намазала лівер, залишений Фріцом, на булочку Станіслава. — А з тебе, хлопче, будуть люди. Бери ось, їж.

У пекарні сюрчали цвіркуни. Софі прибирала посуд. Станіслав був дуже стомлений. Він опустив голову на стіл.

— Заспівали пекарняні соловейки, буде дощ.— Софі пила ячмінну каву просто з кавника.

Станіслав підвів голову.

— Де? Що?

— Буде дощ. Пекарняні соловейки співають і співають.

— Вони співають щовечора. Проте не щоранку йде дощ.

— Але сьогодні в мене свербить спина. Це на дощ.— Софі стала тертися спиною об одвірок.— У мене під сорочкою ну просто піби таргани лаять. Ану помацай, що там таке.

Станіслав злякався, уявивши, що йому доведеться мачати жирну спину Софі.

— Таргани під сорочкою? Ні, Софі, такого не буває.

— Але ж у мене вся спина свербить!

— Це така кров, Софі. Мій батько у таких випадках давав жувати чай. Це коли ми ще займались чудодійством.

— Чай? Який чай? Як це можна чаєм почухати спину?

Софі не переставала тертися об одвірок.

— Чай очистить тебе, Софі. На добраніч!

Станіслав лежав у холодній учнівській комірчині. Йому гризла серце туга за домівкою, за луками біля двору, за метеликами над квітками жерухи. Коли батько привіз його в це борошняне гніздо, було вирішено, що Станіслав цілий рік житиме в місті, не сміючи й поткнутися у Вальдвізен. Хазяїн посилався на свій досвід. Треба, щоб людина, в жилах якої ще не тече пекарська кров, призвичаїлася до борошна, тіста й жароти, щоб борошняний пил проник їй у кров.

Якось у неділю Станіслав нишпорив на горищі, заставленому лантухами з борошном. Він шукав мишачі пори. З нудьги йому захотілося приручити молоду мишу. Так, щоб вона сідала на задні лапки і їла в нього з рук. Можливо, навіть пощастить навчити її по команді щипати: «Пі-і-ін!» І тоді він питає її: «Скажи, моя мишко, що в того Фріца Латте в голові?» — «Пі-і-ін!»

Станіслаус справді знайшов мишаче гніздо, але мишепята були ще надто малі. Він шукав далі і під однією з кроков побачив запилений пекарський ковпак та кілька згорнених фартухів. Який же це учень сховав тут свої манатки? Може, хазяїн вигнав його, а речі так і лишилися тут, на горищі?

Під фартухами лежало кілька книжечок у яскраво розмальованих палітурках. На одній з них було зображено чоловіка і дівчину. На дівчині було плаття з глибоким викотом, з якого виглядали її цеглисто-руді груди. Чоловік у чорному костюмі нахилився до дівчини. Внизу стояв підпис: «Коли розпускаються бруньки», проте Станіслаус не бачив на малюнку жодної бруньки. І в книжці нічого не говорилося про садівництво.

Одну з книжечок Станіслаус роздивлявся особливо довго. На палітурці було зображено чоловіка у білій тозі. На голові в нього був індійський тюрбан, а обличчя мало темно-коричневий колір. З чоловічих очей виходили вогненні промені. Вони були спрямовані в напівзаплющені очі вродливої дівчини, яка здавалася сонною. Внизу стояло: «Мистецтво гіпнозу». Всю неділю Станіслаус просидів на лантусі з борошном, читаючи цю книжку.

У певні дні учні носили борошно. Вони знімали його з горища і висипали у діжі. Станіслаус аж крєктав під важкими лантухами.

— Звикнеш. У пекаря ноги поступово пристосовуються.— Фріц Латте, підбадьорюючи його, показав на свої вигнуті колесом ноги.— Мої вже звикли. Я можу просунути між ними лантух, не розмикаючи п'ят.

Але Станіслаус усе-таки стогнав.

— Що плоскіші ступні, то легше стояти, коли місиш тісто або пораспєся біля печі.— Хазяїн показав обліпленим тістом пальцем на свої ступні. Вони розпластались на підлозі пекарні, як два шматки масла.

Борошно ставало тістом, тісто — хлібом і пирогами. Усе напечене люди з'їдали. До вечора і пекарня, і булочна порожніли. Нове борошно треба було перетворювати на тісто, нове тісто — на хліб і пироги. Радість садівника, яку дають йому квіти й кущі, триває цілий рік, а то й довше. А радість, яку дають пекареві його творіння, — всього один день, а то й кілька годин. Узорні коржики, рум'яні булочки й рогаляки мандрують з дек на прилавок, звідти у кошики та сумки покупців, потім на столи, за якими їдять люди.

Все це переживується у бесформні грудки і ковтками кави змивається в глибину шлунків. Яким нецікавим було для Станіслауса це життя! І як добре, що в нього є тепер книжка «Мистецтво гіпнозу»!

Він полюбив цю книжечку, як найкращого друга. Вона розповідала йому про таємні сили, що ними природа наділяє декотрих людей. Станіслаус нітрохи не сумнівався в тому, що ці сили є і в ньому самому. Хіба він не розмовляв з метеликами? Хіба ті яскраві й тендітні істоти не принесли йому звісток, яких не чув ніхто інший?

Станіслаус сидів на ліжку і невідривно дивився в кишенькове дзеркальце. Він тренувався, домагаючись «центрального погляду», якого вимагали настанови його книжки. Боронь боже при цьому кліпнути! В очах пекло, але моргнути він не смів. Станіслаус і не помітив, як заснув. Збоку здавалося, що він і уві сні дивиться в дзеркало.

Фріц повернувся з кіно і розбудив його.

— Скільки не видивляйся у дзеркало, вуса все одно не виростуть. Спочатку треба стати чоловіком, таким, як наш брат.

— Вуса? — плаксиво перепитав Станіслаус і позіхнув. Дзеркальце й книжку про гіпноз він сховав під подушку.

Дні минали у сірому борошняному пилу й духоті. На містечко спадав млявий недільний вечір. Сморід застоюної води у стічних канавах уздовж вулиць проникав у відчинені вікна. По бруківці гуркотів якийсь запізнілий візок. З базарної площі долинали уривки модних пісеньок. Теплий вітерець розносив їх по вулицях, немов клаптики паперу.

Хазяїн з хазяйкою пішли пити пиво. Так уже повелось: «Хто їсть мій хліб, у того я питиму пиво».

Фріц Латте, великий прихильник гойдалки, поспішав на базарну площу. Софі мусила розпеченими щипцями напліти його руде волосся.

— Коли у хлопця кучері, то дівчата не помічають ластовиння, — сказав він.

Станіслаус і Софі повечеряли. Тихо цокав будильник. Софі підперла голову рукою і замислилась.

— Чуєш, хлопче, як цокає годинник?

— Чую, Софі.

— При кожному цоканні в черево вічності падає горошина. Усе твоє життя — це багато-багато горошин. А ко-

лись отак цокне — і покотиться твоя остання горошина. І вже тебе нема, ти вмер.

Але горошини Софі не цікавили Станіслава.

— Скажи, тепер у тебе під сорочкою вже не лазять таргани? — спитав він і втупився в Софі «центрального поглядом». Широко розплющеними очима він дивився їй у перенісся. Там сходились її брови, схожі на дві смужечки повсті.

Софі здригнулася.

— Ось ти сказав, і знов почалося.

Вона схопилася з місця, підійшла до одвірка і стала чухатись. Радісний переляк охопив Станіслава. Ось воно: його зосереджена воля почала діяти. Він загіпнотизував Софі, і їй ввижаються таргани на спині.

— А як ти гадаєш, чого тарганів називають тарганами? Може, тому, що їх гидко торгати? — спитала Софі.

— Хочеш, я допоможу тобі позбутися їх?

— Ой, дуже хочу, якби ти тільки зміг... Але ні про який чай я й слухати не хочу.

— Сідай і дивись на мене! — наказав Станіслав.

Софі слухняно сіла на стілець.

— Дивись на мене, Софі!

Стара дівка довірливо дивилася у вічі підлітка.

— Таргани тікають! — глухо промовив Станіслав.

Софі прислухалась.

— А й справді, вони спускаються вниз, ось уже під спідницею, тепер повзуть по литках, у пантофлях. Вони тікають! — раділа Софі.

Станіслав підійшов і погладив її по плечах. З хлопчачої цікавості він провів руками по її грудях.

— Тепер на тобі стало менше тарганів, їх менше з хвилини на хвилину. Ось їх уже зовсім немає, і ти дуже стомилася.

— Справді, я дуже стомилася.

Станіслав провів рукою по лобі Софі та її повіках. Оградна дівка заплющила очі. Повіки в неї були в червоних прожилках і мали короткі вії. Краї повік почервоніли від сліз самоти.

— Тепер тобі легко, легко, Софі. Руки у тебе слабнуть і опускаються. Ти легенька, як насінинка тополі, ти летиш, як літають ангели в піднебесі. А тепер ти одружуєшся з... — Станіслав дістав з нагрудної кишені книжечку. Треба було знайти забуте слово. Дуже важке слово. Він швидко погортав сторінки. Адже нічого не можна

пропускати. Гіпноз вимагав точності.— Ти одружуєшся з *Нірваною!*

Софі зітхнула і всміхнулася. Нарешті вона з кимсь одружиться!

— Поправ циліндр, Теодоре, він з'їхав набік. Так я не піду з тобою до вінця! — Софі пролететала це, як маленька дівчинка.

Станіслаус рішуче заперечив:

— Нірвана — це індійський пан. У нього немає ніякого циліндра. Він носить тюрбан, Софі!

— Так, так, так,— бурмотіла Софі. Йй було однаково, що в жениха на голові. Головне — щоб він був!

— Ти вже не маєш сили говорити, Софі!

Софі кивнула головою. У Станіслауса паленіли щоки.

— Твій стілець нагрівається, Софі!

Софі скривилася.

— Стілець стає дедалі гарячішим. Він пече!

Софі схопилася з місця.

— А тепер говори, Софі! — наказав Станіслаус.

— Ой,— скрикнула Софі,— гаряча церковна лавка обпекла мене!

— Вона пече все менше й менше, вже майже не пече. Тобі вже зовсім не пече, Софі!

Софі щасливо усміхалася.

— Сідай, Софі!

Софі з заплющеними очима знайшла стілець і сіла.

Станіслауса трусила лихоманка радості. Тепер він паочно переконався, що його зосереджена воля діє чудово.

Софі спала. Її руки безсило звисали. Станіслаус погортав у своїй книжці.

— Розкажи що-небудь про своє життя, Софі. Тільки щирю правду!

Софі зітхнула і почала розповідати:

— Це щира правда, що я покохала його, Теодора. Я мала тільки його одного, а в нього були ще й інші. Він був за кучера в одного пана. До чого ж гарний кучер! Зі срібними галунами, а кашкет з лакованим козирком. Я дуже согрішила. Я пустила його в свою кімнату. І в постіль теж.

Станіслаус затамував дух.

— Було так добре! Він був справжній чоловік. Так солодко було! Напевне, так буває на небі. Там я знов зустрінуся з ним... Він приходив до мене багато ночей, і з ним мені було дедалі солодше. А потім перестав приходити.

Станіслаус хотів знати більше.

— Що ж там було такого солодкого?

Софі хотіла широко розвести руки, проте вони не слухались.

— А ми з ним усе кохалися, і було так солодко...

— Чого ж він перестав приходити?

— Його все не було й не було. Одну ніч не прийшов, і другу, й третю. Я лежала сама в ліжку і вся горіла. А потім через темний палац пробралася до кучерської. Так я щонаочі пробиралась до його кімнати. Я пошкреблася ледь чути під дверима. Він вийшов і сказав: «Ти справжня сука!» Це була правда, і я паленіла від сорому. Він більш не приходив, бо я ж була сука. Бог покарав мене. Кому потрібна така жінка? І ще... Я мала народити дитину. Справжню дитину, рожевеньку, з пухнастим волоссячком. Та наша пані не тримала покоївок, які народжують дітей. Що було робити? Куди я могла подітись? Я стала гіршою за суку, бо я дозволила у себе в тілі вбити свою дитину. Стара Грабеляйт сказала: «Я допоможу тобі, Софі». І я погодилася, щоб вона допомогла. Вона топтала мене, мое тіло, як топчуть в'язку на городі. І затоптала мою квіточку... Ось яка я була погана! А стара Грабеляйт — це просто відьма.

Станіслаус плакав. Цього ще бракувало! Вольовий гіпно-тизер — і раптом розривався!

— Мовчи! — наказав він. — Усе забуто, все стерто! — І махнув рукою так, наче стирав з класної дошки розв'язану задачу. — Краще заспівай пісню, щоб стало веселіше.

Софі пискляво відкашлялась і зривистим голосом заспівала:

У саду-садочку червоніють вишні,
А мені не миле власнеє життя.
Я ходжу садочком і гукаю ніжно:
«Де ж ти, озовися, ріднеє дитя!»

У садочку темнім я тебе не бачу,
Ніженьки змочила у нічну росу.
Глянь, моє малятко, у руках тремтячих
Я тобі гостинчик — пиріжок несу.

От лихо, Софі ніяк не може забути про своє дитинча!

— Ану, Софі, заспівай веселої!

Софі прислухалася, потім пронизливо засміялась і завела:

Індик каже до індички:
«А де дівся наш синок?» —
«Наш малий заліз в порічки,

З вітром бавиться синок».
 Курли-курли-курли.

Вітер пір'я розметав.
 Індик дметься, морщить ніс.
 Ось він щось загелготав
 І від люті раптом — трісь!
 Курли-курли-курли.

Софі схопилася з місця і ну витанцювувати навколо кухонного стола. Вона напиндючилася, трохи підняла спідницю і спробувала пройтися граціозними маленькими кроками.

Курли-курли-курли.

Двері розчинилися. В кухню увійшов хазяїн. Його обличчя від частого вживання пива було багрове. Стоячий комірець промок від поту. Хазяйка відіпхнула його вбік. Вона витріщилася з-під вихідного капелюшка, ніби то був сталевий шолом. Коротке плаття відкривало товсті, як у моржа, коліна. Станіслауса пройняв піт.

— Сідай, Софі, негайно сідай!

Софі слухняно плюхнулась на стілець.

— Чи в тебе й краплі совісті нема, дурна ти дівко? — зарепетувала хазяйка.

Софі кивнула головою.

— Ти що, побачила оцього шмаркача і вже задерла спідницю?

Софі заперечно похитала головою. Хазяїн міцно тримався за мисник. Певно, тісні черевики намуляли йому ноги, і він ніяк не міг устояти.

— Іта-їйську ніч... іта-їйську ніч вони собі тут влаштували.— Він відригнув і широко розплющив очі.— А дріжджі ти приготував? А опару замісив? Ти чуєш, сільський бовдуре?

— Усе зроблено, пане пекар.— Станіслаус уже не був гіпнотизером. Його «центральный погляд» не досягав осовілих від пива хазяїнових очей.

— То чого ж ви розсілися? Навіщо палите таке дороге світло?

Софі розслаблено сиділа на стільці. Очі в неї були заплющені, на устах блукала замріяна усмішка. Хазяйка термосила її, та Софі не прокидалась. Її приспав Станіслаус, і, певно, тільки він і може її розбудити. Але ж на очах у хазяїв не дістанеш книжку! Не знаючи, що робити, він безпорадно сказав хазяйці:

— Софі дуже стомлюється. Вона часто так засинає відразу після вечері.

Хазяйка спробувала витягти з-під Софі стілець. Софі сиділа важко й нерухомо. Спинка стільця затріщала, але Софі не ворухнулася.

Станіслаус подався в пекарню. Він приніс два дека. Вдарив одним об одне і вигукнув:

— Прокинься, Софі, дороба вільна!

І диво: Софі заворушилася. Потерла очі, потяглася й позіхнула.

— Ах, який гарний сон я бачила! — сказала вона замріяно. — Ходімо спати, хлопче! — Вона підвела голову і раптом побачила свою хазяйку в короткому до колін платті. — Хіба вже час вставати, пані? Невже я проспала?

— Дурепа, безсоромниця!

Хазяйка скинула капелюшок. Її підстрижене по-хлоп'ячому волосся стирчало в усі боки. А хазяїн не переставав реготати:

— Ти бачила, як він — трах-бах-тра-ра-рам! — Пекар спробував ухопити Станіслауса за вухо своїми жирними пальцями. Але Станіслаус вивернувся.

— А ти, чаклуно, добре посипав борошном кисле тісто?

— Багато борошна насипав, пане пекар.

Тієї ночі Станіслаус не склепив очей. Він весь пашів. Він розжарювався в полум'ї своєї уяви, як залізний прут у ковальському горні. Йому вдалося загіпнотизувати Софі!

Фріц тієї ночі не повернувся додому. Часом чи не заночував він у своїх дівчаток? Може, для котроїсь із них він теж був справжній чоловік, з яким «так солодко»? Лише над ранок, за півгодини до того, як треба було вставати, Станіслаус поринув у неспокійний сон.

15 Станіслаус відбиває в одного з пекаревих учнів охоту курити і викликає в хазяйки позитливу пристрась.

Дні минали в борошнянім пилу. Фріц Латте з дня на день все більше нахабнів.

— Мені лишилося тут бути кілька місяців, то я вже використаю їх як слід. Піти звідси мені так чи так доведеться. Старий не тримає підмайстрів. Учні обходяться дешевше. Зате наостанку я потанцюю в нього на голові. Залишу сліди на його лисині. — Так говорив Фріц про хазяїна. Ляснувши Станіслауса по плечу, він додав: — Без

мене ти, звичайно, зійдеш на пси, ходитимеш на задніх лапках перед старим.

— Я візьмусь за науку,— багатозначно відповів Станіслаус. Книжка про гіпноз шурхотіла за нагрудником його фартуха.

— Чого ти там навчишся! Ходімо краще на базарну площу. Там є на що подивитися. А коли старий почне тебе лаяти, я зроблю з нього котлету.

— Вчора він погрожував дати тобі прочуханки, і ти не зробив з нього котлети.

— То було вчора. А сьогодні я вже чоловік,— промовив Фріц і тихо додав: — Справжній чоловік, який переспав з жінкою.— Відтак сказав голосно: — Крім того, нас тепер двоє. Як би старий не лютував, ми з ним упораємось.

Та Станіслаус і слухати не хотів про бійку в пекарні.

— І що тебе, Фріце, так тягне до тієї каруселі? Крутишся, крутишся і кінець кінцем опиняєшся на тому самому місці; тільки й того, що голова йде обертом, а в кишені стало на гріш менше.

— Там є ще ятка, в якій сидить один чоловік і гіпнозує.

— Гіпнотизує,— поправив Станіслаус і насторожився.

— Еге ж, якесь таке аптекарське слівце. В усякому разі, він може примусити кожного відразу ж заснути. І ти робиш усе, що він хоче. Мене він примусив підійти до намальованого на сцені дерева і задерти ногу. Та наволоч перетворила мене на собаку. Кажуть, що я навіть гавкав і він розбудив мене, коли я хотів укусити його за литку.

Станіслаус не витримав. Прорвалися хлоп'ячі хвастощі.

— Подумаєш, знайшов мистецтво! Та ще до сніданку я тричі оберну тебе на собаку, ба навіть на коня, і ти на очах у всіх жертимеш сіно!

Це Станіслаус повинен був довести. Його примусило до цього глузування Фріца. А втім, не було нічого легшого, як приспати здивованого Фріца. Коли він, нерухомий, наче неживий, стояв коло стіни, Софі затулила очі фартухом і з криком вибігла з кухні. Станіслаус звелів Фріцові закурити сигарету. Фріц закурив.

— Сигарета смердить,— сказав Станіслаус.

Фріц затягся і скривився від огиди.

— Сигарета смердить лайном!

Фріц висунув язика.

— Три дні підряд сигарети смердітимуть тобі отак, як тепер!

Фріц кинув сигарету додолу.

Станіслаусові зовсім не цікаво було продовжувати далі па Фріцові свої експерименти. Проте тому маловірові треба було довести, що він підвладний таємним силам Станіслауса.

— Я, твій пан і володар,— сказав Станіслаус замогильним голосом,— наказую тобі завтра вранці з'явитися в пекарню з висолопленим язиком!

Фріц кивнув головою.

— Тепер ти все забув. Лізь на плиту і там прокинься.

Фріц виліз на плиту, присів там поряд з каструлями, прокинувся і став засоромлено оглядатися.

— Ти що ж це? Перетворив мене на мавпу?

— Ні, на ковпак для кавника.

Не попрощавшись, весь тремтячи, Фріц пошлентався до себе в комірчину.

Станіслаус лишився у тихій кухні сам. У голові в нього шуміло. То, певно, були магнетичні сили, які ще не хотіли заспокоїтись. Це він, Станіслаус, Бюднерів син, став потужним джерелом електрики, здатним випромінювати на людей тисячі, а то й більше вольт!

Наступний день почався з похмурого ранку. Настрій у хазяїна був такий самий похмурий.

— Чи хто бачив таку моду — бігати з висолопленим язиком, немов собака в спеку?

Фріц пішов у куток, де стояла плювальниця, і знаками підкликав Станіслауса.

— Мені все смердить лайном. Ти мене зачарував.

— Сховай язика,— шепнув Станіслаус.— Я прощаю тобі твоє недовір'я.

Чари було знято. Фріц вдячно подивився на Станіслауса.

— Ти міг би стати найславетнішою людиною в місті. Усі дівчата повзли б за тобою на череві.

Станіслаус ще зовсім не думав про дівчат, але слава про нього швидко поширилася по світу. По тому світу, в якому Фріц Латте досі грав неабияку роль. Фріц не забарився скрізь роздзвонити про чудодійні сили свого приятеля.

— Тепер я заощаджу собі цілу купу грошей. Мій друг вигіпнозував з мене охоту курити.

— А він це вмів?

— Ви б тільки побачили, що він витинає! Хазяїн, наприклад, хотів заїхати йому в пику. А він утупився в ха-

взяїна поглядом, і в нього з ока як мигне блискавка! Хазяїн прикипів до підлоги — і ні з місця!

Хлопці були в захваті.

— Приведи його з собою! Чого він ховається?

— Він уникає людей. Береже свої сили і обертає їх на блискавки.

Хлопці не повірили.

— Ото сидів би я в учнях, маючи таку силу! — сказав один із них.

Фріц недбало махнув рукою:

— Це ж не людина, як усі. Він читає вчені книжки і вночі майже не спить. Якось я прокинувся серед ночі, гульк! — а навколо його ліжка стоять собі шість чи аж вісім негрів. Чую, він щось каже неграм. А потім вони почали цокатись, а в руках у них — ні чарок, ні кухлів, анічогісінько.

Фріц був не від того, щоб, примазавшись до Станіслауса, і собі викликати в приятелів легенький трепет. Але між ними були й скептики.

— Бреши, бреши, та не забріхуйся!

Про ці розмови Станіслаус і гадки не мав. Він провадив далі свої досліді. Ним оволоділо пристрасне захоплення. У книжці про гіпноз було сказано досить недвозначно: «Хай упаде прокляття на того, хто, розвинувши в собі таємні сили, почне зловживати ними з корисливою метою. Нірвана покарає ту людину. А душа її вічно мучитиметься в Аїді»¹.

Станіслаус не знав, ні що таке Нірвана, ні що таке Аїд, так само, як не знав, що малоосвічений автор книжечки про гіпноз перемішав індійську мудрість із старогрецькою міфологією, щоб здаватися вченим. Для Станіслауса все було нове і все, надруковане в книжці, здавалося святою істиною. Він вбирав у себе писанину псевдонауковця, як солодкий малиновий сік.

На кухню принесли дешеву кров'яну ковбасу. На вечерю хазяям у каструльці кипіли рожеві сардельки. Фріц здивився на вишукану страву хазяїв.

— Чуєш, як виспівують сардельки? Вони радіють, що потраплять у хазяйське черево.— Він зняв кришку з каструлі.— Бач, як гордовито порозлягалися. А на якогось там учня й дивитися не хочуть.

---

¹ Аїд — у грецькій міфології підземне царство мертвих.

Софі знов накрила каструлю. Фріц шепотівся із Станіслаусом. Нехай Станіслаус примусить хазяйку ось тут, на кухні, роздати їм сардельки. Станіслаус був проти. Фріц поліз у каструлю, вихопив одну сардельку і покрутив нею перед веснянкуватим Станіслаусовим носом.

— На ось, понюхай! Невже у тебе, чародію, не вистачить сили на таку дрібницю?

Станіслаус ковтав слинку. У цю хвилину відчинилися двері. В кухню причалапала хазяйка. Станіслаус зустрів її «центральною поглядом». Голод і марнославство здолали його. «Давай сюди сардельки! Давай сюди! — Він промовляв це в думках.— Давай сюди сардельки! Давай сюди!»

Хазяйка зазирнула в каструлю з сардельками. Станіслаус втупився їй у потилицю заціпенілим поглядом. Здавалося, товстуля завагалась. Вона скоса глянула на жалюгідну кров'яну ковбасу, призначену для робітників. Станіслаус перехопив хазяйчин погляд. «Давай сюди сардельки! Давай сюди!»

Хазяйка ткнула виделкою в каструлю, підчепила одну сардельку і поклала її на тарілку Софі.

«Давай сюди сардельки! Давай сюди!» Станіслаус тупав ногами під столом і від напруження навіть спітнів. Хазяйка на мить завагалася, потім виловила сардельку для Фріца. Станіслаус не переставав свердлити хазяйку очима. Невже він сам, володар таємних сил, піде спати, не покуштувавши сардельки?

Третю сардельку хазяйка розрізала навпіл. Станіслаусові припала тільки половинка! Хазяйка поклала її на тарілку, взяла виделку в ліву руку, а правою дала Станіслаусові ляпаса. Він пролунав у кухні, як хлопавка.

— Ось тобі, безсоромний телепню! — Хазяйка провела рукою по своєму розпатланому волоссю.— Я тобі покажу, як витріщатись на хазяїнову дружину, ніби на якусь шльондру!

Вона погладила себе по грудях, взяла каструлю з сардельками і пішла в кімнату. Запала мовчанка. В тріщинах у печі сюрчали цвіркуни. Фріц сполотнів. Щока в Станіслауса паленіла. Це була помста Нірвани. Він діяв для своєї особистої користі. Фріц потирав долоні, затиснуті між коліними. В лівім Станіслаусовім вусі гуло, як у вітряний день гуде телеграфний стовп.

— Дарма,— потішав його Фріц.— Сардельки вона все ж таки дала.— Він так уминав сардельку, що аж за вухами ляцало. Станіслаус насилу стримував сльози.

— Вона ще пошкодує, коли захворіє і зляже.

Фріц непомітно шттовхнув стіл. Сарделька на тарілці Софі перевернулася. Софі схопилася з місця, і, на смерть перелякана, вибігла з кухні.

— Вона не хоче їсти загіпнзовану сардельку! — Фріц перекинув сардельку з тарілки Софі на свою.

Історію з сардельками незабаром забули всі, крім Станіслауса. Він ходив мовчазний.

— Ти що, їй досі не забув отого ляпаса? Я б на твоєму місці цього їй не подарував. Я б їй на три дні паралізував руку.

Станіслаус не дозволив собі зненавидіти хазяйку. Адже в історії з сардельками вона діяла не сама по собі, а як знаряддя Нірвани. Станіслаусова душа повинна була очиститись і стати як білий цигарковий папір.

Минуло три дні. Хазяїн пішов на весь вечір грати в скат. Хазяйка залишилася вдома. Їй було нудно самій, і вона вечеряла з усіма на кухні. Станіслаус весь час відчував на собі її настирливі погляди. Він зніяковіло дивився на свої вкриті борошняним пилом пантофлі. Йому не хотілося зробити ще одного ляпаса.

Хазяйка роздавала варені яйця. Станіслаусу припало двоє, Фріцові — тільки одне. Ображений Фріц шттовхнув під столом Станіслауса і зашепотів:

— Ти знов дієш? Мені ще одне!

Станіслаус і в гадці не мав діяти. Тим другим яйцем хазяйка, видно, пробачалася за ляпас. Хлопець збентежено розглядав настінний календар і дав собі слово не їсти того ляпасного яйця. Він відчув, що Фріцова нога натискує на його пантофлю, і відшттовхнув її. Проте нога ставала дедалі настирливішою. І раптом Станіслаус здогадався, що то хазяйчина нога. Тоді він витяг свою з пантофлі. Хазяйка дивилася на нього ніжними очима. Він почервонів.

Тисячі думок гули в голові Станіслауса, коли він підіймався в свою комірчину. На темних сходах він наткнувся на щось м'яке — на тепле людське тіло. Він мало не скрикнув.

— Тссс!

Дві руки обняли його. Товсті губи притислись до його вуха.

— Не кричи, хлопчику, це я!

Станіслаус відчув у вусі бризки слини похитливої хазяйки. Він весь тремтів. А вона ще міцніше притискала його до себе.

— Ходімо ж, ходімо! — хрипко шепотіла вона.— Тепер я дозволю на себе дивитися, дозволю дивитися на все.

Зойк. Штовхан. Станіслаус одним духом збіг із сходів і сховався у темному дворі. Він не розумів цього світу.

Другого дня хазяйка не вставала з ліжка. Вона захворіла.

— Це ти нагіпнозував їй хворобу, еге ж? — шепотів Фріц у пекарні.— Так їй і треба! Хай буде обережніша зі своїми ляпасами.

Коли Станіслаус прийшов на кухню снідати, Софі з несамовитим криком вибігла звідти:

— Ти відьмак, відьмак! Це ти накликав на хазяйку хворобу!

З магазину вийшов хазяїн.

— Це він наслав їй хворобу, це він!

Хазяїн грізно глянув на Станіслауса і кинувся навздогін за Софі.

— Стій! Зупинись і скажи, що він накоїв.

А Станіслаус стояв біля плити і дивився, як покришка на каstrулі то підіймається, то опускається. Невже його поглядові підкоряються навіть речі? Ба ні, вони йому не підкорялися. У каstrулі кипів ванільний крем, і це він підіймав і опускав покришку. Потім крем виліз із каstrулі і з шипінням розлився по плиті. Станіслаус був радий, що ця жовта рідина почала рухатися не внаслідок дії його таємних сил. У нього в голові кипіло так само, як і в каstrулі. Звідки він знав три дні тому, що хазяйка захворіє? Невже його таємні сили так розвинулися, що він може передбачати події? Чи, може, Станіслаус здогадався про це тому, що в хазяйки були такі самі синюваті губи, які він бачив у всіх хворих на серце,— в управителевої дружини, у паламаревої дочки та в панночки з палацу?

Хазяйка справді захворіла. Вона перехвилювалася, і в неї стався один з її звичайних серцевих нападів. Їй не можна хвилюватися. Хто ж її так розтривожив? Та звісно, отой сільський телепень!

— Софі може це підтвердити й під присягою,— стогнала вона, а переляканий хазяїн гладив її скуйовджене волосся.— Він витріщався на мене так, ніби я одна з тих... Хай бог простить мені, але його треба вигнати!

Хазяїн схопився за голову. Його накрохмалений кондитерський ковпак сплющився, як млинець. А хазяйка наговорювала на Станіслауса далі.

— У нього зелені очі. Він усіх примушує робити, що йому заманеться.

— Хай бог простить мені,— сказала Софі,— що я з ним була зв'язалася.— І з-під її червоних повік покотилися сльози.

А хазяйка вела далі:

— А що, коли він так само, як Паганіні, продав душу чортові? Я бачила в кіно. Просто страшно, як усі жінки страждали через нього. І коли цей глянув на мене такими очима, мені захотілося підстергти його на темних сходах...

— Що-о? — спитав хазяїн.

Хазяйка застогнала, а потім додала:

— Я підстерегла цього хлопчиська, щоб дати йому прохуханки.

Хазяїн голосно перевів подих.

А Станіслаус уже давно був у своїй комірчині. Він поспішно складав речі. Ще бракувало, щоб про нього казали, ніби він спокусив хазяйку і хотів її звалтувати на сходах. Про таке він читав у судових звітах в окружній газеті. Життя навалилось на нього важким тягарем, куди важчим за лантухи з борошном. А яким легеньким порівняно з цим вантажем був його клуночок з брудними фартухами, сорочкою та штаньми, припалими борошняним пилом! Він завдав собі на плечі важений лантух життя, а клуночок узяв у руку. Станіслаус боявся, що східці зариплять під ним, коли він спускатиметься з своїм вантажем. Але вони не зарипіли. То були цементовані східці чорного ходу.

16 Станіслаус зустрічає білого князя, невдало чагує поліцію і отримує листа, пересланого Всеіндійською слововою поштою.

Станіслаус стояв із своїм клуночком у кухні батьківського дому. Татуся Густава захопила одна ідея: взятися за чарівництво і поставити його на широку ногу!

— Чари прокладають собі шлях крізь гори тіста й піржків! — сказав він.

— І святі угодники наших днів страждають, хоч би де вони ховалися,— промовила матуся Лена,— але коли при-

Йде кінець світу, вони дістануть нагороду: їм буде дозволено піднятися на білий корабель Єгови.

Жандарм був проти того, щоб Станіслаус сидів удома, чекаючи на білий корабель Єгови. Ще хлопець не встиг окинути зором подвір'я й город, як він уже, пахнучи ваксою, стояв у своєму зеленому мундирі на кухні Бюднерів. На обличчі в нього розпливалася майже така сама лагідність, як у недільні дні, коли він співав у церкві псалми.

— На житейських луках, хлопче, бувають і мочарі, — сказав він, повторюючи пасторові слова з недільної проповіді. — Людина сіє квіти, а виростає бур'ян.

Як виявилось, до зуроченої булочниці, своєї зведеної сестри, жандарм був не дуже прихильний.

— Знаємо ті її хвороби. Серце в неї плаває в жирі і всюди на щось натикається. Ти, хлопче, не перший учень, на якого воно наткнулося, але тобі не треба було напускати на неї свої чудеса. — Жандарм присів на лаві поруч Станіслауса. — Що ж тепер буде? Їх вельможність граф уже прочули про твоє повернення.

— Я ні на кого не накликав хвороби! — сказав Станіслаус.

Жандарм добродушно кивнув головою.

— Може, й так, але ж ти не знаєш людей.

Жандарм прийшов не з порожніми руками. У сусідньому селі він позичив у когось газетку пекарів. Деякі оголошення він обвів червоним олівцем. «Потрібен учень...» «Потрібен учень...» Учні — це робочі воли кожного ремесла. Їм не треба давати цівса у вигляді платні.

Станіслаус немовби й сам прокинувся від гіпнозу. Прокинувся в пекарні якогось іншого міста. Тут теж були сліпі від борошняного пилу віконця і хвилями напливали запахи печеного тіста. І тут із борошна, води, жменьки солі та рощини випікали маленькі й трохи більші, підпечені й бліді, обсипані борошном і не обсипані хлібини. Нове для Станіслауса було те, що тут із борошна, цукру, масла, повидла, фарб, цукатів та шоколаду готували такі речі, такі ласощі, яких він зроду не бачив і не куштував — кондитерські вироби!

Кондитер був у пекарні аристократом. Він тримався, наче улюбленець публіки в цирку. Вранці ніколи не вставав разом з хазяїном і трьома учнями. У пекарні з'являвся лише о десятій годині — білий і величний, наче князь. Він одразу ж наказував учням розпустити на парі шоколад.

Цей цукровий князь ніколи не називав шоколад просто шоколадом. Ні, він казав: кувертюр, будь ласка! Учні залюбки виконували його доручення. Хлопцям було однаково, як називалися ті коричневі крихти, що потрапляли їм до рота, — шоколадом чи кувертюром.

Станіслаус залишився тут. Цілий тиждень ранками він не з'являвся в пекарні. Станіслаус стояв на варті. На варті? Атож, на варті. Дуже відповідальне завдання. Він чатував поліцію. Для цього він ставав у дворі на краю викладеної цеглою ями на попіл і, немов білий рицар-хрестоносець, оглядав через огорожу вулицю.

Розпорядження ремісничої поліції забороняло власникам пекарень зловживати працею учнів та підмайстрів. Робота в пекарнях мала починатися о п'ятій годині ранку. Новий Станіслаусів хазяїн не мав можливості виконувати розпорядження земної поліції. Як людина побожна і віддана всевишньому, він мав свою поліцію на небесах. Сам небесний владика встановлював для нього підприємницькі плани. Можливо, всеблагий вів також усю його бухгалтерію і простягав свою заступницьку правицю між ним і податковим управлінням.

— Господь любить тих, хто прославляє його своєю працею, — казав хазяїн.

Він не хотів чекати, поки інші пекарі в місті почнуть прославляти всевишнього. Він розпочинав свої трудові подвиги на славу божу вже о четвертій ранку. Всі учні й служниці славили господа разом з ним. А Станіслаус стояв на краю ями для попелу і вартував. Не можна ж було допустити, щоб грубі руки поліції перешкодили такому щирому ранковому молінню його нового хазяїна.

Станіслаус натяг на вуха пекарський ковпак, а руки по самі лікті сховав під нагрудник фартуха. Він цокотів зубами. Ударив перший заморозок. Гострі крижані кристалики, що виблискували на камінні, на ліхтарних стовпах, рекламних тумбах та на узбочинах вулиць, здавалися Станіслаусові щирим сріблом. Півмісяць дивився з високості, як заглиблений у роздуми вчений. За огорожею він помітив Станіслауса і, дивлячись на нього немовби скоса, схилив у поклони своє гостре підборіддя.

— Пильнуй мені добре це срібне місто, молодий Бюднере! Тут ходять усякі люди, і під їхніми поглядами це легесеньке, пухнасте срібло з країни Гайавати перетворюється на лід і мороз! Ти знаєш це!

Станіслаус потер руку об руку, щоб зігріти їх, і вигукнув у захваті:

— О, я це знаю, високовчений пане Місяць! А тепер я вам заспіваю.— І він заспівав:

Хвалить бога, пекарі,
На його високих троні.
В срібнім царстві на зорі
Я — син Місяця — в його короні.

Хтось, важко ступаючи, йшов вулицею. Станіслаус, не перестаючи співати, перегнувся через огорожу. Слава богу, не поліцай! Станіслаус напружив зір. Перехожий був у зеленому грубошерстому пальті і сірій кепці. Він зупинився перед огорожею й, задерши голову, спитав:

— Так рано, а ти вже, хлопче, на ногах? Молодця, молодця!

Станіслаус не мав нічого проти, щоб його так називали.

— Дивишся, яка погода?

— Я бачу, як усе виблискує, і душа в мене співає.

— А хазяїн уже працює?

— Він славить господа.

У пекарні в цей час хтось вишкрібав із діжі рештки тіста. Чоловік у кепці нахилив голову, прислухався.

— Господові є з чого радіти.

— Авжеж, що є,— відповів Станіслаус.

— Чи не відімкнув би ти мені ворота, хлопче? Я хотів би погомоніти з хазяїном.

Чого б Станіслаусові й не відімкнути цьому чоловікові ворота? Адже на ньому немає ні ківера, ні шаблі.

— Будь ласка!

Незнайомиць пішов до пекарні. Простуючи двором, він втягував у себе повітря, немов голодний пес. Станіслаус і далі чатував ворожу поліцію. За кілька хвилин у пекарні загуркотіли порожні дека. Незнайомиць вийшов у двір і попрямував до воріт. Він тримав руки в кишенях свого грубошерстого пальта і всміхався.

— Велике спасибі, хлопче! Йди поспи ще з півгодинки!

Одне слово, Станіслаус прогавив поліцію. Але з якої це речі поліцаям дозволено і в кепках стежити за порядком і справедливістю? Виходить, Станіслаус і досі не навчився розпізнавати людей? На цьому поприщі він показав себе аж ніяк не з найкращого боку. Цілий тиждень робота в пекарні починалася о п'ятій годині ранку. Отто, наймолодший учень, хвалив Станіслауса:

— Навіть глупота може творити чудеса.

На дев'ятий день Отто прокинувся за звичкою о четвертій годині, позіхнув і солодко потягнувся в ліжку:

— Ще годинку можна повалятися!

Але він помилився. Різко задзеленчав дзвінок. Хазяїн дзвонив із своєї спальні. Учні, проклинаючи все на світі, поспішно натягли штани. Хазяїн ждав їх у дворі. Чатувати поліцію він доручив Отто.

Зима минула. Станіслаус учився всього, чого ще міг навчитися, і вмів уже робити на тортах цілком пристойні троянди з вершкового крему.

У цьому домі всі накази віддавалися в спокійному, приємному для всевишнього тоні.

— Бог заглядає і в найтемніші кутки, — казав хазяїн, і учні, згинаючись у три погібелі, вимітали борошняний пил з усіх закутків пекарні.

Станіслаус усе ще погано розпізнавав людей. У вітрині книжкового магазину він якось побачив велику книгу про метеликів. На яскравій обкладинці на пишних квітах сиділи ніжні капусниці. Станіслаус був певний, що з цієї книжки він нарешті що-небудь дізнається про королеву метеликів. Але книжка коштувала п'ятнадцять марок. Щонеділі Станіслаус перелічував свої заощадження, і щоразу виявлялося, що в нього було тільки три марки і скільки там пфенігів — чайові, одержані від клієнтів. А треба ж було то сорочку нову купити, то новий білий фартух, та й пантофлі для роботи теж були не вічні. В його заощадженнях з'являлися все нові дірки. Книжка про метеликів погано витримувала вогкість вітрини. Оправа її пожолобилась. Її зняли з вікна. Станіслаус з острахом спитав у продавця:

— Книжку про метеликів уже продано?

— Ні, ні. Вона до ваших послуг.

— Прийде час, і я куплю її.

— О, будь ласка! Будемо дуже раді.

Настала весна. Зяблики вдарили дзьобами в кору зачохлих міських лип, неначе молоточками по маленьких ковадлах: тук-тук, тук-тук. Це легеньке постукування проникало крізь гул автомобільного руху на вулицях й ніби золотом ніжної музики облямовувало всі шуми гомінкого міста. У пекарні дзижчала тістомісилка, та зяблик си-

пав і туди свої золоті зернята звуків: тук-тук, тук-тук. Гей ви, білі домовики, печіть ясний весняний хліб!

До пекарні побожного хазяїна прилягав великий сад. З усіх учнів тільки Станіслаус не бурчав, коли хазяїн після обіду посилав його копати грядки. Поки інші виплескували шматки тіста та кунтували глазур кондитерського князя, хлопець копався в саду. Підвівши очі від розпушеної землі, він бачив людей, що прогулювалися тихою вулицею, обляміваною садами, за якими височіли багаті міські будинки.

Щодня тут проходила дама з собачкою. Собачка мала короткі лапки, вкриті довгою та густою чорною шерстю. Здавалось, по вулиці котиться мітла, що загубила держак і рухається завдяки якомусь дивовижному механізмові. Дама провадила з собачкою довгі розмови:

— Ай-ай-ай, цюцю, на вулиці треба бути цяцінькою!

Самохідна мітла не звертала ніякої уваги на лепетання своєї хазяйки. Вона обнюхувала дошки паркана і час від часу піднімала задню лапку.

— Ай-яй-яй, моя цюця шукає падто багато слідочків!

Собака не звернув уваги й на ці слова. Він саме натрапив на візитну картку іншої собаки і тут-таки залишив і свою.

Станіслаус, що стежив за цим кумедним створінням, заскавучав, як сука під час тічки. Чорний песик насторожився. Він став на задні лапи і спробував пролізти між дошками паркана.

— Що там таке, любий Дутерлю, що сталося? — спитала дама.

Собака не відповів, але заскавучав і почав шкребтисся об дошки. Дама підійшла до паркана.

— Добридень!

— Доброго здоров'я! — Станіслаус трохи підняв свій пекарський ковпак.

— Ви, мабуть, дуже хороша людина.

Ці слова прозвучали у Станіслаусових вухах як музика, проте він скромно знизав плечима.

— Ви можете бути в цьому впевнені. Моя собачка тягнеться тільки до хороших людей. Чи не могли б ви зробити їй приємність і трошки почухати її носик?

— Як хочете... — Станіслаус просунув між дошками замазаний палець і почухав песикові ніс. Той із насолодою пошкрябав себе задньою лапою по череву.

— Велике спасибі вам і до побачення!

Дама пішла собі далі. Собака якусь хвилину повагався й побіг за нею.

Мимо проходили не тільки диваки. Якось надвечір вулицею пройшла тоненька дівчина. Вона була бліда і горда, як дівчата, що їх Станіслаус бачив на картинках. Придивившись до неї пильніше, він вирішив, що вона схожа на даму на обкладинці його книжки про гіпноз, ту саму даму, яку присипляє індієць, володар тасмних сил. Особливо сподобалася Станіслаусові чорна оксамитова стрічка на дівочій голові. Вона ділила гладенько зачесане волосся навпіл. Та стрічка була наче оксамитний міст, перекинутий через білосніжний рівчак її проділу.

Дівчина, здавалося, розглядала квіти, що росли за дощаним парканом. Пекарського учня Станіслауса вона не бачила. Певно, у блакитних очах цього ніжного створіння він був білим кротом, що риється в землі, і більш нічим на землі. Біс його знає чому, але Станіслаусові хотілося, щоб вона його помітила. Але дівчина пройшла далі, а Станіслаус лишився там, де був, непомічений, як повітря над вишнями.

Другого дня надвечір дівчина з'явилася знову. Станіслаус ударив лопатою об камінь. Дівчина з оксамитною стрічкою не підвела очей. Він кашлянув. Дівчина не глянула на нього. Тоді він заспівав. Йому не спало на думку нічого іншого, як церковний псалом:

Вшир розведи свої крила,
О Ісусе, радість моя,
Ними прикрий це курча...

Дівчина скинула віями, схожими на шовкові торочки, але погляд її ковзнув по верхів'ях дерев. Тендітне дитя пішло собі далі, а в Станіслаусовому серці лишилося приємне хвилювання.

На зміну теплому весняному дню прийшла його сестра — напоєна соками життя ніч. У кронах лип під Станіслаусовим вікном щось потріскувало. Завжди темні ліхтарні стовпи тепер були залиті м'яким світлом. Здавалося, наче й вони от-от почнуть брунькувати. Дві зустрічні машини ніби підморгнули одна одній. Коти посиляли свої пронизливі привіти з даху на дах і задирали хвости. Внизу, на вулиці, веселий дівочий голос гукав:

— Югу-у-у! Югу-у-у!

Станіслаус просунув скуйовджену голову у вузьке віконечко. Разом з м'яким нічним повітрям до кімнати залетів пустотливий ельф. Це він спонукав Станіслауса відповісти на дівочий заклик:

— Югу-у! Зараз іду!

Станіслаус не бачив вулиці. Знизу долинула відповідь:
— Скоріш. Я давно вже чекаю!

Станіслаус злякано втяг назад голову і прищикнув собі вуха. Він прислухався. А ельф нашіптував:

— Хіба не може кожний гукати в ніч усе, що хоче? Нехай належить усім, тишу ніхто не взяв на відкуп.

І знов почувся той самий дівочий голос:

— Югу-у-у! Югу-у-у!

— Це твоя дівчина з оксамитною стрічкою, — шепотів ельф.

На вулиці стояла дівчина чи скоріше жінка. Станіслаус, човгаючи пантофлями, — він вискочив, як був, — пройшов до рогу і вдавав, ніби щось вкидає в поштову скриньку. Він помітив, що дівчина стежить за ним. Тоді Станіслаус усунув у скриньку свій пекарський ковпак — він не хотів, щоб дівчина подумала: якийсь ненормальний, іде до поштової скриньки і нічого туди не вкидає. На третьому поверсі будинку, де висіла скринька, відчинилося вікно. Молодий чоловічий голос спитав:

— Хто тут гукає?

— Це я. Давно вже!

— Ти гукаєш не біля того будинку.

Простоволосий Станіслаус прослизнув до своєї кімнати. Він послухався ельфа і насміявся з людей. Але чи добре це? Хіба ж мало насмішок витерпів він сам, коли ще вдома, у Вальдвізені, був чудодієм, ясновидцем? Йому захотілося взятися за щось путяще і остаточно прогнати ельфа. Хлопець заходився латати свої робочі штани. Працював старанно, роблячи маленькі, акуратні стібки. Він так старався, ніби за плечима в нього стояла матуся Лена і спостерігала, як він шие. Але не матуся Лена, а ельф стежив за його роботою.

— Хіба ти не володар таємних сил?

— Я учень пекаря і до того ж телепень.

— А хіба то не ти примусив Софі робити все, що хотів? Хіба вона не співала? Не танцювала?

Станіслаус погрозив ельфові голкою.

— Замовкни! Таємні сили не можна використовувати для власної вигоди.

— Для власної вигоди? — О, як цей ельф умів спокушати! — А хіба ж тобі, такому самотньому, не потрібна сестричка?

Так Станіслаус боровся з ельфом, латаючи штани, і зрештою впав переможений.

Через два дні, коли бліда дівчина вийшла з-за кущів дикого бузку, Станіслаус випростався, як стовп, і пустив у хід струми своїх таємних сил. У нього було вже наготові заклинання. Він примусить цю дівчину підвести погляд і побачити його. Він стояв на скопаній грядці, від хвилювання затоптував її і, не зводячи з дівчини очей, шептів:

Глянь на мене, оксамитне янголя,
Справді ж, я не пекарське теля.

Дівчина, певно, чекала, що він кашляне або ж заведе церковну пісню. Непорушна Станіслаусова постать, видно, збила її з пантелику. Вона підвела очі і глянула хлопцеві просто в обличчя. Станіслаусові цей короткий блакитний погляд здався ніжною ласкою. Дівчина почервоніла і спиткнулася. Станіслаус мало не луснув від радощів, що його таємні сили такі могутні.

Три дні підряд дівчина проходила, не підводячи очей. Однак Станіслаусові здавалося, що це бліде створіння все-таки червоніє. Але що з того? Невже гаряче повітря пекарні висушило його таємні сили? Чи, може, то Нірвана мстився на ньому за те, що він використовував їх для власної вигоди? Станіслаус перекинув через паркан свій білий пекарський фартух. Він лежав серед дороги, наче білизна, зірвана вітром зі шворки. Не може бути, щоб дівчина пройшла й не помітила фартуха. Саме в цей час Станіслауса покликали в пекарню. Хай йому дідько, тепер хтось підніме його, і Станіслаус залишиться без фартуха.

Через годину він знову вийшов у садок. Фартух висів на паркані. Може, на ньому ще залишився аромат двох білих пальчиків? Але фартух пахнув тухлим борошном і дріжджами.

Увечері Станіслаус написав листа. Він адресував його собі самому. І підписався: пан Нірвана, що проживає в Індії. Конверт заклеїв марками-бонами, взятими в булочній, зробив на них кілька чорнильних клякс, а конверт трохи пожмакав.

Наступного дня, коли дівчина вийшла з-за кущів дикого бузку, Станіслаус у безпорадній позі стояв біля паркана. Він почував потилицю і марно намагався перелізти через паркан. Дівчина порівнялася з ним.

— Чи не будете ви такі ласкаві, щоб подати мені он того листа... Вітер вихопив його у мене з-під нагрудника...

Не було й найменшого вітерця. Над розквітлим бузком дзижчали бджоли. Дівчина нахилилася. Подаючи Станіслаусові листа, вона вся зашарілась.

— Це, бачте, дуже цінний лист. Він зробив подорож аж із самої Індії: спочатку пароплавом, потім літаком. Його переслано Всеіндійською слововою поштою.

— Будь ласка! — Дівчина зробила легенький кніксен. Станіслаус заглянув у глибину блакитних очей. Хлопець був збентежений, сп'янілий. У нього наче вирости крила, він був здатний на неймовірні подвиги. Він підійшов до куща бузку, зламав гілку з трьома блакитними кетягами і подав зніяковілій дівчині.

— Я вам дуже, дуже вдячний. Ви й не уявляєте собі, яке велике значення в моєму житті має цей лист. Кілька секунд ви, так би мовити, тримали в своїх білих ручках моє щастя.

Нарешті він усе сказав! Дівчина взяла бузкову гілку.

— Дякую! — Вона майже побігла вулицею.

Станіслаус був такий схвилований, що розпечатав листа і прочитав те, що написав сам собі. То були рядки, що він їх списав з якоїсь газетної статті: «Як правило, кролематці залишають не більше шести малят, бо в неї тільки шість зосків. Малята народжуються голі і лежать у м'якій шерсті, яку самка висукує у себе на череві. Кроля-самця в цей час не слід підпускати до кролиці, бо, по-перше, він одразу знов покрис її, а по-друге...» і т. д.

Ось яку радісну звістку одержав Станіслаус із Індії.

17 Станіслаус стає посланцем неба й заходить у розмову з блідолицею святою.

Похмурі дні. Станіслаус міг скільки завгодно копати й перекопувати грядки в саду, працювати хоч до сьомого поту — дівчина більш не з'являлася. Він відстрашив її отим проклятушим індійським листом. І як це йому спало на думку адресувати собі листа саме з такої циганської країни, як Індія? Звичайно, дівчина злякалася людини, що водиться з циганами.

До паркана підійшов інвалід війни.

— Ти забрав свого фартуха? Я повісив його на паркан.

Ще одне розчарування!

Жінка з собачкою-мітлою знов пройшла мимо. Станіслаус не заскавучав по-собачому і навіть не підвів очей. У нього не було й найменшого бажання полоскотати песика. Але собачка просто рвалася до нього в садок. Жінка підійшла до паркана.

— Пробачте, ви не могли б щоранку приносити нам п'ять хлібців?

— А чого ж.

— У пасторський дім.

Станіслаус уклонився.

— П'ять підпечених хлібців, звісно, не дуже, але трохи дужче, ніж звичайно. Два з них — для мого чоловіка — можуть бути навіть підпечені дужче, ніж легенько. Ви вже самі знаєте.

Станіслауса не здивувало це дивне замовлення. У нього було чимало клієнтів, які їли випечене тісто очима. Він повідомив про замовлення в булочну.

— Це для пастора, — додав він.

— Для пастора? — Очі в хазяйки набрали смиренного виразу. Ось перед нею стоїть учень, оцей прибулда, Станіслаус, і передає їй радісну звістку, благословення всевишнього.

— Це тобі сказала служниця?

— Ні, пасторша. Я з нею знайомий.

Хазяйка у захваті спинила погляд на запилених борошном віях Станіслауса. З цим хлопцем у дім увійшла божа благодать.

Увечері хазяйка почала розпитувати його докладніше:

— І давно ти знайомий з пані пасторшею?

— Та вже давненько.

— Вона знає твоїх батьків, чи що?

— Ні, вона знає мене.

Більш із Станіслауса нічого не можна було витягти. Він був заклопотаний зовсім іншими думками. Думками про дівчину, яку він своїм листом з Індії відстрапив від себе.

Біля престолу всевишнього сидить маленьке чортеня. Це придворний блазень небесного владика. Нудно творцеві і вседержителю світу тисячоліття за тисячоліттям сидіти й чекати, доки людство нарешті дозріє.

— Ану, утни щось неподобне, — каже господь до чортеня, — а то я вмираю з нудьги.

І чортеня починає витинати. Там на вербі виростає віття берези, тут народжуються телята з двома, а то й трьома головами, і завдяки цьому збільшуються прибутки балаганщиків. Господь, владика небесний, бачить ці витівки свого придворного блазня і всміхається. Йому самому, як усім мудрецам і всезнайкам, не вдаються жарти, та, зрештою, й набридає ходити туди й сюди і слухати славослів'я сонму ангелів, що виспівують хвалу за геніальний винахід мушлі слимака та прес-пап'є. Придворний блазень-чортеня знає, як урізноманітують це непорушне господове життя

його чортячі витівки. Він ламає закони, якими старий мудрець сам скував себе. Люди називають ці дрібні витівки господнього блазня «випадком». Часом вони проклинають ці випадки, а часом благословляють їх — так уже повелося в людей.

Станіслаусові, якому здавалося, що таємні сили покинули його, чортеня на деякий час підсунуло один із випадків — везіння.

Наступного ранку Станіслаус поніс хлібці в пасторський дім. Поволі, ніби в церкві, ішов він через передпокій священної обителі. Там висіли різні завбільшки хрести. А на хрестах були розіп'яті різні завбільшки чоловіки.

У сільській церкві в рідному Вальдвізені розіп'ятий Ісус завжди наводив Станіслауса на роздуми. А тут Ісусів було дуже багато, і вони не справили на нього такого враження. До того ж на кухні заскавучав і загавкав собака-мітла — певно, почув свого приятеля. Куховарка рвучко відчинила кухонні двері. Обличчя в неї було червоне і блищало, як крашанка. Собака вискочив і почав лащитися до Станіслауса. З бічних дверей вийшла пані пасторша в халатику.

— Доброго ранку!

Пасторша виймала з пакета по одному хлібцю, обдивлялася його з усіх боків і великим та вказівним пальцем пробувала, чи він хрусткий. Два хлібці їй нібито не сподобались. Це були якраз ті, що призначалися для пана пастора.

— А не могли б ви завтра принести ще дужче підпечені хлібці?

— О, це можна!

Станіслаус погладив собачку. Прочинилися ще одні двері. Пан пастор просунув голову у щілину. Побачив у передпокої незнайомого булочника, нахилив лису голову, потім підвів її, докірливо глянув на дружину і сказав:

— Я готуюсь до проповіді!

Пасторова голова зникла. Двері грюкнули. Відчинилися інші двері. Цей передпокій з безліччю розіп'ятих спасителів нагадував якусь сімейну базарну площу. Станіслаус затремтів. У дверях з'явилася голова, пов'язана чорною оксамитною стрічкою, стрічкою, що була ніби оксамитний місток через білий рівчак проділу.

— Що трапилось, мамо?

Відповідь була б зайва. Дівчина побачила Станіслауса, зашарілася і зникла у священних покоях.

Для Станіслауса це випробування було важче за лантух

з борошном. Спочатку він відчув себе грішником. Він почав гру, так би мовити, з божою дочкою, і, згідно з законом учителя Гербера, його мала спостигнути покара. Він завіхнув на святу!

Проте до вечора зі Станіслаусом нічого лихого не сталося — не розчавило пальця в тістопресувальній машині, з тістомісилки не вискочила і не вдарила його електрична блискавка, і він знов піднісся духом. «Чого це вона свята? — питав він сам себе. — Зачала її пані пасторша від бога чи від свого чоловіка?» Отже, тут знов діяв ельф.

— Відчепися від мене! — відповів йому Станіслаус. — У господній обителі пастор як у себе вдома.

— А ти сам з пекла, чи що? — спитав ельф.

— Це ти, мабуть, звідти! — крикнув Станіслаус.

Ельф як зарегоче, і його регіт був неначе буйний весняний вітер.

Я — не пекло і не рай,
Просто я іще дитя.
Сама юність я, вважай,
І джерельна чистота!

Ця пісенька заволоділа Станіслаусом. Він навіть схопився з ліжка і, наспівуючи її, пішов у танець. Сорочка, з якої він виріс, ледве прикривала його тіло. О, які граційні па витинав Станіслаус своїми худими, трохи викривленими, як у всіх пекарів, ногами і як він плив по підлозі в такт своїй власній пісеньці!

Коли наступного ранку Станіслаус увійшов з хлібцями в передпокій пасторського дому, бліда дівчина, стоячи навколішки на стільці, непорушно дивилась у вікно. Станіслаус, боячись перебити її молитву, пішов навшпиньки. Але дівчина не молилася. Вона швидко обернулась і кивнула Станіслаусові. Який радісний переляк! Дівчина усміхалася! Станіслаус побачив, що в неї гарний рот; повні, вологі губи, м'яко вигнуті, червоні, як напірник на пуховій подушці.

— Мамо, до нас прийшли! — гукнула дівчина.

З'явилася пасторша.

— Це наш приятель, — сказала вона і поважно кивнула дочці. — Еліасів приятель, Марлен. Хороша людина. Еліас на цьому знається.

Дівчина кивнула головою. Вона зашарілася. Пані пасторша перевірила хлібці. Тільки в одному вона знайшла

гандж. Дівчина зняла з полиці кілька книжок і поклала їх на підвіконня. Станіслаус дивився на її маленькі білі рученята. О, ці ангельські рученята! Здавалося, дівчина відчула, що він приголомшений. Вона знов зашарілася й поклала книжки назад на полицю.

Розносячи того дня хлібці, Станіслаус ішов підстрибом по бруківці невеличкого містечка і наспівував нехитрих пісеньок. Хлібці в його кошику підскакували разом з ним. Вони раділи, що можуть трохи повеселитися перед тим, як їх з'їдять. Дівчина з оксамитною стрічкою у волоссі привіталася з ним! Велика розмова почалася!

Щоранку, прокидаючись від пронизливого деренчання будильника, Станіслаус перш за все промацував весь новий день у пошуках тих маленьких радощів, які він несе з собою. Маленькі радощі майбутнього дня полегшували йому вставання, вони були наче шматочки сала в пісній м'ятій картоплі. Для Станіслауса вони важили більше, ніж обов'язок, пакази чи лайка. А з того ранку, коли пасторова донька привіталася з ним, маленькі радощі він завжди мав про запас.

Уже два тижні зустрічався Станіслаус із Марлен у передпокої з розп'яттями. Два тижні дівчина пополудні проходила вулицею садів, і серце пекарського учня шалено колотилося від радості. Тихий вогник кохання все розгорався, але, крім боязких ранкових привітань, вони не перемовилися ще жодним словом; і тільки погляди, важкі, як навантажені медом бджоли, так і гули, перелітаючи від одного до одного.

Хазяїн з хазяйкою ставилися до Станіслауса лагідно, як до ангела-охоронця дому. Кожен власник булочної мав своїх постійних покупців. В одного — шинкарі. Такому хазяїнові для підтримання зв'язків доводилося випивати пива більше, ніж йому хотілося. В іншого булочника — м'ясники. Такий хазяїн мимоволі годував своїх учнів ковбасою щедріше, ніж вважав за потрібне. Станіслаусів хазяїн орієнтувався на побожних людей... Хазяйка не забарилася похвалитися випадковим покупцем, що пан пастор став постійним їхнім клієнтом. Час від часу вона гукала з булочної в пекарню:

— Чи вже відклали хлібці для пастора?

Станіслаус і був тим божим посланцем, що встановив цей діловий зв'язок.

— Ти ситий, хлопче, чи, може, хочеш іще бутерброд із ковбасою?

— Я ситий.

— А сьогоднішні хлібці сподобалися пані пасторші?

— Еге ж, сподобалися.

— А пані пасторша вже на ногах, коли ти приходиш, чи зволють іще спочивати?

— Вона зволить уже бути на ногах і мацає кожен хлібець.

— А в пасторському домі все дуже благочестиво?

— Еге ж, дуже благочестиво.

Прихильний хазяйчин погляд завмирає на припалих борошном вухах Станіслауса. Ось такий собі хлопчисько вільно входить у пасторський дім!

— А тепер помолимось! — наказує жінка.

Обидві служниці побожно складають руки для молитви. Хазяйка пильнує, щоб трое учнів зробили те саме. Кожен дивиться собі на живіт. Хазяйка бурмоче молитву. Вечера закінчується.

— Про що ти думаєш, коли вона молиться? — питає Август Балько, старший учень, свого товариша Отто Прапе.

— Я думаю про те, як це вони роблять, коли в кіно поїзд сходить з рейок, і чи справді при цьому розчавлюють кількох бідолах?

— А я думаю, чи є в бога контрольна каса або контора, де б записували всі наші молитви.

Станіслауса про такі речі не розпитували. Його вважали святенником. Він читав різні книжки і був «не зовсім нормальний».

А втім, Станіслаус у цей час і справді був не зовсім нормальний. Він горів. Коли він засинав, у ньому наче блимав недогарок свічки. Та досить було подути вітрові сновидіння, як кволий вогник спалахував величезним полум'ям і потім цілий день палахкотів у ньому, як вогонь у пекарській печі.

Станіслаус не раз намагався змусити свою блідолицю святу заговорити до нього, коли та проходила пополюдні садовою вулицею.

«Скажи мені що-небудь, я вмираю за тобою, скажи мені хоч слово!»

Дівчина огинала кущі дикого бузку. Вона йшла вулицею вниз. Станіслаус скидав свій пекарський ковпак і клапнявся.

«Скажи мені що-небудь, я вмираю за тобою, скажи мені хоч слово!»

Дівчина мовчки кивала головою, звертала на Станіслауса лагідний погляд блакитних очей — і на цьому велика зустріч закінчувалася.

У книжечці про гіпноз було сказано, як установити контакт з людиною, яку ти хочеш привернути до себе. Треба лягти серед луку, залитого сонцем, ні про що не думати, заручитися з безконечністю і скинути з себе матеріальну оболонку, як старий черевик. Тоді твоє астральне тіло вийде з тебе і попливе у всесвіт; його треба спрямовувати на людину, яка тобі потрібна.

Станіслаус не міг знайти поблизу луку, залитого сонцем, і поліз на горище, де зберігалось борошно; він розлігся на повних лантухах, але не на тих, що з простим житнім борошном, а на тих, що з пшеничним і то найкращого млива, відомої марки «Квіткове». На цьому борошняному лужку Станіслаус домагався розлучення двох своїх тіл. Він силкувався ні про що не думати. А це було не легко. Він, наприклад, ніяк не міг позбутися думки про те, що ось він тут лежить, а в топці повно попелу. Станіслаус устав, вибрав попіл, знов ліг, і далі домагаючись розлучення своїх тіл. Раптом він виразно відчув, що нижня частина його тіла вислизає з штанів. Виявилось, що в нього тріснула підтяжка. Станіслаус зв'язав кінці мотузком, відірваним від зав'язки лантуха. Ну і впертий же додаток оце земне тіло! Та ось нарешті, зібравши всі свої таємні сили, він таки примусив себе більш не схоплюватися. Лежачи на мішку з борошном, він раптом побачив, як його астральне тіло ширяє над димарем пекарні. Ось із димаря вихопилися клуби сажі і геть забруднили його астральне тіло. Воно полетіло до річки і там обмилося. На жаль, на астральних луках не було мила. Станіслаус погнав своє невідоме тіло далі і увінхав його в пасторський дім. Дівчина сиділа в передпокої і гортала книжку. Якийсь час Станіслаус спостерігав її з висоти розп'ять, потім спустився нижче і поклав руку на вузьке дівоче плічко. Дівчина глянула на нього.

— Виконай свій обов'язок! — попросило Станіслаусове астральне тіло.

Дівчина одразу зрозуміла, чого він хоче. Вона обняла його й поцілувала. Станіслаус добре пам'ятав материні поцілунки. Пам'ятав, хоч і куди гірше, як його цілувала

сестра. Поцілунки блідої пасторової доньки були солодші, набагато солодші!

Станіслаус прокинувся від гуркоту в пекарні. На горіщі стало темно. Земне тіло утнуло з ним новий жарт: його обдурив звичайнісінький хлопчачий сон пекарського учня. Станіслаус кинувся в пекарню і заходився місити кисле тісто. Кондитерський князь виробляв на весільному торті червоні троянди з вершкового крему і насвистував:

Саме бананів, бананів
Жадала від мене вона...

Станіслаус спробував домогтися щастя звичайними, земними способами. Наступного ранку він з'явився у передпокої пасторського дому. Дівчина чекала. Вони, як завжди, привіталися одне з одним. Станіслаус був знесилений безліччю бажань і сподівань. Його відчай скидався на мужність.

— А ви все читаете, читаете. Що не день стаєте дедалі розумнішою й розумнішою. А наш брат чимдалі дурнішає й дурнішає, — сказав він.

Мовчанка. У винограді під вікном шарудять горобці. Маленький годинник з зозулею, який висить поряд з одним із розіп'ятих, розмірено цокає.

— А ви хіба не читаете книжок? — спитала дівчина.

Велика розмова почалася.

— Коли знаходжу їх, то читаю, — відповів Станіслаус.

— Знаходите? А де ж ви їх знаходите?

— Яюсь я знайшов книжку під дахом. Вона секретна, і мені не дозволено говорити про неї.

Дівчина була вражена.

— І ви полізли на дах, щоб знайти ту секретну книжку?

— Я мав там одну справу.

— А дах той високий? Як на дзвіниці?

— Ні, швидше як на індійському храмі.

Дівчина замовкла. Певно, вона ще ніколи не бачила індійського храму. І Станіслаус теж не бачив храму. Треба скоріше загребти свою брехню, як кішка загібає свою шкоду.

— Я вже давно не знаходив ніяких книжок, — покvapно додав він.

Дівчина зіскочила з підвіконня. Вона простягла Станіслаусові книжку в чорній оправі. Рука білявої святої торкнулася його великого пальця. І ось ця обожнювана істота стоїть зовсім поряд. Його обдало ароматом дикої троянди;

запашний подих, що його іноді приносить з полів літній вітер. Станіслаус незграбно потиснув дівчині руку.

— Спасибі!

— О, нема за що! — І знов легкий квіксен.

Увійшла куховарка і перевірила хлібці. Вона не знайшла ніяких недоліків.

— Моя мама трохи нездужає, — пояснила дівчина.

Станіслаус обережно поклав книжку в кошик із хлібцями і сказав співчутливо:

— Авжеж, люди легко заражаються. Тепер багато хворих на кір.

Дівчина засміялася. Куховарка теж. Не міг же Станіслаус стояти з застиглим обличчям. Він також засміявся.

— Ха-ха-ха, я був схожий на рябу коняку, коли хворів на кір.

На вулиці Станіслаус, проходячи повз церкву, згадав про м'яку дівочу руку. Колись, ще вдома, він видер з гнізда маленьке ластовеня. Воно було таке м'яке й тепле, як ці дівочі пальчики. Йому здалося, що його рука ще й досі ледь-ледь пахне дикою трояндою. На долоні ще зберігався аромат обожнюваної істоти.

На долю Станіслауса випало велике щастя. Захоплено спустився він у вугільну яму під піччю — пора було вже розтоплювати. Він не помітив, що до ями підійшов хазяїн і дивиться на нього.

— Ти що ж, свою праву руку відпустив на пенсію? Знай, що господь усе бачить!

Станіслаус аж підскочив від переляку. Праву руку, що зберігала аромат дикої троянди, він устроїв у вугілля, а лівою провів по очах, ніби скидаючи з них павутину. В ямі стояв замурзаний Станіслаус.

18 Станіслаус стає побожним, і йому являється ангел.

Один за одним минали тижні. Гори лантухів з борошном навозили на подвір'я пекарні возії із млина. Безліч бочок води було вилито в борошно і перемішано з ним. Гори вугілля було спалено у печі. Гори готових булочних виробів порозносили учні по домівках покупців. Уже й новий постійний покупець, пан пастор, поклав у свій священний рот цілий візок підпечених хлібців. А Станіслаус за цей час проковтнув коли не візок, то принаймні великий обер-

мок книжок із пасторського дому. То були релігійні книжки. Читаючи їх, ніби чуєш лопотіння ангельських крил. В одній книжці розповідалось про дитинство Ісуса. Станіслаус читав її захоплено. У шкільній біблії нічого такого не було. Цей Ісус уже й дитиною був, як то кажуть, не дурень.

Ось, наприклад, історія з садком бідної вдовиці. То був убогий, жалюгідний садок. Він давав мало плодів, а на виноградних лозах навіть цвіт не з'являвся. Все це змінилось того дня, коли в садку бідної жінки погрався маленький Ісус. Жінка прогнала його з садка. Хіба ж вона знала, що перед нею власною персоною син господа бога, месія і таке інше.

Для фантазії Станіслауса тут була добра пожива.

— Забирайся геть, лобуряко, топчеш мені редиску!

Так або приблизно так ота стара жінка вигонила маленького господа Ісуса з свого скопаного садка. Але маленький син божий, виходячи, підвів руку і поблагословив садок. Минуло три дні. І що ж? У садку старої жінки все зацвіло, все розрослося. Вдовиця прославляла й розшукувала благословенного хлопчика.

Станіслаус читав цю книжку так, як колись «Мистецтво гіпнозу». Найдужче його цікавило те, як же творяться такі чудеса? Може, в маленького господа Ісуса кипені штанів були набиті добривом?

Марлен, як і раніше, щоранку очікувала Станіслауса. Вони розмовляли пошепки, щоб куховарка якнайдовше не виходила з кухні.

— Повертаю книжку про життя маленького Ісуса.

— Сподобалась вам?

— Там не сказано, як творяться такі чудеса.

— О, такі чудеса навряд чи вдалися б нам, звичайним смертним.

Станіслаус був іншої думки, але не хотів засмучувати побожної дівчини.

— А книжка про ієрархію ангелів вас не зацікавила?

— Та дуже рідко з ними доводиться зустрічатися.

Дівчина підняла руку. Ця рука була піжна, як капуста-підпеченний білан.

— Ця книжка — підготовка до життя на небесах. Коли прийде твій час, одразу ж знатимеш, який ангел до чого приставлений.

Станіслаус похитав головою. Він раптом посмілішав.

— Щодо мене, то я ще ніколи не зустрічав ангелів. А втім, чого кривити душею, одного я таки бачив.

— На вас лежить благословення боже. А які він мав крила — довгі чи короткі? Розкажіть, який він із себе?

— Дуже схожий на вас.

Бліда Марлен почервоніла, як тільки можна почервоніти, а Станіслаус украй розгубився. Він сказав дуже голосно і покwapно:

— Цей ангел — ви самі! — І, кинувши пакунок з хлібцями на стіл, чимдуж кинувся до дверей.

Виявилося, що Станіслаус нічого не зіпсував. Пасторова дочка не мала нічого проти того, щоб бути єдиним ангелом, якого бачив Станіслаус.

— Ми розмовляємо тільки про благочестиві речі, а змушені шептатися, наче якісь злодії, правда ж? — спитала вона наступного ранку.

Станіслаус кивнув головою.

— На яку відправу ви ходите в неділю — на ту, що о дев'ятій, чи на ту, що об одинадцятій?

— Я не маю часу, — відповів Станіслаус. — Хазяїн готує морозиво. Кондитер спить. Мені доводиться крутити мороженицю. Поки хазяїн повернеться з церкви, морозиво має бути готовим.

— Яке варварство! Вас не допускають до служби божої, наче тварин!

— Іноді мені здається, що морожениця — це катеринка. Я кручу її і співаю божественних пісень: «Зглянься, боженьку наш, зглянься на муки тяжкі...»

— Який жах! — Марлен замислилась. Увійшла куховарка і почала обмацувати хлібці.

Настала неділя, Станіслаус приніс із броварні льоду і заходився колоти його для морожениці на дрібні шматочки. Хазяїн спустився до нього в погріб.

— Одягайся і марш до церкви!

Станіслаус дістав із шафи костюм, який йому пошили до дня конфірмації. В цьому костюмі — своєму найкращому костюмі — він виявив істотні недоліки. Боже милостивий! Рукава зовсім короткі! І штанці тяж! Він відпустив підтяжки якнайнижче, і все ж таки манжети штанців не досягали краю високих черевиків. А рукава піджака такі куці, такі жалюгідні!

— Зовсім не обов'язково було розводитись у пасторському домі, що ти крутиш мороженицю, коли люди моляться в церкві, — сказала хазяйка, надіваючи капелюшок із чорними вишнями. — Ми ж тобі все одно що батьки. Ти міг би

відпроситися у нас, якщо тебе вже так тягло поговорити з господом богом.

Станіслаус обсмикував рукава.

— Чого ж ти стоїш? Біжи до своїх приятелів. Марш до церкви! — нагримав на нього хазяїн.

Довгов'язий хазяїн став навколішки. Його маленька, сухенька дружина застєбнула пряжку його чорної, навіки зав'язаної краватки.

В ту неділю морозеницю крутив Август Балько, старший учень. Але тільки в ту. Наступної неділі він також став побожним і захотів піти до церкви. Хазяїн потрапив у скрутне становище. Він вирішив знайти не побожного учня. Не можна ж залишати людей після відправи без морозива!

Станіслаус увійшов у церкву. Хвилину він стояв перед молитовною лавою, прикриваючи рота синім кашкетом. Від плаття невеличкої жінки, що стояла перед ним, тхнуло нафтаїном. Гучно калатали дзвони. Мідні серця зі скрипом поверталися у металевих суглобах. І це скрипіння домішувалося до передзвону, як стогін.

А он і Марлен! Вона сиділа біля ніг свого високоповажного батька, під амвоном. Дівчина трохи підняла біленьку хусточку, що лежала на її молитовнику. Може, то знак і вітання Станіслаусові?

Пастор говорив про зішестя святого духа і про чудо трійці. Станіслаус мимоволі подумав про два підпечені хлібці, що їх з'їдала ця благочестива людина щоранку. Ні, мабуть, зовсім не зле бути пекарем, коли хлібці перетворюються в людині на такі святі слова. А втім, так буває не завжди. Наприклад, побожний м'ясник Гойхельман з'їдає шість хлібців, товсто намазаних маслом, і одразу ж після сніданку, замість ранкового привіту, періщить свого учня налигачем, яким прив'язує телят. Побожний шинкар Мішер з'їдає три хлібці з ліверною ковбасою, щоб не сп'яніти від випитої спозарана горілки. У таких людей вироби пекарського мистецтва перетворюються на негідні вчинки.

Пастор простер руки над своєю паствою, весь подавшись уперед. Він сипав благословення на голови віруючих, наче борошно з лантуха. А грішники сиділи, втягнувши голову в плечі, і підставляли себе під борошно благословень.

Станіслаус подивився на Марлен. Гарна й бліда сиділа вона на твердій церковній лаві. Її уста червоніли, як квітка маку край поля. Вона вирізнялася серед віруючих

розумним вродливим обличчям і зуміла після служби божої влаштувати так, що зіткнулася із Станіслаусом.

— Доброго ранку, боже вас благослови!

— Доброго ранку! — відповів Станіслаус.

Вона поквапливо стисла йому руку.

— Я добилася, щоб ви щонеділі могли з'являтися перед господом.

— Спасибі, велике спасибі!

Ніхто не звертав уваги на цих двох, у кожного було досить свого клопоту. Станіслаусів хазяїн і лимар Бурте нарікали на кепські справи.

— Робітники стають дедалі безбожніші. За це господь карає їх безробіттям.

М'ясник Гойхельман запросив бондаря Буланга пограти пополудні у скат.

— Тільки прихопи з собою грошенят! Стукнемо по-справжньому!

Станіслаусова хазяйка і дружина садівника розмовляли про модні капелюшки.

— Я не хочу називати імен, але в однієї особи на голові не капелюшок, а справжня супова каструля.

Станіслаусові було приємно притиснутись у юрбі до Марлен. Вони торкались одне одного, не підводячи рук. «Я тут, відчуваєш?» — «Відчуваю». — «Відчуй же, як я тебе кохаю». Марлен оглянулася на всі боки.

— Я сподівалася, що ви сядете біля мене. Я зайняла для вас місце і тримала його, аж поки ви прийшли.

— Спасибі, велике спасибі! — лепетав Станіслаус.

Вони йшли поволі. Короткий шлях від церкви до пасторського дому треба було використати, не пропускаючи жодної можливості, які він давав. О, Марлен недаремно була розумна пасторова донька!

Під час відправи хазяйка уважно стежила за Станіслаусом.

— Чи дочка пастора перша заговорила з тобою, чи ти сам нав'язався з розмовою? Як це було?

— Я не нав'язувався.

— Може, вона зволила щось сказати про наші хлібці? Що вона тобі говорила?

— Вона говорила про зішестя святого духа.

Хазяйка втупилася у Станіслауса, як пауга у жука, що потрапив до нього в клітку. Вона побожно склала руки.

— Помолімося!

Минали дні і тижні. Станіслаусова побожність дедалі зростала. У церкві він сидів тепер поряд з Марлен. Коли на їхній лаві було тісно, вони торкалися одне одного. Їх розділяв лише тонкий одяг, як розділяє два каштани в одній шкаралупі біла шовковиста плівка. І пасторові казання, піби легіт, заколисували ці людські плоди, що дозрівали. Яюсь Марлен принесла з собою олівець і на листівці з реченнями із біблїї написала:

«Чи й справді той ангел, якого ви бачили, скидався на мене?»

«Слово честі!» — відповів Станіслаус.

Вони були сповнені такої побожності, що виходили з церкви чи не останніми, аби довше пробути разом.

— Може, це не дуже благочестиво, що ми не дуже дослухаємося до слів пана пастора? — сказав яюсь Станіслаус в пориві каюття.

Марлен посмоктала нижню губу, наче солодкий плід.

— Не забувайте, що це мій тато. Певно, я не повинна була б цього казати, але одного разу я підгледіла, як, готуючись до проповіді, він колупався у себе в носі. Він думав, що сам у кімнаті і що його ніхто не бачить. А на мене він завжди гримає, коли я тільки підношу палець до носа. «Господь усе бачить!» — каже він.

Станіслаус навіть гадки не припускав, що це взагалі можливо.

19 Ангел веде Станіслауса в лісопарк і наказує творити всілякі чудеса.

Незабаром зустрічі в церкві вже перестали задовольняти Станіслауса і Марлен. На короткому шляху від церкви до пасторського дому вони не встигали сказати одне одному все, що треба було сказати.

— Ви, либонь, ніколи не буваєте в міському лісі? — спитала Марлен.

— Та це ж не справжній ліс. Клапті газет, бляшанки в-під консервів, старі каструлі... І жодної лисиці, жодного зайця.

— А що ви робите у неділю пополудні?

— Читаю книжки, які ви мені даєте, і думаю.

— Про що ж ви думаєте?

— Я думаю про маленького Ісуса, а інколи про вас.

— Інколи?

— Я інколи майже весь час думаю про вас.

Марлен обірвала всі пелюстки з махрової гвоздики, що виглядала крізь штахети пасторового саду.

— У нашому лісі є й густі зарості, справжні хащі. Туди так і вабить, там дуже затишно, але моторошно,— сказала вона.

— Коли я був ще маленький, у таких хащах знайшли лісника... вбитого! — згадав Станіслаус.

Марлен здригнулася.

— Люди забули бога, здичавіли.

Станіслаусові Марлен, що вся тремтіла, здалася ще вродливішою.

— А якщо я знайшов у міському ставку двох мертвих собак у мішку. Я витяг їх на берег. Собак утопив шинкар. Вони покусали одного п'яницю, який звичайно пропивав у шинку багато грошей.

— З вами я не боялась би і в найтемніших хащах,— сказала Марлен. Цю фразу вона вичитала в якомусь романі для молодих дівчат. Отака вона була — освічена і начитана до кінчиків волосся.

Станіслаус не міг допустити, щоб пасторова дочка пішла в ліс сама і там захворіла від страху.

— Добре,— сказав він рішуче,— я не помічатиму в цьому лісі ні бляшанок, ні черепків. Барвисті черепки від розбитих чашок будуть для мене квітами, а консервні бляшанки — поштовими скриньками для ельфів.

— А ким буду я? — поцікавилася Марлен.

— Ви? Звичайно, королевою метеликів.

Був теплий недільний день. Хвалити бога, що так жарко! Станіслаус міг не одягати свого конфірмаційного піджака з рукавами до ліктів. Крім того, у хлопців завелася мода розгулювати у штанах і в сорочці без піджака. Станіслаус сумно дивився на свої задубілі від поту підтяжки. Надівати їх ні в якому разі не можна було. Він узяв пасок, що висів на спинці ліжка Отто Прапе, і підперезав ним штани. Цим паском Отто, лягаючи спати, стягав собі ноги. Він не хотів стати кривоногим пекарем. Пасок надав Станіслаусові вигляду майже справжнього модника. От бракувало тільки модної сорочки з пришитим коміром. Такої сорочки в нього не було. Але чиста мадаполамова сорочка із загнутими всередину ріжками коміра, певно, нічим не відрізнятиметься від звичайної верхньої.

Станіслаус пішов у міський парк. На узліссі він зустрів гурт дівчат. Вони йшли, взявшись під руки, і співали. Побачивши Станіслауса, дівчата почали брати все вищі й вищі ноти і, нарешті, захихотіли. Станіслаус проминув їх з мудрим і гідним виглядом. Дівчата озирались і знов хихотіли й пирскали зо сміху. Станіслаус звернув у ліс і пішов, уникаючи людних алей. У цьому рідкому ліску він не заблукає і без доріжок, по яких швендяють дурепи.

Зненацька він опинився перед Марлен. Вона сиділа за невеличким пагорком і не чула, як він підійшов у своїх м'яких тапочках. Дівчина терла носовою хусточкою бліді щоки і дивилася в дзеркальце. Побачивши Станіслауса, вона сховала хусточку в сумку, підвелася і, не дивлячись на нього, сказала:

— Я сиділа і міркувала про могутність всевишнього. Вона відчувається в кожній травинці. Трава росте вгору. Все росте вгору.

— Е ні, не все,— заперечив Станіслаус.— У нас удома сіяли моркву, і, бувало, якась морквина виростала до трьох футів, а вона ж росте вниз.

Звичайно, кожний, крім закоханого Станіслауса, побачив би, що діялося в душі Марлен, у душі цієї біленької ніжної пушинки. Її обурило, що цей пекарчук наважується сумніватись у всемогутності бога. Вона зміряла його гнівним поглядом, і ніжні блакитні жилочки у неї на скронях відразу набрякли.

— Хіба вам так жарко, що ви дозволили собі вийти на прогулянку в спідній сорочці?

Станіслаус відповів не одразу. Він підсмикнув штани, які весь час загрожували вислизнути з-під паска Отто Прапе.

— У мене нема іншої сорочки, але і в цій я можу ходити, куди хочу.

Не звертаючи уваги на Марлен, він повернувся і пішов у гліб лісу. Марлен стояла непорушно, поки він зник за чагарником. Уже тільки зрідка мелькала серед віття його злощасна сорочка.

— Станіслаусе! Станіслаусе! — Вона вперше назвала його на ім'я.— Ради бога, почекайте, Станіслаусе!

Голос у Марлен тремтів. Це зворушило Станіслауса, він притиснув ходу. Дівчина підбігла до нього.

— І ви могли б отак кинути мене напризволяще, ніби я вам зовсім чужа?

— Я не можу вимагати, щоб ви розмовляли про бога та

інші високі речі з людиною, яка має тільки одну, та й то спідню, сорочку.

Вона взяла його за руку.

— Знаєте, я подумала, що це, може, та сорочка, в якій народжуються щасливі!

Він глянув на неї і засміявся.

Вона забула забрати свою руку. Ліс дедалі більше набирал обжитого вигляду. Певно, десь недалеко було село. До них долинали кукурікання півня і дзенькіт відер. Вони йшли мовчки. Станіслаус вів Марлен за руку, наче меншу сестричку. Вони увійшли у густий вільшняк. Верхівки дерев утворили над струмком ніби місток. Станіслаус сів на березі струмка. Марлен сіла поряд.

— О, куди ви мене завели! — Це теж була фраза з роману.

Мовчання. Цвірінькають синички. Закахкала дика качка. Крізь зелену пелену ряски в них втупилися золотаво-жовті жаб'ячі очі. По поверхні дзюркотливого струмка ривками, паче на полозках, ковзають водяні павуки. Марлен зітхнула. Станіслаус скоса позирнув на неї. Вона була ще ніжніша й блідіша, ніж завжди. Він теж зітхнув. Руки його обсіли комарі. В їхніх черевцях світилася виссана ними кров. Марлен відганяла від нього ненажерливих комах. Станіслаус великодушно махнув рукою:

— Дарма, не турбуйтеся.

— Невже ви такий терплячий?

Станіслаус витяг з манжети штанів шпильку і загнав її собі в руку трохи нижче ліктя. Тільки головка шпильки, немов крапелька поту виблискувала зверху.

— Навіщо це ви робите? — Марлен скривилася, наче від болю.

— Є люди, що не мають модної сорочки, зате вони володіють силами, які дорожчі за всі верхні сорочки у цілому світі!

Станіслаус поволі витяг з руки шпильку. Він з радістю побачив, що на місці уколу не виступило жодної крапельки крові. Його тренування за настановами книжечки про гіпноз дало новий блискучий результат.

— Пробачте мені щодо сорочки. Тисячу разів пробачте! Я така злючка!

Марлен ніжно взяла Станіслауса за лікоть. Вона відшукала на його руці червону цяточку від уколу й припала до неї губами, немов двома пелюстками маку. Станіслаус затремтів.

— Ось ви сидите тут зі мною, така достойна людина, і не знаєте, якою злочкою я буваю,— каялася Марлен.— Мій тато питає: «Марлен, чому ти останнім часом одягаєш у церкву світле плаття, те, що з викотом? Будь ласка, одягай темне, закрите плаття. Ти ж дочка пастора!» Так каже тато, а в мені прокидається злість. Навіть серце колотиться від злості. «Гаразд,— кажу я,— тебе турбує моє світле плаття, а ось мене турбує те, що ти якось надів сутану просто на нічну сорочку. Ти заснав. Весь час, поки ти читав проповідь, мене не залишала думка, що під сутаною в тебе нічна сорочка». Бачите, як я образила тата! Ще того самого дня я просила в нього пробачення. Він простив мені. Ось яка я! Я молю бога, щоб він не покинув мене. Але мої молитви не доходять до нього. От і сьогодні він допустив, щоб я образила вас. Я наскрізь просякнена злістю.

Станіслаус опустил кінчик очеретини у дзюркотливий струмок.

— Шляхи людини повіті темрявою. Може, у такої істоти, як бог, нема часу, щоб звертати увагу на кожную дрібницю. Йому треба стежити за зірками, щоб вони, бува, не налетіли одна на одну. Може, він хоче, щоб ми самі спокутували свої гріхи і цим полегшили йому роботу. Зрештою, для чогось же дав він пам'яту й ноги. Біжіть і дійте! І самі прибирайте після себе нечистоти своїх гріхів!

На цьому високі міркування Станіслауса про бога та його розпорядки нагло урвалися. Рот йому затулила не правиця божа, а Марлен. Вона зробила це своїми м'якими, як пух, губами. На Станіслауса повіяло ароматом дикої троянди, і він не мав нічого проти цього. Йому показали, що спокутувати гріхи можна не тільки руками й ногами. Він скористався нагодою загладити свою грубість щодо ніжної Марлен. Коли її губи, немов метелики, вже хотіли злетіти з його губів, він припав до них у новому поцілунку.

Вже сутеніло, коли вони підвелися. Марлен тремтіла від холоду.

— Ти-и-и! — сказала вона, цокотячи своїми дрібненькими зубками.— Я ж хотіла лише допомогти богові вигнати з мене злість.

— Я думаю, що її вже й сліду нема,— відповів Станіслаус, дивлячись у струмок.

Зігріваючи одне одного, вони попростували до узлісся.

Марлен затихла і довго мовчала. Щоб підбадьорити її, Станіслаус сказав:

— Тепер гріх спокутано. Твій і мій.— Йому приємно було чути свій голос у вечірньому лісі.

— Один спокутано, але натомість ми вчинили новий, ще більший. Один гріх породжує інші. Ми тепер, певно, прокляті навечно,— сказала, тремтячи, дівчина.

— Що ти маєш на увазі, Марлен?

— Дитину. У мене народиться дитина. Мені доведеться брехати всьому світові, що ніякої дитини не буде, а потім вона з'явиться, і весь світ побачить, що я брехала.

— Що? Яка дитина?

— Ми цілувалися. Ми кохаємо одне одного. Завжди, коли люди цілуються і кохають одне одного, народжуються діти. Я знаю це: у нас були дві такі куховарки. Ми наймали тільки богомільних, але коли до них приходило кохання, все йшло шкереберть. Моя мама одразу ж звільняла їх.

Про дитину Станіслаус, звичайно, не подумав. Ото було б видовище, якби одного дня Марлен з'явилася в пекарню з дитинчам на руках. Саме в цей час він міг би збивати вершки, і дитині закортіло б поласувати ними.

— Твоя мама все одно не може тебе звільнити, ти ж не підписувала з нею учнівську угоду, як я з хазяїном.

— Але мій тато не схоче хрестити дитини. Адже він буде їй дідом. А я ніколи не чула, щоб дід хрестив свого внука.

Вони замовкли і йшли, шулячись і тремтячи від холоду.

— Це ще не доведено, що в тебе буде дитина,— сказав Станіслаус, коли вони вже підходили до міста.

— Не доведено? — Марлен провела рукою по животу.

Утішити її було нелегко. Станіслаус покликав на допомогу увесь свій досвід і знання.

— По-моєму, дитина з'являється лише тоді, коли цілуються у ліжку, до того ж зовсім голі.

— Ти цього певен?

— Я знаю це майже точно по моїй сестрі. Один фабрикант, він виробляв лимонад... Так от, син фабриканта цілував мою сестру в ліжку. Я чув, як наші батьки розмовляли про це нещастя.

У Марлен обличчя зробилося як у малої дитини, таке дурне-дурне:

— Ми з тобою цілуватимемось у ліжку, тільки коли поберемось. Обіцяєш?

— А чого ж, це можна.— Станіслаус сказав це, як справжній чоловік.

Марлен притулилася до цього справжнього чоловіка. Вона вже не мала нічого проти його мадаполамової сорочки.

20 Людство не розуміє Станіслауса, і він готується спокутувати свій гріх на хресті.

В душі у Станіслауса застряла маленька колючка тривоги. З цілковитою певністю сказати, як народжуються діти, він усе-таки не міг. Зрештою, ліжко для цього зовсім не обов'язкове, а крім того, траплялося, що жінки народжували дітей від святого духа. Про це розповідається навіть у такій священній книзі, як біблія. Марлен богобоязлива, до того ж дочка пастора і, коли не зважати на деякі її дрібні грішки, напевне, має добру репутацію у святого духа... Отже, незважаючи на своє бажання, Станіслаус міг стати святим Йосифом. Святий Станіслаус! Звучить майже по-біблійному, і цього не слід забувати.

Станіслаус довго блукав вулицями, маючи намір перед сном звести розмову в учнівській комірчині на те, як народжуються діти. Натхненний успіхом у Марлен, він потренувався у втиканні шпильки в руку.

— Ти диви, він коле себе і не кричить! — Гнаний цікавістю, Отто Прапе, голий, як був, схопився з постелі.

— Це найпростіше з того, що я вмю,— сказав Станіслаус.

Товариші дивилися на нього виряченими очима.

— А як це ти робиш?

— Спершу розкажіть, як у дівчат з'являються діти, а тоді я вам поясню.

— А що, може, ти отій богомільній козі зробив дитину?

— Я вам не поясню чуда зі шпилькою.

— У тебе з тією горлицею буде дитина? — поправив товариша Август Балько.

Для Отто й Августа не було нічого легшого, як пояснити, яким чином крихітні дитинчата заповзають у жінок, а потім з'являються на світ. Проте в їхніх поясненнях були суперечності. Август навіть похвалився, що вже зробив двох чи й більше дітей, але вони чогось не з'явилися на світ. Станіслаус зітхнув. Про ці божевільні речі він і гадки

не мав, коли вони з Марлен сиділи у лісі на березі струмка, що тихо собі дзюрчав.

Отже, Марлен може спокійно спати? Ні, не може. Вона лежить сама в дівочій кімнатці, і нема нікого, хто б пояснив їй усе й заспокоїв.

Коли Отто і Август заснули, Станіслаус написав дівчині такого листа:

«Тобі нема чого боятися, моя кохана. Я порився в учених книгах. Діти з'являються тільки в розпусних дівчат. А ти богобоязлива і любиш бога, свого владика. Господь і мене не забув у своїй великій милості. Він остеріг мене, і я не скинув штанів, як належить робити, щоб з'явилася дитина. Спи спокійно, праведнице, во ім'я господа бога. Амінь. Я й досі пам'ятаю смак твоїх поцілунків. Дякую тобі.

Твій друг

Станіслаус Бюднер»

Вранці, весело насвистуючи, Станіслаус поспішав до пасторського дому. В передпокої Марлен не було. Куховарка взяла у нього хлібці. Він почав длубатися в своєму кошику, перекладаючи пакунки з місця на місце. Йому хотілося виграти час.

— Подивіться ж, чи добре підпечені хлібці,— нагадав він куховарці.

Куховарка поспішала на кухню. Їй було ніколи.

— Та нехай сьогодні вже буде так, пане пекар!

І наступного ранку — жодного натяку на Марлен. Невже вона сидить у себе в кімнаті й тужить? Станіслаус поклав свого листа у книжку.

— Чи не могли б ви цю книжку... Я вже прочитав її... Прошу віддати панночці. Книжка мені дуже сподобалася. Спасибі,— затинаючись, пробелькотів Станіслаус.

Пасторська куховарка поклала книжку на підвіконня.

— Ласкава панночка хвора. Вона дуже тендітна й легко застуджується.

— Спасибі, велике спасибі,— сказав Станіслаус, радий, що не сталося чогось гіршого.

На третій ранок двері пасторського дому виявилися замкнені. Станіслаус увійшов у двір і постукав у кухонне вікно. Ніхто йому не відчинив. Засмучений, він кинув пакунок з хлібцями для пастора назад у кошик.

— Ти забув віднести панові пастору хлібці, чи, може, вони всі кудись поїхали? — підозріливо спитала його хазяйка.

— Вони всі захворіли і позаражали одне одного.

Проте в пасторському домі всі були здорові. Навіть Марлен почувала себе краще. Вона порадилася з куховаркою щодо своєї недільної пригоди і тепер стиха наспівувала пісеньку. Чи прочитала вона листа, написаного Станіслаусом? Ні. Пан пастор прочитав його. Він не наспівував пісеньок.

Ранок минув, як завжди, а перед самим обідом у булочну власною персоною завітала пані пасторша. Вона і хазяйка пройшли у вітальню. Хазяйка була дуже рада такій поважній гості. Служниця принесла торт і збиті вершки. До торта ніхто не доторкнувся, на вершки ніхто й не глянув. Пасторша аж тремтіла від обурення. У цій пекарні дали притулок звабникові! Так, так! І цей звабник — Станіслаус! Така нікчема пише непристойного листа дочці пастора! Станіслаусів лист перейшов із сумочки пані пасторші до тремтячих рук пані хазяйки. Потім з пекарні покликали хазяїна; він теж прочитав горезвісне послання Станіслауса. Клацаючи зубними протезами, пасторша сказала:

— Я і мій чоловік, звісно, більше не бажаємо одержувати хлібці з рук нечестивця.

— Ми цього не допустимо, люба, дорога пані пасторшо! У нас є й цілком пристойні учні. А все інше полишимо на волю господи бога.

Хазяйка підвела свої святенницькі очі на велику картину, що висіла на стіні у вітальні. На ній було зображено втечу святого сімейства в Єгипет. Йосиф, тесляр, світив сімейству своїм священним німбом і торував шлях. Кривою патерицею Йосиф указував на картку, яку хазяїн засунув тут-таки в куточок рами: «Генріх Майер і сини. Гігієнічні та клозетні установки. Філіали по всій Німеччині». Хазяйка вдячно дивилася на картину. Все могло обернутися значно гірше. Хвалити бога, пасторова родина не відмовилася від їхніх хлібців.

Пані пасторша підвелася з стільця. Вона нікому не подала руки. Вона пішла, ковзнувши поглядом по торті і збитих вершках.

Станіслауса покликали у вітальню. Хазяїн і хазяйка накинулись на нього з криком:

— Хам! Розпусник! Волоцюга! Жодного дня більше! Оце така подяка! Будеш голодувати, аж поки з тебе вивітриться вся твоя похитливість!

На Станіслауса обрушився ураган лайки. На закінчення хазяїн проревів:

— Коли б ми не боялися бога, то я так би оце всипав тобі, що твої сідниці не влізли б у штани! Геть! Забирайся звідси!

Станіслауса послали у вугільний підвал. Таким, як він, місце тільки в підземеллі. Три роки хазяїн не міг знайти нікого, хто б погодився повибирати з шлаку шматки брикету й вичистити підвал. Для такого грішника, як Станіслаус, це була найбільш підходяща робота. На ній він міг якоюсь мірою спокутати свою тяжку провину перед богом і людьми.

Отто і Август чули тільки уривки величезного скандалу. Вони по черзі бігали в підвал. Один приніс шматочок шоколаду, другий — повну пазуху персиків.

— Ти справді згвалтував її, чи й вона сама хотіла? — Август бачив тільки білки очей на чорному від вугільного пилу Станіслаусовому обличчі. — Вона вже вміла цілуватися чи тільки проказувала свій оченаш?

— Я тобі й слова не відповім, — сказав Станіслаус.

— Ох, мабуть, і нудно ж із такою святенницею! Певно, вона перед кожним поцілунком читає молитву. От бач, погрався з нею і вскочив у халепу!

Станіслаус ворушив шлак, і хмара пилу проганяла насмішників.

Станіслаус їв шоколад і персики. Він був чорний від вугільного пилу, наче сажотрус. Солодкий смуток стискав його серце. Не слід було писати того листа. Пан пастор, виходить, такий самий цікавий, як і кожна баба в його церкві. Він прочитав листа. Чого доброго, наступної педілі він згадає у проповіді одного пекарського учня і назве його братом сатани. Станіслаус подивився на своє зображення у чорній шибці підвального вікна. Він і справді скидався на брата сатани. Засмучений, він сів на купу вугілля. Ох, скільки ж тяжких гріхів він учинив! Хлопець пригадував зміст книжок, які давала йому Марлен, і приходив до висновку, що для грішників існує тільки один шлях — шлях каяття і покути. В тих книжках розповідалося і про святих, які до свого навернення провадили розпусне життя, але потім спокутували свої гріхи, каялися і згодом виходили в святі, яким поклонявся весь світ.

Станіслаус вирішив стати святим. Втикати в руку шпильку — це для святого дрібниця. Треба піддати себе значно серйознішим випробуванням. Станіслаус знайшов кілька великих цвяхів і наждачним папером начистив їх до блиску. В книжках Марлен не сказано було, якими цвяхами прибивали до хрестів святих — іржавими чи не іржавими. Для певності Станіслаус вирішив спочатку пустити в хід начищені цвяхи. Отто з Августом можуть завтра чи післязавтра вночі розп'яти його на одному з хрестів, що стоять у церковному дворі. Станіслаус спокутає свої гріхи.

«Пане пастор, перед вашим вікном висить розп'ятий!» — заволає вранці пасторова служниця.

Пастор вибіжить на церковний двір. Розп'ятий у його їєрархії! Прийдуть пані пасторша і Марлен.

«Заради всього святого, Марлен, чи це не Еліасів товариш, що висить там? А що в нього на голові? Чи не терновий вінець?»

«Так, мамо, це він!» — скаже Марлен і заплаче, потім упаде на коліна і почне цілувати йому ноги.

Станіслаус тут-таки помив під колонкою ноги.

«Так, так, мамо, це він, Еліасів приятель! — запевнить її Марлен. — Я кохаю його, мамо, і думаю, що ти дозволиш мені помастити його рани кремом «Нівея».

Отто з Августом прибили навхрест дошку до дошки. Вони з нетерпінням чекали вечора, коли мала відбутися генеральна репетиція розпинання. Від цього Станіслауса, якому було за іграшку встромити собі в руку шпильку, можна чекати всього.

Була глупа ніч, коли Станіслаус почав розбуркувати Отто й Августа. Хлопці щось мимрили крізь сон і переверталися з боку на бік. Хіба вже ранок? Хіба вже час місити тісто? Станіслаус вимовив пароль: «Розпинання!» Тут вони враз посхоплювалися з ліжок. Станіслаус пов'язав собі стегна сорочкою, щоб скидатися на святого. Терновий вінець був сплетений з гілок ожини, що він їх паламав у лісопарку. Августа вкинуло у дрож. Полум'я свічки відкидало на побілену стіну величезну тінь мученика Станіслауса.

Він був блідий. Здавалося, що його обличчя напудрене найкращим, так званим кайзерівським борошном. Він мовчки вказав на моложок і начищені цвяхи. Потім став перед хрестом з двох дощок, розкинув руки і тихо промовив:

— Я готовий!

Але тут виявилось, що ні Отто, ні Август не настільки жорстокі, щоб, не роздумуючи, прибити до хреста будь-кого—злодія чи святого. Отто підштовхнув Августа, Август підштовхнув Отто. Обом бракувало мужності.

— Хоч би взяв обценьки з собою! А то раптом ти зареш від болю, а ми тут будемо стояти і лупати очима.

— Та я й не пишу!

І все ж таки Отто й Август не могли наважитися. Північна година не лишила й сліду від їхньої хлопчачої хоробрості. Щоб підбадьорити товаришів, Станіслаусові довелося самому проткнути собі цвяхом м'якуш руки. Ти диви, він не кричить, і кров не тече. В мистецтві самогіпнозу Станіслаус досяг таки чималого успіху! Але обидва герої пекарі спасували. Август злякався шуму і скандалу. Він потяг і Отто у прірву сумнівів.

— Нас можуть звинуватити у вбивстві. Ми ні в чому не винні, а нас засудять до страти.

Август кліпає очима, дивлячись на вогник свічки. Отто глянув на цвях, що проткнув Станіслаусові руку, і так жахнувся, що з горла в нього вихопився здавлений стогін. Він сховав голову під перину, як це роблять боягузливі люди під час грози.

О горе, горе! Станіслаус стояв, ладен довести, що він гідний кохання пасторової дочки, а світ не хотів прийняти його жертви. Певно, той пан Ісус мав справу з людьми, що вміли додержувати слова! Розчарований Станіслаус витяг цвях із руки, погасив свічку і ліг спати.

Він прокинувся удосвіта. Його морозило, і хлопець одяг сорочку. Щось його колело в голову, і він згадав, що, лягаючи, забув скинути ожинувий вінець. Він зняв його і подумав, що світ позбавляє його можливості спокутувати свій гріх на хресті.

21 Станіслауса збувають в рук. У ньому прокинувся священний дух поезії, і він стає на шлях страдництва.

Побожний Станіслаусів хазяїн оголосив у спілці пекарів:

— Хто візьме в науку важковиховуваного учня?

У місті був пекар, який брав усяких учнів. Він мав якості ліверанта, що вміє приборкати будь-якого норовистого або брикливого коня, а потім вигідно продати його на ярмарку.

— А які коники викидає твій каліка учень?

— Він доти витріщається на дочок найповажніших покущів, доки вони закохуються в нього.

— Ну, я відіб'ю в нього охоту витріщатися.

— Він у спілці з самим дияволом і вивчає чорну магію!

— Ми виженемо з нього диявола і навчимо білій магії— витрушувати лантухи з-під борошна.

Непомітно підкралось задушливе літо. Вулична курява товстим шаром лежала на листі лип і знесилювала ці малесенькі зелені бронхи дерев. Випари невеличкого містечка перемішувалися. Тільки після доброго дощу здавалось, ніби поля зі своїм духмяним запахом ненадовго прийшли в місто.

Станіслаус зажурився. Все йшло в нього шкереберть. Час, коли його у побожних хазяїв вважали ангелом-хранителем дому, здавався йому казкою. Той час він часто бачив уві сні. Та що з того? Ангел упав, перетворився на Люцифера. Станіслаус пригадував зміст книжок, які йому давала читати Марлен. У жодній з них не було нічого сказано про те, що дівочі поцілунки або ті, якими осипаєш красуню, ведуть до загибелі. Там ішлося лише про блуд. А хіба те, що було у них з Марлен на березі лісового струмка,— блуд?

А Марлен? Чи коли-небудь втішила вона Станіслауса? Ні, про Марлен не було ні слуху ні духу. Може, й вона сидить сама-самісінька у себе в кімнаті, кається і спокутус свій гріх? Він підстерігав скрізь куховарку, але й вона наче кризь землю провалилася.

Ніби у воду опущений, ходив Станіслаус на новому місці роботи. Він намагався робити всім хоч невеличкі послуги і цим спрямувати локомотив свого життя на світлу колію. Удосвіта він перший входив у пекарню. Решта учнів брала його на глузи:

— Нова мітла чисто мете. Гляньте на цього підлабузника!

Із спільної тарілки він брав найменші скибки хліба, з найтоншими шматочками ковбаси, і учні говорили між собою:

— Оце вже що дурень, то дурень!

Він носив воду на кухню для Людмили, хатньої помічниці, а його товариші казали:

— Він закохався в ту кобру!

Череву в нового хазяїна перевалювалося через пояс картатих штанів, які носили пекарі. Воно звисало, немов

опара, що виповзла з діжі і от-от упаде на підлогу. Обличчя в нього було синювато-багрове, а коротко обстрижену голову пересікали шрами — сліди від шаблі. Хазяїн був старий солдат, віце-фельдфебель. Він запевняв, що дослужився б до капітана, та, на жаль, війна тривала недовго. Якись боягузи матроси обірвали її. Відтоді він зненавидів усіх матросів. Навіть зустрівши на вулиці дитину в матросці, він зупиняв її і обкладав лайкою її батька.

Рапо-вранці четверо учнів влітали в пекарню. Старший учень Герман вишикував трьох хлопців перед діжами, а сам, виструнчившись, ставав трохи збоку. Входив заспаний хазяїн. Герман рапортував:

— Чотири учні вишикувалися для роботи, хворих нема, усе в повному порядку!

— Вільно! — дає команду хазяїн. Він примружує одне око. — А чому в новенького проділ з правого боку?

— З лівого в мене вихор.

— Не розвалюйся, коли розмовляєш зі мною!

— Добре! — тихо відповідає Станіслаус.

— Треба казати: «Слухаю, пане хазяїн!» Не витріщай баньки! Струнко! Розійдись! Бігом марш!

Учні кидаються до діж. Станіслаус по лікті занурює руки в дріжджове тісто для простого хліба. Хазяїн переходить від однієї діжі до іншої і командує:

— Глибше вимішуй, бовдуре! Підсип борошна, сучий сину! Орудуй, орудуй руками, байстрик! А ти як стоїш, вошивий їжак? Хіба так треба стояти, коли робиш опару?

Хазяйка не схилялася ні перед богом, ні перед солдатчиною. Хазяїн привіз її з війни разом з каскою, ранцем, шинеллю та старим куцохвостим офіцерським конем. Вона служила в Данцігу розпорядницею в трактирі з жіночим персоналом і завжди курила сигарети, вставлені в довгий янтарний мундштук. Вона носила сережки і час од часу мінjala їх. Деякі з них діставали їй майже до плечей. Пані Клунтш мала гнучку вдачу і була особливо ласкава з чоловіками, які їй подобались. А подобались їй майже всі чоловіки. Після війни хазяїн відкрив кафе. Пані Клунтш стала хазяйкою кафе і вечорами з'являлася там у шикарних вечірніх туалетах. Вона підсідала до столиків і потроху пила з усіма відвідувачами. А з тими, хто любив хильнути, вона пила наввипередки.

— Адже ти розцедришся іще на пляшку, правда, товстунчику?

Але люб'язний гість не хотів грати наосліп. Він мацав під столиком струнке хазяйчине стегно. Вона сиділа спокійно. Тоді він замовляв ще одну пляшку. Її приносив сам хазяїн.

— Мені здається, ласкавий пане, що ви надто багато собі дозволяєте. Коли це повториться ще раз, я змушений буду викликати вас на дуель і битися на шаблях. Майте на увазі, що ця дама — моя дружина! З вашого дозволу!

Відвідувачеві — а то був комівояжер, що продавав крем для взуття, — очі ставали рогом. Він зайшов у кафе зовсім не для того, щоб його зарубали шаблею. Йому просто хотілося приємно провести вечір. А вигляд у хазяїна був надто грізний, і шабельні рубці на його лисій голові наливалися кров'ю. Відвідувач поквалливо пропонував хазяїнові випити з ним міркову. І в світі знов панував порядок!

Кафе процвітало. «Боже, захисти моє чесне ремесло!» Цей, так би мовити, наказ всевишньому, випалений на дверях, із знаком оклику на кінці, красувався у булочній-кондитерській поряд із оправленим у рамку атестатом на звання майстра пекаря, виданим колишньому віце-фельд-фелелеві. Тут-таки в рамках під склом висіли й інші документи, а також вислови зі святого письма. Був тут і лист генерал-фельдмаршала фон Маккензена; генерал дякував за надісланий йому листковий пиріг на салі. Пекар, що вже не міг служити своєму генералові як віце-фельдфелель, послав йому цей доказ своєї найглибшої відданості. І генерал-фельдмаршал відповів йому. Кожний відвідувач, у якого серце було відкрите для справи нації, міг бачити цей лист і захоплюватися ним. Генерал-фельдмаршал написав його власноруч, і підпис його мав закруток, такий знайомий з наказів фельдмаршала по армії. Тільки тепер підпис стояв не під вимогою знищити ворога, а під подякою за знищений ним листковий пиріг на салі. Недавно Клунтш послав генерал-фельдмаршалові прохання. Він давно виношував благородну думку зробити спеціальністю своєї пекарні пироги під назвою «Листковий пиріг на салі імені генерал-фельдмаршала фон Маккензена».

Безсонними ночами пекар Клунтш уже бачив на фасаді свого розширеного підприємства довжелезну фірмову вивіску: «Фабрика оригінальних листкових пирогів на салі імені генерал-фельдмаршала фон Маккензена. Устаткування електричне. Єдина в світі фабрика, що користується особистим покровительством генерал-фельдмаршала фон Маккензена». А неподалік курить високий димар, і по всій

окрузі розноситься апетитний запах підсмаженого свинячого сала.

Хоч у своєму проханні Клунтш натякнув, що в подяку за дозвіл присвоїти пекарні високошановне генеральське ім'я щотижня презентуватиме пиріг на салі, відповіді ще й досі не було. Можливо, генерал зажадав спочатку особисту справу колишнього віце-фельдфебеля Клунтша. Не даватиме ж генерал-фельдмаршал своє ім'я першому-ліпшому цивільному тюхтієві. А може, до генерала тепер узагалі нема доступу, бо він розробляє в генеральному штабі план знищення французів.

Станіслаус ніяк не міг звикнути до військових порядків у новій пекарні. Хазяїн називав його «стрільцем Качмарек-ком», а також «дульною накладкою». Так звали його й учні. Тільки Карл був винятком. Цей хлопець належав до товариства туристів і час од часу казав, скрегочучи зубами:

— Соціал-демократична молодь ще покаже цим солдафонам, де раки зимують!

Але Станіслаусові від цього було не легше.

На Станіслаусове ім'я прийшов лист, перший у його житті, коли не рахувати того, що він сам собі написав. Хатня учениця Людмила, яка того дня працювала в булочній, витягла листа з-під нагрудника накрохмаленого фартушка і непомітно передала його Станіслаусові.

— Певно, від твоєї коханої?

— У мене нема ніякої коханої. Мені заборонили любити її.

— Таке заборонити не можна. Я ладна побитися об заклад, що лист саме від неї. Тільки, ради бога, стережися, щоб хазяїн не застукав тебе, а то покарає муштрою.

Лист перекочував з-під одного нагрудника під другий. Станіслаус помчав з ним у єдиний у цьому домі закуток, де можна було почувати себе в безпеці. На конверті не було зазначено ім'я відправника. Станіслаус розпечатав його тремтячими руками. Лист був справді від Марлен; вона писала блідим чорнилом, таким любим, дрібним почерком:

«Нічого не бійся, коханий мій Станіслаусе! Господь бог робить кохання тяжким випробуванням для тих, кого він любить. Я трохи нездужала. Біля струмка було прохолодно. Я схопила запалення

мигдаликів. Краще б я ніколи не хворіла, тоді мій тато ніколи й нізащо не прочитав твого листа! А так я навіть не знаю, які ласкаві слова ти написав мені.

Як бачиш із поштового штемпеля, я вже не дома. Мене відвезли в якусь школу. Вона називається пансіонат. Тут мають тримати мене в шорах, щоб я викинула з голови кохання. Мене тримають у шорах. Цього листа я пишу в такому місці, що соромно навіть і назвати його. Ось що робить кохання!

Не сумуй і пиши мені, але не вказуй свого імені й адреси. В мене очі весь час повні сліз. Я більше не можу. Хай бог боронить нас! Може, в мене все-таки народиться дитина, і мене випустять звідси, бо тут нема родильного будинку. Тоді я прилину до тебе. Ти мус перше справжнє кохання. Господь мудрий, він усе розсудить.

Напиши на зворотному боці конверта адресу нашої куховарки. Це не гріх.

Цілую тебе без ліку, тисячі й тисячі разів.

Твоя кохана, до могили кохаю тебе.

Марлен»

Унизу було багато обведених чорнилом кружечків. Під ними ще кілька слів: «Тут скрізь я цілувала. Зроби те саме й ти!»

Станіслаус читав, затамувавши дух. Від паперу йшов ледь чутний аромат дикої троянди. Великі зелені мухи дзижчали на маленькому віконечку вбиральні. Раптом хтось загрюкав у двері кулаком. Станіслаус злякано здригнувся.

— Ану, виходь, негіднику! Заснув, чи що, над своїм лайном?

Станіслаус увібрав голову в плечі, немов то був голос на страшному суді. Крізь вирізаний сердечком отвір на нього хлюпнули водою з відра.

— Ось тобі, можеш сполоснутися!

Станіслаус сидів мокрий, як щойно народжене теля, і лист Марлен у нього в руці зів'яв, немов віддвіла пелюстка троянди. Дрібненькі літери розпливлися, ніби письмена ангелів на хмарах.

Увечері того самого дня Станіслаус пережив щось незвичайне. Він лежав на своєму твердому ліжку в мансардній комірчині, яку учні прозвали «стайнею особливого призначення». Тут жили учні-новаки, поки при звичаявалися до муштри хазяїна Клунтша. До чотирьох стовпчиків ліжка були прив'язані нестругані рейки, які майже сягали стелі низької комірчини. Зверху між кінцями рейок було натягнуто пакувальний папір. Усе це для захисту від блощиць спорудили попередники Станіслауса. Кровососи падали зі стелі. Падали на цупкий папір: гуц, гуи! Це було попередження, і коли жертва не спала, вона могла знищувати ту пегань.

Надворі сівся дощ, вітер стукотів черепицею. Збуджений Станіслаус лежав під блощичним балдахіном. Смердючі паразити його не обходили. Він відчував аромат дикої троянди, що йшов від листа Марлен. Багато-багато разів перечитав він цього листа і тепер підшукував слова й вирази для достойної відповіді. Станіслаус був незадоволений собою — йому ніяк не вдавалося дібрати таких вишуканих слів і так майстерно їх сполучати, як це робила Марлен, самим богом відмічене створіння.

Він заплющив очі й прислухався до дощу. Раптом йому почулася тиха мелодія: «Лине спів, ля-ля, лине спів, ля-ля...» Він вирішив устати, підійти до вікна і подивитися, звідки та музика. Але як тільки він устав, музика стихла. Він знов ліг і прислухався. І знов забриніла мелодія: «Лине спів, ля-ля...» Більш він не вставав. Музика долинала не ззовні, вона бриніла в ньому самому. В його душі немов забило джерело. Разом з мелодією прийшли слова, ті самі слова, яких він даремно шукав. Станіслаус розплющив очі і обвів поглядом комірчину: чи не прилетів посланець королеви метеликів? Ніякого посланця не було. Він усміхнувся, усміхнувся образі свого дитинства.

Через дві дверей, теж у мансардній комірчині, сиділа хатня помічниця Людмила. Вона вже перечитала всі листи з дому, а також від своїх шкільних подруг. Щоб прогнати смуток, дівчина причинила вікно, в яке вривався монотонний шум дощу, і взялася за перо.

Людмила потрапила до господарства Клунтшів завдяки оголошенню в газеті: «Потрібна хатня учениця в бездоганно патріотичну булочну-пекарню й кафе. Гарантуємо навчання всім видам домашніх робіт. Приймемо як члена сім'ї. Постіль узяти з собою!» Отже, Людмила вчилася у

пані Клунтш господарювати, а її батько, поштовий чиновник щиро німецьких переконань, щомісяця платив п'ятдесят марок за її всебічне навчання. Так, наприклад, пані Клунтш вчила її, що мушки слід наліплювати на ті місця на обличчі, до яких хочеш привернути увагу чоловіків. Але, незважаючи на мушки, чоловіки не дивилися на Людмилу, і вона наліплювала мушок дедалі більше. Певно, причиною її невдалих спроб погарнішати були окуляри з товстими скельцями. Господь бог виїняв дівчину, на жаль, не з шухляди з написом «Звабниці». Недавно за прикладом хазяйки вона навіть купила собі лак для нігтів. Маленькою замшевою подушечкою вона терла й полірувала нігті і поступово вихала бездоганні рожево-червоні кігтики. І все ж таки Людмила не полегшила хазяйці тягар її турбот. Жоден чоловік, жоден комівояжер не замовляв зайвої пляшки вина, коли Людмила сідала за його стілж. Та хіба ж можна було вимагати від проїжджих панів, щоб вони просвердливали захопленими поглядами товщу її окулярів! Тому Клунтш написав Людмилиному батькові, патріотові і пошовому чиновникові, що змушений підвищити платню за виховання його дочки на десять марок.

Жеребок, витягнений Людмилою, не можна було назвати щасливим. Тому вона шукала в учнів хоч трохи братнього розуміння. Коли в пекарню прийшов зажурений Станіслаус, дівчина аж затремтіла від співчуття і, мов сестра, почала розпитувати його:

— Ти силою взяв любов пасторової дочки?

— Ні, не силою, вона сама покохала мене.

— Ти повалив її, і вона завагітніла?

— Ні, нічого такого не було. Це все плітки.

Станіслаус не знав, чого ще треба Людмилі.

Вона розгладила свій біленький фартушок.

— Ні, зі мною в тебе нічого не вийде. Мене тобі не вдасться повалити.

— Авжеж, — відказав Станіслаус, — люди не однакові.

Отак воно було на початку, і Станіслаус відчував себе на новому місці, немов перелякана пташка у чужому гнізді. Та ось він отримав листа від Марлен. «Лине спів, ля-ля...» Станіслаус писав, перекреслював і знов писав. Те, що рвалося з-під його пера, було насправді піснею чи віршем. «Лине спів, ля-ля!» Станіслаус схопився з ліжка й заходив по комірчині, читаючи вголос щойно написані рядки:

Рине дощ, струмить, дзвенить,
В комірчині хтось не спить,
Марить про біленьку руку,
Любовьки своєї руку.

Незнайома досі радість охопила його. Поштовий папір скінчився, але був ще коричневий пакувальний — балдахін. Він і на ньому почав дряпати плутані, палкі рядки. Весь світ перетворився на музику і вкладався в ритми. Сталося чудо: віконце раптом почало римуватися з сонцем, дверці — з серцем, зітхання — з коханням, руки — з муками. Станіслаус списав майже половину балдахіна і заснув — заспокоєний і щасливий.

Хазяїн по-своєму розцінював нового учня: Станіслаус здавався йому чимось на зразок ротного писаря. З такого вченого тишка ніколи не вийде доброго солдата. Він може сидіти в канцелярії й складати усілякі списки, але до нормальної людини йому далеко.

— Кажуть, ти вмєєш трошки ворожити й чарувати, це правда?

— Ні, пане Клунтш...

— А ти не можеш наворожити, щоб на стрільбиці я тричі підряд влучив у десятку?

— Ні, не можу.

Хазяїн спалахнув.

— Ну, стривай же, я тебе навчу ворожити!

Станіслаус повернувся спиною й зачовгав пантофлями так, що борошняний пил знявся стовпом.

Хазяїнів голос став погрозливим:

— Ти мені наворожиш, щоб я тричі влучив у десятку, або я так усиплю тобі, що не зможеш і сісти!

Станіслаус мовчки почовгав пантофлями.

Пекар Клунтш був член не тільки «Сталевого шолома»¹, а й товариства, яке називалось «Об'єднанням воїнів». В «Об'єднанні воїнів» нічого не давали, треба було ще дещо приносити з собою. Патріотичний напрям думок, наприклад. А ще — вірність кайзерові, що сидів у Голландії і чекав, поки «Об'єднання воїнів» поверне його під звуки маршу додому, в німецький рейх. Кожен член об'єднання зобов'язаний був шанувати якогось пана Гінденбурга більше, ніж самого бога, бо якби все робили так, як казав цей пан, то німці виграли б війну. Кожен член об'єднання зо-

¹ «Сталевий шолом» — реакційна спілка колишніх фронтовиків, заснована 1918 р. кайзерівськими офіцерами для придушення революції.

бов'язаний був повісити його портрет у своїй найкращій кімнаті, а в день народження генерал-фельдмаршала прикрашати портрет вінком з дубового листя. Члени об'єднання зобов'язані також ставитися з презирством до всіх, хто має щось проти Гінденбурга або кайзера. Таких людей слід вважати ворогами нації і нижчою расою. Сам господь відвертається від цих покидьків людства і карає їх безробіттям і жалюгідною допомогою. Справжній німець мусить бути й добрим стрільцем, щоб захищати життя Гінденбурга і кайзера. Той, хто на стрільбищі влучав тільки в «молоко», вважався нікчемою і поганим членом об'єднання. Його зобов'язували захищати Гінденбурга і кайзера двадцятьма марками, які він вносив у касу об'єднання.

Пекар Клунтш мав гучну славу в «Об'єднанні воїнів»: по-перше, він листувався з генерал-фельдмаршалом Маккензеном, а по-друге, пік листковій пироги на салі, якими не гребував навіть такий високий полководець. На жаль, пекар Клунтш не був добрий стрілець, зате він по черзі віддавав чотирьох своїх учнів у розпорядження «Об'єднання воїнів» на стрільбах. Клунтш так натренував своїх учнів, що міг стріляти в «молоко», а записували йому все одно дев'ять очок. Будь ласка!

Але яким тупоголовим відмітчиком виявився Станіслаус! Клунтш вистрілив. Станіслаус вийшов з укриття і не побачив у мішені жодної пробоїни. Він скинув синього кашкета й помахав ним. Вибухнув зловтішний регіт. Пекар Клунтш схибив. Відколи пішла ця нова мода? Після того він влучив у край мішені і в трійку. Бог стрільби покинув Клунтша. Хазяїн сполотнів від гніву, випив один за одним два кухлі пива і, пославшись на невідкладні справи, залишив тир. Він обійшов його кругом, влетів до укриття з заднього ходу і застав Станіслауса за писанням вірша:

О любов! Чи примчав тебе огир баский,
А чи з самого неба примчали хмарки?

— Ну, Качмареку, кому я казав наворожити мені три десятки?

— Слухаю, пане Клунтш, але я не вмію ворожити.

Клунтш дав Станіслаусові десять ляпасів. Станіслаус, похитуючись, бігав з кутка в куток, з носа в нього капала кров, але на очах не було жодної сльозинки. Страшений гнів душив його.

Рука пекаря Клунтша й після короткої прогулянки не стала впевненішою. Він трьома пострілами насилу вибив п'ять очок.

Пекар Реш був Клунтшів конкурент. Він теж почав пекти листкові пироги на салі, але, на думку Клунтша, вони не йшли ні в яке порівняння з його пирогами — тільки й того, що тхнули кмином. По суті, такому горе-пекареві, як Реш, зовсім не місце в «Об'єднанні воїнів», тим більш, що він тримав у себе старого підмайстра, члена соціал-демократичної партії. Пекар Реш цокнувся пивом з пекарем Клунтшем.

— То ти сьогодні взяв із собою не того учня?

Пекар Клунтш непомітно для інших кипів, як оладки в олії. У Станіслауса гнів теж не охолов. Він палко бажав, щоб гвинтівка у Клунтшових руках стрельнула назад. Але гвинтівка не стрельнула назад, і Клунтш удруге кинувся до укриття. Станіслаус метнувся до заїзду, перескочив через паркан і вузькими вибоїстими вулицями помчав до своєї комірчини. Там він зачинив двері на засув. Серце в нього шалено калатало. Помста! Він відірвав клопоть блощичного паперу, і його жадання помсти почало виливатися римованими рядками:

Нехай вороги за дверима стоять,
Я не боюсь їх. Ні кроку назад!
На кожний удар відштовім я ударом.
Всім відомщу й проживу я недаром.
Хоч і один у нерівнім бою,
Я просто в обличчя проклятим плюю!

З кожним написаним словом Станіслаус дедалі заспокоювався.

Другого ранку учень Герман відрепортував:

— Чотири учні вишикувалися для роботи! Хворих нема, все в повному порядку!

Хазяїн стояв перед шеренгою учнів, і очі в нього були, як у вовкодава м'ясника Гойхельмана.

— Новий учень, три кроки вперед! Бігом марш!

Станіслаус вийшов на три кроки вперед.

— Я сказав: «Бігом марш!» На місце, бігом марш!

Станіслаус став на своє місце.

— Три кроки вперед, бігом марш!

Станіслаус зробив три швидких кроки вперед, але й це не задовольнило хазяїна. Він погнав Станіслауса назад. Потім почалося:

— Встати! Лягти! Встати! Лягти!

Пекар Клунтш забув, що він у своїй пекарні. Перед ним стояв не учень, а новобранець. Та він і сам був уже не в пантофлях, білому фартусі і ковпаку і стояв не серед діж з тістом усіляких сортів і лантухів з борошном, а в Данцігу на вимощеному щебесем казарменому дворі. Стонадцять чортів! Він навіть заклав руку за борт пекарської сорочки, туди, де колись у кишені мундира між другим і третім гудзиком лежав фельдфебельський записник. Звичайно, під сорочкою не було ніякого фельдфебельського записника, а були тільки голі груди, порослі цупким волоссям.

— Ліве плече вперед! Праве плече вперед! Кругом марш! Лягти! Встати! Лягти! Ти ляжеш, сучий сину?

Решта учнів стояли струнко і позіхали. Нічого нового на світі. Хазяїн муштрує новака, а той мовчить. Кожен з них пройшов через таке. Нема чого хвилюватися. Тільки Карл пробурчав собі під ніс:

— Стривай, настане ще день! Соціал-демократичній молоді урветься терпець!

Тим часом хазяїн дійшов до присідань. Станіслаус сідав павночінки, піби самець куниці, підводився і знову присідав. По його обличчю котився піт. Він не мав часу зібрати свої тасмні сили. Потрібен спокій, багато спокою, щоб примусити їх діяти. І він вдався до звичайного засобу. Хазяїн саме скомацдував стойку на руках. Станіслаус приловчився і витягненими ногами штовхнув стос помазаних олією дек. Стос захитався. Станіслаус швидко, як цвіркун, підібгав ноги. Тра-ах!.. Дека розлетілися в усі боки. Вони не подивилися, що перед ними віце-фельдфебель. Клунтш заскакав на одній нозі, але і її підбило гострим різком залізного дека. Віце-фельдфебель на весь свій зріст простягся на підлозі пекарні. Ще одне деко впало йому на м'яке, мов тісто, черево. Клунтшеві перехопило дух, і він не дав більше жодної команди. Можливо, він уявив себе засипаним в окопі.

Того дня запізнилися з хлібцями на цілу годину. Постійні покупці пішли за хлібцями до конкурентів. Хазяїн накульгував і час од часу блював. Він вивергав цілі потоки пива й горілки.

Ніхто не пожалів його, навіть дружина. А Станіслаусом захоплювалися.

— Це він здорово утнув,— казали учні.— Нехай трохи помордує старого, ми хоч дух переведемо.

Людмила теж захоплювалася Станіслаусом:

— Мені здається, що ти справді згвалтував пасторову дочку.

— Облиш це, Людмило!

— Ти вже не кохаєш її?

— Кохаю і вдень, і вночі.

— Я подумала, якби ти перестав її кохати, я могла б...
До речі, відповіла вона на твого листа чи ні?

— Вона написала мені два величезні листи і вклала в них цілу купу поцілунків і кучерів. В одному листі була навіть волосинка з її вії, і на ній висіла сльоза,— вигадував Станіслаус.

— Сльоза?

— Ну, не сама сльоза, а плямка від сльози на папері.

— Отже, в тебе все гаразд.

— Нарікати нема на що, Людмило.

— Нехай вона пише тобі на мою адресу.

У Станіслауса сяйнула нова ідея.

— Я напишу твоє прізвище в зворотній адресі. У в'язниці, куди замкнули Марлен, перевіряють її листи, усе шукають, чи нема там чогось про кохання. А коли на конверті стоятиме твоє ім'я, нікому й на думку не спаде, що лист про кохання.

Ну що ж, нехай так. Сама не зазнавши кохання, Людмила хоч допоможе чужому коханню.

22 Дух поезії співає в Станіслаусі далі, і одна спокусниця робить спробу спокусити хлопця у нього в комірчині.

Хазяїн не пробачив Станіслаусові невдалого муштрування. Щоб він та не приборкав цього непокірного учня! Станіслаус дістав штрафний наряд. Вечорами, коли на столиках кафе спалахували маленькі лампочки і в залі було повно відвідувачів, він мусив допомагати Людмилі біля буфета. Норовистого коня треба знесилювати роботою!

З п'ятої ранку і до дванадцятої, а то й до першої години ночі Станіслаус був на ногах, і ноги в нього дуже боліли. Вони помалу вигинались і ставали зовсім кривими, тут уже нічого не можна було вдіяти. І він, і Людмила нетерпляче чекали неділі. В неділю, за яку вони розплачувалися шістьма довгими-предовгими будніми днями, Людмилу підміняла посудниця, а Станіслауса — інший учень.

— Скільки годин має ніч, Людмило?

— Добре тому, хто спить і не лічить їх.

Станіслаус на хвилинку присів на краєчок стільця за стойкою, щоб хоч мить не відчувати болю в ногах. Повітря було сизе від тютюнового диму. Вентилятор, ця маленька легенька кафе, безперервно видував його на вулицю, просто в крони жалюгідних, чахлих міських лип, проте відвідувачі накурювали нові хмари диму, обкутували ними свої слова і так, разом з димом, виштовхували їх із себе. В кафе стояв безугавний шум і брязкіт. Так шумить море в Бразилії! Станіслаус схопився. Він задрімав на краєчку стільця. Хвалити бога, ніхто нічого не помітив, навіть Людмила. З пивного крана йшло саме шумовиння. Станіслауса послали в погріб відкубрити свіжу бочку пива. Там він льодом охолодив собі лоба, грудочку льоду поклав у рот, помчав нагору, прибрав із столів чашки з застиглими по краях краплинами кави і відніс їх на кухню.

Кафе Клунтша іноді відвідували й широкі натури. Такі пані якийсь час пили на самоті, а потім, трохи розвеселившись, запрошували до свого столика даму і просили її випити з ними. Були такі дами, які відмовлялися.

— Вони з порядних родин,— казала Людмила.

Тому й траплялося, що хтось із панів приходив у кафе один, а залишав його разом з дамою. Такий пан бував веселий, наспівував і, проходячи мимо, давав і Людмилі, й Станіслаусові півмарки, а то й цілу марку. Людмила віддавала свою марку Станіслаусові.

— І не подумаю брати на чай від такого гульвіси. Мені було б соромно за себе.

Станіслаус брав марку, яку віддавала йому Людмила, і дякував. Йому було однаково, від кого ці чайові — від гульвіси чи від скнари. Він прочитав в газеті оголошення про ліки проти викривлення ніг і збирався їх виписати. Крім того, він не забув книжки про метеликів.

У кафе Клунтша бували не тільки комівояжери, а й чистіша публіка. Наприклад, члени «Сталевого шолома». «Сталевий шолом» був аристократичнішою організацією, ніж «Об'єднання воїнів». До цього входили люди, які збиралися тільки заради того, щоб постріляти, випити по кучлю пива та поділитися спогадами про свої колишні воєнні подвиги. У «Сталевому шоломі» для таких нікчемних вояк, що живуть самими спогадами, не було місця. Його керівники Дюстерберг і Зельдке дивилися в майбутнє. Спогади про війну — нікому не потрібне сміття. Члени «Сталевого шолома» були сповнені рішучості будь-якого

дня розпочати нову війну, щоб повернути Німеччині колонії і кайзера. Таких слів, як «серветка», «вестибюль», «дебати» і «туалет» вони старанно уникали. Ці слова були французькі, ворожі їй споконвічно чужі німецькій мові. Замість них говорили «хустка до рота», «передпокій», «словесна дуель» і «нужник». Члепи «Сталевого шолома» були не якісь там чужаки, а справжні пімці, авжеж! Серед них був і вчений, викладач історії; то цей запевняв, що й слово «дуель» французького походження. Замість «дебати» він пропонував казати не «словесна дуель», а «висловлювання думок». І сам ніколи не казав «електрика», а тільки «нова сила».

Пекареві Клунтшу, як уже сказано, не судилося стати капітаном. А тут, у «Сталевому шоломі», він міг триматися з кадровими офіцерами як рівний з рівними. Аристократичні члени «Сталевого шолома» не дудлили саме пиво. Вони пили коньяк, а в розпалі вечора й вино. Клунтш вважав за свій обов'язок тримати в себе асортимент вин. Траплялося, що пізно вночі деякі пани офіцери розпочинали нову війну. Ті пробні баталії вони вели винними келихами і пляшками, а причиною були дами певної поведінки, яким після засідань дозволялося увійти в кафе. Клунтшеві випало навіть побачити, як через його власну дружину побилися майор з капітаном. Пани із «Сталевого шолома» були великі шанувальники хазяйки кафе. Клунтш міг пишатися своєю дружиною, поглядаючи на яку, сам пан майор облизувався, як кіт на сало. В цьому товаристві панувала атмосфера — пробачте! — панував дух доброзичливості. Отож чи пасувало Клунтшу бути дріб'язковим, буркотіти й виходити з себе, коли під час пробної війни розбивалося вдрізки кілька винних келихів? Ці пани були в усіх відношеннях людьми доброзичливими і великодушними. Вони розплачувались крупними купюрами, не вимагаючи ні пфеніга здачі, або ж зовсім не платили і називали рахунки дрібницею. Люди, ладні йти на бій за колонії, — колонії, що були вдесятеро більші за цю обшарпану Німеччину, — не могли, певна річ, обмежитися двома-трьома пляшками вина.

«Сталевий шолом» відрізнявся від тупоголового «Об'єднання воїнів» ще й тим, що мав свою власну пісеньку. «Свастика на шоломі ще й імперська стрічка...» співали ті пани. Крім того, незважаючи ні на яку заборону, вони співали: «Слава тобі, у вінку переможця, слава тобі, рідний кайзере наш!» Вони співали на весь голос, як барди. Викладач історії чудово акомпанував на фортепіано. Він

грав войовничі пісні, а в розпалі вечора викопував також німецькі танці: «Ти не знаєш, де він, онде, глянь, іде він!» і, як коронний номер, «Лютцов, відважний, завзятий стрілець!»

Настала нарешті довгождана неділя. Станіслаус усе ще мешкав у своїй ізольованій комірчині. Хазяїн Клуунтш не міг узяти на себе відповідальність і випустити з-під арешту такого поганого патріота й нікудишнього відмітчика біля мішеней. Мамулу-солдата завжди слід тримати за ґратами, щоб своєю розхлябаністю він не заразив інших бійців.

Станіслаус зовсім не нудився за спільною учнівською спальнею. Він лежав сам і вів розмову з новими силами, що опанували його. Вони буяли в ньому і не давали йому спокою, аж поки він не виливав їх у віршах.

Він знов сів писати довгоголеза листа до Марлен. Якось, принісши в кондитерську медових ріжків, він попросив у Людмили трохи білого обгорткового паперу для листа. Людмила виявилася не дріб'язковою. Станіслаус поніс з собою під нагрудником цілий рулончик білого паперу. Він відчував себе здатним геть списати його віршами, присвяченими Марлен.

Панове з «Сталевого шолома» співали й музичили. В усьому будинку тремтіли шибки у вікнах. «О Німеччино! Тебе ми славимо!» Баси ревли, наче розлючені ведмеді. Між ними, як цвіркуни, сюрчали жіночі голоси: «Стійте міцно в шторм і бурю!»

Станіслаус насунув на вуха свій пекарський ковпак. Саме тому він не почув тихенького стуку в двері. В коридорі стояла Людмила в нічній сорочці.

— Ти вже написав листа, Станіслаусе?

— Ні, ще не написав.

Людмила переступила через поріг.

— Знаєш, може, буде краще, коли я на конверті своєю рукою напишу зворотню адресу. Мало що може статися!

Станіслауса зворушила ця Людмилинка послужливість. Він не заперечував проти того, щоб вона присіла на краєчок його ліжка й дивилась, як він пише. Людмила йому не завважала.

— Про мене, хоч і весь папір спиши,— сказала Людмила, тремтячи від холоду.— Я тільки трошки погрію під ковдрою ноги. Ніч прохолодна, а я... Ти глянь, я майже гола.

Станіслаусові не важко було переконатися, що Людмила майже гола. Свіже повітря вільно обвівало її груди крізь виріз нічної сорочки.

— Ти лягаєш спати без окулярів, Людмילו?

— А навіщо вони мені вночі? — Очі в дівчини були великі й нерухомі, майже безживні, наче маленькі копанки, в яких не росте ні травинки.

Та що за okazія: з тієї хвилини, як Людмила лягла погрітися біля Станіслауса, вірші так вільно вже не виливалися з-під його пера. А тепер вона, здається, заснула, і рука її гуляла, де хотіла. Станіслаус обережно зняв її з своїх грудей. Минула якась мить, і Людмилини рука лягла йому на голову. Слова тепер падали на обгортковий папір повільно і краплями. Було зовсім не погано, незважаючи на всі любовні муки, відчувати, що тебе гладять по голівці, як малу дитину. І, потішений, як мале хлоп'я, він заснув над своїм великим поетичним посланням до Марлен.

Унизу в кафе панове із «Сталевого шолома» проводили ніч по-своєму. Викладач історії й досі тарабанів на фортепіано німецькі танці:

Раз, два, три, чотири,
Виглянь, Юльхен, із квартири.
Катеринщик під вікном!

Не всі офіцери цікавилися танцювальними мелодіями. Намагаючись перекричати їх, вони горлали:

І клич пролунав,
Наче грім весняний...

І раптом справді загриміло: загуркотіли, падаючи, столи, брязнув розбитий посуд, пронизливо заверещала хазяйка:

— Майора поранено, пана майора поранено!

— До помсти! — заволав хазяїн.

І знов гуркіт грому. Він розбудив Станіслауса від неспокоїного сну. О, ще цього бракувало! На його постелі лежала Людмила, і сорочка в неї задерлася. Він відчував тепло її тіла. Але ж напівсонній Людмилі могло спасти на думку поцілувати його — і в них була б дитина. У нього ще одна дитина!

Станіслаус підхопився з ліжка, розстелив на підлозі свій фартух і ліг на ньому. Так далі не може тривати. У Марлен, можливо, буде дитина, і в Людмили дитина. Де взяти

грошей на дві вінчалльні фати, на дві обручки й на дві дитячі коляски? Він уже знову спав.

А знизу, з кафе, долинав п'яний спів:

Пане Шмідт, пане Шмідт,
З Юльхен ви не крутіть!

23 Станіслаус проливає сльози через своє невігластво і робить хазяїновій дружині любовні послуги.

Настала пора пирогів з чорницею, пора пирогів із сливами. Урожай багатьох садів, розстелений на дріжджовому, здобному й пісочному тісті, пройшов через пекарню. А відповіді від Марлен усе не було. Листя на деревах порідшало. Невже Марлен забула Станіслауса? Невже вона не отримала жодного з його листів, написаних кров'ю серця, жодного з його великих віршованих послань?

Тепер Станіслаус володів не тільки таємними силами, дуже ненадійними, на які в скрутну хвилину не можна було покластися, а й невеличкою, цілком надійною сумою грошей. Хто з його товаришів, пекарських учнів, міг би увійти в книгарню і сказати:

— Час мій настав, і я прошу дати мені книжку про метеликів за п'ятнадцять марок.

Продавець уклонився — уклонився грошовитій людині Станіслаусові.

— До ваших послуг!

Він загорнув книжку в цигарковий папір, поверх цигаркового — у пакувальний, обв'язав пакуночок шпагатом і зробив петельку, щоб зручніше було нести. І все це робилося заради нього, Станіслауса. Він статечно походжав по магазину, покашлював і читав назви книжок та інших предметів розкоші, яких сягало його око. Йому дуже кортіло взяти в руки ту чи іншу книжку, але він згадував табличку в булочній Клувтша: «Торкатися товару руками суворо заборонено».

Тепер легше буде чекати до неділі листа від Марлен. У нього є книжка. Не встиг він нашвидку погортати її і глянути кілька малюнків з зображенням яскравих метеликів, як його покликали униз у кафе до Людмили й гостей. Ну дарма, прийде неділя, і він з цієї книжки нарешті щось узнає про королеву метеликів та її царство!

Станіслауса спостигло велике розчарування. Він придбав книжку, яка мала на меті зняти з метеликів чари. Метелики з їхніми яскравими крильцями і ніжним тільцем були для Станіслауса символом радості й ширяння. Тільця цих істот, здавалося, прагнули однієї мети — виробити в собі здатність літати, бути легкими й ніжними, щоб підійматися в повітря. А що ж говорилося про це в п'ятнадцятимарковій книжці про метеликів? «Підролина «лицар» (*papilioninae*) водиться переважно в жарких краях. Папіліомахаон, колір — сірчисто-жовтий, з чорними прожилками і цяточками, розмах крил — шість сантиметрів. Задня пара крилець прикрашена по краях блакитною смужкою і плямою іржавого кольору; ці крильця витягуються в короткий хвостик...» У цьому описі, напевно, йшлося про «ластівчин хвіст», про того прудкого посланця королеви, що часто приносив Станіслаусові добрі звістки і пісеньки. А ось це, очевидно, танцівник на перистому листі моркви, який стрімко злітає вгору і за мить зникає з очей. О, коли так, то в цій книжці годі й сподіватися знайти що-небудь про королеву метеликів. Певно, книжку написано для вчителів і для тих, хто шпильками приколає метеликів до дощок. Станіслауса огорнув смуток. П'ятнадцять марок — і жодного слова про королеву метеликів! А може, велика таємниця світу метеликів приховується саме за отим чужим словом «*papilioninae*»? Слово це, безперечно, давньоєврейське, і зрозуміти його можуть тільки освічені люди. Станіслаус заплакав і довго плакав через своє невігластво, аж поки, нарешті, заснув. Він проспав усю неділю і прокинувся тільки увечері від голоду.

Людмила зустріла Станіслауса тиха й сумна. Їй доводилося виконувати роботу покоївки. Уже давно й мови не було про «сімейні знайомства з пристойними родинами». Вона була нездатна двома-трьома поглядами розпалити кров якого-небудь приїжджого комерсанта і довести її до кипіння.

— Немов лісовий вітерець у літню спеку, тихе й сумне нерозділене кохання, — зітхнула вона.

— Ні, Людмילו, це швидше маленький млинок у серці, — відказав Станіслаус.

Кожне з них мало на увазі своє нерозділене кохання. Станіслаус, звичайно, не міг щоночі пускати до себе грітися Людмилу! З нього було досить і свого клопоту. Він став брати двері на засув.

— Ти не чув? Учора я тихенько постукала до тебе у двері. Я почувала себе такою самотньою. Іноді я дивлюся на себе у дзеркало, аби побачити щось знайоме, що нагадало б рідний дім.

— Я чув, Людмило, але мені здалося, що то вітер.

— Ні, Станіслаусе, то був не вітер.

Так минула осінь. Так минула й зима, і знов прийшла весна. Станіслаусові було вже несила сидіти самотньо в комірчині і все на світі вкладати в рими. Балакучі жінки давали йому на чай. Викинуті на вітер п'ятнадцять марок за велику книжку про метеликів знов лежали у нього в гаманці. Станіслаус купив собі новий піджак і білу сорочку з пришитим комірцем. Чайових не вистачило на те, щоб розпрощатися з конфірмаційними штаньми, зате у нього був новий піджак. Не конче людям дивитися на його зовсім куці штани, коли їхню увагу привертатиме такий гарний картатий піджак і сорочка — біла, як борошно найвищого сорту. Якби тепер прийшла Марлен, у цьому вбранні він гордо повів би її у ліс. Усі люди озиралися б на них.

— Хто то пішов з пасторовою дочкою? Чи не молодий священник?

— Ні, то молодий пекар, він же й поет, усе разом.

— Хто б міг подумати, пані Гойхсельман! Він більше скидається на студента богослова.

До цього було ще дуже далеко, але в неділю Станіслаус у своєму новому піджаку, плямистому, наче кінь у яблука, пішов до церкви.

Пап пастор побачив у себе в ногах серед звичайних парафіян звабника своєї єдиної доньки. Він збився, коли впізнав плямистого Станіслауса, і двічі повторив:

— І ось осел, ця терпляча тварина, привіз на собі спасителя в Брусалим. Отже, терпляча тварина, чи то пак осел...

Станіслауса не цікавила проповідь. У щасливі дні він сидів на цій лаві з Марлен. Кохання, ніби іскрометний електричний струм, передавалося від одного до одного, хлопця п'янив аромат дикої троянди і погляди, в яких можна було потонути...

На лаві поперед Станіслауса сиділа пасторова куховарка. Вона теж не дуже уважно прислухалася до того, що казав пап пастор. Може, вона прочитала текст проповіді, коли змітала порошок з письмового столу свого благочестивого господаря. Її погляд обминав лагідне пасторове обличчя

й залюбки спинявся на грубому обличчі якогось моряка. Моряк поклав свій синій кашкет на коліна і товстими пальцями погладжував мідний якір на околичці. Цей чоловік з обвітраним обличчям був, безперечно, не з тих, для кого господь — єдиний якір у житті, господь — і більш ніхто.

Після відправи Станіслава опинився поруч куховарки.

— Може, ви знаєте щось про Марлен? — спитав він пошепки.

— Мені заборонено розмовляти з вами.

Обличчя в Станіслава потемніло. Але пасторська куховарка змилосердилася над ним.

— Ви можете сподіватися...— Куховарка потягла його за рукав.— Вона приїде... через два тижні... вперше приїде на канікули...

Моряк проштовхався крізь натовп. Він визивно глянув на Станіслава і відтер його від куховарки. Станіслав ввічливо відійшов набік. Він ніс тягар свого щастя.

У домі войовничого Клунтша не було в ці дні звичайного суворого порядку. Хазяїн ходив з похнюпленою головою, немов щось обмірковував.

— Старий захворів,— сказав Пауль, один з учнів.

— Захворів?

— У нього сифіліс.

— То, виходить, йому доведеться лежати в ліжку й потіти.

— Потіння допоможе йому, як бабі кадило. Від сифілісу гниє душа. У нього душа смердить. Він заразить усю пекарню.

Станіслав злякався. Невже почало здійснюватися все те лихе, що він тоді в тирі бажав хазяїнові? Коли так, то це сталося надто пізно: Станіслав не належав до людей, які довго носять у серці зненависть. Незважаючи на свою тугу за Марлен, він намагався бути до всіх ласкавим. Так, сам того не помічаючи, він став улюбленцем хазяйки.

Якось вона повернулася з кафе трохи напідпитку й побачила Станіслава.

— Гей, малий, тебе звать Віллі?

— До ваших послуг, пані хазяйко, я Станіслав.

— А між іншим, у тебе гарні очі.— Хазяйка пішла з кухні, залишивши в ній аромат тисячі фіалок.

— Вона тебе спокусить,— застерігала хлопця Людмила.— Я чула, що вона вже спокусила вісімнадцятилітнього сина одного комерсанта.

— А мені тільки шістнадцять з половиною, — сказав Станіслаус.

— Можеш мені повірити, вона така, що здатна спокусити й самого архангела. — Людмила старанно витирала скельця своїх окулярів.

Увечері в своїй комірчині Станіслаус розглядав у дзеркало свої очі. Він був не від того, щоб очі у нього справді були гарні. Нехай вони будуть сині й блискучі, щоб сподобатися Марлен.

Іншого разу хазяйка прийшла в комірку, де лежало вугілля, і, примружившись, почала спостерігати, як Станіслаус коле дрова.

— Перепочинь трохи і поговори зі мною, Станіслаусе. — Хазяйка витягла з кишені свого білого кітеля буфетниці півплитки шоколаду. Станіслаус почервонів і хутко сховав шоколад за нагрудник ґартуха. Це, певно, вже почалося спокушання?

— А дай-но я помацаю твої м'язи, — попросила хазяйка, і очі в неї заблищали, як у грайливої кицьки.

Станіслаус напружив м'язи па руках. Ніхто на світі не закине йому, що в нього під рукавами сорочки не досить тугі біцепси.

— Ого! — вигукнула хазяйка і пальцем з довгим кігтикком постукала по його руці. — А як ти гадаєш, ти зміг би перегнати човен на той берег?

Станіслаус мовчки кивнув головою. Чи не на річці хочуть його спокусити?

— Першої-ліпшої години? — спитала хазяйка.

— Тобто як?

— Я хотіла сказати: ти міг би веслувати вночі?

— Авжеж, пані хазяйка.

— Ти на цьому не прогадаєш. — Хазяйка кивнула головою. Очі в неї блищали. Вона вийшла.

У Станіслаусові прокинулась юнацька цікавість. Він хотів побачити, як спокушають. Коли стане вже дуже страшно, то він закричить на гвалт, або просто переверне човна. Авжеж!

Пекар Клунтш не мав ніякого сифілісу, але з душею в нього справді було не все гаразд. Було майже доведено, що його дружина зустрічається з паном майором не тільки в кафе на войовничих зборах «Сталевого шолома». Якось увечері після сімейної сварки хазяйка, вся у блискучих прикрасах, подалася до човнової станції. Передчуваючи

щось недобре, чоловік кинувся до родинного секретера й підрахував денну виручку. Частини грошей не вистачало. Хазяїн наказав Людмилі принести святковий костюм, поспіхом переодягнувся й пішов назирці за дружиною. Він побачив її на веранді човнової станції. Поряд з нею сидів майор. Майор з усіма своїми шрамами, які він дістав на службі батьківщині. Пані Клунтш з майором пили шампанське. Проти цього пекар Клунтш не міг заперечити. Зрештою, це велика честь для нього, що пан майор запросив його дружину випити келих шампанського. Клунтш став за куцем бузку, усипаним ясно-голубими кетягами квітів, утиснувши голову в розщілину. З веранди на нього падало слабке світло, і його обличчя здавалося мертвим обличчям повішеного. Збуджений Клунтш зішкрібав з нігтів засохле тісто. Він умостився в куці бузку, керуючись давнім солдатським правилом: бачити якомога більше, а тебе щоб ніхто не бачив. Він мало не читав картку вин на столику тієї чудової пари. Він бачив і майорову руку, що лежала на колінах його, Клунтшевої, дружини. Звісно, це випадково, заспокоював себе пекар. До того ж то була рука начальника, і поки що вона нічого не відняла в нього. Та незабаром він побачив, як його дружина на очах у майора полізла в пазуху, дістала гроші і розплатилася з кельнером. Отже, тепер Клунтша було пограбовано: у нього взяли його власні гроші.

Що ж його тепер робити? Коли пекар Клунтш був новобранцем, йому доводилося прислуговувати в офіцерському клубі. Він знав, як скаженіли офіцери, коли при дамах їм робили зауваження щодо їхньої не зовсім чесної поведінки.

Майор і дружина пекаря встали. Уже на східцях, що вели до Ельби, майор обняв її за талію. З річки віяло туманом. Парочка рушила вниз по набережній. Пекар Клунтш ішов за нею на чималій відстані. І таке вже з ним бувало, коли він служив денщиком у капітана. Капітан задурював голову дочці одного ліберально настроєного торговця милом, а Клунтш ішов позаду на той випадок, якби треба було попередити, подати сигнал. Але тоді Клунтш виконував військовий наказ, а тепер робив це з власної ініціативи, і дама, яку збиралися спокусити, була його дружина. Ніколи зроду, навіть після найдовшої пиятики, на душі в Клунтша не було так огидно, як отут на набережній. Біла пляма, що мріла попереду, — його дружина, і чорна пляма — пан майор — звернули з набережної. Пара не

дуже старалася знайти собі затишний куточок. Кого їм, справді, остерігатися? Ковиків, чи що? Ох, ці розпусники! Біля вільшини чорно-біла пляма раптом немовби розтала. Пекар Клунтш мав дуже убогу фантазію, але і її вистачило на те, щоб уявити собі, що зараз станеться. Він гучно затупав по набережній. На парочку це не справило ніякого враження. Тоді, з усієї сили тупаючи черевиками, він повернув назад і якраз навпроти вільшини, де влаштувалися закохані, голосно закашляв. Шепіт, шарудіння і шелест листя... Клунтш закашляв ще голосніше.

— Гей, чоловіче! — почув він майорів голос. — Ану, забирайся до дідька разом із своїм коклюшем та швидко! Кроком руш!

За давньою звичкою Клунтш виструнчився. Це був топ казарменої муштри. Він проник йому у плоть і кров. І тут

пекар почув щасливе верещання своєї дружини. Всю його виправку як рукою зняло. Він став цивільним тюхтієм і гукнув у ніч:

— Ліссі, Ліссі!

У вільшніні зашурхотіло. Темна пляма рушила до тремтячого Клунтша, а біла зникла за кущами. Найстрашніше він відвернув. В очах у Клунтша горів зовсім цивільний гнів. До нього наближався майор, його колишній командир — і цим сказано все. Пекар Клунтш думав уже про дуель. Він проклинав долю, що не дала йому стати офіцером. Він тримався не так, як належить людям цього кола. Тільки віце-фельдфебелеві могло спасти на думку бігти слідом за своєю дружиною та майором і, мало не плачучи, кликати її. Де поділись його витримка і мужність? Майор, звичайно, не захоче битися з ним на шаблях. Та чи й б'ються взагалі на шаблях? Ні, такими дуелями можна тільки залякувати комівояжерів, примушуючи їх платити за випиті пляшки. А цей майор ні на що інше, крім пістолетів, не погодиться.

Майор, втягнувши голову в плечі, майже впритул підійшов до Клунтша і пильно подивився йому в обличчя.

— Отже, це ви, — сказав він.

— Так, на жаль, це я, — відповів пекар Клунтш. Голос його звучав схвильовано й непевно.

Майор поклав руку пекареві на плече:

— Боець Клунтш!

— Так точно! — Клунтш клацнув закаблуками. Він мусять нарешті взяти себе в руки і поводитись так, як належить людині, яка щодня й щогодини може ступити на стежку офіцерської кар'єри.

— Боець Клунтш! Ви нічого не скажете про це мій дружині, чуєте?

— Про що, наслідуюся запитати, пане майор?

— Про те, що бачили мене в кущах з дівчиськом. Ви солдат і чоловік. Ви розумієте, що кожний порядний солдат не від того, щоб час од часу осідлати молоду кобилицину, — так би мовити, оновити кінський парк, хе-хе-хе!

Клунтш набрався духу і виголосив наймужнішу в своєму житті промову:

— Пан майор, з дозволу сказати, зневажають честь офіцера. Пан майор забруднюють її. Пан майор брешуть. Це з моєю дружиною пан майор були там, унизу, з моєю власною дружиною! Нехай пан майор пробачать мені, що я, звичайний віце-фельдфебель, дозволяю собі вказати панові

майору, що вони ображають офіцерську честь. Ось як стоїть справа. Тепер пан майор можуть чинити, як панові майорові завгодно.

Майор заговорив начальницьким тоном:

— Клунтше! Віце-фельдфебелю Клунтш! Що ви собі дозволяєте?.. Це ще треба довести!

Клунтш спалахнув від люті. Він схопив майора за рукав і потяг з набережної вниз, на приельбські луки. Майор опинався.

— Облиште ці плебейські ма́нери, Клунтше! Ви маєте справу з членом «Сталевого шолома», з майором! Це вам так не минеться!

Клунтш не випускав його з рук.

— Треба довести? — перепитав він, задихаючись.

Майор відкручувався.

— Дякуйте богам, віце-фельдфебелю Клунтш, що ми тепер ходимо по цій знедоленій землі без зброї!

— Треба довести? Я доведу! — Клунтш тяг за собою майора до вільшини. Він топтав своїми кривими пекарськими ногами низькорослі кущі. Нікого. Ні дружини, ні будь-якої іншої жінки.

— Н-н-ну? — До майора повернулася самовпевненість. Пекар Клунтш утупився в нього і другим боком долоні витер піт із чола. Майор схопився за те місце в себе на боці, де колись висіла довга шабля. Рука сковзнула вниз. Він спробував зломити гілку. Це йому не зразу вдалося. Клунтш пильно вдивлявся в далину. Туман, що підіймався з річки, розсіявся. Почулися сплески самотньої пари весел. У прибережних комишах закахкала дика качка. Обличчя в Клунтша засмикалося, неначе він збирався розплакатись. Невже його дружина кинулась у воду?

— Якщо вона... якщо вона втопилася... тоді... о, тоді... — белькотав він.

Майор махнув лозиною.

— Вважайте себе висіченим цією різкою, віце-фельдфебелю Клунтш! Усяку наволоч я караю лише різками! Кругом марш!

Пекар Клунтш, наче вві сні, закрокував назад до набережної.

Удома, в пекарні, у нього був товариш у нещасті. Може, з пекарем Клунтшем не дійшло б до катастрофи, коли б він знав, що тісто йому подавала людина, душа в якій була не менш зрана, ніж у нього самого. Але душа в

пекаря Клунтша була вже, напевно, уражена подагрою, ссохлася, зробилася крихка й безсила. Йй бракувало життєвих соків, щоб очиститися від струпів.

Тієї ночі Станіслаус човном перевіз свою хазяйку через річку. Вона і в думці не мала спокушати його. Йй нічого не треба було, опріч маленької послуги.

— Щось мені весь час здається, ніби ззаду до мого плаття причепилась травинка. Ану, поглянь лише, малий Соломоше! Ба ні, тебе ж звать Станіслаусом!

— Так точно, пані Клунтш! А на платті у вас лише двоє сонечок. Вони вже мертві.

— От бачиш,— сказала пані Клунтш.— Скинь їх.

Вони пристали до другого берега. Тепер Станіслаусові лишилося пройти разом з хазяйкою через місто. Вони змішались з потоком людей, що виходили з кіно, і всі, хто знав пекаря Клунтша, схвально кивали головою:

— Це дуже правильно, що він посилає за дружиною учня, коли сам не має часу.

Згодом Станіслауса нагородили не самими лише ласкавими словами. На гроші, одержані за перевезення через річку, він купив собі зелену сорочку, справжню верхню сорочку, і яскраво-червону краватку. Нехай ця краватка вбирає всім очі, як дикий мак, і тоді ні в кого не буде часу дивитися на короткі Станіслаусові штани. Лежачи в ліжку й дивлячись у маленьке дзеркальце, він зав'язував на собі краватку. І раз, і другий, і багато разів. Спочатку в нього виходив жалюгідний вузлик. Але що далі, то він затягав краще, і зрештою вузол вийшов на славу. Щоправда, сама краватка від цього багато втратила. Штучний шовк не дуже прихильно сприйняв численні дотики пальців пекарського учня.

24 Станіслаус зустрічає церковного верблюда. Хлопцеву поезію зневажає блідодиця свята, і він хоче смерти.

Ще за півгодини до початку відправи Станіслаус у пишній краватці, напружено витягнувши ший, пройшов повз пасторський дім. Ніде й натяку на Марлен. Він зупинився біля пасторового саду. Отже, тут, цією стежкою, Марлен пройшла до батьківського дому. Дрібненька жорства сяяла від блаженства. Цих камінчиків торкалася своїми ніжками

Марлен! Станіслауса налякав пасторів голос. Святий чоловік підійшов до вікна і замуликав пісеньку: «Вискоч, вискоч, моє серце, пошукай собі розради...» Певно, старий радів, що його донька хоч ненадовго повернулася з в'язниці, в яку він сам її й запроторив.

Ніхто б не зважився сказати, що в церкві не можна було протовпитись. Пасторовим парафіянам приємніше було провести цей погожий день на лоні природи. Станіслаус сидів серед найсумлінніших відвідувачів церкви. Було тут побожне пекарське подружжя, що зганьбило його і вигнало на вулицю. Була тут пасторова куховарка й кілька старезних бабусь, що не так прагнуть сонячного світла ззовні, як зсередини. Нарешті легкою ходю ввійшла Марлен, біла й чиста. Станіслаус сів так, щоб вона його одразу побачила й зраділа. Марлен пройшла повз нього. Його обвіяло ароматом дикої троянди. Рюші її плаття торкнулись його зношених штанів, але на нього самого красуня Марлен навіть не глянула. Вона йшла, як свята, спрямувавши свій погляд на вітвар. Вона сіла на свою лаву під амвоном і, вмоцнюючись якнайзручніше, розправила плаття. Але що це? Поруч неї сів якийсь юнак, що тримав у руках темно-голубу студентську шапочку. Станіслаусові було видно, що вони перешіптуються.

О мить розчарування! А втім, той тип просто якась почвара, сіряк, та й годі. Станіслаус упевнився в цьому, дивлячись на його відстовбурчені вуха, за якими, наче на голому полі, лежали дужки окулярів. А яка ж потворна малесенька голівка, яка довга шия у того парубійка! Сутула спина відтягала комір куртки назад. Не тільки гудзик ззаду на комірцеві сорочки, а й перший хребець виглядали з-під куртки того суб'єкта. У розпачі Станіслаус розкашлявся. Так само кілька днів тому кашляв його хазяїн, пекар Клуентш.

Дехто з тих, що молилися, озирнувся на нього. Марлен до них не належала. Вона з удаваною покірливістю опустила очі на коліна. Коли вона повертала голову, щоб пошепки сказати щось тому верблюдові з студентською шапочкою в руках, Станіслаус бачив її губи. Ті самі губи, які вона так любовно підставляла йому, Станіслаусові. Його поцілунки опускались на них яскравими метеликами. Більше того — ці уста самі тяглися до його уст і не поспішали відірватись. І взагалі вони перші, гнані коханням і солодким передчуттям, потяглися до нього. О Станіслаусе! О Станіслаусе!

І як він тільки досидів до кінця відправи! Мертвому і то легше було лежати в могилі. Хробаки суму й помсти точили Станіслауса. Вони кишили у нього в серці і просвердлювали в його грудях печери й підземні ходи. Як добре, що орган заграв на всю силу! Як добре, що заспівали парафіяни! Своім поспів'ям вони прийшли на допомогу Станіслаусові. Він міг викрикувати біль душі і прокляття, спрямовуючи їх у церковне склепіння. Він співав усе, що йому хотілося. Прісне церковне поспів'я нічого не давало його душі. Він зневажений і помирає в муках. Як це господь і всі його лагідні ангели можуть байдуже дивитися на його страждання? О, чом бог не вдарить блискавкою у того довгошийого семінариста!

Серед нарікань і безмежного розпачу в Станіслаусовій голові саянула втішлива думка. Може, нарешті господь почув його? Певно, Марлен просто не впізнала його; у цьому картатому піджаку, в червоній краватці та в інших модних витребеньках вона не впізнала свого Станіслауса. Так воно й є. Ну, звичайно, так воно й є! Між літургією і проповіддю Станіслаус підвівся. Він не бачив осудливих поглядів, якими його проводжали ті, що молилися. Душевний біль засліпив його.

Він вийшов у притвор. Там висіла почесна дошка з іменами жителів цього невеличкого містечка, що загинули на війні. Дуже багато імен. Під дошкою — засохлі вінки від останнього дня поминів померлих. «Загинули на полі честі». Авжеж! Станіслаус стояв на тернистому полі горя й намагався зберігати стійкість. Різким рухом він скинув піджак. Через голову, немов недоуздок з коня, зірвав із себе краватку. У ніші позад сходів, що вели на дзвіницю, стояла статуя якогось пророка, може, навіть Іуди, в кулаці він стискував кам'яного гамана. Цього пророка давно слід було викинути на смітник. Рука з гаманом, певно, не сподобалася богові, і з допомогою невороткого паламаря він зірвав з неї добру половину кам'яного м'яса. Лишився тільки іржавий дріт. Хіба не було для того нечестивця благодіянням, що Станіслаус прикрив його знівечену руку своїм картатим піджаком, з кишені якого виглядав широкий кінець червоної краватки? Станіслаус хотів скинути з себе ще й зелену сорочку, та потім подумав, що це непристойно. Ну, тепер уже Марлен неодмінно впізнає його. Тепер він той самий Станіслаус, з яким на березі струмка вона обмінювалася поцілунками та іншими ніжностями.

Хвалити бога, проповідь була коротка. Хвалити бога, відправа скінчилась. А то тут, у церкві, сталися б жахливі речі. Станіслаус насилу стримав у собі гріховне бажання. Він виношував думку вискочити на церковну лаву, а звідти — на золоту люстру, так щоб парафіянам, які слухали проповідь, перехопило дух. Тоді вже Марлен, без сумніву, побачила б його.

Дзвони гули, але в голові у Станіслауса гуло ще дужче. Він став біля виходу з церкви. Його зеленої сорочки і зовсім коротких, ще конфірмаційних штанів було просто неможливо не помітити.

Марлен з довгов'язим семінаристом підійшли до вітара і зникли за низенькими дверцятами ризниці. Вони зайшли в гості до пана пастора. А чого б їм і не зайти? Хіба ж Марлен не була законнонароджена дочка того пана?

Пасторова куховарка поспішала. Тільки що моряк у снігій безкозирці з мідним якорем вийшов з церкви у грішний сонячний світ. Станіслаус перепинив її.

— Ви ж знаєте, що мені заборонено розмовляти з вами, — шепнула жінка. — І я ні за що в світі не порушила б наказу, якби не знала, як кохання змучує людину.

— Спасибі, велике спасибі! — шепнув у відповідь Станіслаус. — Господь дасть вам у чоловіки цього моряка і подарує щасливе життя.

Куховарка зробила легенький квіксен.

— Марлен віддадуть заміж раніше, ніж вона впаде у гріх. Такі люди мають змогу, не те що наш брат... — Куховарка урвала мову. На церковному дворі з'явився моряк і подивився на неї страшними очима. Станіслаус заквапився.

— Її насильно віддають за отого кістяка?

— Та що ви! — Куховарка розглядала свої наглясовані святкові черевики. — Він студент духовної академії, незабаром у нього екзамен.

— Її примушують?

— А хтозна. Адже вона розцвіла, як квітка, що розкривається перед жуком. Кого обходить, який жук, — гнойовик чи хрущ?

Моряк перекочував ногою жорству. Куховарка заметушилася.

— Прощайте. Нікому не кажіть про це. Тільки закохані розуміють чужі страждання.

— Спасибі, спасибі! Ви добра, ви дуже добра людина, і я... я прошу вас, перекажіть Марлен: сьогодні після обід

у лісопарку, і привіт їй від того, хто зветься Станіслаусом.

— Поклястися, що передам, я не можу.

Моряк наблизився до них. Куховарка махнула Станіслаусові.

— Я з ним нічого не маю, зовсім нічого,— прошепотіла вона на вухо морякові. Той не повірив. Вони удвох пішли до пасторового саду.

Після обід було душно. У лісопарку не перегукувались пташки. Листя на деревах обвисло, запилене й прив'яле. Станіслаус ходив доріжками то вгору, то вниз. Він обливався потом. Та й як не спітніти в такому грубому важкому піджаці! Але ж як обійдеся без нього? Конфірмаційні штани нижче пупа, немов плавки. Звичайно, ноги в нього наче спутані, та йому тут не треба стрибати. Адже це не в пекарні біля печі, де кожна секунда дорога.

Люди в капелюхах і без капелюхів. Люди зі стеками в руках і з парасольками. Червоні, спітнілі обличчя. Вологі посовники на лиспах. Плаття без рукавів на жінках. Пропітнілі блузки, мокрі під пахвами. Пахощі духів, міцних і солодких. Гамір, шум, перегукування. Палиці, лозини, зірвані квіти. Городяни жадібно накинулися на весну. Станіслаусові до всього було байдуже, нехай би вони й на головах ходили. Всю увагу він зосередив на платті з рюшами, на голівці, пов'язаній чорною оксамитною стрічкою, на блідому личку й ледве чутному ароматі дикої троянди.

Дорога, якою він ішов, круто повернула вбік. Назустріч простувала Марлен! Проте радість, що ладна була вже спурхнути, наче молода іволга, застряла в його серці. Поруч із Марлен, мов черногуз, виступав студент, ота жердина, що незабаром має стати пастором. На додаток до всього, отой знак запитання на двох ногах бавився жовтою тростиною чи, просто кажучи, палицею. Він крутив її в правій руці і кінцем збивав запилене листя. Це треба було розуміти, як вияв молодечтва. А ось іде вона, та, якій він присвячував і посилав свої вірші! Ось іде вона, та, якій він хотів віддати всі свої творіння, написані на загнилому блощицями пакувальному папері. Згорнені в трубку, вони лежали у нього на грудях, під зеленою сорочкою, ці вологі від поту поезії.

Марлен погарнішала. Станіслаус бачив її не тільки збоку, як у церкві, він бачив її всю, дивився їй в обличчя, Розквітла лілея. Так, це була Марлен. Чи глянула вона

на Станіслауса? І в гадці не мала. Вона щось захоплено говорила, і тема, обрана нею, примушувала її весь час дивитися вниз.

— Гляньте, Інго, ви тільки гляньте на ті камінчики. Як вони виблискують! Це не кремій? Ні? То, може, кварц? Та ні, Інго, я маю на увазі не цей щабінь, а он ті кремінці...

Отак теревенячи, Марлен проминула Станіслауса. Чи справді вона його не помітила? Хіба ж не на його прохання вона прийшла сюди? Хіба, незважаючи на кремінці, вона не поглядала на нього?

Не перестаючи базікати, парочка пройшла далі. А що ж робити Станіслаусові? Впасти на коліна і під тягарем свого горя звернутись до бога, цього невидимого повелителя на небесах, з цілою хурою молитов? Чи, може, краще вирішувати свої справи самому? Може, підступний пастор приставив до Марлен отого хирлявого семінариста наглядачем? Може, Марлен просто не наважилась на очах у цього преподобного поліція посміхнутися до свого коханого Станіслауса? Хіба ж одного разу не послала вона йому листа, в якому писала про вічне кохання та інші високі речі?

Бічною стежкою Станіслаус обминув парочку, знову вийшов на головну алею і ще раз попростував назустріч Марлен та її кудоголовому супутникові.

Марлен говорила тепер про квіти.

— Бачите, Інго, оті дрібненькі квіточки? Це зірочник. Він цвіте червоним або білим. Ці квіти, як бачите, білі. Пелюстки в них м'якенькі, наче шкіра в дитини...— Вона нахилилась і за рукав потягла глистюка богослова до узбочини алеї. Його очі, без сумніву, були спрямовані на бога і на все небесне царство й зовсім не помічали якихось там квіток зірочника. Станіслаус підійшов ближче.

— Добридень! Нарешті ти приїхала... вирвалася з в'язниці... Здрастуй, Марлен! — сказав він просто.

Семінарист круто повернувся, так і не побачивши квітів зірочника. Марлен кинулася була до Станіслауса, але напівдорозі зупинилася. Запала мовчанка, нестерпна мовчанка. Семінарист поправив окуляри.

— Таке, як бач, життя! — сказав Станіслаус, аби тільки не мовчати, аби тільки перекинути місток для Марлен.— Я писав тобі не раз...

Марлен не дала йому доказати.

— Гляньте, Інго, це мій знайомий. Молодий пекар, він

носив нам хлібці. Він у великій дружбі з Еліасом, якого ви не можете терпіти.

Семінариста пересмикнуло, він кивнув головою і ввічливо пробурмотів:

— У дружбі з собакою? Неймовірно!

Дерева навколо Станіслауса пішли обертом. Він схопився за гілку. Гілка зігнулась і черкнула по білому з рюшиками платті Марлен. Вона на крок відступила. Вона відійшла від Станіслауса.

— Я вас ледве впізнала. Ви дуже змінилися. Добре, що я запам'ятала ваші штани. От як буває на світі.

Мовчанка.

Колись Станіслаус заганяв собі в руки цвяхи, тридюймові цвяхи. Він перемагав біль. Але тепер ішлося про значно грубіші речі — про зубці борони, та ще й гачкуваті, і вони, ці зубці, впилися в його серце. Ось стоїть це небесне створіння — Марлен — і глузує з нього. Ось вона стоїть і дає привід цій коняці в окулярах потихеньку іржати. Як розлучені джмелі, закружляли над Марлен жалючі Станіслаусові слова:

— Атож, так буває на світі. Саме так, як ви кажете, Марлен. Люди змінюються, змінюються до невпізнання. Ви тягнете з собою по лісопарку верблюда, справжнього верблюда в окулярах. Ви ходите в тіні цього верблюда і говорите про кремінці та квіти зірочника. Ніхто на світі не впізнав би у вас тієї Марлен, яка говорила про кохання та інші солодкі речі.

У Марлен прокинувся страх перед сплотнїлим Станіслаусом. Семінарист ступив крок наперед і підняв палицю. Станіслаус ні секунди не вагався. Він видер з рук майбутнього пастора палицю. Нехай Марлен помилується на свого мамулуватого захисника. Станіслаус ручкою тростини вдарив по його худих пальцях.

— Геть звідси, дромадере! А то я зроблю з тебе відбивну!

Богослов відскочив на своїх тоненьких ніжках, труснув у повітрі забитими руками і застогнав. Захищаючи свого супутника, Марлен заступила його собою. Губи в неї тремтіли:

— Станіслаусе!

Але Станіслауса годі було зупинити.

— Цілком правильно, ласкава панночко! Колись ви називали мене Станіслаусом. І ось оце я для вас, тільки для вас написав: про все кохання, що є на світі, я написав на

цьому ось папері.— Станіслаус засунув руку за пазуху. Він дістав згорток паперу і поклав його в тремтячі руки Марлен.— Ось, прошу. І коли ви знайдете тут хоч слово про кремій і зірочник, нехай я буду проклятий на все мое життя!

Юрба городян — велика галаслива родина з дитячою коляскою — з'явилася з-за повороту алеї. Вона роз'єднала тих, що сперечалися. Вона роз'єднала юнака й дівчину, які колись кохали одне одного. Богослов скористався з нагоди і накивав п'ятами. Марлен подріботіла за ним. Згорток паперу вона тримала, наче новонародженого. Станіслаус скочив у куці і помчав газоном.

— Там заборонено! — закричав йому опасистий чоловік, глава численної родини.

Станіслаус підняв жовту студентову тростину. Він ладен був убити того товстуна.

Цієї ночі Станіслаус думав то про благородну помсту, то про смерть. Він хотів померти зараз, цієї ж хвилини. Може, стоячи над його безживим тілом, Марлен зрозуміє, що вона накоїла. Може, сам пан пастор безпорадно розведе руками над його труною:

— Невже це він, наш юний пекар?

— Так, це він, панотче. І він зовсім не хотів мене спокусити. Він цілував мене, а я його. То були божественні поцілувки. Він був поет.

Марлен подасть пасторові його, Станіслаусові, вірші. Пап пастор зворушено прочитає їх. Він зірве з голови шапочку і роздере на собі сутану.

— О горе мені! Я загнав у могилу юного поета. О я нещасний!

— Я візьму на себе твій гріх, панотче,— скаже Марлен.— Жоден чоловік більш ніколи не поцілує мене. Ніколи!

25 Станіслаус бачить труп людини, отруєної газом, вилковується від бажання померти і не може збагнути смислу привидів.

Станіслаусові мрії про смерть розвіялись уже наступного ранку. Ледь почало розвиднятися, як він виповз із своєї комірчини. Учора він не вечеряв, і тепер голод гриз його дужче, ніж образа. Він спустився в кухню. У ніс йому вдарив запах світильного газу. Станіслаус поточився

назад. І не тільки через газ. У кухні на столі лежав його хазяїн із стиснутими кулаками. Хазяїн був мертвий. На голові в нього була каска, привезена ним з війни. Він був у кітелі з погонами лейтенанта, на руках — білі рукавички, при боці — піхотинська шабля. Віце-фельдфебель Клунтш сам себе підніс у вищі сфери — в широкому розумінні слова. Одна його крива нога звисала зі столу. На підлозі навколо столу валялися квіти і ялинові гілки. Газовий кран шипів й шипів, немов хотів забезпечити газом весь світ.

То ось як виглядає смерть! Станіслаус здригнувся. Ні, він більш не бажав собі смерті. Тут з усім було покінчено, покінчено навіки. Землисте хазяїнове обличчя і біла стеля кухні безмовно і мертво дивились одне на одного.

Станіслаус постукав у двері хазяїнської спальні. Ніхто не відгукнувся. Він побіг до Людмили. Дівчина була ще в ліжку і спала. Він розштовхав її.

— Ти прийшов! — сказала вона, ще не зовсім прокинувшись.

Станіслаус мало не заплакав з жалю до самого себе. Отже, від нього не всі відвернулися. Ось лежить дівчина, яка чекала на нього.

— Людмило, там хазяїн...

— Що йому треба?

— Він помер.

Людмила сіла.

— Це справді ти, Станіслаусе?

— Я чи не я, не в цьому річ. Хазяїн помер, і з хазяїною теж, певно, щось сталося.

Людмила схопилася з ліжка. Вона була гола і зовсім не соромилася Станіслауса. Вона шукала свої окуляри.

— Бачиш, у мене не все таке потворне, як обличчя.

Станіслаус бачив, та хіба ж тепер йому було до цього? Він кинувся будити учнів.

У домі Клунтша не чути голосіння над покійником. Та й кому голосити? Учням, цим справжнім новобранцям у пекарні?

— Він може радіти, — сказав той учень, що належав до соціал-демократичної молоді. — Ми однаково одного чудового дня прийшли б сюди. Я не ручусь, що з ним обійшлись б милостиво.

Людмила теж не знала, чи треба їй тужити й побиватися. Цей дім ніколи не був для неї рідним. Хіба сам ха-

в'яїн не сказав їй у вічі, що уявляв її собі вродливішою? А де ж хазяйка? Її скрізь шукали і не могли знайти.

Цього ранку Клунтшеві покупці, побачивши замкнені двері булочної, повертали назад. Дріжджове тісто в діжах перебродило і стало кисле, як оцет. Опара для хлібців сіла. Учні сиділи на краю печі і обмінювалися думками про життя та смерть.

— Коли хтось помирає, треба відчиняти вікно. Тепер, мабуть, душа його теж задихнулася.

— У нього не було душі.

— Душа є навіть в оселедця.

— А в нього й натяку на неї не було.

— Не гріши!

— Ет, оці мені ваші гріхи! Ти хоч святий будь, однаково все на тобі окопиться.

— Треба вести чисте життя.

— Чисто живуть, я гадаю, тільки метелики. Чи ти коли бачив, щоб вони сідали на кізяк?

— Та пу тебе! А хазяїн тепер, певно, марширує на небесах. За земні гріхи його, мабуть, послали на військове навчання.

Станіслаус тримався осторонь.

— Я чув, ніби вчора в лісопарку ти відлупцював чи то лікаря, чи то ветеринара?

— Верблюда,— відповів Станіслаус.

— Він, кажуть, збирається подати на тебе в суд.

Станіслаус мовчав.

— Кажуть, що тобі доведеться просити в нього пробащення.

Станіслаус нічого не відповів.

Хтось загрюкав у замкнені двері булочної. Прибула кримінальна поліція. Отоді Людмила й показала, на що вона здатна. Вона виявила неабияку кмітливість у досить-таки заплутаній справі.

Слідство з'ясувало, що хазяйку було викрадено. Якийсь майор викрав її. А хазяйка в свою чергу забрала всю чоловікову готівку. За чутками, грошей було не дуже й багато: виручка за два-три дні. Скільки вже там могли напекти за цей час хазяїн і п'ять учнів!

Хазяїн залишив прощального листа, адресованого голові «Сталевого шолома». Погана історія! Клунтш засумнівався в душі своїй спілки «Сталевий шолом». Честь офіцера цієї спілки виявилася з червоточиною. Деякі члени «Сталевого шолома» ніколи не вмili високо тримати і захищати

честь батьківщини. «Лейтенант запасу Клунтш упав, як належить солдатіві, на полі бою. Каски геть! Шикуйся на молитву!» Так закінчувався той лист. У постскриптумі Клунтш висловив бажання, щоб на його похороні виконали «Господь дає рости й залізу» та «Боже, скарай ворогів...». І жодного слова до учнів, жодного слова до Людмили, яка тепер збивалася з ніг, влаштовуючи похорон свого наповненого газом хазяїна.

Три дні учні розкошували! Вони ледарювали, в день похорону випили навіть пляшку горілки, а хліб і булочки купували в сусідніх булочних. Що буде далі? Вони залишаться без роботи? Звичайно, ні. Хто завгодно може стати безробітним, тільки не учень. Учні працюють заповідарма.

Спілка пекарів прислала в пекарню опікуна. Той опікун був старшим підмайстром. Підприємство знов почало працювати. В перші дні виручка навіть збільшилась. Усім служницям і хатнім господаркам кортіло зазирнути в кухню, звідки пекар покрокував на той світ.

Незабаром Станіслаус мав стати підмайстром. Це його мало хвилювало. Він прочитав кілька книжок із свого фаху і мав уявлення про розмноження дріжджових бактерій. Нічого надзвичайного, нічого захоплюючого. Материнська і дочірня клітини відділялись одна від одної, коли наставав час, і не могло бути інакше. Жодного натяку на любов і страждання!

Інша річ у людей. Станіслаус не міг викинути з серця Марлен. Спогади вривалися в його нічні сновидіння, а вдень тисячами голок в душу зневаженого. Станіслаус не знав чому, але мимоволі весь час повертався думками до пастора. Що за дивна людина! Як йому могло спасти на думку, ніби Станіслаус хотів спокусити його дочку? Хіба ж не вона, його донька, сама призначила Станіслаусові побачення у лісопарку? Хіба не вона потягла його в куці вільшини, щоб залишитися з ним на самоті? Чи, може, він перший поцілував її? От і зрозумій людей! Станіслаус міг довести, що Марлен з отим майбутнім попом не тільки милувалися квіточками. В ту неділю він ішов назирці за Марлен і тим верблюдом. Що діялося тоді в його душі! Гірше не могло бути і в пеклі. Тростину тієї мавпи в окулярах Станіслаус уткнув у вкриту листям землю коло вільшняка і прикріпив до неї записку: «Я знаю все. Хай небеса скарають вас!»

Чому ж того попівського учня ніхто не звинуватив у намірі звести пасторову доньку? Чи, може, пастор не здатний двічі побачити те саме?

Станіслаус зустрів пасторську куховарку. Вона виходила з бакалійної крамниці Кнапвігера, старанно прикриваючи в кошику кілька пляшок вина. Станіслаус ввічливо привітався. Вона підвела очі.

— А, це ви! А я саме думала, що сказати пані пасторші. Я прогавила і вчасно не запасла вина для причастя. А тепер усю дешеву «кров Христову» розпродано. Ох, і попаде ж мені від пані пасторші!

— Тепер усе не так просто,— ввічливо зауважив Станіслаус, аби щось сказати.

Куховарка озирнулася на всі боки.

— Кажуть, ваш хазяїн надихався газу?

Станіслаус думав зовсім про інше.

— Атож...

— Він позеленів?

— Не можна було роздивитись. Він обсипав себе квітами. А ви часом не помітили, минулої неділі отой пасторський глистюк повернувся додому з тростиною? З своїм жовтим костуром?

Куховарка задумалась.

— Я спитала тому, що кажуть, нібито померлі від газу зеленіють. Чи з тростиною? Авжеж, із тростиною і з Марлен.

— І вони були веселі — Марлен і отой пасторський помічник?

— Авжеж. Тобто ні. Як мені здалося, вони були не такі вже й веселі. Студент скаржився, що в нього болять пальці, а Марлен сміялася з нього. Ласкава пані сама поклала йому оцтову примочку. Після того стало справді весело. По вечері пан пастор розповідав про той час, коли він був ще студентом. Усякі кумедні історії. Він розповів про свій перший поцілунок.

— А що сказав на те студент?

— Наскільки я чула, він не сказав нічого. Дивився панові пастору в рот і потихеньку іржав. Це недобре, що я так кажу, але в цьому юнакові справді є щось коняче.

— Ну, а Марлен?

— Марлен була незадоволена. Так і просиділа цілісінький вечір похмура. Ні разу не всміхнулася. А втім, я чула, що скоро мають бути заручини. Ой, що це з вами?

← Нічого, просто я оступився. Пусте!

← Так, так. Отаке воно, життя. Щодо мене, то я, мабуть, довше за всіх попередніх куховарок засиджусь у пасторському домі.

— Ви ще зустрічаєтесь із своїм моряком у церкві? Передайте йому від мене найкращі побажання.

— Моряк? Еге ж. Оце ж про нього й ідеться. Я ні за що в світі не допущу, щоб пан пастор докоряв мені за гріх.— Куховарка провела рукою по животу.— Вони такі ненадійні, оті моряки. Сьогодні він тут, а завтра шукай вітра в полі.

— Отже, заручини...— знову почав Станіслаус.— Це вам сказала Марлен?

— А втім, моряк, якого ви знаєте, уже три тижні не приходять до церкви. За три тижні чого тільки не передумаєш. Що ви спитали? Марлен? Ні, вона не говорила про заручини. Це говорила пані пасторша. Мій чоловік, сказала вона, вибрав для Марлен цього молодого колегу. Еге ж, так сказала ласкава пані. Але я забалакалася тут з вами. Прощайте. У кожного свій клопіт.

Опікун, старший підмайстер, добре поведився з учнями. Ніяких тобі військових вправ. Він ще не забув важкої руки свого хазяїна, і йому не хотілося, щоб учні одразу ж відчули його не легшу руку. Він ще не був цілком певний, заради кого працює тут за майстра, ведучи діло і домагаючись його процвітання.

Ось стоїть свіжоспечений підмайстер Станіслаус. Старший майстер простягає йому руку. У цій руді Станіслаус залишає свої заощадження, відкладені за останні місяці з мізерного учнівського заробітку.

— Велике спасибі досвідченим майстрам нашої спілки, хай п'ють на здоров'я могорич, поставлений новим підмайстром.

Станіслаусові довелося позичити трохи грошей у товаришів, щоб влаштувати для них маленьку випивку. Людмила додала трохи з каси булочної. Вона показала, що вміє не поскупитися, коли йдеться про таку людину, як Станіслаус.

Ще недавно на цьому столі лежав труп хазяїна, що отруївся газом, а тепер тут кружляли пивні кухлі і чарки з горілкою.

— Хай живе Станіслаус, наш благородний і щедрий друг!

Станіслаус уклонився.

— Хай живуть пригноблені учні в усьому світі!

Цей блідий Станіслаус виявився чудовим оратором.

— Bravo! — вигукнув один із учнів.— Тобі треба вступити до Спілки соціал-демократичної молоді.

Станіслаус пропустив ці слова повз вуха. Він був у настрої. Пиво й горілка окрилили його мову. Він говорив про те, що верблюди мають більшу цінність, ніж пекарські учні, і що їх дужче люблять. Усе якісь загадки. Товариші не перебивали його. Цього Станіслауса справді-таки важко зрозуміти. Мало того, що він звалтував пасторову дочку,— його ще іноді заставляли за читанням книжок. Він приймав цю муку добровільно, ніякий учитель не примушував його.

Станіслаус був у піднесеному настрої. Він навіть дістав із-за пазухи якісь списані аркуші паперу. І всі учні впевнилися, що він читає справжній вірш, такий самий, як у шкільній читанці. Вірш був довгий. Довгий, як «Пісня про дзвін», якій не було кінця і через яку школярам добре перепадало. Станіслаус читав і дедалі розпалювався. Під кінець він здійняв до неба руки. Пакувальний папір, на якому був написаний вірш, упав на підлогу, як падає з дерева зів'ялий листок.

Отож ті будуть дивуватись,
Що звикли вченістю своєю хизуватись.
Ісус усіх писак і грамотіїв
Давно прокляв, як тих злодіїв.

— Аміль! — сказав один з учнів, коли Станіслаус сів. Старший підмайстер мовив, висловлюючи свій подив:

— Ти міг би скласти віршика для нашої вітрини. Ми випікатимемо тепер грахамський хліб для діабетиків. Треба зробити йому рекламу.

Станіслаус одразу ж узявся до діла:

Діабетики, радійте, бо для вас
Хлібців спеціальних
У Клунтша є запас,—

чи щось таке.

Старший підмайстер був незадоволений.

— Клунтша вже нема на світі. Тепер господарство ведеться від мого імені,— сказав він.

Бенкет завершився піснями й танцями. Виспівуючи на всі лади, учні підхопили один одного і закружляли. Пекарські фартухи майорили у вихорі танцю. «Крутих яєць

папуга мій не їсть» і «О донна Клара...». Тупотіння і вереск, саксофон і тромбон. Кожний старався з усієї сили.

Людмила повела Станіслауса, який погано тримався на ногах. Вона піклувалася про нього, як рідна мати. Станіслауса дуже хитало. З пивом та горілкою він би ще впорався, а от танці!

У Людмили теж запаморочилася голова, і вона привела Станіслауса не в його комірчину, а в свою кімнатку. Станіслаус сів на кошик, де лежали Людмилині речі. Кошик зарипів.

— По-моєму, це не моя комірчина.

— Не твоя,— сказала Людмила,— але я хочу, щоб ти хоч трохи захистив мене. Ось уже дві ночі, як мені сниться покійний хазяїн. Можна подумати, що під час похорону я щось не так зробила.

Гаразд, Станіслаус посидить тут, на кошику. Нехай мрець тільки поткнеться сюди! Він пошукав палицю, не знайшов і взяв Людмилину парасольку.

— Ану, де ви там, мертвяки! — В його уяві поставали зовсім інші мертвяки, і йому кортіло їх віддубасити.

Ще не встигла Людмила влягтися, як Станіслаус уже заснув на своєму кошику.

— Станіслаусе! Станіслаусе!

Він здригнувся й прокинувся.

— Що, мертвяк уже тут?

— Ти ніколи його не спіймаєш, коли отам сидітимеш. Він з'являється до мене в ліжку.

— Людмילו, у тебе щось було з хазяїном?

— Ну, на макову зернину. Він був такий зажурений. Це було в ніч перед його смертю. Він лежав отут і плакав. Я гладила його. Він був мені такий вдячний. Що мала я робити?

— Так, так, ти добра до всіх, Людмילו.

— Моя мама казала, що з мене вийшла б чудова сестра-жалібниця.

— Людмילו, ти була коли-небудь у кімнаті в пастора?

— Як би я могла туди потрапити?

— Дуже просто: зайшла б туди і сказала: «Я прошу приділити мені кілька хвилин. Мені треба поговорити з вами!»

Ніч збігла у розмові. Над ранок Людмила почала втрачати терпіння.

— От що, Станіслаусе: мені освідчилися в коханні. Один чоловік хоче на мені оженитися. Він уже не молодий.

— Ти давала оголошення в газету?

— Ні, через газету можна вскочити у велику халепу. Моя тітка давала оголошення, і до неї з'явився жених, який лише з вигляду був чоловік.

— Напевно, гермафродит?

— Він співав гарним високим голосом, як у жінки.

Пуста балаканина, та Людмила знов повернула на своє:

— Мабуть, я таки виїду за старого. Молоді не вміють цінити.

— Ти вчиниш правильно. Зрештою, ти водитимеш свого старого по сходах угору і вниз і робитимеш одразу дві добрих справи.

Ні, цей Станіслаус і справді не годиться для кохання. Певно, чистісінька брехня, що він звів пасторову доньку.

Людмила заснула. Можна обійтися і без таких захисників. Станіслаус теж заснув, тримаючи на колінах Людмилину парасольку.

Опікун розбудив учнів. Постукав він і в двері Станіслаусової комірчини. Ніхто не відгукнувся. Старший підмайстер зазирнув усередину. Станіслауса в ліжку не було. Один господь відає, де міг заснути сп'янілий поет!

Опікун постукав у двері Людмилиної кімнати; спочатку тихенько, потім дужче. Два голоси відповіли: «Можна!» Голос Станіслауса і голос Людмили. Опікун трошки відхилив двері. Чи мав він на це право? Хіба ж Станіслаус не був підмайстром, який може робити, що хоче? Опікун побачив Станіслауса, який сидів на кошику з Людмилиною парасолькою на колінах. Він причинив двері.

26 Станіслаус розмовляє з представником бога на землі і вчиться бути смиренним.

З своєї першої платні підмайстра Станіслаус купив нові штани, лимонно-жовті, з манжетами — останній крик моди. Нові штани були просто необхідні.

У неділю надвечір він подзвонив біля пасторових дверей. Куховарка відчинила йому й поточилася назад.

— Ви?

— Я прошу пана пастора приділити мені кілька хвилин для розмови.

— Бороць вас боже! На вас тут дивляться, як на дикого пса м'ясника Гойхельмана, — пошепки сказала куховарка.

Станіслаус був непохитний.

— Мені потрібна одна довідка.

— Приходьте через годину. Пан пастор спочиває після проповіді.

— Спасибі вам.— Станіслаус уклонився.

— Нехай вам допоможе господь! Я тут добуваю останні дні,— сказала куховарка.

— А свого моряка ви більш не бачили?

— Ні, не бачила.

— Хай не покине вас господь!

За годину Станіслаус прийшов знову. Відчинила йому пані пасторша. Цуцик Еліас привітав його радісним скавучанням. На обличчі в пасторші проступили суворість і подив.

— Ви в церковній справі?

— Навіть у дуже церковній.

— Це стосується вашого покійного хазяїна?

— Ні, це більше стосується мене самого.

Станіслаус сидів у передпокої з розп'яттями і чекав. Так, це тут серце його не раз радісно билось в грудях. Кілька книжок з тих, що стояли на полицях, побували у нього в руках. Від їхніх сторінок віяло ароматом дикої троянди.

Його запросили до пасторового кабінету. Пастор, поправляючи свій крохмальний комірець, ішов йому назустріч, чорний і поважний. Він зробив вигляд, що не помітив простягнутої для привітання Станіслаусової руки. І тільки ледь кивнув головою. Станіслаус відповів йому таким самим кивком голови.

У пасторовім кабінеті пахло старими книжками і святістю. Пастор сів у крісло, Станіслауса він не запросив сідати. Ісус теж сидів на горі, а ті, що до нього приходили, стояли навколо.

— Радий вас бачити, молодий друже!

— Я теж,— відповів Станіслаус.

На лобі в пастора з'явилася зморшка.

— Коли моє батьківське серце мене не обманює, то ви прийшли просити пробачення за свій негідний вчинок. Але це не від мене залежить, мій юний друже. Як батько зганьбленої дочки, я міг би все простити, але гріх... гріх...— Пастор підвівся, і обличчя в нього побагровіло.— Гріх може простити тільки господь бог, коли на те буде його воля.

Під дужим вітром пасторових слів свіжа Станіслаусова сміливість зів'яла. Спершу він не міг відповісти.

— Ну? — вимогливо спитав пастор.

— Я не зганьбив її.

— Тоді що ж у вас було?

— Вона цілувала мене, я цілував її.

— А далі?

— Більш нічого.

— А ви не намагалися... У відомому вам листі йшла мова про дитину, мій юний друже.

— Це тому... Ми розійшлися в думках, чи бувають діти від поцілунків, чи ні.

Пастор круто відвернувся. Плечі в нього здригалися. Чорні гудзики на його сюртуку підстрибували. Сміявся він чи плакав? Напевно, плакав над цим грішним світом. Нарешті він повернувся до Станіслауса, затуливши носовою хусточкою дуже почервоніле обличчя, і простяг руку.

— Ну, годі з цим, мій друже. Як батько, я прощаю вам. А що знайде за потрібне вчинити всевишній, це, на жаль, треба полишити на його розсуд.

Він ледь помітно нахилив голову. Це означало, що він відпускає Станіслауса. Станіслаус не рушив з місця.

— Щось іще?

Станіслаус підтяг свої нові штани.

— Я чув, ви заборонили Марлен зустрічатися зі мною.

Ось тепер він загнав пастора на слизьке. Той не знав, як викрутитись.

— Дружба... Дружба — це як метелик, особливо у молодих дівчат. Він завжди віддає перевагу яскравішим квітам.

Станіслаус не відступав. Перед пастором стояв маленький сатана.

— Я був квіткою. Ви зігнали з мене метелика.

Пастор щипав листок кімнатної липи.

— Коли господові завгодно керувати через мене почуттями дружби й кохання моєї дочки, то на це в нього є свої підстави. Що ми знаємо? Ми тільки знаряддя в його руках.

Станіслаус борсався у плетиві своїх думок. Він уже не володів ними. Пастор знав такі секунди мовчання у невіруючого перед його поразкою. Хвала небесним істинам. Вага їх велика. Пастор поклав на шальку і свою півкілограмову гирку:

— Смирення, смирення, мій юний друже! Хто може чинити опір божій волі, не завдавши шкоди власній душі? Так скінчилася Станіслаусова розмова з батьком його першої коханої. Отже, смирення!

Старший підмайстер сказав Станіслаусові:

— Як тобі відомо, я призначений сюди опікуном і відповідаю за всі прибутки і видатки. Я мушу скорочувати видатки, наскільки це можливо. Ти підмайстер і маєш право вимагати платню, яка належить підмайстрові. Сам розумієш: я і ти — це вогонь і вода.

— Виходить, я зайвий? — Станіслаус спитав це з найбільшим смиренням, на яке був здатний.

— У мій час учні раділи, коли кінчали науку і могли податись у мандри. Скрізь печуть хліб, але не однаково.

Смиренне мовчання. Невже Станіслаус мусить покинути місто, куди колись повернеться Марлен?

— Я міг би ще трохи попрацювати за учнівську платню.

Старший підмайстер висловився ясніше:

— У цьому домі я відповідаю не тільки за прибутки та видатки. Ти ще тільки доходиш зрілого віку і навіть не уявляєш собі відповідальності, яку несе наш брат. Хіба ж ти не провів ніч у Людмили і не робив їй принаймні непристойних пропозицій, не висловлював їй палких бажань?

— Ми з нею розмовляли тільки про покійника.

Старший підмайстер здмухнув борошно з волосся на руці.

— Ага, спочатку це покійники і нічне вартування, всілякі послуги заради любові до ближнього, а потім раптом народжується дитина, і відповідальність за це всім тягарем падає на мої плечі.

Знов дитина! Станіслаусові зненацька стало соромно, що він набивається на мізерну учнівську платню. Бог, певно, знає... Ну й гаразд. Коли владика небесний знає, то пехай же й бере на себе відповідальність.

Далі старший підмайстер показав, що є люди й гірші за нього.

— Коли хочеш, можеш іще скласти вірша про грахамський хліб. Ніхто тобі не забороняє. Я й слова не скажу, коли на це в тебе піде цілий тиждень. Я хочу, щоб вірш був довгий і втішав усіх діабетиків. Можна буде найняти маляра, і він напише його клесвою фарбою на вітрині.

Ні, Станіслаус не хоче оспівувати у віршах грахамський хліб. Він піднявся в свою комірчину і склав речі у картон-

ну коробку з-під ячмінної кави. Перш ніж піти, він написав довгого листа Марлен. Він розкрив перед нею своє розбите серце і нагадав про незабутні години, проведені разом, та її обіцянки. Невже Марлен хоче звести його зі світу або прогнати за кордон? «Три місяці чекатиму на відповідь, а коли її протягом цього часу не буде, то я більш ні за що не відповідаю», — написав Станіслаус.

У коридорі назустріч йому йшла Людмила. Ліву руку вона притисла до лоба.

— У тебе болить голова, Людмило?

— Ні, голова не болить. А що, пан опікун розмовляв з тобою?

— Так, розмовляв. Я смирився і довірив свою долю всевишньому.

Тепер Людмила притисла руку до скроні.

— Розумієш, я з ним заручилася. Ми будемо тут хазяйнувати і повернемо підприємству честь і солідність.

Так ось воно що! Ось чому Людмила не приймає з обличчя лівої руки: на пальці в неї виблискує обручка. Станіслаус і це смиренно взяв до відома.

— Ну от, ти станеш тут хазяйкою, і учні крутитимуть тобі пральну машину й чиститимуть черевики. Від мене ти б цього не дочекалася.

— Ти надто спізнився з своїми ревнощами, — сумно сказала Людмила. — Це добре, що ти йдеш звідси. Я б не могла поручитися за тебе. Двічі ти бачив мене у чому мати народила, а це не забувається. Ні, я й насправді не певна, чи не кохаю тебе дужче, ніж його.

Людмила пішла геть. Станіслаус чув тільки постукування на східцях каблучків її нових лакованих туфель.

27 Станіслаус вирушає в мандри, його втішують по родинці. Згодом він зустрічає закоханого святого.

— Чи нема роботи для мандрівного пекаря-підмайстра?

— А ти звідки?

— Звідти, де вчився.

— А давно скінчив навчання?

— Півроку тому.

— Ага. На ось три білих хлібці на дорогу. Привіт ремісника ремісникові!

— Спасибі ремісника ремісникові!

І — амінь!

Ніч — у польовому сараї. Пріла солома і їжак, що плямкає, — оце й усе товариство. Думати про Марлен можна й тут. От якби вона тільки проходила цією дорогою! На цей раз Станіслаус не чекав би, поки вона його перша поцілує.

«Смирення! Смирення!» Він чує пасторів голос і поринає у важкий сон.

Глянь лишень, уже й ротика зацвіли, і луки тисячами очей дивляться в небо. Станіслаус лежить на спині і стежить за хмарами. Куди вони мандрують, оті небесні овечки? До Марлен. Ти хотів сказати — до Людмили?

Місцевість стає дедалі пустиннішою. Струмки повисихали. Лише суху траву видно обабіч шляху. Листя на деревах зів'яле, запилене, і на обрії вже не синіє смужка лісів. Скрізь височать заводські димарі, схожі на дерева з обрубаним гіллям. Над ними клубочаться чорні хмари — витвір людини.

Станіслаус пробирався крізь тісноту заводських корпусів і жилих будинків. У повітрі — свист і брязкотіння, сигнальні дзвінки шахт, скрегіт екскаваторів, вищання підземних вагонеток.

Ось довжелезний дім із безліччю вікон. Кам'яні соти. П'ять під'їздів. Біля кожного — табличка з іменами й прізвищами. Городяни бояться, щоб їх не переплутали одного з одним.

Станіслаус читав: «Коллер, Завадський, Мерла, Попельман, Зауер, Веммер, Лейпе, Штайль...» Штайль? Еге ж, Штайль. Так, здається, звався той парубок, за якого вийшла заміж його сестра Ельзбет. Четвертий поверх. Станіслаус постукав у двері. Відчинила якась жінка.

— Дзвоник справний, чому ви не подзвонили?

Жінка була бліда, руки в неї за grubілі й худі. По викривленому мізинцю та тонкій іронічній посмішці Станіслаус упізнав свою сестру Ельзбет.

— Безробітний? — спитала вона.

— Я...

— Ми застраховані, коли ви в цій справі.

— Я ваш брат, — сказав Станіслаус.

Жінка підійшла ближче. Вона розглядала його, немов річ, яку збираються купити.

— Брат? Який брат? Боже ж мій!

— Станіслаус.

Жінка розкрила обійми, але відразу ж опустила руки.

- Станіслаус?
- Еге ж.
- Ану роззуйся!
- У мене, певно, брудні ноги.

Станіслаус покірно скинув черевик і шкарпетку. На губах у Ельзбет грала іронічна посмішка.

— Тепер так багато пройдисвітів. У сусідньому будинку три тижні годували одного чолові'ягу. Він видав себе за їхнього дядька. А був просто голодний безробітний і зовсім не родич.— Ельзбет почала розглядати Станіслаусову ногу.— Тут повинна бути родимка з трьома сріблястими волосинками. Біля кісточки. На цій нозі родимки нема. Але ж ти маєш ще одну ногу.

Станіслаусові довелося скинути й другого черевика.

На сходах почувлися важкі кроки.

— Це мій чоловік,— сказала Ельзбет. Вона розглядала ліву ногу Станіслауса.— Ось вона!

Сам Станіслаус нічого не знав про ту родимку. Сестра обняла його.

— Наш Стані!

Її чоловік добродушно усміхнувся.

— Ти що, роздягаєш тут чоловіків?

Штайлі влаштували велике свято. Приїхав брат дружини, посланець батьківщини. На вечерю зварили на кілограм більше картоплі і дітей ще раз причесали. Семирічний племінник називав вісімнадцятирічного Станіслауса дядьком. Двійко дівчаток-близнят, дві маленькі Ельзбет, підстрибували навколо нього.

— Дядечку Стані, покажи нам свою родимку з трьома сріблястими волосинками.

— Зараз дядечко вам покаже, ось тільки ноги помне. Він прийшов здалека. Чи живуть іще ластівки в козячому хлівці? Чи одружився вже Артур? А в учителя Клюглера є діти?

Запитання, наче мухи, вилися навколо мандрівного пекаря-підмайстра Станіслауса.

Три дні прожив він у Штайлів. Діти тягли його то сюди, то туди. Він неодмінно мусив піти з ними до шахтних ставок. Сумні ставки — без деревця, без трави. Темна вугільна вода маслянисто виблискувала. Діти кидали камінці в літливую воду. По темному дзеркалу розходились водяні кола, розбиваючись об кам'янисті краї залишеної відкритої розробки.

Надвечір'ями Станіслаус сидів із сестрою на кухні. Ельзбет шила або латала. Запитанням усе не було кінця.

— Чи є вже в тебе дівчина, яку ти кохаєш?

Станіслаус зніяковіло почував литку.

— Я не базіка, можеш мені довіритись. Я теж мала коханого, коли мені й думати про це було рано.

— Авжеж,— сказав Станіслаус, не знаючи, з чого почати.

— А вона гарна чи така, що на неї ніхто й дивитися не хоче?

— Вона немов біла лілея — ось вона яка!

— Я так і думала. А заробляє добре?

— Вона освічена і до того ж — побожна. Вона цілувала мене. Це я розповідаю тільки тобі.

— Якщо вона вчителька, виходить, заробляє непогано. Ти повинен її взяти. Як залишишся без роботи, то з нею не голодуватимеш.

— Ні, ні, це кохання, кохання і більш нічого. Я навіть написав для неї вірша, власне, багато віршів.

Сестра поклала шитво на коліна і взялась у боки.

— Але ж скло ти не ковтаєш?

Станіслауса наче прорвало. Він почав розповідати — і про гіпноз, і про своє невдале розпинання. Його сестра так гарно вміла дивуватись!

— Боже ти мій! — раз у раз вигукувала вона.

Станіслаус розповідав про Марлен. Як він її вперше побачив і чим усе те скінчилося. Він не забув згадати і про отого кривобокого семінариста.

— Можеш мені повірити: якщо я де-небудь зустріну його, то вже полатаю йому боки!

Чи схоже це на смирення, на покірність господу богу? А втім, про свою угоду з богом він не розповів сестрі.

Ельзбет не намагалася зганити бліду пасторову дочку і таким чином вигнати її з Станіслаусового серця. Вона співчувала братові.

— Я теж спочатку закохалася в парубка іншого сорту. Чи він кохав мене хоч трохи, я в цьому дуже сумніваюсь. Слава богу, що я зустрілася з Рейнгольдом!

Станіслаус мав докази, що Марлен була до нього не байдужа.

— Вона написала мені з своєї в'язниці!

Але енергійна Ельзбет вирішила трохи просвітити молодшого брата:

— Рейнгольд каже, що вся річ у класах,— сказала вона.

— Тобто як?

— Люди не завжди підходять одне до одного. Так було з моїм першим коханням, і майже так само вийшло і в тебе. Кожна людина — це який-небудь клас. Рейнгольд усе це краще пояснив би тобі.

Ні, Станіслаус не вважав, що в його невдалому коханні винні раси і класи. Пастор і отой пришелепуватий кривобокий семінарист стали між ним і Марлен. Але, за словами пастора, все розладнав бог, ця невидима людина, що живе на небі.

Станіслаус бачив, що Рейнгольд добра людина і добрий зять.

— Ельзбет була б рада й щаслива, якби ти у нас залишився. Місце знайшлося б. На мішку з ганчір'ям мені спиться не гірше, ніж у ліжку. Та що це дасть тобі?

Рейнгольд обійшов усіх пекарів у місті, напитуючи для Станіслауса роботи. Дарма. А коли так, то, на думку Рейнгольда, Станіслаусові треба ще трохи помандрувати, шукаючи собі місця. Рейнгольд ударив кулаком по стінці шафи:

— От якби я був мандрівним пекарем-підмайстром! Я б організував серед учнів і підмайстрів страйк! Залізний страйк! Хазяї навколінки благали б ставати до роботи. Мої вимоги? Підмайстрів на підприємства! Припинити визискування учнів!

Справді дивні речі почув Станіслаус від свого зятя! Рейнгольд підрахував, скільки хазяїн заробляє на кожному учневі. Досі Станіслаус тільки й чув, що учні задають хазяям самих лише турбот і збитків... Але що йому від усіх цих істин? Чи наближають вони його хоч на крок до Марлен?

Якось уранці Станіслаус побачив, що Ельзбет витрусила з сімейної каси все, що там було. Викотилося кілька дрібних монет. Слідом за ними з грудей Ельзбет вихопилося зітханя:

— Час уже бути п'ятниці, а воно ще тільки середа!

Станіслаус вирішив, що лишатись більш не можна. Треба рушати далі.

Дівчатка провели дядечка до рогу. Вони попросили у мами чисті носовички, щоб помахати йому на прощання. Мама втомленою рукою махала Станіслаусові з вікна. Він

іще раз побачив кривий мізинець, по якому впізнав свою сестру.

— Коли ти прийдеш знову, дядечку Стані, принеси пам із своїх мандрів кізочку, маленьку-маленьку кізочку. Во-на спатиме у нас у комірці.

— Ах ви ж, мої любі, кумедні дівчаточка! — Станіслаус по черзі узяв їх на руки і обережно поцілував. Він не був певний, що цим не зрадив Марлен.

Вугільне місто і весь вугільний район лишилися позаду. Небо знову стало високе й блакитне. А за небесною блакиттю сидів бог, і не можна сказати, що все, що він утинав з людьми, було дуже розумне.

Можливо, бог сидить на блакитному лужку і грається з людьми, як діти з сонечком. Зірвавши травинку, він підставляє її жучкові, і той дереться по ній угору. Коли жучок досягає верхечка, бог перевертає травинку верхнім кінцем вниз, і те, що досі було для сонечка верхом, стає тепер низом. Воно знов лізе нагору, щоб там розправити крильця і злетіти. Але бог знов перекидає травинку і робить так доти, доки жучок знесилюється і зупиняється напівдорозі. Тоді бог скидає його. Він бере іншого жучка і садить його в краплю роси. Станіслаусові хотілося б знати, на кого він сам більше схожий — на того жучка, що марно дереться вгору по травинці, чи на того, котрий знаходить лазівку в божому кулаці і виповзає на волю.

Часу в Станіслауса було більше ніж досить. Чому б не скласти вірша про бога і сонечко? На папері, в який Ельзбет загорнула йому на дорогу бутерброди, він написав недогризком олівця:

В печері я марно блукаю,
Не вирвуся звідти ніяк.
Я виходу марно шукаю.
Печера та — божий кулак.

І бруд на господній руці
Для мене, жучка, — то земля.
А морок в його кулаці —
То вічна похмурість моя.

Я вирватись мушу на палець ген-ген,
Ачей там побачу нарешті Марлен.

Станіслаус відчиняє двері багатьох булочних. Дзенькання двірного дзвіночка означало, що він переступив поріг. Одні дзвіночки дзвеніли «бім-бім», другі «бім-бом», треті видзвонювали цілий хорал: «гінг-гонг, гунг-ганг»;

а були й такі, що деренчали, немов будильник, або дзвонили мелодійно, наче коров'ячі балабончики. Усі ці дзвіночки викликали з пекарні чи з кухні продавців або продавщиць у білих фартухах: «Покупець у магазині!»

Станіслаус не запитував, чи є робота. Він був ще далеченько від міста, де мучилася у в'язниці Марлен.

— Привіт ремісника ремісникові!

— Що треба?

— Мандрівний пекар-підмайстер просить допомогти.

— Допомогти? Нічого нема. Працювати — будь ласка.

Станіслауса захопили зненацька. Він забув про Марлен і погодився. Хлопця повели в пекарню. Зустрів його маленький хазяїн з великою лисиною і ротом, повним золотих зубів.

— Ану мерщій за діло! Мити руки! Одягти фартух! Розважити тісто! — Хазяїн потюпав до дверей. На порозі він обернувся. Його золоті зуби блиснули. — Папери оформимо через три дні. Ще, чого доброго, чкурнеш сьогодні ввечері, а мені — зайва писанина. Знаємо таких клієнтів! Щодо платні — домовимося в суботу!

Коли Станіслаус заходився розважувати тісто, з комори, де стояло борошно, вийшов підмайстер. З-під білого ковпака вибивалися чорні кучері. Обличчя смагляве, без тієї блідості, яка властива пекарям. Борідка клинцем. Очі блискучі. Зміривши поглядом Станіслауса, він примружив одне око і кивнув головою.

— Яким вітром занесло тебе сюди, гарненький хлопчику?

Станіслаус відповів коротко.

Минали дні. Станіслаус знов оселився в комірчині під дахом.

— Перш за все, — сказав хазяїн, і його золоті зуби блиснули, — перш за все треба перевірити, чи не привіти з собою вошей. Знаємо таких клієнтів!

Ішов дощ. Крізь щілини в черепичному даху сумовито капало. Зашипіла й погасла свічка. Два вечори Станіслаус грів чуба, замазуючи шпарини в даху рештками тіста. Комірчина стала трохи затишніша. Станіслаус добре доклав до цього рук.

— Тепер уже дзуськи, не проб'єшся сюди, — казав він дощеві, що не переставав стукотіти по даху.

— Гу-у, гу-у! — відповідали йому пориви вітру. Дощ затарабанив дужче. Станіслаус уможувався в комірчині, наче пташка у гнізді.

Не завжди можна було розмовляти з дощем. Траплялися дні, коли він не йшов. Тоді Станіслаус майстрував у дворі полицьку для своїх трьох книжок. Полицька вийшла надто широка, і три книжки мали на ній сиротливий вигляд.

Коли і з цим було покінчено, Станіслаус написав Людмилі листа:

«Я, Станіслаус Бюднер, далеко від твого міста думаю про тебе. Не дуже багато, так, час од часу, бо ти була мені другом. У душі я не гніваюся на тебе, хоч тепер ти стала хазяйкою пекарні. Шляхи людські невідомі.

Якщо на моє ім'я надійде лист, то ти принаймні знатимеш, де я тепер живу, і зможеш сказати про це листоноші...»

Він чекав, вимірюючи час десятимарковими кредитками: його заробіток становив десять марок на тиждень.

Чорнявий підмайстер був добра людина. Він подарував Станіслаусові пантофлі.

— Пробач, але мені неприємно, коли ти тупотиш тут у своїх важких черевиках.

Він власноручно примінив Станіслаусові подаровані пантофлі. Вони були якраз по носі.

— Я знав, що вони прийдуться на тебе. Я знав! — Чорнявий підмайстер любовно погладив голі Станіслаусові литки.

На четвертому тижні хазяїн повідомив, що платитиме Станіслаусові тільки сім з половиною марок на тиждень.

— По-перше, ти новак, по-друге — харчування, по-третє — квартира, по-четверте — білизна. Тепер усе дорого. — І золоті зуби блиснули в посмішці.

Станіслаус згадав свого зятя. Рейнгольд неодмінно застрайкував би. А Станіслаусові хотілося ще трохи тут побути, дїждатися листа і тоді вже помандрувати назустріч Марлен. А може, назустріч комусь іншому?

Він вирішив потерпіти. Чорнявий підмайстер був з ним ласкавий, як брат. Вони разом їли в самій пекарні. Служниця приносила їм сніданок, обід і вечерю. Вони збирали вишкребки з діжі. Станіслаус дивився на худих курей, що блукали по темному подвір'ї, і час од часу кидав їм у відчинене вікно крихти тіста. Гвідо був чарівник-добродій-

ник. Хвостик ковбаси перекочовував з його тарілки на Станіслаусову. Очі у Гвідо поблискували. Гарячою рукою він гладив Станіслауса.

— Їж, їж, у тебе такі худі стегна!

Гвідо з Станіслаусом блукали вулицями і розмовляли про бога. Розмову про царя небесного почав Станіслаус.

— Ти вирішив тут надовго лишитися? — спитав Гвідо.

— На все божа воля.

Гвідо лукаво і вичікувально усміхнувся.

— Бог, певно, хоче, щоб ти лишився.

— Треба перед ним смиритись, і все буде так, як він хоче.

В усмішці Гвідо майнула хитрість.

— Ти, певно, маєш рацію. Він краще за всіх знає, чого від нас хоче.— Очі у Гвідо заблищали.— Він хоче, щоб люди любили одне одного, авжеж! За любов треба витерпіти тюремні муки.

Станіслаус прискорив ходу. Товаришева ніжність була йому неприємна. Він відштовхнув від себе руку Гвідо.

— Мені здається, що не можна любити всіх людей,— сказав він.— От я, наприклад, ні за що в світі не міг би полюбити одного семінариста, котрий ходить з тростиною.

Станіслаус сидів у своїй комірчині й писав листа. Звичайно, до Марлен. Адже не подумав ти, читачу, що він писав Софі, яку колись загіпнотизував? На підлозі валялися клаптики поштового паперу. Було чути, як шашіль точить дерево. Теплий вітерець задував у мансардне віконце. Станіслаусове перо скрипіло; часто зітхаючи, він виводив літери і складав речення. В одному місці листа він порівнював себе з кривобоким семінаристом, новим коханим Марлен. Посвистуючи крізь зуби, він підвів голову і вступився в один із сволоків. А чи можна сказати, що Станіслаус такий самий вчений у всіх відношеннях як ота мавпа з тростиною? Він узяв у Марлен і прочитав кілька книжок, але скільки на світі є інших книжок, що їх треба прочитати? Численні магазини переповнені ними. За теперішніх обставин він, маючи в кишені тридцять заощаджених марок, може купити кілограмів двадцять книжок і проштудіювати їх.

Гвідо, як і раніше, виявляв до Станіслауса ніжну увагу. Він кушив йому барвисту сорочку і прибїг її наміряти. То був ураган любові до ближнього. Він сам скинув із

Станіслауса його пропітїлу пекарську сорочку. Він водив руками по його шії, по стегнах і, весь тремтячи, бурмотів:

— Вона якраз на тебе, якраз на тебе!

Він надів на Станіслауса нову сорочку, заправив її в штани, і очі в нього заблищали від захвату.

— Я хочу тебе поцілувати!

Він поцілував Станіслауса в щоку. Станіслаусові здалося, наче його вкусили. Гвідо впав навколїшки, молитовно склав руки й підвів очі до облупленої стелі:

— Отче небесний, ах отче небесний, борони мене від шаленства кохання! Випробовуй мене, але не дай спїткнутися і власти!

Станіслаус дивився, як мордується Гвідо, улюбленець господа бога. Гвідо схопився на рівні ноги, зірвав з голови пекарський ковпак, затрусився і вигукнув:

— Він не чує мене! Я не відчуваю його! — Потім зірвав з себе куртку. Його волохаті груди, наче ковальський мїх, піднімались і опускались; він кинувся до дверей, розпростер руки і, закотивши очі, простогнав: — Я кохаю! — Тоді вибіг надвір і підставив груди під струмїнь холодної води з-під крапа.

Станіслаус у задумі почав місити кисле тісто. Йому хотїлося скинути з себе подаровану сорочку, що, здавалося, обїкала його тіло.

28 Станіслаус востаннє пише блїдій святїй. Він вчить, що таке кохання, але життя глузує з його книжної премудростї.

Власник книгарні розглядав нерїшучого покунця.

— На скїльки?

— На двадцять п'ять марок книжок.

— Що ви маєте на увазі? Яких вам книжок?

— Наукових.

— З природознавства?

— На двадцять п'ять марок усїх разом.

— Ви маєте підготовку в якїйсь певній галузі?

— П'ять марок я залишив собі на поштові витрати і так взагалї. А то я мїг би купити книжок на всї тридцять марок.

Книгар поправив на носі пенсне.

— Може, ви хочете ознайомитися з основами деяких наук?

— Я вже читав книжки про ангелів, про могутність нечистої сили і блукав по чертогах небесних.

— Так, так! Ну, а земля? Може, тепер ви поцікавитесь тим, що діється на землі?

— Саме це мені й потрібно! — сказав Станіслаус. — Чи нема у вас книжки про гіпноз для вже обізнаних із цим питанням?

Книгар стримав усмішку. Він нахилився і дістав з-під прилавка книжку.

— Ось можу вам запропонувати чудову книжку. Це вступ до мистецтва кохання, праця для самоосвіти. Я віддам вам її за дванадцять з половиною марок. Вона трохи забруднилася. Стояла на вітрині.

— Я хочу заповнити свою книжкову полицю. Мені треба, щоб вона була, як у вченого.

— Розумію. На решту грошей візьміть дешевших книжок. Чи не бажаєте романи про сучасне кохання?

Кохання?.. У цій галузі Станіслаус іще не мав достатніх знань. Книгар уже відверто посміювався.

— Ось вам «Мистецтво щасливого кохання». Книжку написав американський фахівець, професор. Це найкраще з цього питання, що ми маємо сьогодні на книжковому ринку.

— Будь ласка, — сказав Станіслаус і легенько вклонився книжці. З палітурки до нього всміхалася яскраво розфарбована закохана пара.

З пачкою книжок, загорнутих у папір, Станіслаус пройшов через кухню. Хазяїн колупав у золотих зубах загореним сірником.

— Що це ти там несеш?

— Кілька наукових книжок.

— А чи нема там книжки про дешеві рецепти та пироги без масла? Або про те, чим можна замінити яєчний жовток?

— Ні, тут ідеться про вищу науку для студентів.

Хазяїн кинув зубочистку. Він оглянув пакунок з книжками і поплескав по ньому рукою.

— Так от що я тобі скажу. Віднині я більше враховуватиму з тебе за світло. Адже ти палитимеш його тепер чорт знає скільки.

Гвідо останнім часом був спокійний і зосереджений. Здавалося, сам господь бог заповнив усю його душу.

Служниця принесла обом підмайстрам вечерю. Червонощока весела дівчина пускала бісики і не пропускала нагоди побалакати з хлопцями.

— Ось принесла вам смаженого оселедця і всілякі делікатеси, гей, ви, запліснявілі заячі душі!

Гвідо щось пробурмотів і зневажливо сплюнув у бік залізної грубки. Станіслаус мовчав. Дівчина легенько штовхнула його стегном.

— А ти що, замок начепив на свій пекарський рот? Напиши коли-небудь і мені листа, не тільки своїй Марлен. Вже б я тобі відповіла.

Станіслаус скипів:

— Ти рилася в моїй коробці?

— Дуже мені потрібно! — Дівчина похитувала стегнами, пританцьовувала й вихилялася перед ним.— Залишає свого листа на ліжку і хоче, щоб я не подумала, ніби це для мене! Ти пишеш їй вірші. Те дівчисько, певно, ще ходить до школи?

Станіслаус махнув хлібним пожем.

— Я заколю тебе отут на місці!

— Руки короткі, борошняний карлику! — Дівчина вигла з кухні.

Гвідо дорікнув Станіслаусові:

— Це неугодно богіві.

— Ну, проти жарту він, певно, нічого не має. Я б її тільки трошечки полоскотав.

Гвідо знову сплюнув.

— Від неї смердить!

— Смердить?

— Від усіх жінок смердить.

— Неправда. Я знав одну, то від неї пахло дикою трояндою, завжди пахло дикою трояндою. І все, чого вона торкалась, навіть її книжки, пахло трояндою,— сказав Станіслаус.

— Авжеж, здаля вони начебто приємно пахнуть, а підійди до них ближче — бррр! — Гвідо здригнувся.

Станіслаус не відповів. Він бачив Людмилу голу й чистісіньку, як цойно облуплений каштанчик... Хіба ж він був від неї не зовсім близько? А втім, тепер він про все дізнається! Адже в нього є вчені книжки про кохання, а це найкраща можливість проникнути в усі його таємниці.

Скільки ж часу треба смиритися перед богом і його волею, щоб одержати те, чого бажаєш? На це запитання Ста-

ніслаус не міг собі відповісти. Скільки центнерів борошна треба смиренно перепекти? Він спитав про це Гвідо. Той наморщив лоба і посмикав себе за борідку.

— Слід завжди бути сповненим смирення перед богом, усе одно — досягнеш своєї мети чи ні. А коли не досягнеш, то, виходить, твоя мета була тільки твоєю, а не його метою.

— О боже!

— Це важко! Це дуже важко! Більшість не витримує.

— А ти?

— Я чекаю. До речі, вона знов чіплялась, доторкалася до тебе?

— Хто?

— Смердюча Альма.

— Іноді вона, зустрівши мене, прищулює одне око.

— Я їй виколу те око! Хай не задивляється на тебе.

— За божим велінням виколеш?

Отже, то був останній Станіслаусів лист до Марлен. Він був товстий, і жоден листиноша не взяв би його, якби Станіслаус не наклеїв удвічі більше марок. Лист був вимогливий, наполегливий — велике випробування для бога. Щодня на голову Станіслауса могла впасти тяжка кара. Він не підходив близько до паса тістомісилки. До зіпсованого вимикача у вугільному підвалі він торкався, лише обгорнувши руку своїм білим ковпаком. Богу не так легко буде його покарати! Побачимо, що намислив всевишній!

«Тепер і я студент. Але не бійся, я не носитиму вченість за плечима, мов речовий мішок, і не стану горбатим!» От скільки зарозумілості було в тому листі до Марлен. Але там були й вірші, присвячені цій білій лілеї. Ніжні і смутні вірші. Хто має очі, щоб читати, нехай читає! Крім того, в листі Станіслаус згадував про велику розмову, що відбулася між ним і батьком Марлен: «Я просив твоєї руки. Він не дав її мені, але я сам її візьму, як тільки діїду до тебе. Все залежить тільки від тебе, так і знай!» Лист свідчив про те, що Станіслаус не без користі для себе вивчав давні рахунки свого хазяїна і нагадування боржникам...

«Якщо протягом тижня...» Станіслаус викреслив «тижня» і написав «двох тижнів». «Якщо протягом двох тижнів я не одержу належної відповіді від вас...» Станіслаус закреслив «вас» і написав «тебе». «Якщо протягом двох тижнів я все ще не одержу від тебе відповіді, я буду змуше-

ний, на жаль, вдатися до заходів, небажаних в інтересах ділових стосунків. Найшанобливіші поцілунки і тисячі вітань.

Твій найвідданіший *Станіслаус Бюднер*,
студент вищих наук».

Тепер усе було сказано і початок покладено. Станіслаус енергійно взявся до науки. Він хотів зустріти відповідь Марлен не без певного посагу у вигляді вченості.

Своє навчання Станіслаус почав з книжки, назва якої його найбільше приваблювала: «На заплутаних стежках кохання». То був роман. На суперобкладинці було зображено дві чоловічих голови. Над ними серед хмар і зірок витала дівоча голівка. Один із чоловіків курив люльку, другий був у пенсне. Прочитавши кільканадцять сторінок, Станіслаус здивувався: оце-то стосунки! Альфонс—той, що курив люльку,— був справжній барон і мав скакових коней. Джон, хрещене ім'я якого було Йоганн, служив комерційним директором у квітковому магазині. Тільда, по записах Матільда, була в тому самому магазині продавщицею. Такої вродливої дівчини ще не було під сонцем. Так запевняв Тільду барон Альфонс.

А що ж говорилося в тій книжці про смирення перед богом? Баронові Альфонсу пачхати було на бога. Хоч він знав, що продавщиця квітів Тільда заручена з директором, він усе ж таки спокушав її знадливими пропозиціями: «Ви тут продаєте троянди, фіалки і всякий там бур'ян, колете свої гарненькі ручки й передчасно старієте. З вашою вродою ви могли б вимагати, щоб вам дарували квіти».

Баронові слова здавалися Тільді солодшими за мед. Мовчазний Джон у своїм пенсне подобався їй дедалі менше. Вона відчула симпатію до барона.

З прочитаного Станіслаус зробив для себе висновок, як слід поводитись і що робити, і вже першої суботи купив собі люльку. Він узяв не першу-ліпшу, а вибрав з довгим мундштуком, щоб можна було тримати її між двома пальцями. У пекарні він для проби закурив її. Недбало й гордовито хлопець випускав з рота маленькі хмарки блакитного диму і поглядав на зображення барона Альфонса.

Битву було майже виграно. Лишилося тільки відпустити собі борідку. Він без кінця дивився в кишенькове дзеркальце, як тоді, коли виробляв у собі «центральный погляд». Заріст на верхній губі не дуже втішав. Великим і

вказівним пальцями він посмикував окремі волосинки. Вони були обурливо світлі й м'які...

Гвідо ввійшов у пекарню. Він наморщив носа.

— Ти почав курити?

Станіслаус саме випустив цілу хмару диму і благородно покашлював.

— Навіщо ти псуєш свій юний рот оцим огидним курином! Твій подих повинен бути чистий!

Станіслаус і далі, як рекомендувалось у романі, посмоктавав люльку і випускав дим. Гвідо не відступався.

— Бог ненавидить будь-які хмари між собою і своїми синами.

Станіслаус не міг перевірити, чи правду казав Гвідо. Він відчув потребу як слід відплюватись і вибіг надвір. Там його вирвало. Може, так і має бути, а може, він купив надто поганого тютюну. А може, це бог знайшов спосіб покарати його за чванливість? Йому довелось лягти. Комірчина закрутилась навколо його ліжка. Усе хиталося. Це зробив бог. Люльку Станіслаус поклав у картонку з білизною, бо від самого її вигляду його нудило.

Станіслаус чекав. Гвідо тим часом зробив ще одне добре діло. Хазяїн сказав:

— Гвідо протуркав мені вуха. Він просить, щоб ти поставив своє ліжко в його кімнати. Вошей у тебе немає, га?

— Ні однісінької.

— Річ у тому, розумієш, що в кімнаті Гвідо електричне освітлення. Мені доведеться враховувати з тебе щотижня по півмарки, але зате ти з дня на день ставатимеш дедалі вченішим.— Золоті хазяїнові зуби блиснули.

Вивчення наук і справді певною мірою вплинуло на подальший життєвий шлях Станіслауса. Він дійшов висновку, що досить йому вже сидіти в цього скупердяги хазяїна й чекати, поки листоноші спаде на думку принести йому звістку від Марлен. Треба самому вирушати в похід назустріч битвам за кохання і пережити належні пригоди. Це ясно випливало з усіх книжок, які він устиг проштудіювати. Всі вони були про сучасне кохання, і налічувалось їх принаймні штук п'ять...

Станіслаус переніс своє ліжко в кімнату Гвідо. Весь вечір його товариш неспокійно крутився в постелі. Він зітхав, брав у руки Станіслаусові книжки і перечитував назви. Сповненим докору голосом він сказав:

— Ти стоїш на несправедному шляху.

Станіслаус заплющив очі, замислився і нічого не відповів. Він зрозумів, що кохання не можна вичікувати, як чекає на вітрець придорожнє дерево. Кохання треба йти назустріч.

А Гвідо ніяк не міг заспокоїтись.

— Я не дочув, чи ти й справді пишеш листи якійсь дівчині?

— Пишу.

— І ти не знаєш, що листуватися з жінками — сваволя? Що ти відповіси за це богові?

Станіслаус відчував під собою твердий ґрунт. Книжка, що лежала у нього на ковдрі, додавала йому снаги.

— З господом богом важко домовитись.

Очі в Гвідо зробилися дуже, дуже смутні. Заблукалий нічний метелик кружляв навколо електричної лампочки. Гвідо кинув на нього свій білий ковпак і сказав:

— Я впустив до себе в кімнату грішника. Не знаю, чи простить мені бог.

Станіслаус твердо і мужньо відповів:

— Бориса з богом, коли хочеш відстояти своє право.

Гвідо схопився з ліжка.

— Ні, цього я не перенесу. Твої слова крають мені серце.

Він зірвав з себе сорочку, впав навколiшки й почав ревно молитися:

— Отче наш, суцїй на небесах, ти посилаєш мені випробування. Не дай мені впасти у гріх, бо я відчуваю, що любов до ближнього змагає мене...

Станіслаус зрозумів не все з того, що белькотів Гвідо. Але навіщо він роздягся догола? Невже бог неспроможний розпізнати грішника, коли на ньому звичайна бумазейна сорочка? Гвідо підвів очі до стелі. Й непомітно позирав скося на Станіслауса. Він був великий майстер роздвоеного погляду, цей Гвідо! Ось він схопився на рівні ноги і кинувся до свого товариша. Зірвав з нього ковдру.

— Молися, молися разом зі мною, мені самому не впасти. Спокуса велика, а людина слабка.

Станіслаус не встиг відкласти книжку, що була у нього в руках, як Гвідо стяг з нього сорочку. Опелешений студент любовних наук і справді схопився з ліжка і впав навколiшки.

— Молись! — наказав Гвідо. — Молись йому, бо це ти призвів мене до грішного кохання. — Не встаючи з колiн,

він впритул присунувся до Станіслава. — Ні, ні, ні! Молися палкіше, щоб наблизитись до нього. Наші голоси доходять до нього ще кожен окремо.

Станіслав відчув огиду. Волохаті груди Гвідо торкнулись його слипи. Який противний цей несамовитий слуга божий!

— Ми мусимо з'єднатися! Мусимо! Мусимо!

Чи Гвідо з'їхав з глузду? Станіслав схопився, відштовхнувшись від себе виродека, що аж стогнав, і кинувся до дверей. Вони були замкнені. Ключ був у Гвідо. Що він забрав собі в голову, оцей святенник! Станіслав метнувся до вікна, але Гвідо випередив його. То ось вопа, кара, яку господь придумав для Станіслава! О ні, він вступить у боротьбу з обома разом — з богом і з Гвідо. Станіслав знов кинувся до дверей і босою ногою вдарив у фільонку. Тр-рах, полетіли тріски — і Станіслав вискочив з кімнати.

Ось тобі всі твої вчепі книжки про кохання! Там і слова нема про те паскудство, з яким Гвідо поліз до Станіслава. О, цей Гвідо! Другого дня він не встав з ліжка і сказав хазяїнові, що захворів. Станіслав купив речовий мішок для білизни і чемоданчик для книжок.

— Ти не попередив мене задалегідь, ні сіло ні впало зібрався в дорогу. Щоб відшкодувати збитки, я мушу вихарувати з тебе за останній тиждень, — сказав хазяїн.

— Вираховуйте!

О цей блискучий золотий рот!

— Гвідо щось хотів від тебе?

— Гвідо тварюка!

— Даремно я не попередив тебе. Він сидів у в'язниці. Ти що, віддухопелив його? Ну, тому він і захворів.

— Він свиня. — Станіслав витер очі ріжком куртки.

— Відолашна свиня, це правда, зате постійна й дешева.

Станіслав складав речі з гарячковою поспішністю. Сорочку й пантофлі, подаровані йому Гвідо, залишив на своєму ліжку. Гвідо вдавав, що спить. Він повернувся обличчям до стіни.

Внизу хазяїн зупинив Станіслава.

— З харчами на дорогу нічого не вийде. Тобі байдуже, що буде зі мною.

Станіслав попрощався, не подавши людині з золотою усмішкою руки. Він уявив собі, як би на його місці повівся барон Альфонс: легенький уклін, люб'язна усмішка і побажання успіхів.

— Гей, друже! — Хазяїн схопив Станіслауса за рукав. — Коли я не помиляюсь, ти так розлютився, що розтропив мені двері. Давай три марки на ремонт, або я зараз же гукну поліцію!

Станіслаус не заперечував. З грошей, що лишилися на дорогу, він віддав три марки.

*29 Станіслаус зустрічає метелика в людській подобі й
ногами розтоптує дух смирення.*

Щастя — воно ніби іволга. Людина прислухається до чарівного співу і хоче побачити самого співця. Вона блукає навшпиньки, затамувавши подих, пильно вдивляється, але її очі не бачать серед віття милої пташки.

А то буває, йде людина дорогою, і нема в неї ніяких бажань, ніщо її не цікавить, аж дивиться — на нижній гілці дерева сидить іволга й чистить пір'ячко. Невже це вона і є — та сама, що так чарівно співала? А вона сидить собі й чепуриться, як найзвичайнісінький птах.

Станіслаус ішов не поспішаючи. Відповіді від Марлен він так і не діждався. В останньому листі до неї, в цьому гішцеві його туги, він послав їй свої останні привіти. Посправжньому він уже не чекав відповіді і не страждав. Він відчував навіть якусь гордість. Хіба ж кому-небудь, хоч би й тому баронові Альфонсу, доводилося не спати ночами через кохання, а вдень не знати спокою від уколів туги?

Юний мандрівник дістав з кишеньки рюкзака люльку й закурив. З курінням справа сяк-так налагодилася. Люльку не треба натоптувати до самого верху. Хмарки тютюнового диму підіймалися з придорожньої канави. Вони заплутувались у травах і розсіювались крізь їхні волоті. Повівав легенький вітерець.

Духота пекарні лишилася позаду. Жайворонки злітали в небо і співали. Листя на деревах тихо шелестіло. Велична музика землі знайшла відгук у душі мандрівника.

Ти знову в мені, лісовий древній шум,
Вслухаюся мовчки, без шалу, без дум.

Станіслаус писав римовані рядки на звороті книжечки «Мистецтво щасливого кохання».

Нагорі, у своїх небесних чертогах, бог походить нечутно, ніби навшпиньки. Наш мандрівник втратив до нього усяку пошану. Всевишній почав здаватися Станіслаусові

трохи кумедним. Особливо коли згадував святенницю булочницю з її лихим язиком, чи батька Марлен, пастора, який усі свої родинні турботи переклав на плечі бога, або отого пекаря, що використовував господа як рекламу для своєї торгівлі. Станіслаус мимоволі згадав і Гвідо, що одягав свою хтивість у божественні ризи. Що ж це за бог, який дозволяє отак поводитись із собою? Що це за бог, який на облуду дивиться крізь пальці, а двох справді закоханих розкидає в різні боки?

Сонце підбивалося все вище й вище. Тіні погустішали. Станіслаус крокував далі. Йому хотілося хоч кілька днів прожити безтурботно, як у дитинстві, серед дерев і квітів, серед коників і метеликів, між свіжою бадьорістю і глибоким сном.

Ще здала Станіслаус помітив у придорожній канаві щось квітчасте. Коли підійшов ближче, то виявилось, що то дівоче плаття і голуба косинка. Під косинкою ховалось жваве дівоче обличчя. Пустотливі каштанові кучері вибивалися на лоб. Дівчина лякала руками по босих ногах, зганяючи уїдливих мух. На її веснянкуватому обличчі не відбилися ні страх, ні здивування.

Станіслаус пересунув альфонсівську люльку у правий куток рота і спробував усміхнутися. Неподалік паслися кози, чути було, як вони тоненько мекають. Мандрівник придумував безліч варіантів, як заговорити з дівчиною. Але що ближче він підходив, то дужче ніяковів. Станіслаус прикусив мундштук люльки так, щоб вона затуляла йому праве око. Він проминув дівчину, так нічого й не сказавши.

Пастушка підвелася.

— Котра година?

Станіслаус здригнувся, як полохливе зайчєня. Він уже хотів був признатися, що в нього немає годинника, та вчасно схаменувся, згадавши манери барона Альфонса. Він дістав свій конфірмаційний ланцюжок, прикрив рукою відполіровану гайку, уважно подивився в її отвір з нарізкою і сказав:

— Початок на сьому!

Дівчина засміялася. Ластовиння на її носі затанцювало.

— А може, й шоста. Ідеш, не думаючи про час, і навіть годинника не заводиш.

Дівчина не переставала сміятися.

— Ідеш, не думаючи про час, і бавишся гачкою!

Спійманий на гарячому, Станіслаус поважно сказав, перевершивши навіть самого барона Альфонса, — взірець, що його він наслідував:

— Ви лежите тут, барвіста, як саме літо, і смієтесь, як сонце власною персоною!

Від захвату дівчина задрігала ногами.

— Ой держіть мене!

Станіслаус притупив ногою.

— Я затулю вам рот ніжним поцілунком!

Він почервонів, сказавши це. Ось тепер виявилось, чого варта наука. Він промовив завчену напам'ять фразу з однієї книжки. Наука таки чогось варта: дівчина перевернулася, схопилась і кинула тікати, крикнувши:

— Хто мене дожене, той матиме добру нагороду!

Перше дослідження в галузі кохання, так вдало розпочате Станіслаусом, обіцяло стати дуже цікавим. Чемоданчик полетів у траву. Рюкзак гешнув неподалік від нього. Підвівши руки, наче збираючись ловити метеликів, Станіслаус побіг. Дівчина мчала чимдуж. Її переслідувач мчав також чимдуж. Босі ноги стрибали через порослі травною купини, через канави. Важкі підмайстрові черевики гупали по лузі й топтали квіти.

Важко дихаючи на всі свої пекарські легені, Станіслаус згадав про барона Альфонса. Ніколи й нізащо в світі тій досвідченій людині не спало б на думку бігати до сьомого поту заради одного поцілунку. До того ж Станіслаус згадав правило з «Мистецтва щасливого кохання»: «Існує багато методів...» Так і називався той розділ. «Вони обумовлюються бажанням і нахилами, темпераментом і становцем. Коли кохання добре підготовлене, не треба квапитись. Воно приходить, як ясна погода. Зійде сонце кохання, і в його сяйві розквітне щастя закоханих». Чому б Станіслаусові не перевірити цієї вказівки? Він перестав переслідувати дівчину, тугіше затяг ремінці на черевиках, з байдужим виглядом подивився на хмари, що пливли по небу, і попрямував до своїх речей. І ти диви! Кохання, нечутно ступаючи, підкрадалось до нього. Слава науці!

Хтось легенько поплескав його по спині.

— Ну як? Нагороду ще нікому не віддано!

Пастушка поправила плаття, підійшла до найближчого куща і сіла на траві. Станіслаус рушив за нею і поцілував її. Якусь хвилину вони сиділи мовчки, не дивлячись одне на одного. Ніжний поцілунок мандрівника, здавалось, не дуже збентежив дівчину. Станіслаус зітхнув. Барон Аль-

фонс і всі добрі духи кохання покинули його... Він згадав Марлен. Пастушка рвала травинку.

— Чекаєш, певно, своєї нагороди, га?

Станіслаус кивнув головою.

— Щось ти не дуже поспіпав за нею,— сказала дівчина.

Він кинувся цілувати її, як собачка накидається на хвостик ковбаси, що його у неї відбирають. Дівчині стало шкода юнака, і вона припала до нього довгим, щедрим поцілунок. Це був, безперечно, чудо-поцілунок, і Станіслаус благоговійно віддався йому. Поцілунок, наче велика стигла полуниця! І знову вони сиділи якийсь час мовчки. Дівчина щось собі мугикала. У Станіслауса все попливло перед очима. Вона взяла його руку і поклала собі на пригріте сонцем стегно. Вона зрозуміла, хто перед нею.

— Отут рука твоя може лежати, а більш я нічого не дозволю.

Станіслаус скорився. Його рука була несмілива й ніжна, наче голубка, що починає нову руладу. Він знов поцілував дівчину. Їй сподобалась його слухняність.

— А що, коли ти пересунеш руку з того місця, де вона лежить?

— То що тоді? — спитав він.

— А ти спробуй!

— Ти ще, чого доброго, мене вкусиш!

— Я не хочу, щоб ти був про мене поганої думки.

Він спробував, і за це вона прихилила до нього краєчок неба.

Все тремтіло в Станіслаусі, коли він пізно ввечері йшов брукованими вулицями міста. Гей, люди, дивіться, ось іде Станіслаус! Ось іде могутній звитяжець у країні кохання! Один його погляд — і дівчата тремтять, немов квіти під літнім вітром.

Він не помітив сірих стін нічліжного дому «Батьківщина».

— Я ще ніколи не зустрічав такого божевільного парубка,— сказав хазяїн нічліжки. Станіслаус переспав ніч на лаві у палісадничку перед домом.— Певно, в тебе чимало вошей? Та платити все одно доведеться.

Станіслаус обтрусив з себе оксамит роси, вмився і віддав свій ранковий суп бородатому волоцюзі.

Щастя, наче невидима пташка іволга, летіло поперед нього. Уже в третій пекарні для нього знайшлася робота.

— Старший підмайстер захворів.

Станіслаус побажав старшому підмайстрові легкої й тривалої хвороби.

До села, де жила його дівчина, було чотири години ходи. Чотири години туди й чотири назад — це вже вісім годин; і дві години на кохання — всього десять. Однієї ночі на десять годин, витрачених на дорогу й кохання, не вистачило б. Та Станіслаус і не міг би стояти біля печі після безсонної ночі, до того ж зморений ходьбою.

Отже, тільки неділя могла стати його святом кохання.

Він написав листа: «Мії Клаус у село Вільгельмсталъ». Його слова летіли, немов бурхливий весняний вітер: «Ти була квіткою в траві, я був метеликом. Щасливим метеликом, для якого сонце ніколи не заходить». На звороті аркуша він написав вірша:

В полі віє вітерець,
Я йду полем навпростець.
Здибав квіточку гарненьку,
Ох моє серденько!

Посміхнулася лукаво,
Спокою — як не бувало.
Цілувала ж молоденька —
Ох моє серденько!

Взяла рученьку мою, —
Чи це в'явки, чи я сню?
Матірко рідненька!
Ох моє серденько!

Це пише на радість тобі твій коханий

Станіслаус Бюднер.

Новий Станіслаусів хазяїн до найдобродушніших людей не належав. Рот у нього був такий, наче він усе життя грав на кларнеті. Дрібками солі падали його слова на м'яку, як віск, душу закоханого Станіслауса.

— Хотів би я знати, про що все думає цей зайда. Завтра я, певно, знайду в хлібині його пантофлі.

Станіслаус обливався потом, витягав з печі білі хлібці, бризкав їх водою і кидав у поставлений поруч плетений кошик. Його руки так і миготіли у повітрі. Він змагався з піччю на швидкість, проте багато днів піч виходила з цього змагання переможницею. Вона випльовувала брунатні, надто брунатні хлібці. Навіть пасторові з того міста, де дівчата пахнуть, мов дикі троянди, вони здалися б перепеченими. Тільки в суботу Станіслаус переміг піч у змаганні на швидкість.

У неділю опівдні він почав лаштуватися в дорогу. Хазяїн занепокоєно стежив за ним.

— Ти часом не думаєш, що старший підмайстер уже видужав?

Він виплатив Станіслаусові кругленьку суму — цілих п'ятнадцять марок за тиждень роботи. Іволга, пташка щастя, як і раніше, співала на шляхах Станіслауса.

— Певно, десь неподалік у тебе завелася любка? — У хазяїнових словах була отрута.

— У мене тут є кохана, моя наречена. — Станіслаус гордо випустив з рота хмарку тютюнового диму.

— Ну, тоді все гаразд. Вона тобі допоможе розмінити п'ять твоїх талерів! — Землисто-сіре хазяїнове обличчя скривилось у зневажливій посмішці.

У Станіслауса аж руки свербіли, так йому хотілося полічити ребра цій отруйній ехидні, але цієї миті від нього, як ніколи, вимагалось смирення. Хіба ж міг він дозволити собі саме тепер втратити роботу! Його смирення слугувало коханню. А кохання було, видно, непоганим богом.

Лінивий полудень недільного дня. Станіслаус у своїх важких черевиках обійшов усе село, шукаючи потрібний йому дім. На вулицях ані душі. У затінку під кущами греблися кури. На березі ставка стояли дітлахи і довгими лозинами хльоскали по зеленій від ряски воді. Над церковним дахом з вежками тремтіло розпечене повітря. Навколо хрестів на цвинтарі пурхали метелики. Все мало спокійний і буденний вигляд, тільки у Станіслауса передчуття радості стрибало коником з одного передсердя в друге. Він згадав про свою люльку. Блакитні хмарки, завиваючись, розсіювались у сонячній тиші. Перед шинком стояли ясла для коней проїжджих фурманів. Навколо ясел юрмилися молоді парубки в сорочках без піджаків, засмаглі, червонощокі. Вони голосно розмовляли, перебиваючи один одного. На яслах сиділа дівчина і гоїдала босими ногами. Станіслаус побачив тільки ноги, і серце в нього заколотилося. Парубки обернулися до недільного перехожого. На яслах сиділа Мія. Коліна в Станіслауса підломилася.

— Іди, Міє, допоможи йому нести люльку, — насмішкувато вигукнув один із парубків. — Ха-ха-ха, вона така довга, що півень з церковного даху міг би сміливо туди спорожнитися.

Мія дивилася вгору, на вікна шинку, ніби не впізнаючи Станіслауса.

— Та це ж граф фон Шмаркачіус! — вигукнув інший парубок, показуючи на Станіслауса.

Уся компанія вибухнула реготом.

Станіслаус кинувся до чагарника на околиці села. Його альфонсівська люлька погасла. Сльози, як горох, капали на її мундштук. Ну хто б міг подумати!

Нема такого горя, яке б не полегшив сон. Станіслаус, мов капризна дитина, заснув на траві під переплетеним гіллям. На його ріденьких вусиках літня муха струшувала порошинки з своїх крилець. Із кишені картатого піджака цього великого хлопчиська поряд з розталою плиткою шоколаду визирало смагляве обличчя барона Альфонса з клинцюватою борідкою.

От набридлива муха! Станіслаус ляснув себе по верхній губі. Йому вдалося схопити уїдливу дзижчалку. Не прокидаючись, він розтер її між великим і вказівним пальцями. Скільки ж крилець у цього гедзя і які вони тверді! Він прокинувся з наміром роздивитися цю химерну муху. Проте то була не муха, а стеблина віниччя, і тримала її рука Мії. Сонце блищало крізь листя. Світ кохання у всьому своєму сяйві лежав перед Станіслаусом.

Вони сиділи на галявині. Мія розтоплювала його горе палкими поцілунками.

— Я могла б тобі багато що розповісти. Про все моє життя. Ти б дивувався і плакав.— Вона поклала свої смагли ноги йому на коліна.

— Розповідай.

— То шоколад виглядає з кишені твого піджака чи мені тільки здається?

Станіслаус дав їй шоколад. Мія пальцем виколупала з паперу розм'яклі ласощі.

— Це дуже сумна історія,— сказала вона, плямкаючи.— А найсмішніше те, що я мала двох батьків. Вони були добрі приятелі і ночами обидва разом приходили до моєї матері. Тобі про таке не доводилось чути?

— Ні,— відповів Станіслаус і погладив дівчину.

— Вони приятелювали й далі. Обидва були значні чиновники у фінансовому управлінні. Раз на тиждень то один, то другий водив мене гуляти. Вони купували мені стрічки в коси і взагалі все, що я хотіла. Іноді вони сварилися. Це траплялося в кінці місяця. «Що,— казав один,—

хіба минулого місяця не я платив?».— «Ні,— відповідав другий,— платив я, ось розписка».

Моя мама, щоб ти знав, була дуже вродлива. Вона так крутила голови їм обом, що, траплялося, вони заплутувалися і наприкінці місяця платили обидва. Тоді третій, якого я називала татом, казав: «Ми знов домоглися свого».

Станіслаус посмоктав холодну люльку.

— А хто ж насправді був твоїм батьком?

— Хто його знає... Згодом їх обох перевели. Гроші вони переказували поштою, а прогулянки, звичайно, припини-

лися. Коли я піросла, припинились і грошові перекази. Казали, що батьки мої поодружувалися, та, крім того, і строк вийшов. Тоді мій третій батько розлюбив мене і сказав: «Чого ти сидиш склавши руки? Шукай собі роботу. Хочеш, щоб через тебе рідне гніздо розвалилося?» Так він казав, коли мами не було поблизу. Мама влаштувала мене продавщицею в квітковий магазин. Вона не хотіла, щоб я працювала в шинку, як вона сама. Вона хотіла, щоб я мала чесно зароблений шматок хліба. Старий хазяїн вечорами ходив зі мною в бари. Згодом він став посилати мене саму. «Ось чудові свіжі троянди для вашої дружини, пане таємний раднику!» «Букетик фіалок для вашої дружини, пане докторе!» В тих барах траплялися дуже ласкаві пани. Якось один з них поклав мені у кошик з квітами листа. Коротеньку записку. Відтоді я ненавиджу листи. І ти ніколи не пиши мені листів. А віршив я просто терпіти не можу.

Станіслаус схопився.

— А я написав їх для тебе!

— Чого тільки чоловіки не пишуть! Вічне кохання, постіль з трояндових пелюсток і поцілунків. Золоті гори! Жодної обіцянки він не додержав. Три місяці жила я в нього.

— Ти вела в нього господарство?

— Ти просто дитина!

— Не кажи так. Я відлупцював одного панка його ж таки тростиною. То був неабиякий вчений. Я не мала дитина, я давно вже виріс із пелюшок.

Мія знала, як його заспокоїти.

— Довго я тинялася просто так. З квітами я більш не хотіла мати справу. Познайомилася з одним балетмейстером з театру. «Твої ноги не для балету,— сказав він мені,— але, може, я навчу тебе танцювати тустеп». Я навчилася. Він був задоволений. А через кілька місяців привів нову ученицю. Я була вже зайва. Після нього більш нікого в мене не було.— Мія кинула на траву обгортку з шоколаду.

Станіслаус хотів знати більше.

— Ну, а далі як ти жила?

— А в другій кишені в тебе нема шоколаду? Я того питаю, щоб він, бува, не розтанув. Що було далі, я вже й сама не пам'ятаю. Знаю тільки, що танцювала я непогано. Я танцювала тустеп не тільки на столі, а й на підносі. Троє кельнерів посиди той піднос по залі. Я стояла на ньому,

наче пляшка шампанського. Чоловіки шаленіли й гукали: «Давайте сюди це шампанське!» І кельнери опускали мене там, де на мене був попит.

— Де це було?

— Не допитуй мене, як слідчий. Я просто терпіти цього не можу.

Мія заплакала. Станіслаус розсердився на себе. Він почав гладити її. Від горя і смутку дівчина вп'ялася зубами в куцик щавлю. Станіслаус розгубився і поклав руку на те місце, на яке вона йому кілька днів тому дозволила. Вона заплакала ще дужче.

Посутеніло. Мія заснула. Комарі обліпили молодого коханця. Він сидів нерухомо, віддавши себе їм на поталу.

Мія прокинулася.

— Мене не можна врятувати! — закричала вона. З-за хмари визирнув місяць. — Усі хочуть зі мною любитися, але ніхто не хоче мене врятувати.

Станіслаус тремтів.

— Я тебе врятую.

— Ти-и-и?

— Кажі, що для цього треба зробити?

— Це тобі не під силу. Ти надто молодий. У нас швейцар таких і на поріг не пускав.

— Я не такий уже й молодий. У мене дівчат було без ліку. Одна танцювала для мене голісінька при світлі місяця. Я не взяв її: вона була не така вродлива, як ти.

У Станіслаусі спалахнуло дике, нестримне почуття. Мія притихла і мовчки дивилася на нього. Він схопив її на руки і поніс. Вона кусала його, але він не звертав на це уваги.

— Я б хотіла мати черевички для танців, — сказала Мія, коли він обережно посадив її на траву. — Вони коштують щось із чотирнадцять марок. — І вона простягла ліву руку за чотирнадцятьма марками па черевички для танців. Він дав.

— Я танцюватиму тільки для тебе. — Їй було байдуже, що він з нею робив.

Уночі він провів Мію до дому її дядька. По дорозі вона розповідала до кінця свою історію, а він зігрівав її. Танці на підносі скінчилися тим, що вона захворіла. Застудилася, коли танцювала? Еге ж, дуже застудилася. Мама відвезла її на село до дядька. Ні, Станіслаусові нічого боятися — тепер вона зовсім здорова. Адже він і сам бачить, що вона здорова. Отак вона й загрузла в цьому клятому

селі. Дядько і дядина поводяться з нею суворіше за будь-якого жандарма. З дядьком ще іноді можна відвести душу. Він лагідніший за дядину, але дуже ревливий. Пастри кіз, чистити картоплю, без кінця поратись у хаті — оце її життя. Їй не дозволяють пройти на пальчиках навіть подвір'ям. А втім, для дядька вона іноді тайкома танцює у хлівчику.

Мія йшла, притулившись до Станіслауса. Та ось вона спинилась і, задерши голову, подивилась на нього.

— Далі не йди. Може, дядько стоїть під ворітьми з ко-сою в руках.

— Нехай стоїть хоч і з двома косами, та ще й з пожем на додачу, — відповів Станіслаус.

Ні, ні, дядько просив її ще вдень купити йому сигарети, а хлопці забрали їх з прилавка і всі скурили. Якби ж вона могла хоч повернути йому гроші за сигарети!

Станіслауса ніщо не могло зупинити. Він дав їй ще п'ять марок. За це Мія нагородила його поцілунками, які запалили йому кров ніби міцне вино.

Вона вирвалася з його обіймів. Він сказав, що чекатиме, і пішов пошукати дубця. Хай спробує дядько хоч пальцем торкнутися її! Мія раптом пригадала, що, виходячи з дому, сховала косу. Отже, дядька боятися нема чого.

Станіслаус довго стояв, але не чути було жодного ви-гуку, жодного благання допомогти. Нечутно пролітали кажани. На селі валували собаки. Аж вийшовши на шосе, він відчув страшенну втому.

30 Станіслаус узуває грішницю. Бог карає його, і Станіслаус втрачає свідомість.

Тиждень тягся без кінця. Хазяїні бурчав:

— П'ятнадцять марок за таку нікудишню роботу!

То був справедливий докір, бо Станіслаус ходив як у тумані. «Не пиши мепі, — сказала йому Мія, — це нудно». Що ж робити з коханням, яке розгорілося в ньому? Він спробував знайти пораду в книжках. Але вони були схожі на приятелів, які не мають для тебе часу саме тоді, коли ти їх найдужче потребуєш. Він дивився у книжку, але, п'яний від кохання, бачив там лише Мію й себе. У книжках не було нічого, крім чорної крупи літер, розсипаної на папері. Між рядками він читав свої власні думки.

Станіслаус став простодушний, як дитина, і заводив з учнем розмову про те, про се.

— Ти, певно, зроду не бачив справжньої танцівниці?
— Бачив у ярмарковому балагані. На ній майже нічого не було.

— Це, звичайно, свинство. Ну, а бачив ти коли-небудь, щоб дівчина танцювала на підносі?

— Такого не буває.

— А от моя наречена, можна сказати — моя дружина, танцює на підносі. Я купив їй нові черевички для танців. Може, в них вона танцюватиме і на підносі для кави.

Учень мовчав. Усі мандрівні підмайстри безсоромно брешуть і казяться, коли ти їм не ймеш віри. Почуття переповнювали Станіслаусову душу.

— Ти, певно, ще ніколи не мав діло з дівчиною?

— Ну що ти! Я ходив купатися з моєю двоюрідною сестрою. Вона вчиться в ліцеї, і груденята в неї вже налилися.

О Станіслаусе! О Станіслаусе! Нікому не було діла до його Мії.

Настала неділя. Хазяїн сердито кинув Станіслаусові на діжу п'ятнадцять марок.

— Наш брат милосердий, як самаритянин.

Станіслаус почував себе винним.

За містом на нього війнуло запахом беріз, а бджоли в придорожніх квітах гули, немов органні труби. Зозуля біла в свій лункий дзвін, дрозди без упину виводили ніжні мелодії. Чи ж міг хворий на кохання Станіслаус іти серед великої симфонії літа, не долучивши до неї й свого голосу? Він заспівав:

Танцівнице, бідне дитя,
Твої голії віжки мигтять.
Вічно сама ти,
Та без кінця ти
Плинеш по колу
Спроквола.
Ти танцюєш па підносі,
До панів тебе підносять,
Та одного знаєш
І за ним ридаш...
Доленько-доле!..

Чи ба, вогонь кохання ще не спопелив у Станіслаусові його високого хисту!

Тихо наспівуючи, задоволений собою й цілим світом, дістався Станіслаус до села. На цей раз перед шинком юрмилися сільські дітлахи. Вони вискакували на вузький

карниз під вікнами, на мить, мов стрижі, прилипали посами до шибок і, зазирнувши всередину, зривались і падали на землю. З шинку долинав голос, звуки гармонії, оплески і захоплений вереск. Станіслаус поспішив пройти повз цей храм сатани. Люльку він не виймав з кишені. Він сховався за чагарником і став чекати Мію. Вони умовились зустрітись там і умову скріпили не одним поцілунком.

Він чекав, чекав, шоколад поклав у холодку під кушем, скинув піджак і ліг долілиць. Наспівуючи, він у такт похитував ногами: «Танцівнице, бідне дитя...» І непомітно для себе заснув.

Коли Станіслаус прокинувся, уже смеркало. Шоколад лежав там, де він його й поклав. Він схопив шоколад, піджак і кинувся в село. Може, Міїн дядько, отой косар, знов послав її по сигарети, а оті неотесані сільські парубки знов причепляться до неї! Станіслаус виламав собі з ліщини дубця і цьвохнув ним у повітрі.

Вечірнє село було немов у лихоманці. Валували собаки, кричали маленькі діти. З чиєїсь клуні долинало котяче п'явкання, і, на додаток до всього, розкукурикалися півні. В такий час — півні? Еге ж, співали півні і без упину іржав жеребець.

Галас із шинку було чути навіть на сільській площі. Перед входом до нього стояла юрба жінок. Узявшись руками в боки, вони обурено галасували. Одна з них сплюнула. Інша, похитуючи головою, все проказувала:

— І треба ж таке! Ні, ви подумайте тільки!

Станіслаус, стоячи збоку, слухав. Йому здалося, що хтось назвав Міїне ім'я. «Міє, затанцюй сама! Сама, Міє!»

Сила, яку досі він ледь відчував в собі, заволоділа ним. То були ревнощі — мати сварок і ран. Він побіг по східцях, що вели в шинок. Якась жінка заступила йому дорогу:

— Юначе, вижени звідти мого старого! У нього нема половини правого вуха. Ти його одразу впізнаєш. Затопи йому в пику!

Тютюновий дим клубами валував з дверей. Гомін голосів і сміх. Ревли баси гармонії, і тоненька ниточка мелодії виляся серед них, немов струмочок, що біжить по камінню. Ніхто не помітив Станіслауса. Чоловіки не відривали очей від стола. На столі витанцьовувала Мія. Станіслаус схлипнув. Схлипнув страшно. Немов греблю прорвало.

Станіслаус побачив, як підстрибують засмагли ноги, ті ноги, що ще недавно спокійно лежали в нього на колінах, коли Мія спала. «Терап-тап-тап-тап!» Волосся спадало Мії

на лоба... Очі блищали, як у божевільної. Вона не тямилася себе, сп'яніла від захоплених оплесків. І раптом... раптом... Станіслаус схопився за спинку стільця. Мія схопила поділ свого плаття і перекинула його через голову. «Тап-тап-тап-тап!» Мія стрибала з голими грудьми, та й живіт у неї майже нічим не був прикритий від пожадливих чоловічих поглядів.

— Мія, гоп! Мія, гоп! Гоп-гоп, Мія, гоп-гоп-гоп!

Парубки плескали в долоні. Хтось підняв за її здоров'я чарку з лікером. Довготелесий чоловік проштовхувався до столу. Одне вухо в нього було покалічене. Його відтиснули назад, але він знову рвонувся до столу. В руках у нього була віршовка, якою прив'язують телят. Він намагався накинути її на Міїні ноги.

— Її треба зв'язати, зв'язати! — кричав він.

Парубки відтягли його від столу. Чоловік без вуха відбивався руками й ногами. Станіслаус метнувся в гуцу. Парубки накинулись на нього.

— Це ж той парубійко, що з довгою люлькою!

Станіслаус проштовхався до чоловіка з віршовкою. Той роздув піздрі, немов жеребець.

— Що, знов закортіло з нею в куці, га? — проревів він.

Станіслаус бачив лише половину вуха довготелесого.

— Там за дверима чекає твоя жінка, — сказав він. — Ох, і дасть вона тобі прочухана!

Безвухий загарчав, мов скажений пес. Він ударив Станіслауса в плече. Станіслаус похитнувся. Хтось садонув його ногою в спину так, що Станіслауса кинуло вперед. Він ухопився за хазяйчин фартух. Дебела молодиця дала йому ляпаса. Безвухий не переставав горлати:

— Геть з дороги! Геть з дороги! Її треба зв'язати! Я її дядько!

Він накинув віршовку на праву ногу Мії. Але своїми спритними ніжками вона встигла штовхнути його в груди. Дядько впав. Чоловіки, що стояли біля прилавка, підвели його. Гармидер! Галас!

— Міє! — Цей вигук вихопився із Станіслаусових грудей, мов гострий язик полум'я. Мія подивилася на нього божевільними очима, посміхнулась і послала рукою поцілунок.

— Мій коханий! — Так ірже кобилиця. Мія задерла ногу і простягла її над головами чоловіків. Нехай Станіслаус побачить свій подарунок — черевички для танців! Безвухий усім тілом ліг на стіл, де стояла Мія. Він ловив ноги

свої племінниці. Міїні ноги вислизали з його рук, наче сонячні промені.

Галас перетворився на ревище. Мія скочила в гущу чоловіків. І повисла на шиї в Станіслауса.

— Ти врятуєш мене?

Станіслаус був блідий і судомно ковтав слину. Мія відштовхнула його і кинулась на шию першому, хто трапився їй під руку. Безвухий вихопив у Станіслауса дубця.

— Ану, поблагословіть його! — гукнув він.

Станіслауса збили з ніг. Він лежав долі під армією чобіт, серед лісу ніг. Біля його правої руки танцювали ніжки в чорних оксамитних черевичках. Потім ніжки стали навшпиньки — Мія цілувала якогось високого, дужого чоловіка.

Станіслаус знепритомнів.

Хтось підійшов до Станіслауса і почав відпилювати йому праву руку. Пилка дирчала, як автомобіль. Мія стояла на столі, танцювала і мугикала мелодію. Вона співала, немов автомобільний ріжок. «Її треба врятувати», — думав Станіслаус.

Хтось узяв його за плече і почав трусити.

— Юначе! Юначе!

Станіслаус ногою відіпхнув того, хто тряс його за плече. Яскраве світло. Станіслаус знов заплющив очі.

Хтось схилився над ним.

— Він не п'яний! — І знову звуки автомобільного ріжка.

Станіслауса підвели.

— Ви ж зламаєте мені руку, чи ви сказалися? — Він прийшов до пам'яті: його несли з канави до машини.

— Він весь у лайні, — сказав чоловічий голос.

— Ні, то шоколад.

Станіслаус спробував опустити руку в кишеню піджака. Права рука не слухалась.

31 Станіслаус вивчає життя святих і з подивом довідується про заручення черниці Вінети з Ісусом.

Усі, хто лежав у палаті, розповідали історію своєї хвороби. Станіслаус мовчав.

— Ти потрапив рукою в тістомісилку?

— Ні.

— То як же можна в м'якому тісті зламати собі руку?

Станіслаус мовчав. Повз його ліжко, усміхнувшись йому, пройшла черниця у такій широкій і довгій спідниці, що здавалось, наче палатою рухається безнога істота.

— Чи немає чогось почитати, сестро?

Черниця кивнула головою. Вона принесла йому книжки. Це були благочестиві книжки з хрестами на оправках і золотими написами на спинках: життя католицьких святих. Станіслаус гортав лівою рукою і принохувався, чи не пахне дикою трояндою.

Що ж сталося? Станіслаус посварився з богом, і той великий володар морів показав, хто з них сильніший. Бог зламав руку борцеві-людині. Ану, мовляв, чого вартий тепер оцей вояка? «Смирення! Смирення!» Станіслаус ніби почув пасторів голос.

Станіслаус бачив, як палатою пропливають чернички. Ноги в них сховані, і гріх до них не може підступитися. Станіслаус застогнав, і ось уже черниця — цей чорний ангел у білому чепчику — схилилася над його ліжком.

— Вам недобре?

Від пустотливості з грудей Станіслауса не раз вихоплювалося зітхання. Як гарно підпливає до нього ця молода черничка Вінета.

— Може, ви трохи поспите, пане Бюднер? — Вона помацала йому пульс. Рука в неї була м'яка, як віск, і біла. Неземна рука.

З пекарні ніхто не приходив навідати Станіслауса. Та й хто міг прийти до нього? Хіба що хазяїн — сказати хлопцеві кілька ущипливих слів. Та чи й можна вимагати від хазяїна, щоб він турбувався за якогось там зайшлого підмайстра?

Іноді Станіслаус на кілька годин заглиблювався у життя святих. Він бачив, як по-різному стелилися перед ними шляхи: декотрі, наприклад, були святі уже з дитинства. Станіслаус подумав, що з його талантом чудодія він міг би досягти чогось путнього. А що міг зробити для людства пекар? Він напихав людські шлунки хлібом і булочками, тоді як праведники напихали людські душі високими почуттями. Весь віруючий світ вдячно схилявся їм до ніг і ще довго після їхньої смерті співав їм хвалу.

Але були й інші святі. Вони грішили, й грішили, і робили це досить майстерно, поки на них раптом сходило велике просвітлення. Така була, наприклад, захоплююча історія святого Конрада. Він був приятель і повірник усіх

блудниць римського передмістя і не соромився ділити з ними їхній ганебний заробіток. Так ось на нього зійшла божа благодать. Конрад почав ткати килими на славу божу, гарні килими для вітварів у найбагатших церквах. Прийшли всі блудниці, вони ткали разом з Конрадом і відтоді ніколи більш не грішили.

Цей святий припав Станіслаусові до душі. А може, і йому зробити своє ремесло благочестивим і пекти облатки? Навернена у праведниці Мія пакувала б той церковний товар, і вони розсилали б його по церквах усього світу.

Думки безладно снували, пролітали, мов хмари. Адже й святі не обходилися без діянь. А загіпсована Станіслаусова рука лежала нерухомо, немов повалена біла колона.

На сусідньому ліжку лежав столяр з розстрощеною ногою. Коли йому здавалося, що час плине надто повільно, він починав насвистувати. Він знав безліч пісень і пісеньок і вирішив, поки прикований до постелі, навчитися свистіти на два голоси. Проте йому ніяк не вдавалося витягувати губи праворуч і ліворуч.

— Людина — недосконала істота, — зітхав він. — Орган, і той може свистіти на три або й на чотири голоси.

— Але ж ти принаймні можеш писати, — втішив його Станіслаус.

— Це ти до мене говориш?

— Еге ж.

— А я вже думав, що ти таке велике цабе, що не бажаєш витрачати слова на розмову із звичайною наволоччю.

— Ну що ти! — мовив Станіслаус. — А ти не скажеш, як дізнатися, чи живе ще людина там, де жила?

— Я одразу здогадався, що ти учений: говориш усе манівцями.

Станіслаус мовчав до самого вечора. Він знов узявся за життя святих і радів, дивлячись на сестру Вінету. А чи не носить вона обручку на правій руці? Чи то йому здалося? Було б неприємно узнати, що це ніжне створіння заміжнє. Він позадрив Вінетиному чоловікові.

— Я тебе сьогодні не образив? — спитав Станіслауса столяр, сусід по ліжку.

— Треба прощати ближніх, — відповів Станіслаус, гортаючи життя святих.

— Хіба ти віруючий?

— Я був у віруючих родинх своєю людиною.

— Ти хочеш, так би мовити, узнати чийсь адресу?

— Я шукаю дядька однієї дівчини. В нього немає половишки вуха.

— І ти хочеш дізнатися, чи він і тепер там живе, де жив?

— Ні, я хотів би знати, чи живе ще в нього племінниця, яка жила раніше.

— То й треба питати просто про племінницю.

Столяр пояснив Станіслаусові, що потрібно написати в адресний стіл села Вільгельмсталь листа з оплаченою відповіддю і не забути вкласти в конверт одну марку за послуги.

— Але ж ніхто не вчитає того, що я надряпаю лівою рукою.

— Попроси сестру-жалібницю. Вона напише тобі листа на лікарняному бланку.

— Сестра Вінета свята,— сказав Станіслаус,— а я хочу написати листа майже грішниці, племінниці цього дядька.

— Свята? Де ж пак! Ця твоя свята хіба як так витріщається на моє причандалля, коли перестилас мені постіль.

— Ніколи більше не кажи мені такого про цю побожну сестру-жалібницю. Чуєш?

— Я бачу те, що бачу!

Обидва, лежачи поряд, довго мовчали.

Лише надвечір другого дня столяр повів розмову далі.

— Чи не образив я вчора твої священні почуття?

— Треба прощати ближніх,— зітхнув Станіслаус.

Столяр натиснув на кнопку дзвоника. Увійшла сестра.

— Бюднерові треба терміново написати листа. Його дядькові відтяли піввуха.

Сестра Вінета принесла письмове приладдя. Її воскова ручка гарним почерком вивела на лікарняному бланку кілька рядків. Станіслаусові було б дуже приємно одержати від сестри Вінети листа, написаного таким гарним почерком. Давній Станіслаусів знайомий, ельф, виліз із-під ковдри.

— Ваш чоловік може пишатися,— сказав Станіслаус.

Брови в сестри Вінети сіпнулися. Станіслаус був уже цілком у полоні в ельфа.

— Ваш чоловік може пишатися й радіти. Мати дружику з таким гарним почерком!

Сестра Вінета стулила губи. Вона поклала листа на Станіслаусове ліжко і випурхнула з палати. Столяр перестав насвистувати.

— Ти, бачу, ще зовсім зелений. Вона так одружена, як, приміром, якийсь привид.

— А обручка?

— Та хіба ти не знаєш, що вона заручена з Ісусом? Він — володар і наречений усіх черниць. Хіба ви в школі цього не вчили?

Станіслаусові стало соромно.

— Що я наробив! Я прогнав сестру-жалібницю.

— Не далі як за двері. Там вона, певно, стоїть і хихикає.

— Я вже тобі казав! Як можна таке плескати про святу жінку!

— Я бачу те, що бачу, це я тобі вже теж казав.

Через тиждень на Станіслаусове ім'я надійшов офіційний лист із Вільгельмсталя. Станіслаус зубами надірвав конверт. На аркуші паперу — два рядки: «Вказана вами особа вибула невідомо куди». Печатка і підпис.

Буря думок на хвилину вляглася. Натомість запанував штиль розчарування. Столяр усе зрозумів, і йому стало шкода Станіслауса.

— Ну, все одно, — почав він. — Може, я тобі набридаю, але чи знайшов ти свою племінницю?

— Ні, вона — боже, поможи їй! — виїхала розшукувати мене.

— Дай оголошення в газету, що ти тут.

Обидва довго мовчали, але надвечір столяр заговорив знов.

— Якщо вона чекає від тебе дитини, то можеш не витрачатись на оголошення. Хто має платити, того завжди знайдуть.

— У тебе тільки лихе на думці. Така вже в тебе натура, — сказав Станіслаус.

Мовчання.

Краплями, ніби густий сироп, падали дні у бездонну бочку минулого. Станіслаус не дав оголошення в газету. Він цілком і повністю покладався на волю божу. Може, бог послав Мію на землю тільки для того, щоб покарати Станіслауса за непослух. У книжках, які він читав, святі теж зазнавали неабияких випробувань.

А тепер бог, мабуть, послав йому цю сестру-жалібницю Вінету. В її очах не спалахували палкі іскорки, як у Марлен або в Мії, коли він на них дивився. Навіть у Людми-

линих очах за товстими скельцями окулярів спалахували такі іскорки. Ні, сестра Вінета відповідала на його погляд лагідним поглядом. А може, бог поставив йому нову пастку? Адже бог доводиться сестрі Вінеті свекром і не хоче, щоб невістка заводила фіглі-міглі з Станіслаусом.

Одного сонячного дня Вінета прийшла в палату з ножицями в руках. Вона присіла на край Станіслаусового ліжка і розрізала йому гіпсову пов'язку. Рука, мовляв, зажила. Станіслаус відчув, як його обвіяло приємним вітерцем спокуси. Він узяв Вінетину руку в свої. Вона подивилась на нього. Він погладив воскові пальчики. Вінета здригнулась і вивільнила свою руку.

— Не держіть мою руку, павіть коли вам боляче!

Столяр підморгнув. Станіслаус почервонів. Він зазіхнув був на наречену самого Ісуса! Ось до чого він докотився! Черниця вийшла. Тепер рука слухалася Станіслауса. Столяр підвівся на ліжку.

— Ну й розумник же ти, нема чого й казати, хоч ти й знов образишся на мене. Невже ти думаєш, що вона дозволить щось собі при свідках? От якби ти лежав в окремій палаті та ще й не на кошти лікарняної каси...

Станіслаус повернувся до стіни:

— Я не здивуюсь, якщо за всі твої блюзнірські слова тобі колись відітнуть ногу.

Через два дні він прийшов у пекарню. Хазяїн накинувся на нього.

— Твоє місце вже зайнято, волоцюго! — Він вигнав Станіслауса на вулицю. Ущипливі слова з шипінням летіли-слідом, наче рій зелених гнойових мух.

— Надавати б тобі ляпасів, от що. За мій рахунок злати собі руку! А я за кожного зайду плати страховку в лікарняну касу!

Станіслаус подивився на дорогу. Відшині тільки вона, певно, його батьківщина.

32 Станіслаус потрапляє до творця солоних паличок, осягає таємницю первісних туманностей і нехтує дівчиною, схожою на голубку.

Відтепер він носив дві дорожні торби: одну — з речами пекарського підмайстра, а другу — з життєвим досвідом.

Мія його обдарувала, проте вона не відмовляла в пестошах іншим і своїми спритними ніжками відштовхнула

Його кохання. Станіслаус вирішив не дати їй піти слизькою дорогою. Він розшукає її. Він вірив у силу свого нерозтраченого кохання. Станіслаус знову звернувся до своїх таємних сил. Він думав, усе думав про Мію, поки в якомусь місті побачив її перед вітриною магазину, а іншим разом вона лежала долілиць у придорожній канаві. Коли на його оклик оглянулася незнайома дівчина, він незграбно вибачився і почервонів по самі вуха.

Але не міг же він цілий рік блукати польовими шляхами. Йому потрібний був дах над головою. Він прагнув спілкуватися з книжками, прагнув тепла і, якби це було можливо, людської любові. Він не бездомний пес. Ще й досі над ним тяжіло й мучило його образливе слово «волоцюга».

Він зупинився в хазяїна, який мріяв вирватися з вузьких рамок свого невеличкого торгового підприємства.

— Працюй добре — і видряпаєшся нагору, — сказав він Станіслаусові.

Станіслаус дуже хотів «видряпатись нагору». Він надто низько скотився, цей волоцюга польових шляхів!

У пекарні стояв гіркуватий, їдкий запах. Він ішов від добре підпечених паличок завбільшки з сигару. То було солоне печиво, посипане кмином, — облатки для тих, хто поклонявся пиву.

Солоні палички були священним виробом цього підприємства. Пополудні учні вкладали по три палички в пергаментні пакетики, на яких синьою фарбою було надруковано: «Солоні палички Папке з особливою пастою».

Коли звечоріло і темрява огорнула забудоване подвір'я пекарні, на хиткій лаві зібрався гурт дітей шкільного віку. Дітей, яким бідність батьківського дому не давала досхочу наїстися хлібом і взувала в діряві черевики. Гамір стояв такий, наче на подвір'я опустилася згряя перелітних ластівок.

— Хазяїн, хазяїн! — Біля дверей квартири Папке чатував рудий карапуз. — Уже йде!

І все стихло — ні галасу, ні сварок, ні балачок. Чути було тільки порипування кошиків. Хазяїн пекарні спинився на порозі, втішаючись тишею. Це була його тиша, він домігся її завдяки поважності своєї персони. Він провів гребінчиком по своїй англійській борідці, змірив поглядом рудого карапуза і сказав:

— Знов ті самі черевики?

Карапуз, переступаючи з ноги на ногу, намагався приховати дірки на черевиках.

— Хіба ж ти не заробляєш щодня гроші?

Малий сумовито кивнув головою.

Папке увійшов у пекарню. Бундючність розпирала його. Він оглянувся, потягнув носом, дістав гребінчика, розчесав борідку і пальцем поманив до себе Станіслауса.

— Ану, побачимо, чи зможеш ти стати в мене управителем.

Станіслаус, волоцюга польових шляхів,— управитель? Він благословив ту хвилину, коли ступив у дім цього пекаря. Він відлічував пакетики з солоними паличками, кидаючи їх у кошики хлоп'ятам.

Чверть години — і пан управитель уже впорався з одним із своїх службових обов'язків. Діти одне за одним прослизали у вузькі двері чорного ходу. Кожному хотілося першим вибігти з своїм рипливим кошиком і щелестливими пакетиками на вулиці міста.

Хазяїн показав на рудого карапуза.

— Не думай, що він кульгавий. На одному черевіку в нього підметка висить, наче язик у собаки. Я це помітив. Ти теж повинен усе помічати.

Вночі діти повернулися в задушний двір пекарні. Управитель чекав на них. Тепер уже не чути було їхнього пташиного щebetу. Вони були стомлені і більш не штовхалися. Карапуз сортував недокурки.

Управитель почав розрахунок. За кожний проданий пакетик — один пфеніг, за десять пакетиків належала премія — невеличкий білий хлібець, за двадцять пакетиків — шматок пирога. Станіслаус брав преміальні хлібці з кошика і відрізував шматки від найкращих пирогів з фруктовою начинкою. Він добре пам'ятав, як ще підлітком, коли його годувало чудодійство, завжди мріяв про шматок пирога. На розграфленому аркуші паперу Станіслаус записував прибутки і клав у худі дитячі руки кілька дрібних монет. Ні, це не так легко — бути управителем!

Коли дітлахи, затихлі, знеможені, немов маленькі домовики, розтавали в нічній темряві, приходив хазяїн і проглядав записи Станіслауса. Він морщив лоба і ворухив великими вухами.

— Це дрібниці, але саме з них і виростає велике підприємство. Ти видавав дітям свіжі хлібці з кошика, а треба було брати черстві он із того мішка. Крім того, я бачу, що ти дав шматок пирога і за дев'ятнадцять проданих пакетів. Дев'ятнадцять — це не двадцять. Ти зводиш нанівець увесь смисл премії.

Солоні палички пекаря Папке знало все місто. Добра слава про них поширилась, звичайно, по всьому світу. Папке вивчав географію. Рецепт солоних паличок з особливою пастою був таємницею Папке. Він присмачував тісто прянощами вдосвіта, коли в пекарні ще не було ні учнів, ні підмайстрів. Час від часу Папке замикався в підвалі, щось там варив і розмішував. Огидні випари й нудотні запахи розходилися тоді по всьому будинку, а шибки у вікнах ніби бралися сиротами.

Станіслаус і тепер часто згадував Мію. Згадував її всю, до останньої рисочки. Сидячи в своїй комірчині, він линув думкою понад дахами будинків, понад шпильми веж далеко за місто... Це було край шляху, у лузі, де паслися кози. Яке солодке було кохання! Станіслаус починав тремтіти.

У вузлику лежали зароблені двадцять п'ять марок, і він купив собі книжку. Вона мала розповісти йому про виникнення землі й людського життя на ній. Досі про виникнення світу він знав лише те, що розповідав учитель Гербер на уроках закону божого. За шість днів бог створив землю, покрив її травою й деревами і заселив тваринами й людьми. Чоловіка він створив з глини, жінку — з ребра чоловічого. Настала неділя, бог склав руки — світ був готовий!

Бог, творець світу, забирався все вище й вище за хмари. Володареві вихрових вітрів і кулястих блискавок мало було діла до цього влюбливого пекарчука Станіслауса, який бігав за розпусними жінками і пропускав усі нагоди зробитися святим.

Та Станіслаус і сам не сподівався на великі подарунки від всевишнього. Він хотів, щоб поруч була людина, з якою міг би поговорити про себе, про свої думки, які мучили його, а іноді робили щасливим. Про це дріб'язкове бажання якогось там пекарчука не варто було й говорити, і, певно, воно й не доходило до бога, розвіюючись у нижчих небесних сферах, у відділі дощових хмар. Як може вівця зрозуміти свого вівчаря? Вівця йде попереду, вівчар — позаду. Вівця бачить яскраво-зелений клин жита поряд з убогим перелогом. Вона рветься до жита, їй хочеться соковитої паші і щастя. Вівчар дивиться далі, він уже бачить здуту вівцю і навперейми їй посилає своїх собак.

Станіслаус тепер дуже рідко розмовляє з богом.

І ось у Станіслауса в руках книжка про виникнення життя. Вона коштувала тринадцять марок і була скринькою, наповненою скарбами знань. Станіслаус прочитав її за чотири ночі. В пекарні він без кінця позіхав. Виробляючи хлібці, він засинав, коліна в нього підгинались.

— Гопля! Оце-то управитель! — посміювались учні. — Виходить, не тільки коні сплять навстоячки.

Станіслаус заснув у суботу після обіду і прокинувся тільки у неділю ввечері. Він був голодний, але весь палав вогнем знань. Життя вже не було для нього нашпиговане знаками запитання. Жодне запитання не лишилося без відповіді, велика ясність папувала у всьому. Людина, хай йому чорт, мусить стати одухотвореною істотою, володарем і підкорювачем землі. Цього прагнув і Станіслаус. Автор книжки, якийсь професор Обенгін, лише підтвердив те, що Станіслаус невиразно відчував.

Були ночі, коли Станіслаус залишав свою комірчину, виходив за місто і шляхами, обсадженими деревами, ішов далеко в поле. Він вітався з вітром і називав його благословенним струменем повітря. Він кивав головою деревам і казав до них:

— Людина зробила з вас те, чим ви є. Пам'ятайте про це, будь ласка!

Дерева хитали у відповідь гіллям, і йому здавалося, що вони розуміють його. Він звертався до зірок:

— Ховайтеся як хочете, я знаю вас!

Були зірки, що підморгували йому з далечини, і знов йому здавалося, що його розуміють.

Потім наставали вечори, коли Станіслаус з головою принавав у свою товсту книжку. Вуха в нього паленіли, він забував про вечерю на хазяйській кухні, але про розрахунок з дітьми, малими продавцями солоних паличок, не забував ніколи. Він винагороджував їх, ніколи не думаючи про те, щоб стати ощадливим, дбайливим управителем. «Хазяїн від цього не збідніє, зате дітям радість». Він завжди знаходив для них добре слово.

— Коли ви все одно не спите, дивіться на зірки, малі торговці!

Діти обіцяли йому дивитися на зірки і, сховавши свої преміальні хлібці під зношені курточки, притискували їх до худенького тіла.

Комірчина вченого — три кроки завдовжки і добрих два завширшки — була тією обителлю, в якій Станіслаус сподівався осягти всі таємниці світу. Він опускав черпак

у густе вариво людського знання, припадав до нього і ковтав такими порціями, що не міг усього перетравити. Він проникав у закони первісних туманностей і порівнював ці туманності з борошняним пилом, що сірим шаром осідав на всіх речах у пекарні, коли там витрушували лантухи. Як добре ходити по світу освіченою людиною і на все, насамперед на людину, дивитися під новим, раніше не знайомим кутом зору! Він високо здіймався на хвилях священної радості, але ці хвили нерідко викидали його на берег, де він відчував себе зовсім самотнім. Він усе ще не зустрів людини, з якою міг би поговорити про великі події в своєму духовному житті.

Учні, ці бідолашні душі пекарні, ходять собі і думають, що під ногами у них — непорушна земля. Станіслаус сидів на вузенькій дерев'яній драбинці перед піччю і білими від борошна руками малював у повітрі рух зірок; він запевняв, що все, що є на землі, крутиться. Постукавши по фарбованому відру, він сказав:

— Усе, до чого б ви не доторкнулись на цій землі, має в собі воду.

Учні тихо зітхали, ніби тут відгадували загадки, а найменший спитав:

— І крохмаль?

— От візьми вичапи його — і з'явиться крапля води.

Підлітки переморгнулися. Чи варто заперечувати підмайстрові і псувати з ним стосунки? Куди приємніше відгадувати загадки, ніж працювати до сьомого поту.

— А в людині теж є вода?

Станіслаус відповів і на це запитання. Він палав бажанням просвітити своїх товаришів.

— Вода, яку ти п'єш, виходить з тебе частково як пара, частково іншим шляхом. Коли вода виходить з тебе як пара, то, кажучи вченою мовою, твої залози виділяють піт.

Раптом учні, немов сполохані куріпки, розлетілися у всі боки. Один схопив у руки шматок тіста, другий — скребачку, третій почав посипати форми тирсою. На дверях пекарні стояв хазяїн. Станіслаус, зніжковівши, скотився з драбинки. Це був уже не вчений, а звичайнісінький робітник — підмайстер, якого хазяїн зробив управителем. Учні хихотіли.

Старшого учня все ж таки час од часу тягло в комірчину вченого. Йому хотілося багато про що розпитати. Станіслаус не примушував себе довго просити. Повітря в комірчині нагрівалося від його красномовства. Він діставав

з неба вогнянорідкі небесні тіла і розглядав їх у своєму тісному помешканні.

— І наша земля теж колись була рідким вогнем! — вигукував він, наче пророк, що стоїть на небесній колісниці.

Альбін дивувався.

— Ну й зазнали ж лиха ті, що жили тоді! — Він задумливо зшкрібав тісто з пальців.— З мене досить жару від печі.

— Не турбуйся, тоді на землі ще не було людей. Наука довела це.

— Авжеж, кожний час має свої труднощі,— глибокодумно промовив Альбін і глянув на свій кишеньковий годинник.— Я мушу вже йти.

Станіслаусові не хотілося втрачати слухача. Він заговорив голосніше і швидше, але Альбін знов перепинив його:

— У мене побачення з дівчиною. Треба йти.

Станіслаус уже давно не думав про дівчат.

— Так, тобі треба йти,— сказав він. Йому не хотілось розлучатися з учнем, і він пішов разом з ним.

Вони йшли тихими вулицями невеликого містечка. В кінці однієї вулиці у вітринах магазину віддзеркалювалося поле. З ланів долинав запах скошеного збіжжя. Люди блукали брукованими вулицями, і їх не обходило ні поле, ні запах скошеного збіжжя. У місті вони мали свій водяний млин, свій газовий завод, свою лісопильню, дві-три невеличких фабрики перебивних картинок... Своя промисловість... Це вам не абищо! Вони відвідували свій маленький кіпотейтр і там розважалися в міру своїх мізерних прибутків, заходили в трактир і в алкоголі топили свій страх перед економічною кризою, що неблаганно насувалася.

У танцювальній залі повітря було таке важке, що можна було задихнутися. Тютюновий дим від сигарет і люльок, пивні випари і різкий запах дешевого одеколону — все змішалось. П'яри шліфували і протирали об паркет свої підметки. Вони кружляли у вальсі: хто поволі, самозабутньо, хто — ніби виконуючи якусь механічну роботу, а деякі танцюристи так запопадливо крутили своїх дам, немовби вирішили раз і назавжди відучити їх ходити прямо. Ніхто в залі, крім Станіслауса, очевидно, не підозрював, що ці шалені вертуни крутяться на землі, яка й сама крутиться. Ніхто?

— «Коли ти гадаєш, що сонце сідає, що місяць заходить, то ти помилився...» — співали музиканти.

— Авжеж, звичайно! — Станіслаус одним духом вихилив кухоль пива за здоров'я братів по духу — музикантів. То були справжні чаклуни: вони гнали через труби повітря з своїх легенів, воно натрапляло на бляху і починало коливатись. А людське вухо жадало цих коливань, підстерігало їх і прислухалося; його п'янило тремтіння повітря. Власники вух втрачали владу над собою, ставали нерозсудливі. Вони підхоплювали таких, як самі, і кружляли з ними по залі. Наука дедалі більше оволодівала Станіслаусом і починала знімати чари з його світосприймання. Сінокосарка безжалісно зрізала квіти на луці його життя. Його морозило. Він думає, що це від холодного пива.

Альбін загубився десь у сум'ятті і човганні паркетних черв'яків. До пива він навіть не доторкнувся. З ким же тепер Станіслаусові поговорити про виникнення Землі та інших планет? Він випив іще кухоль пива і відчув, як легка веселість заграла в усьому його тілі.

Музиканти дали своїм легеням і пальцям короткій відпочинок, і серед німої тиші біля порога пролунав тоненький півнячий голосок:

— Солоні палички Папке з особливою пастою! Знамениті палички Папке!

Це був рудий карапуз. Любителі солоних паличок обступили його.

— Гей, малий, давай сюди свої «пивні сигари»,— гукнув довготелесий п'яничка у світло-коричневих штанах і темно-коричневих чоботях військового зразка.

— Ви, пане, не заплатили мені позавчора,— відказав малий і, обминувши горланя, знов заходився вихвалити свій товар:

— Особлива паста, одержана з далеких країн!

— Згіркле козяче масло! — промекав довгань у військових чоботях і глузливо осміхнувся.

З натовпу біля буфетного прилавка почувся ще один дитячий голос:

— Папке... Папке... Папке...

Це був хлопчина з великою багровою родимкою на обличчі. Карапуз підхопив свого кошика з шелестливими пакетиками і кинувся до конкурента.

— Як ти смієш тут продавати! Це моя ділянка!

— Для старання межі немає.

— Так каже хазяїн, але я перший прийшов сюди!

Безробітні танцюристи обступили бойових півнів. Довготелесий п'яниця схилився до карапуза.

— Це правда, що ти торгуєш сушеними собачими хрящами?

На скронях у хлопчика набрякли жилки.

— Хто так каже, пане?

Хтось штовхнув рудого.

— Бери його за барки!

Малі продавці налетіли один на одного. Кошки затріщали. Карапуз знизу ударив головою свого конкурента, і той упав. Станіслаус кинувся до них. З його голови одразу ж вилетіли думки про космічні простори. Тут ось зіткнулися не зірки, а дві маленькі людини, кожна з яких згодом може стати знавцем небесних світил, великим мудрецем.

— Гей, ти, мале страховидло!

Станіслаус підійшов ззаду і схопив рудого. Малий упізнав голос управителя.

— Він торгує на моїй ділянці, пане Станіслаус!

Хлопчина з родимкою на обличчі підніс руку до очей і, затулившись порваним рукавом, тихо заплакав.

— А ти чого лізеш не в своє діло? — гаркнув гуляка у коричневих чоботях і войовничо поплював собі на долоні.

В цю мить загравав оркестр, пари відтиснули забіяку, і він відійшов ні з чим. Станіслаус підняв обидва кошки і повів зняковілих торговців солоними паличками до свого столика. Він відкупив у них решту товару і помирив їх. І один, і другий на його вимогу відпили з його кухля по ковтку пива. Дружньо, наче брати, хлопчики проштовхалися крізь залу до виходу.

Станіслаус вирішив сказати хазяїнові, що більш не хоче бути управителем. Він намагався пригадати, чи був іще коли-небудь такий задоволений, як цієї хвилини. Хіба що тоді, коли писав вірші.

Тепер йому схотілось потанцювати. Неподалік сиділа бліда дівчина. Звичайно, її не можна було назвати вродливою, але, може, душа в неї м'яка, пеначе мох у лісі.

Він замовив собі четвертий кухоль пива, дав кельнерозі на чай і почастивав солоними паличками. Кельнер узяв пакетик і вклонився.

— Я знав одного професора, він був такий, як ви.

— Як наш брат? Як я?

— Еге ж, він усе дивився й дивився, а потім узяв і описав усе, що бачив.

Станіслаусові було приємно, що його порівняли з професором. Певно, у нього є щось таке, що примушує всіх

дивуватись. «Увага! Перед вами незвичайна людина!» Це пиво витинало таке із Станіслаусом.

Йому не довелося запрошувати бліду дівчину до танцю. На цей раз дами вибирали кавалерів, і вона подріботіла до нього. Вона ступала, наче голубка, — голубка, що поспішає до розсипаного зерна. Дівчина зупинилась перед Станіслаусом і зробила легенький кніксен. Не було й найменшого сумніву в тому, що вона мала на увазі саме його.

Він танцював дуже погано, але дівчина була невибаглива.

— У вас виходить щось схоже на танго, а хіба музика грає не фокстрот?

Пиво розв'язало Станіслаусові язика.

— Я, панночко, багато мандрував по світу, і скрізь під цю музику танцюють танго.

Він спробував покрутитися так, як це робили інші танцюристи. Дівчина дозволяла крутити себе так, як йому хотілося.

— То, виходить, ви побували й за кордоном?

— Всесвіт великий, — відповів Станіслаус. — Що наша земля порівняно з ним!

Бліда дівчина, схожа на голубку, знітилась, зніяковіла і стала легенькою, немов насінинка тополі, що опустилася на його рукав.

Далі з танцями пішло краще. Не така вже складна це штука — стрибати, крутитися і човгати підшвами в такт музиці.

— Як швидко звикли ви до нашої музики!

— Вона трохи грубіша, ніж музика далеких світів, — відповів Станіслаус, як людина, що потрапила сюди з невідомих країн.

Це її зворушило, і вона обережно пригорнулася до нього. Він прислухався.

— Якось я мусив звикати до молодих дівчат, які голяка танцювали на столі. У серце мені наче вбивали цвяхи, я думав, що скоро почну харкати кров'ю.

Вона зрозуміла, що його занесло сюди зовсім не з відомих країн, і вона погладила його руку пальчиками, тонкими, наче комарині лапки.

33 Станіслаус накликає на себе гнів творця солоних паличок, зустрічає душу, ніжнішу за шовкову стрічку, молотком відбивається від однієї пекарської вдови.

Дівчина, схожа на голубку, була прихильна до Станіслауса і, що й казати, ставилася до нього добре. Та як тільки настав вересень і з полів у невеличке місто повіяло першою осінньою прохолодою, у хлопця знову прокинулась туга за теплом рідного вогнища. У дівчини такого тепла він не міг знайти.

— Тепер ти накупив книжок і вже не приходиш так часто, як раніше, — сказала вона.

— Людина потребує тепла, — відказав він з виглядом жителя потойбічного світу.

— Отже, я тобі більш не потрібна. — Губи її скривились, ніби ось-ось мали бризнути сльози.

— Ні, ти ще дуже й дуже потрібна мені, — поспішно мовив Станіслаус тільки з жалю до дівчини.

Проте вона казала правду: він потребував її все менше й менше. Вона була не та, з ким можна розмовляти про первісні туманності, що перебувають у вічному русі, про можливість життя на зірках. Вона була не з тих, хто брав би до серця і зігрівав його думки, коли вони залякли поверталися з мандрів по далеких світах.

— У мене просто в голові паморочиться, — могла вона сказати. — Я не бачила нічого, крім нашого містечка, а ти й на зірках почуваш себе як удома і, видно, й не думаєш про те, що ми могли б побратися.

— Що? Річ у тому, що я ще мало знаю.

— Мене?

— Ні, всесвіт.

Творець солоних паличок захворів. Він наказав покликати Станіслауса. Над хазяїновим ліжком висіла велика картина: ельфи в лазурово-зелених шатах перевозили на легенькому човнику кудись у безвість величезні купи квітів.

Пекаря Папке мучили ревматичні болі в попереку. Він перелічував пакетики з солоними паличками, які клав у кошики малих продавців, і дуже спітнів. Біль вразив його, коли він хотів випростатись. Це була стріла, пущена з потойбічного світу.

— В народі кажуть — простріл, — сказав він, — а ми, люди науки, називаємо це поперековим ревматизмом, просто поперековим ревматизмом.

Він застогнав, спробував підвестися на ліжку і простяг руку Станіслаусові.

— Тисну тобі руку на знак довіри. Ти не був таким управителем, якого я хотів би мати; можливо, ти будеш таким майстром, який мені потрібен. Приступ поперекового ревматизму триває вісім днів; у наукових колах це з'ясовано точно. Я читав, що ця хвороба поширена як на півночі, так і на півдні. За цей тиждень я накіну тобі ще три марки і сімдесят п'ять пфенігів. Усе виробництво буде на тобі і вся відповідальність теж. Тобі доведеться мати справу з мою пастою і домогтись особливого смаку соляних паличок.

Ні, це щось неймовірне! Станіслаус прийшов у цю пекарню з вулиці, а йому тут виявили таку довіру, що в нього просто голова йде обертом.

Пекар Папке попросив його замкнути двері спальні.

— На кожному кроці підслухувачі й конкуренти,— зашепотів він.— Що стосується моєї особливої пасти, то всім кажи і скрізь дзвони, що до її складу входять продукти із заморських країн, іноді навіть з Індонезії. Отже, моя паста — це чудо пекарського мистецтва, і вона — мій власний винахід. Запам'ятай усе, що я тобі сказав, а самого рецепту сьогодні я ще не відкрию.

Станіслаус довідався про таємницю ляди в підвалі. Хазяїн простяг йому нагрітого в постелі ключа.

— Тепер ти вставатимеш на годину раніше за всіх, чуєш, майстре?

— Чую.

— Як тільки візьмеш пасту із схованки, відразу поверни мені ключа.

— Все зроблю, як ви кажете, хазяїне.

— Тісто замісиш до того, як усі інші прийдуть у пекарню.

— Гарзд, хазяїне.

— Може, я накіну тобі за цей тиждень цілих чотири марки.

Все складалося так, ніби Станіслаус мав надовго залишитися в цьому містечку, а може, й зовсім осісти тут. До цього зобов'язувало хазяїнове довір'я.

Удосвіта, коли пахощі печеного тіста ще спали, він із засвіченим ліхтарем у руці спустився в підвал. Ляда була заставлена важкими, оббитими залізом ящиками. В тих ящиках, як казав хазяїн, з далеких країн прибували основні продукти для виготовлення особливої пасти.

Довірений пекаря добряче спітнів ще до того, як почалася робота в пекарні. Він підняв ляду, і його обдало огидним запахом. Йому стало погано. Він ладен був уже опустити ту дерев'яну ляду. Чи не збирається хазяїн зробити його співучасником жахливого злочину?

Станіслаус приборкав свою фантазію, затулив носа і запліснявілими східцями спустився в підземелля.

Це був сир, звичайнісінький старий сир десятирічної давності. Цей десятикратно протухлий сир стояв у запиленних горщиках, оздоблених вишуканими візерунками плісняви, і мав вигляд напіврідкої речовини, що вигравала всіма кольорами райдуги. З Індії, Індонезії, а може, й з Південної Австралії! Господи, помози мені!

Станіслаус наповнив мірку вище червоної риски і додав іще трохи. Він хотів стати таким майстром, про якого «мріяв» хазяїн.

Солоні палички нового майстра Станіслауса вдалися на славу: навіть пекарняні павуки позабивалися в свої нори і в той день оголосили піст. Усі собаки, що пробігали повз пекарню Папке, підводили носи до неба, немов чекали звідти дощу з тухлого м'яса. Постоявши, вони піднімали задню лапу і поливали тумбу біля входу в пекарню. Люди на вулиці нюхали повітря і питали одне в одного:

— Може, дасть бог, війни все ж таки не буде?

Хазяїн, незважаючи на свій ревматизм, повернувся в ліжку і наказав принести собі пробу. Він відкусив шматочок і відразу виплюнув його в нічну посудину. Тільки ельфи на картині над ліжком, до яких не доходили земні аромати, як і раніше, везли свої квіти кудись у безвість.

— Ось тобі доказ того, що майстра замінити не можна, — сказав Папке Станіслаусові. Хазяїнове обличчя скривилося від огиди. — А я ще збирався дати тобі понад десять марок за особливі послуги і збереження таємниці. Тепер за законом мені доведеться вирахувати з тебе тижневий заробіток. А для тебе самого буде краще, коли ти десь в іншому місці навчишся цінувати довір'я хазяїна.

Станіслаус не знав, що відповісти. Проте він пішов не вклонившись.

Станіслаус потрапив до іншого пекаря, рухливого і волосатого, схожого на обсіпану борошном мавпочку. Він сидів на осліничку біля вітрини своєї булочної і заздрісними сірими очима дивився на булочку навпроти, куди безпере-

стану заходили покупці. Миготливі пекареві очі швидко оглянули Станіслава.

— Ти можеш тут почати свою кар'єру і бути корисним. Мою торгівлю треба пожвавити.

— Будь ласка! — тільки й сказав Станіслав.

Хазяїн сповз з ослінчика.

— Одна умова!

— А саме?

— Ніякої платні, але вважай, що все в моєму домі — твоє!

Станіслав не зрозумів. Може, йому знову пропонують вивести виробництво з занепаду, зіграти роль метелика і кінець кінцем виповзти звідси жалюгідною гусеницею? Хазяїн схопив його за руку.

— Відверто кажучи, моя дочка не з перших красунь, але хто поведеться з нею так, як вона потребує, той знайде в ній душу ніжну, немов голуба шовкова стрічка.

Станіслав довго мандрував, не знаходячи роботи. Щоби в нього позападали, рюкзак з книжками натер худу спину, порожній плунок бурчав і примушував його погодитись.

Трапезу з нагоди вступу на посаду було влаштовано на кухні. Хазяїн подавав сам, він щедрою рукою поклав йому на тарілку наперченої ковбаси, поставив поряд з білими хлібцями, намазаними маслом, пляшку пива і, дружньо підморгнувши Станіслаусові мавпячими очима, вислизнув з кімнати.

Станіслав почав уминати, ні про що більш не думаючи. Зробивши нарешті перепочинок і попиваючи пиво, він почув, як за стіною хазяїн голосно казав комусь:

— Уставай, а то проспий своє щастя!

Потім там почали шепотітися, а на кухні Станіслав усе жував і жував. О, як добре їсти, коли тебе мучить голод! О, як добре їсти, коли в тебе молодий плунок, а харч убогий! О, як добре їсти не заради самої їжі!

Із стану сп'яніння від ситості Станіслава пробудив жіночий голос. Для його вуха він був такий самий приємний, як їжаківі голки для долоні.

— Де моя губна помада?

— Та я ж шукаю її, дитинко!

— Знов, певно, мама взяла?

— Мама не брала твоєї помади.

— Ну, годі, мабуть, служниця, ота жаба.

Що це — жіночий голос чи скрегіт ножа по порожньому горщику? Станіслав відчув, як у нього горить

у роті від наперченої ковбаси. Він втягнув голову в плечі. За стіною ніжна, немов шовкова стрічка, душа кричала на обсіпану борошном мавпочку:

— Ти, мабуть, хочеш, щоб він вважав мене за якесь сільське опудало?

У Станіслауса побігли мурашки поза шкірою. Хлопець забув про пиво і навіть не доторкнувся до хлібця з маслом.

Він прийшов у пекарню, де хазяйнувала вдова пекаря. Рукою, вимазаною в тісто, вона втирала сльози.

— Я мішу тісто сама. Мій підмайстер утік. Чоловік у мене був молодий і гарячий, але він мало їв.— Сльози у вдови висохли. На віях висіли шматочки прилиплого тіста. Ці сірі очі наче присмоктувались до співрозмовника.— У нього в плунку були нариви, і він хотів вилікувати їх горілкою. Йому не пощастило. А вам скільки років?

— Двадцять два.

— От бачите! Моя знайома, м'ясникова жінка, була в такому самому становищі, як я. А йому було двадцять три. Вона вийшла за нього заміж. Як по-вашому, це можливо?

— По-моєму, все можливо.— Станіслаус бгав у руках кашкет. Він лишився, бо була зима і йому хотілося хоч кілька днів побути в теплі. Її очі-присоски стежили за кожним його рухом. Вона не відривала від нього погляду, навіть коли він їв, і примовляла:

— Їжте, їжте, це ліпше, ніж як чоловік не їсть і підупадає на силі.

Він по лікті занурив руки в тісто. Вона мерщій опустила руки туди ж і показала, як треба вимішувати тісто.

— Воно гладеньке має бути, гладеньке! І пружне! А це що таке?

— Це моя рука, хазяйко!

Вона нічого не відповіла, але її блудливі очиці ніби затягло плівкою.

Станіслаус мився в своїй комірчині. У двері постукали. Він принишк, але двері все-таки розчинилися. Хазяйка принесла йому сорочку.

— У шафі для білизни в мене лежить багато сорочок. Мені вони ні до чого, тільки нагадують про чоловіка. Візьміть! — Він нічого не відповів. Вона не виходила.— У м'ясникової жінки, про яку я вам розказувала, він носив навіть костюм її чоловіка. Але це якимось неприємно. А про білизну ніхто нічого не скаже.

Станіслаус не взяв сорочки її чоловіка. Він мав чотири власних — по сорочці на кожний тиждень місяця. Хазяйка образилася.

Але палке бажання не дозволяло їй довго пам'ятати образу. Якось за сніданком вона сказала, що зі стіни просто на її ліжко впав чоловіків портрет.

— Кажуть, це дуже серйозна прикмета, коли портрети покійників стрибають із стін.

Він не зрадів, що вона вже забула образу. Так добре було, коли ніхто не заважав йому думати про канали на Марсі! Його уява малювала їх як технічні споруди людських істот. Може, там, на Марсі, знайшлися б люди, які б зрозуміли його.

— Ви теж так гадаєте? — спитала вона.

— Так, — відповів Станіслаус просто, усе ще думаючи про канали. Але, глянувши в її сірі очі, він спохватився. Адже вона говорила про портрет, який упав із стіни. Він запропонував забити кистиль на те саме місце.

Вона дивилась, як він це робить. Він стояв на її ліжку. Кистиль був величезний, бо мав витримати вагу великого чоловікового портрета. Станіслаус не міг собі уявити, як вискочив із стіни цей здоровенний кистиль.

Матрац був дуже м'який. Він увігнувся, коли Станіслаус хотів зіскочити на підлогу. Станіслаус втратив рівновагу і впав на ліжко. Хазяйка так злякалася, що й сама впала туди ж. Упала так незграбно, що він злякався. Він побачив над собою її блудливі очі, в яких прозирала хтивість. Від жінки пахло кишмишем. Він підняв молоток:

— Геть!

Вона схопилася, кинулась до вікна і зарепетувала на всю вулицю:

— Рятуйте, рятуйте, він напав на мене з молотком!

Станіслаус не став чекати, поки сусіди позбігаються на допомогу.

34 Станіслаус зустрічає паралітика-трясуна, тікає від власних жалюців і досягає вищій зміст поетичного мистецтва.

Він блукав з одного міста в інше, але ніде його не чекали. Він був ніби той чубатий жайворонок, що взимку залітає на незнайомі кам'яні вулиці і, схиливши голівку набік, жде, чи не впаде біля нього щось їстівне. Але нехай

хоч на годину визирне сонце — і він згадає свою меланхолійну весняну пісню. Він заспіває її на освітленій сонцем кам'яній тумбі, сповниться тугою за безкраїми степами, знайде в собі силу й крилатість і полетить, хоч уже в третьому місті зима примусить його спуститися на землю. І знов шукає жайворонок підтримки й чекає, чекає провісників весни.

Так минала двадцять четверта Станіслаусова зима. Навколо точилися битви, хтось їх вигравав, хтось програвав. Вигравали за допомогою брехні й хитрощів пани, схожі на тих, що бували в кафе у Клуштша. Станіслаус завжди ненавидів їх, хоч після нічного бенкету вони залишали йому чайові. То були люди на зразок графа Арніма, напаченого стрільця, безжалісного переслідувача тих, хто збирав хмиз та чорницю. Та коли він і такі, як він, скидали куртку, то виявлялося, що ззаду на штанях у них бракувало гудзика.

Станіслаус збирав знання, як чубаті жайворонки зимовий корм. Він мріяв про тепло спорідненої душі, як жайворонки мріють про літній степ, і йому ні на мить не спадало на думку, що він і сам один із тих, хто допускає всілякі неподобства.

З своїх книжок він вичитав, що таємні сили, якими він так пишався у свої дитячі роки, є ніщо інше, як своєрідне дурисвітство, знахарські фокуси, які відомі ще з давніх-давен і діють тільки на тих, хто в них вірить. Але що то за нова сила, яка спонукає його писати невеличкі вірші, а потім дарує почуття щастя й задоволення, наче то він дав силу дереву рости, а квітці розквітати? Невже й це знахарські фокуси і обман? Ну як Станіслаус може дійти ясності, коли не можна пояснити того, що діється в ньому самому?

Крізь засохлу торішню траву у придорожніх канавах пробивалися до світла перші зелені травинки. Сонце пригрівало, повітря було м'яке і яскраве, наповне пташиним співом і першими пахоцями полів. Станіслаусові було безпричинно весело. Він припадав вухом до дерева, кивав головою і гукав навздогін пташці:

— Незабаром свято!

У каналі сидів чоловік і весь трусився, мов дерево влітку під подувом нічного вітру. У бідолахи була страшна трясуцка. Чи ж міг Станіслаус, в якому буяла радість, пройти мимо?

— Наївся отруйної трави, чи що?

Чоловік спробував глянути на нього, але очі його смикало то в один бік, то в другий. Ледь помітна вдячна усмішка була неначе миготливий сонячний промінь на хвилях. Його тремтяча рука, немов сполохана біла куріпка, злетіла вгору, намагаючись показати на Станіслаусів рюкзак, набитий книжками. Станіслаус порився в своєму клумачку, шукаючи чогось їстівного. Чоловік зітхнув, уп'явся зубами в крайчик хліба і трохи заспокоївся.

— У тебе лихоманка?

Трясун усміхнувся:

— Безпритульний?

Станіслаус знизав плечима.

— Майже.

Доївши окраєць, чоловік відкинувся на спину, заплющив очі й засопів, заперхав, немов собака, що принохується до повітря, і незабаром захропів.

Станіслаус, слухаючи дзижчання ситих весняних мух, натоптав люльку. Рука чоловіка, що хропів, лягла йому на коліно.

— Тютюну!

Станіслаус слухняно поклав йому на підставлену долоню пучку тютюну. Чоловік укинув його собі в рот і знов захропів.

Деся над полудень вони підвелися і мовчки пішли поряд. Все, що могли сказати один одному попутники, було вже сказано. Довгий шлях вів угору. Тіні від дерев, сонячні зайчики, каміння, купи жовтої ріні на узбіччі. Скільки шляхів на землі? Скільки стежок і путівців? Скільки доріжок, що ведуть до рідного дому? І жодної для Станіслауса!

Коли ввечері вони дісталися до якогось містечка в передгір'ї і шукали заїзду, Станіслаусів попутник раптом упав посеред бруківки. До нього збіглися люди.

— Він упав, мов підрізане дерево,— сказав якийсь товстун своїй жінці. Вона була довготелеса й негарна; протираючи скельця окулярів, вона розглядала бідолаху.

— О боже, який нещасний!

Станіслаус із товстуном підняли чоловіка, внесли у найближчий шинок і поклали на лаву.

— Йому тут нічого робити,— сказала негарна жінка.— Його треба відвести до лікаря.

Хворий стиснутими кулаками показав на прилавок. Станіслаус замовив восьмушку і влив горілку йому в рот. Голова паралітика перестала трястися. Другу восьмушку влили

в нього вже без ніяких труднощів; після цього у нього перестали тіпатися руки.

— Чи не припинити тремтіння і в ногах? — сказав товстун і замовив нову порцію горілки. Паралітик і її дозволив влити в себе. Тепер він лежав зовсім спокійно.

— Ви втопили його в горілці, — жалісливо сказала негарна жінка. Проте чоловік був живий. Він гикав і відригував. На обличчі в нього розпливлася усмішка. Він узяв кришку від пивного кухля і пошпурив нею в хазяїна. Кришка, трохи не долетівши до лискучої лисини шинкаря, перевернулася у повітрі й полетіла назад у руку хворого.

— Це чаклун! — здригнулася негарна жінка.

Чаклун блаженно цмокнув, наче немовля, що бавиться пальчиком своєї ніжки, дістав з кишені піджака колоду карт, запропонував товстунові витягти одну, запам'ятати її і засунути назад. Потім він перетасував усю колоду і кинув нею об двері. Карти полетіли на підлогу, немов підстрелені голуби, і тільки та, яку витяг і запам'ятав товстун, прилипла до дверей.

З усіх кутків шинку підходили відвідувачі, усім хотілося побачити цього відьмака. Товстун грюкнув м'ясистим кулаком по столу:

— Подати вечерю для чаклуна!

Вони їли, випивали і знов випивали. Чаклунові досить було свиснути, і карти виповзали з пивних кухлів, а годинники зникали з жилетних кишеньок і опинялися на дні літрових кухлів. Носова хусточка негарної жінки згоріла на очах у всіх, а потім її цілісіньку той чоловік витяг з носа шинкаря. З вулиці входили люди і щедро змочували пивом свій подив і легке почуття жаху.

Станіслауса сп'яялила не тільки близькість весни. Чи не попав він часом у товариство Мефістофеля, який, щоб пригостити якогось доктора, примусив вино литися просто з стільниці? Незважаючи на всі науки, Станіслаус не зміг остаточно побороти в собі прагнення до таємних сил.

— Як ти робиш усі ці чудеса, брате мандрівнику?

Чоловік потяг його у зачілок.

— Найбільше з моїх чудес я показав тобі дорогою. А таке молоде й дурне теля, як ти, нічого не зрозуміло: володарям світу треба, щоб народ був суворий і злий. А народ хоче бути лагідним і м'якосердим. Я за народ. Я допомагаю йому бути добрим, я витискую жалість з твердокам'яних сердець. Я сію й пожинаю жалість. — Він почав голосно співати: — Лірум, лярум, чудеса за чудесами!

Дава-ай, дава-ай, гуде фабрика страждань. Ми постачаємо жалість кожному за міркою, жалість за міркою, велику й малу жалість за міркою...— Співець жалості заплющив очі й відкинувся на спинку лави, що стояла біля печі.

У Станіслауса одразу пройшов хміль. Розводячи руками, ніби розсуваючи завісу, він вискочив з шинку і побіг, переганяючи свою жалість. Чоловік не хотів іти до нічліжки власними ногами і чекав, щоб його понесли туди на руках. Станіслаус ішов усю ніч. Над ранок він ще не був певний, чи не пив на брудершафт із самим дияволом.

І знов невеличке містечко. Сюди він увійшов тихого весняного вечора. Містечко лежало в горах, у місцевості, підвішеній у небі вище за інші. Дороги, облямовані щойно вазеленими деревами, збігали з гір і пагорків до базарної площі міста в долині. На схилах цвів терен, а з гірського струмка на поверхню вистрибували форелі, немов цікавлячись, хто йде дорогою. Для Станіслауса все тут було нове й прекрасне. Небо і його серце сміялося. Йому страшенно захотілося заспівати свою власну пісню і уявити собі, що в одному з цих привітних каркасних будиночків на нього чекає біла постіль.

Квітнуть вишні край дороги,
Добрі вишні, кислі вишні...

Назустріч їхав фурман. Він пужалном тицьнув у Станіслаусів бік:

— От кому живеться добре! Одразу видно.

У містечку було повно гостей; люди цілий рік відкладали гроші, щоб один тиждень провести тут, щоб оживити в собі радість життя, яка у жителів великих міст часто тьмяніє. В такому містечку на таку людину, як Станіслаус, з його порожніми кишнями, не надівають вінка з анемон і не обсипають її конваліями. Жодної нічліжки, жодного ліжка для мандрівника, який не має чим заплатити.

Проте на серці в нього не потемнішало, бо ясно світив місяць, а повітря було тепле й духмяне. Він вирішив переночувати у парку на лаві.

Жодної вільної лави, жодного куща, за яким не чути було б приглушеного сміху! Він вирішив почекати, поки опівнічна прохолода порозганяє всіх цих людей по ліжках, узятих в тимчасове користування.

З-за кущів линула пісня, співав журливий жіночий голос:

Трояндо, о люба трояндо, коли ж ти розквітнеш?
Осіння трояндо, ніжна й примхлива!
Чи взимку тобі надто біле все й дике?
Чи влітку для тебе жара завелика
Й боїшся ти зливи?

Трояндо, о люба трояндо, не можна чекати,
Розквітни ж, благаю, бо час вирушати!
Глянь, уже смеркло, зійшов молодик,
Помчить корабель мій — не знаю куди...

Чи це лагідна ніч так розтривожила його душу, чи жалість до самого себе? Чи це його бездомність плакала в ньому? Він витер сльози рукавом куртки і пробурмотів:
— Ні, ні, я не плачу, то тільки так здається.

Невже Земля справді така гарна, така тепла, що люди тільки її обрали для життя? Невже на зірках холодно й безлюдно?

Вона сиділа на лаві сама. Побачивши його, урвала пісню і тільки ледь чутно наспівувала. Він бачив обриси її поста-ті. Дівчина була струнка й тоненька, не багато товща за стовбур берези, на яку спиралася. У неї, мабуть, світле волосся і смагляве обличчя. Її руки він бачив виразніше. Такі руки, що йому захотілось, щоб вони його погладили. Він засунув руку в кишеню куртки, набиту всяким дріб'язком, дістав люльку, впустив її і пішов далі.

От який битий жак вийшов з цього Станіслауса! Про-йшовши кілька кроків, він вернувся. Вона знов співала. Він ішов, нахиливши голову. Було не дуже легко відшу-кати люльку серед торішньої трави і гравію.

Вона перестала співати і сказала:

— Це не оригінально!

Він спинився і відчув себе хлопчиськом, якого застукали без трусиків на березі лісного озера.

— Це ви мені? — спитав він затинаючись.

— Ви навмисне впустили тут люльку і тепер її шукаєте.

— У мене увага розпорошена, як будякове насіння,— мовив він.

Вона сказала:

— Непогане порівняння.— І йому здалося, що вона усміхнулася.— Розпорошена, як будякове насіння, гм. Я знала, що ви повернетесь. І навіщо вам лицемірити, немов якомусь ханжі?

— Сказати правду, мене привабив ваш голос.— Він під-вів очі до неба, немов сподіваючись допомоги від зірок.— Люди ніколи так просто не підходять одне до одного,

хоч би як вони цього хотіли. Так уже воно повелося на світі.

— Філософ? — спитала вона.

Він низав плечима, немов мале хлоп'я, якого питають: «Що це ти тут набудував?»

— Сідайте! — сказала вона.

Станіслаус з радістю сів. Він не знав, з чого почати розмову. Вона, мабуть, і не чекала, що він заговорить. Місячне світло лилося крізь віти плакучої верби, бризнуло на кварцові камінці, і вони заблищали. «Світло,— подумав він.— Що сталося? Одна людина підсіла до іншої. Світ завжди стає трохи ширшим, коли одна людина підсідає до іншої».

Вона спитала:

— Хто ви?

Він відказав:

— Зовні одне, а коли глянути глибше — зовсім інше. Відчуваєш, що можеш бути чимсь більшим, ніж ти є. Скажімо, так:

В'ється плях мій в далечінь,
Квітнуть вишні край дороги,
Добрі вишні, кислі вишні.
Білий камінь, жовта рінь,
Яку топчуть мої ноги,—
Все від бога.
Батьківщина й чужина,
Теплий дім і сіно в полі...
Добрі вишні, кислі вишні...

Вона подивилася на нього, і її засмагле лице було спокійне. Очі в неї, здавалось, багато чого бачили, багато чого пройшло перед ними.

— Отже, поет!

Він злякався.

— Але чому «все від бога»? Ви з ним у згоді?

— Просто нічого кращого не спало на думку.

— О ні, у кожне слово треба вкладати серце. А це ваше «все від бога» нікуди не годиться.

— Це я просто для себе,— сказав він і зняв кашкета: він спітнів.

— А тепер ви й мені прочитали.

— Це вийшло якось мимоволі.

То була ніч його цвітіння. Поряд з ним сиділа людина, яка уважно слухала і розуміла його. Він повів її в густі зарості трав, на зелені луки свого дитинства, показав свої лаковані черевики з річкового мулу і описав чудеса, які він

робив. Вона слухала, заплющивши очі. Заснула? Може, поцілувати її?

Вона вгадала його бажання.

— Тоді ви, певно, про таке не думали.

— Це від блукання по дорогах,— сказав він.

— Дороги змінюють людей чи люди — дороги?

Він не знайшов, що відповісти. Йому стало душно. Захотілося розстегнути куртку. На ній не лишилось жодного гудзика. Тоді він замовк.

Квітка акації впала на землю. Цвіркун урвав своє сюрчання. П'ятсот тридцять вісім хмарок-баранців обзирали місяць. Місяць прикрив своє обличчя гостроверхим дахом будинку. Сонечко повзало навколо стовбура і поволі обстежувало всі тріщини на корі. Воно вивчало свій світ.

Коли верхівки дерев просіяли на обох перші промені світланку, Станіслаус не захотів бути для неї волоцюгою. Він попросив її через два дні знов прийти на це саме місце і сказав так, немов хтось чекав на нього:

— Там уже, певно, дивуються, де це я так загаївся.

Вона не кивнула головою. Тільки подивилась на нього довгим поглядом. Рука в неї була тепла.

35 Станіслаус стикається з Густавом, що дивиться з-під крисів капелюха; Станіслаус вражений тим, як широко використовуються висівки і дивується з людини, яка живе без паспорта.

Другого дня Станіслаус знайшов роботу.

— Я печу солдатський хліб,— сказав хазяїн.— Ти радикал чи більше за роботу, хліб і мир? ¹

Ну, звісно, Станіслаус був за роботу, хліб і мир. Без хліба, в крайньому разі, ще можна було б обійтись. Він згадав про грудний голос, що співав у парку. Найголовніше для нього тепер мати ліжко й комірчину, де б він, визнаний поет і вчений, міг розташуватись і творити.

Хазяїн вагався. Очі в нього тривожно поблискували.

— Раніше я був трошки радикальніший,— сказав він.— Але це нічого не давало. Радикали намагаються взяти в тебе позичку. Дрібне підприємство цього не витримує. І потім — стережись Густава! Він старіє і вже не сповна

---

¹ Один з демагогічних лозунгів фашистів.

розуму. Він у мене працює ще з тих часів, коли я був радикалом.

Старший підмайстер Густав Гернгут саме замішував тісто у діжах. Це був чоловік років під шістдесят, з викривленими ногами і довгими руками, все як має бути, — пекарня вилпила його по-своєму. Замість пекарського ковпака на ньому був старий, весь у борошні фетровий капелюх з обвислими крисами. Густав скидався на одного з тих пізніх білих грибів, що восени тисячами з'являються в лісах, — уперті, жиливі і трохи дерев'яністі.

— Боже благослови благородне ремесло! — привітався Станіслаус.

— Подай висівки, — відповів Густав.

Станіслаус нерішуче висипав у борошно грубі сірі висівки. Густавові очиці проворно бігали під крисами капелюха туди й сюди.

— Солдатський хліб має бути чорний, — пояснив він.

Станіслаус не знав, який має бути солдатський хліб.

— Не думай, що це робиться тому, що висівки дешевші за борошно. Солдатський хліб мусить розминати солдатам шлунки. Після такого хліба легше бігати.

Отже, це й був Густав.

Мицало два дні. Станіслаус устиг засипати у діжі чотири центнери висівок, і з них вийшло вісімсот чудових солдатських хлібин. Виходить, вдома у нього просто переводили найкращі висівки, відгодовуючи ними свиней.

Пополудні у запилені вікна пекарні застукотів дощ. У Станіслауса защеміло серце. «Боже, — подумав він, — не будь до мене такий жорстокий. У нас з тобою, правда, зіпсувалися відносини, але невже ти ні на що більш не здатний, як тільки мститися і мститися?» «Ви з ним у згоді?» — спитав його у парку грудний голос.

Надвечір дощ перестав. Бог погнав свої хмари кудись в інше місце. Цим він ніби сказав: «Наша милість зволила вирішити, що досить. Трохи помучили — і годі». Станіслаус не сумнівався, що бог не відмовляє собі у шані.

Поки йшов дощ, усі квіти, й передусім хитрий бузок, приховали свої запахи. Всі свої пахоці вони приберігали для місячного променя і нічних метеликів.

Чи нічний метелик Станіслаус теж шукав у парку своєї духмяної гілки бузку? Він не шукав, він знав, де вона. Він зупинився і вдячно подумав про свою долю, — видно, вона вирішила бути до нього трохи милостивою і не так переслідувати, не так пригнічувати його. Він сів на камінь і на

повні груди вдихнув пахощі бузку, він благословляв життя і любив його.

Першої хвилини Станіслаус, побачивши, що лава порожня, не стривожився. Він став чекати. Слухав, як б'є годинник на вежі, лічив дощові краплини, що падали з дерева йому на долоню. Так він заснув.

Хочеш вишень, стиглих вишень...

Він прокинувся, і розпач, немов град, обрушився на нього. Невже це можливо? Усе загинуло. Всі нитки рвуться. Невже він був для неї тільки парубком, з яким ведуть розмову, якого приборкують, щоб він не набридав? Невже він схожий на хвалькуватого бідаря селянина, що виставляє напоказ свої жалюгідні заощадження, аби надати собі ваги?

Ну й видовище влаштували небеса тієї ночі! Вони випустили місяць, і він щосили світив на мандрівного пекаря-підмайстра, який сидів такий самотній і засмучений на лаві у міському парку і не знав, що робити. Коли сльози, як раніше дощові краплі з дерева, покотилися по його руках, він схопився і пробурмотів:

— Коли йому потрібна вода, навіщо він бере її з мене?

Він мав на увазі бога і щосили сплюнув, немов бажаючи одразу звільнитися від сліз, що підступали до очей. Він двічі обійшов навколо дерева, постукуючи по корі, і сказав:

— Ти добре тут укоренилося, еге ж?

Два дні Станіслаус ходив такий задуманий, що навіть у Густава, який поглядав на нього з-під обвислих крис фетрового капелюха, урвався терпець.

— Інші хлопці ходять молодцями, крокують бадьоро, а ти, висловлюючись діалектично, носиш голову під пахвою.

Станіслаус вплив на поверхню. Він знов побачив світ, як плавець, що виринув після стрибка в глибочінь. Він перехопив на собі Густавів погляд. Той одразу насунув свого припалого борошном капелюха глибше на лоб.

— Що ти за людина? — спитав Густав.

— Кавалок землі, трохи води і жменя замкненого вітру.

Густав, цей гулястий білий гриб, недовірливо глянув на Станіслауса.

— Кажуть, що ми з дня на день живемо все краще, та по тобі цього не видно. Весь світ грає бадьорі марші, тільки

ти самотньо цигикаєш на своїй скрипці...— Худими пальцями він перевірів, чи готове тісто на хліб.

— Не всі народжуються сурмачами.

Густав пересунув свого капелюха на потилицю і подивився на Станіслауса точнісінько так, як Наполеон у шкільній хрестоматії.

— Ти не думай, що я злостивець, як вони це називають. Фюрер, скажу тобі, велика людина. Він усе перебудує й нікого не забуде. От нещодавно він звільнив з фабрики мою дружину. Всю роботу — чоловікам! Що скажеш? Адольф, висловлюючись діалектично, — найлюдяніша людина.

Тут Станіслаусові теж закортіло вставити слово; голова в нього не так уже безнадійно була затуманена мелодіями його скрипки.

— А твоєї платні вистачає на вас двох?

Густав наївся.

— Ти міркуєш, як дитина. Коли підходити до цього діалектично, то нам тепер живеться краще: в дружини тепер більше часу, щоб латати моє старе лахміття. І не смій так зневажливо говорити про фюрера! Закарбуй це собі на носі!

Може, у звивини Густавового мозку набилось надто багато борошна? Чим міг Станіслаус образити фюрера? Він знав, що це небезпечно. Звістки про арешти ганьбителів Гітлера проникали і в сади його духовного життя й наукових радощів. Кайзера Вільгельма Станіслаус не любив і не ганив. Зі Станіслаусового дитячого кухлика кайзер суворо поглядав на нього, ніби запитуючи: «А ти, хлопчику Бюднер, чи з'їдаєш свій суп із темного борошна, щоб стати солдатом?» Станіслаус і в гадці не мав ображати Еберта, Гіпденбурга чи взагалі когось із президентів. Він не мав із ними ніяких справ. Вони жили на сторінках газет, а він — у своїй триклятій дійсності. Чого б це він раптом почав ганити Гітлера, фюрера, канцлера, їх усіх разом? Та й знав його Станіслаус тільки з портретів, де він стояв з піднятою рукою, немов покажчик дороги з однією стрілкою. І завжди здавалося, що шапка на голові завелика для нього. Станіслаус навіть трохи жалів його. Мабуть, Гітлер, міркував він, дуже скромна людина і після зборів завжди бере останнього кашкета, якого ніхто не взяв. У цьому кашкеті він схожий на хлопчика, що надів батькову шапку і грається в солдати. Ні, видно, у Густава в голові і справді не все в порядку.

Увійшла хазяйка з своїм вічним кашлем.

— Кхе-кхе, хазяїн наказав, щоб ви прибрали тут усе як слід. Ви чуєте, кхе-кхе? Прийшов обер-цальмейстер¹. Вони саме снідають. Може статись, що високий гість захоче оглянути підприємство, кхе-кхе!

Високий гість прийшов, коли хліб посадили в піч. Гість був у високих чоботях і ступав обережно, немов півень на чужому городі. Кобура в нього виблискувала. З блідого обличчя дивилися суворі очі. Ніхто, певно, не здивувався б, якби цей пан, бажаючи перевірити якість борошна для солдатського хліба, витяг пістолета і двома-трьома кулями продірявив один в лантухів. Обер-цальмейстер кивнув головою Станіслаусові і Густавові. Він підійшов до однієї діжі, показав на купу борошна і сказав:

— Борошно!

Хазяїн пекарні підтвердив це. Очі в нього мигтіли, ніби вогники на вітрі. Він стояв позад високого гостя напівзгнупувшись, немов тримаючи наготові всі потрібні поклони.

Обер-цальмейстер попросив відкрити одну діжу, подивився на кисле тісто, що підійшло, і промовив:

— Тісто!

Це теж було підмічено точно. Обер-цальмейстер підійшов до старшого підмайстра і, показуючи на нього білим пальцем, немов на якусь річ, сказав:

— Підмайстер!

Густав відсахнувся. Поважний білий палець високого гостя було вже спрямовано на два лантухи.

— Висівки,— сказав Густав.

Можна було почути майже нечутний хазяїнів зойк, але обер-цальмейстер на чомусь одному довго не затримувався. Він тицьнув пальцем на Станіслауса.

— Переконання?

Відповів хазяїн:

— Вони обидва за роботу, хліб і мир, пане обер-цальмейстер!

Обер-цальмейстер іще раз підійшов до Густава. Хазяїн затремтів.

— Служив?

— Ландштурм,— відповів Густав і насунув капелюха мало не на ніс.

Хазяїн і гість були задоволені.

---

¹ Обер-цальмейстер — старший скарбник у німецькій армії.

Через два дні від обер-цальмейстера надійшов наказ: вишкати солдатського хліба на триста буханців більше.

Хазяїн привів нового підмайстра і сказав Густавові:

— Цей чоловік без паперів. Замовлення змушує нас стати на такий шлях.

Новий підмайстер сів на мішок з висівками, зняв капелюха і кинув його в форму. Голова в нього була поголена. Одне око нерухомо дивилося вдалину. Він утяг в себе повітря, весь затрусився і сказав:

— Оці ще мені канцелярські пацюки!

Людвіг Гольвінд, новий підмайстер, вніс у життя пекарні пожвавлення. Незабаром виявилось, що паперів, і то найрізноманітніших, у нього скільки завгодно, але щодо них у нього була своя думка. Він носив їх на грудях, зашитими в торбинку, тільки на випадок смерті. Він хотів, щоб на могильному камені було висічено його справжнє ім'я, а за життя нехай його цінують і без паспорта, баста і амінь!

— А хто ж тобі, голодранцю, поставить могильний камінь? — спитав його Густав, дивлячись на нього з-під обвислих крисів капелюха.

Скляне Людвігове око привітно дивилося навіть тоді, коли друге око наливалось люттям. Він подивився на Густава двома різними очима.

— На моїй могилі буде більший камінь, ніж на твоїй!

Густав, цей гулястий білий гриб, уїдливо посміхнувся:

— Твоєю уявою можна жорна крутити!

Людвіг з грізним виглядом рушив на Густава. Певна річ, око своє він втратив не тоді, коли цілував дівчат. Станіслаус ухопив кочергу.

— Ти тут без року тиждень!

Людвіг опам'ятався, опустив руку на деко і взяв шматок пирога. А Густав пересунув капелюха на потилицю і вперше глянув Станіслаусові просто в обличчя. Станіслаус побачив його очі — маленькі, лагідні батьківські очі.

36 Станіслаус оплачує весілля людини, яка мочиться на пам'ятник, зближується з Густавом, що дивиться з-під широких крисів капелюха, і навчається високого мистецтва картярської гри.

Всю весну і все літо сонце невтомно підіймалося поблизу круглої водонапірної башти і опускалося біля вежі католицької церкви, що стирчала, наче піднятий вказівний па-

лець. Воно нікуди не зникало, і в літні дні кожен, хто хотів, міг його бачити. А чи цінили жителі невеличкого містечка таку його постійність? Аж ніяк! Це було сонце, і воно мусило бути сонцем, і світити, вибілювати білизну, зігрівати бідняків, вкривати засмагою спини, висушувати сир, золотити хліба, лікувати ревматизм, підігрівати воду в морях, озерах та річках, замінити електричне світло, припікати, і бути прокляттям для вуличних продавців морозива.

Станіслаус знов заглибився в свою книжку про світ, про землю і людей. Він знов почав науково досліджувати всі речі і явища. Куці бузку, виявляється, цвіли тільки для того, щоб давати насіння і розмножатися. А пахощі його були призначені не для людини, а для звичайнісіньких нічних жучків і запліднювачів. Людина ходить поміж квітів, плодів і тварин і бере собі все, що їй потрібне, і все, що їй подобається. У корови вона бере молоко і п'є його, у птахів бере яйця і їсть їх, білує тварин і одягає їхні хутра. Людина на землі — справжній паразит і споживач, і давно їй пора розвинутися в істоту одухотворену. Але на цьому шляху значну перешкоду для неї становить, певно, кохання.

— Що ти думаєш про кохання, Людвігу?

— Це хвороба підлітків.

Непогано сказано; така думка підтверджує наукові розвідки Станіслауса.

— Коли мені припікає, я одружуюсь. На одну ніч, без усяких законів і паперової писанини. Людина — вільна істота.

— Але щось жерти вона мусить! — втрутився Густав.

— Нічого вона не мусить! — Людвіг, жуючи сніданок, схопився, з рота в нього посипалися крихти. Густав опустив своє забрало-капелюх нижче.

— Щось не схоже, щоб ти живився самими запахами з кухні, повним сонячним затемненням та сушеною грозою.

І справді, аскетом і людиною перебірливою щодо їжі Людвіга не можна було назвати. Штани туго обтягували його зад, і вм'ятини, які він залишав на своїх кріслах, тобто на лантухах з борошном, щомісяця ставали глибшими.

На цей раз Людвіг не те щоб просто розгнівався чи вперся. Він не доїв сніданку, сів на найближчий лантух з борошном і закурив. Від думки, що його не розуміють, йому стало сумно.

— Настане день, коли ти розгорнеш газету і прочитаєш: «Якийсь невідомий убив канцлера». Тоді знай, що то я. Я вас визволю і заради вас, рабів закону, покладу свою голову на плаху.

Очі в Людвіга наповнилися слізьми. Велика печаль не пощадила навіть його скляне око. Станіслаусові стало шкода Людвіга.

Настала осінь. Світ обснувало сіре павутиння. Зграями літали ворони. З усіх боків насувалися дощі. Деревата скидали з себе листя. Пекарі пекли солдатський хліб. Солдати їли той хліб і вже встигли навчитися у рукопашному бою бивати людину. Ур-ра!

Станіслаус відкрив існування бібліотеки. Він став брати в ній книжки і читав їх так, як їсть голодний, якого поселили на продовольчому складі. Були книжки, заповнені самими віршами і книжки, де йшлося про людську душу та інші невидимі речі. Але Станіслаус читав також і книжки про вироцування породистих свиней, і про «Правила поведінки у вищому товаристві», і про подорожі на оленях, і про лижний спорт. Його все цікавило, і в голові у нього все перемішалося. Він усіх виправдував і ні з ким не погоджувався. Йому подобались і Густавова ущипливість, і Людвігів протест проти всіляких законів.

Людвіг не визнавав найелементарніших правил. Наприклад, він не вважав за потрібне постукати, перш ніж увійти до Станіслаусової комірчини.

— Позич мені п'ять марок. Свій тижневий заробіток я вже пустив за вітром.

Станіслаус позичав йому п'ять марок.

— Я знаю, ти хочеш купити собі модного капелюха. Вже осінь.

— Капелюха? Капелюхи мені личать, як корові сідло. Я вирішив одружитися. І це станеться сьогодні ввечері!

Вранці місце біля Людвігової діжі лишилося порожнє. Людвіг зібрався в дорогу. Зубна щіточка і гребінець виглядали з верхньої кишені його куртки. Бічні кишені Людвіг набив підстилками для сидіння й снання. Це були газети, сірі й такі засмальцьовані, що не можна було прочитати жодного рядка.

— Ти що, перебираєшся до своєї молоді? — спитав Станіслаус.

— Аякже, отак би я й дав себе загнuzдати. Мені треба вшитися звідси. Ти ж знаєш моє високе покликання.

— То ти не одружився і протринькав п'ять моїх марок?

— Дитинко, шлюхи задурно не віддаються. Твої шеляги я вишлю тобі з процентами і процентами на проценти, нехай тільки уколошкаю отого Гітлера.

— Тоді в тебе вже не буде голови, щоб згадати про п'ять моїх марок.— Широко розставивши ноги, Станіслаус став на дверях.

Людвіг змінив тон. Він порився в кишені штанів.

— Я поліпшив життя тобі й іншим.

— Он як?!

— Тепер ти можеш мочитися в місті, де тобі заманеться.

— Он як?

— Чи ти коли зважився б мочитися на пам'ятник серед базарної площі, під Фрідріхом Великим, що сидить верхи на коні?

— Он як?!

— Поліцейський застукав мене на гарячому. Ну, він гепнув на землю, як лантух.— Людвіг витяг з кишені щось блискуче, металеве. Не гроші. То був кастет. Чоловік підняв руку. Кастет блиснув...— Геть з дороги! Благодійники людства лишаються невідомими.

— Авжеж, ти дуже на них схожий.

Жили на лобі у Людвіга набрякли від гніву.

— З дороги, раб мамони!

Людвіг кинувся на Станіслауса і проскочив у того між ногами. Станіслаус упав. Людвіг накивав п'ятами.

Наближалася зима. Станіслаус ішов по парку. Без ніякої мети. Вечоріло. Знайомий куц бузку був запорошений снігом. На нижній гілочці, настовбурчивши пір'я, сидів чорний дрізд. Лави вже не було. Її занесли кудись під дах. Навіщо їй даремно псуватися? Нема такого палкого кохання, яке могло б розтопити сніг на лавах у парку. Урна для паперу лишилася. В ній лежав сніг — м'який сніг і більш нічого.

Для початку він прочитав досить, і тепер узявся сам писати роман. Дія мала відбуватися в Італії, бо остання книжка, яку він прочитав, була присвячена цій країні за Альпами. Герой, благородний юнак, покохав хвору на проказу співачку; у тієї співачки був грудний голос. Станіслаус докладно описав її жахливу хворобу. Гнійні виразки під квітчастим платтям! Коли Станіслаус вголос прочитав

написане, воно здалося йому схожим на вступ до медичної праці.

Ні, спочатку він змалює свого героя з усім його благородством. Нехай він захоується в голос, тільки в голос співачки, а все інше його не обходить.

В пекарню увійшли чоловіки у високих чоботях. Вони побрязкували червоними карнавками для збору пожертвувань, разів у десять більшими за дитячі скарбнички. Тут ішлося не про дитячі забавки. Збирачі замість привітання викинули вперед руку, клацнули каблуками і скомандували:

— Жертвуйте у фонд зимової допомоги!

Густав зішкрібав з рук тісто, з якого пекли солдатський хліб.

— Зимової допомоги?

— Газет не читаєш?

Станіслаус міг би засвідчити, що Густав читає газети від першого до останнього слова, а потім цілком доброзичливо висловлюється про «наш багатонадійний час». Та ось Густав пригадав, що це за зимова допомога.

— Збираєте на шапки з навушниками для людства?

— Для старих і для малозабезпечених.

Збирач з карнавкою поправив на собі портупею. Густав щось пошукав у кишнях своїх робочих штанів. Він дістав звідти складаний ніжик, подержав його на розкритій долоні, немов зважуючи, і похитав головою:

— Це вам не підійде. У вас є кращі.— Він постукав пальцем по кинджалу збирача. Той провів ребром долоні по піхвах і стер налипле до них тісто. Борошняна душа Густав нічого більш не знайшов у себе в кишнях. Коричневі прохачі насторожилися.

— А де ти мешкаєш, приятелю?

— О, дуже високо!

— Гей, ти! — загрозово сказав той, що з портупесою. В цю мить увійшов хазяїн.

— Що ви бажаєте, друзі?

— Ось і хазяїн, — промовив Густав. — Наскільки я розумію, він не відмовиться й за мене вкинути щось у карнавку.

Хазяїн оглянувся на всі боки. Очі в нього спалахнули лихим вогнем.

— До дня виплати!

— Певна річ, колего, друже хазяїн! — Густав кинувся до тіста і ну гамселити по ньому кулаками, немов по чьомсь обличчю. — Жодного збору на зимову допомогу без вирахування з платні!

Уявлення Станіслауса про світ ставало дедалі плутанішим. Думки, схожі між собою не більш, ніж лев на голубку, сусідили в його голові, міцно засіли там і не мирилися між собою. Хіба життя не скидалося на дим у кульочку чи на туман у мішку? Станіслаус без кінця придивлявся до себе самого.

На вулицях з галасом марширували якісь люди. Кожен вважав розумним і передовим усе, що було бажане канцлерові. Йому були бажані німці чистокрової раси, і багато хто хотів бути чистокровним. Йому були бажані загарто-

вані люди, й багато хто підперізувався солдатським ремешем і взував високі солдатські чоботи. Ці німці на багатолюдних площах їли з казанків гороховий суп із салом, мріяли про воєнні походи, загартовувались, а вечорами потай дудлили шампанське. Споживання солдатського хліба дедалі зростало, і кондитери почали себе вважати нижчою расою. Найбільші горлодери виступали з промовами і гатили кулаками по невинних дошках трибун.

Народ вимагає знятися з місця!

Станіслаус весь час знімався з місця. І навіщо так горлати?

У булочній поряд з поліціями, де складали буханці солдатського хліба, висів портрет визволителя. Густав якось ніс із пекарні деко із здобними сухарями і ріжком зачепив за портрет. Брязнуло скло, і визволитель упав на прилавок. Прибігла хазяйка і зайшлася кашлем:

— Кхе-кхе, Густаве, який ти неповороткий! Кхе-кхе, знов ціле деко з печивом доведеться викинути к бісовій матері.

— Ні, не деко, тільки Гітлера.

— Густаве!

Лагідний хазяйчин голос, здавалося, зворушив Густава, бо він сказав:

— Знаю, знаю... Його треба було повісити ближче до дверей.

І знов лагідний голос хазяйки промовив:

— Густаве!

Фюрера знову взяли під скло, і якийсь час усе йшло гаразд, але якось одна з постійних покупиць, симпатична жінка, уважно подивившись на портрет, сказала:

— Ваш Гітлер, пані Думпф, чогось такий червоний!

Цієї миті й хазяйка побачила, що обличчя у визволителя геть вимазане червоним повидлом. Вона закашлялася:

— Кхе-кхе!

— Наче кров,— сказала покупиця.— Глядіть, як побачить хтось із тих бовдурів...

Очі в хазяйки зробилися круглі від жаху, вона замахала руками:

— Кхе-кхе! Густаве, Густаве!

Густав і оком не моргнув.

— Гітлер у повидлі? Що ж тут такого? Я сам був свідком того, як католики хотіли побити камінням одного євангеліста за те, що той матері божій у придорожній капліці домалював вуса.

Нарешті Станіслаус розгадав незрозумілу мову і поведінку Густава. Той і сяк і так промацував свого молодого товариша. Якось Густав, шурхотячи газетою, почав голосно обурюватися ворогами багатонадійної держави.

— «Останнє гніздо комуністів у Лігніці ліквідовано», — прочитав він уголос і, сховавшись за крисами свого капелюха, став вичікувати.

Станіслаус мовчав. Він думав про свого героя, який раптом почав йому здаватися надто благородним і прекрасним. Густав зім'яв газету і кинув її на піч. Від тепла газетний папір настовбурчився і потріскував, немов наелектризований.

— І чого треба отим комуністам? Невже вони розумніші за божого посланця, який одягає, взуває і зігріває всіх бідняків?

Станіслаус нічого на те не сказав, але Густав ніби почув невисловлені заперечення.

— Ти, може, хотів би побачити, як він ще й добрячі костюми роздає даром? «Ось прошу, чудовий костюм, беріть, будь ласка!» — «Дуже вам вдячний!» Такого не зустрінеш ніде в світі. Хіба що в Росії, але ж там люди нижчої раси, більшовики.

Станіслаусові набридли ці натяки та недомовки. Він давно вже не був шмаркач.

— Я знав одного комуніста. Дуже порядна людина... Він...

— Стоп! — Густав згріб з голови капелюха і рішуче замахав ним. Сиве волосся на його голові скуйовдилось. — Ні слова більше! На роботі я дуже вразливий. Комуністи — це комуністи! Вони чогось проти великого фіурера і маляра вивісок. Давні рахунки. А ти кабінетний вчений, і твоє діло мовчати, а то будеш не гідний випікати хліб для солдатів фіурера.

Знову гра в піжмурки. Станіслаусові вже несила було день у день розмовляти з цим загадковим Густавом. Оці ще старші підмайстри, ці хитромудрі старі голови! А як у нього було з Людвігом Гольвіндом? Спочатку він з ним сперечався, а потім перейняв був його погляди на життя. А чим це скінчилося? Людвіг, немов той пес, помочився на пам'ятник і накивав п'ятами. Сміх, та й годі!

Станіслаус зрадів, коли до них став на роботу новий підмайстер. Це був юнак, який щойно скінчив навчання. Великі голубі очі, волосся біляве, весь — як тільки-но

спечений хлібець з найкращого борошна, стрункий, веселий і життєрадісний.

— Що ти думаєш про життя, Гельмуте?

— Я збираю гроші на мотоцикл.

Станіслаус відклав свій роман. Він описав героя спереду і ззаду, вставав з ним уранці, разом з ним умивався й зачісувався, а жуючи свіданок, копірився в усіх куточках його душі і нарешті зробив висновок, що нічого цікавого в нього не вийшло.

— Я ще ніколи не бачив кабінетного вченого з більшою діркою на штанях, ніж у тебе,— сказав Густав.

Увечері Станіслаус зашив дірку шерстяною ниткою, але як тільки він сів, шов тріснув. Густав під своїм капелюхом захихотів.

— Моя жінка залатає тобі штани на сідниці як належить.

Станіслаус віддав Густавові штани і одержав їх назад випраними й залатаними. Але дірка була ще й на його брудно-білій пекарській куртці. Густавова дружина і її випрала й залатала.

— Ти мусиш заплатити моїй жінці. Я цін не знаю.

Так Станіслаус прийшов до Густава на квартиру на четвертому поверсі старого цегляного будинку. На сходах тхнуло цвіллю. «Густав Гернгут, четвертий поверх, ліворуч». Тіснувате, але чисте помешкання. На кухні кушетка, цокає годинник. У кімнаті письмовий столик і ліжка. Над письмовим столиком — темний чотирикутник на вицвілій шпалері. Там, мабуть, довго висів чийсь портрет.

Пані Гернгут зварила ячмінну каву і подала до столу хлібець, намазаний маргарином. Вона була така сама сива, як і Густав, балакуча, з червоними, як яблучко, щокми. Її виляняле плаття було в багатьох місцях заштопане.

— Оце тобі моя дружина, моя бджілка!

— Годі тобі жартувати! — Пані Гернгут зітхнула.— Масло знов подорожчало!

— Все зростає, а цінам відставати, чи що? — Густав поставив на стіл дешевий люльковий тютюн — темно-коричневі пластівці в бляшаній коробочці.— Бідняки від цього не постраждають, адже вони їдять маргарин. Хто їсть масло, нехай платить. Це націонал-соціалістська справедливість.

Невеличка жінка штовхнула ліктем чоловіка.

— Балакай, балакай, поки тебе не схопили!

— Тут чудова погода! — Великим і вказівним пальцями Густав ніби розтирав кімнатне повітря.

Пані Гернгут всім обличчям повернулася до Станіслауса і всміхнулася. Вона була паче маленьке сонце. Під промінням цього сонця розквітала навіть така жалюча кропива, як Густав. Він штовхнув Станіслауса:

— В карти граєш?

— У шістдесят шість.

— А в скат?

— Ніколи не міг утямити.

— Ти ще багато чого не тямив.

Вони грали в шістдесят шість. На кухні цокав годинник. Невеличка жінка сиділа у високому кріслі біля вікна і щось латала. Повітря в кімнаті потріскувало. Густавові слова наелектризували його. Густав лягнув по столу червоним тузом:

— Червоні б'ють, хоч би там що!

— Ні, піка б'є. Ти сам оголосив козир!

Ніздрі у Густава сердито роздулись. Його пекарський кулак грюкнув по столу:

— Червоні б'ють, стонадцять чортів!

Станіслаус зрозумів.

— Але про це в пекарні жодного слова. Навіть солдатський хліб має вуха.

— Я хотів розповісти тобі про свого зятя...

— Сорок! Дивися в обидва!

Густав схопився рукою за лоб. На голові не було його крилатого капелюха. Чайник на плиті засвистів. Господиня подріботіла на кухню. Вся квартирка сповнилася шумом.

Густав відставив каву і послав дружину по пиво. Старенька наділа в'язану кофточку у білий горошок і стала схожа на моторне сонечко. Вона подріботіла вниз старими, рипливими сходами.

— Коли тепер двоє говорять, що б'ють усе ж таки червоні, третій зайвий.

— Твоя дружина?

— Вона боїться. Навіщо збільшувати страх? Він і так розмножується, як пацюки.

Відтепер Густав щотижня знаходив у Станіслаусовому одязі те, що доконче треба було заштопати чи полатати. Він наполіг на тому, щоб Станіслаус написав своїй сестрі Ельзбет.

— Не можна кидати її напризволяще. Якщо твій зять був праведник, вони його забрали. Вони всіх праведників заганяють за колючий дріт. Бояться, що праведники пояснять людям їхнє сатанинське євангеліє.

37 Станіслаус в радіщів робить стойку на голові, втрачає свого справжнього батька, замикається в собі і вирішує пройти курс поетичних наук.

Від Ельзбет надійшла відповідь: сестра була змучена, але не пригнічена горем. Рейнгольд, писала вона, поїхав з дому. Держава взяла його подорож на свій рахунок. Поїхав він далеко! В санаторії почуває себе добре. Перед оцим «добре» якесь слово було закреслено чорною тушшю.

— Тут стояло «не», про це здогадається і борошняна міль,— сказав Густав.— Викреслили гестапівці. Оті собаки... не повинні більше бігати по вулицях з обрубаними хвостами. Ти чув про це? Фюрер справді по-людяному ставиться до собак. Пошли сестрі гроші... і підпишися, скажімо, Матеус Мюллер; є такий фабрикант шампанських вин.

Станіслаус послав Ельзбет грошей. Тепер його життя мало якийсь смисл. Він отримав листа від племінниць. Вони дякували за гарні поштові марки. Дуже гарні поштові марки! Саме таких їм дуже бракувало.

«Матеус Мюллер» зробив стойку на лантусі з борошном. Відтоді як Станіслаус залишив батьківський дім, він уперше відчув величезну радість, викликану не коханням до дівчини. Хазяїн дивився на підмайстра, що стояв на лантусі догори ногами. Станіслаус скотився на підлогу. Його розчервоніле обличчя було обсіпане борошном. Перед ним стояв хазяїн у високих чоботях і в жовтій уніформі. Очі в хазяїна блищали й бігали, плечі здригалися, немов хотіли краще влізти в нову оболонку.

— Мені треба з тобою поговорити.— Хазяїн спробував закласти великий палець за пояс. Але ремінь було затягнуто надто тісно.— Ми тут усі за роботу, хліб і мир. Цього ніхто не може заперечити.

— Що ні, то ні,— відповів Станіслаус. Це можна було зрозуміти по-різному. Він таки дечого навчився у Густава!

— Ось ти тут робив стойку на голові, як спортсмен. Це непогано. Але нам потрібен воєнний спорт.

— Тобто як?

— Я не така людина, щоб примушувати своїх робітників, але ти над цим поміркуй.— Хазяїн поплескав Станіслауса по плечу і шепнув: — Не водися з цим Густавом! Я мушу тебе попередити!

Дерев'яною ходою він вийшов сходами униз. Його чоботи рипіли. Їх було пошито з новісінької шкіри.

— Фюрер знає душі своїх людей. Як швидко така туманно-ніжна душиця зіпсувалася від гри у карти! — сказав Густав.

Станіслаусові більш не слід було приходити до Густава додому. Станіслаус підкорився. Він не хотів наражати на небезпеку ні себе, ні Густава. В пекарні рідко коли вдавалось їм поговорити відверто, бо тут був Гельмут.

— Якої ти думки про військовий спорт, Гельмуте?

— Я вважаю, що його треба моторизувати.

З одного запиленого кутка пекарні якось виповзла сварка. Вони розмовляли про зірки.

— Особисто я за Землю, — сказав Густав. — Ти читав дуже багато, але де правда, так і не знаєш.

Станіслаус задер носа.

— А хто в цьому світі знає, де вона?

Густав, ця жалюча кропива, одразу наїжився:

— Діалектично міркуючи, ти, як і всі обивателі, не прочитає жодної політичної книжки.

Обивателі? Хіба ж Станіслаус якесь дурне теля? Він відповів іще мудріше:

— Хто прочитав усе, що написано під сонцем?

— Хо-хо!

Сварка під'юджувала їх: «Кс-с-с, кс-с-с!» Хто вдома в селі міг би дати Станіслаусові комуністичні книжки? Густав скинув з ніг пантофлі і почав гучно вибивати їх одну об одну.

— Ти б, дурню, іще дужче горлав!

Станіслаус схопився з місця.

— Ти думавш, що ти непогрішний, як той господь бог.

— А по-твоему, комуністи мусили хурами возити літературу на село до жуків гнойовиків?

— То я, по-твоему, жук гнойовик?

Вони перестали розмовляти один з одним. Минали дні за днями, і от терпець Густавові урвався — він більш не міг терпіти цієї борошняної тиші, сюрчання цвіркунів і Гель-

мутових розмов про мотоцикли. Сидячи на приступці коло печі, він заспівав:

Я лежав у лісі,
Тихо — нічичирк,
На стежках замшілих
Тихо — нічичирк.
Птаство причаїлось,
Тихо — нічичирк!..

Станіслаус ковтнув слину, але впертість узяла гору.

— Жук гнойовик нічого не розуміє.

Густав устромив голову в порожнє відро і захрюкав:

— Привіт від непогрішного бога зоряному королеві!

Цей привіт пролунав немов із домовини. І знов чути було тільки, як осідає борошняний пил.

Станіслаус отримав ще одного листа від своїх племінниць. Велике спасибі за сімейні фотографії! Татуся державним коштом послали на грязьовий курорт. Станіслаус показав Густавові листа. Густав прочитав його у закутку, де стояла плювальниця.

— Це ще один з непогрішних!

Станіслаусові урвався терпець.

— Ти даси мені, зрештою, хоч одну вашу книжку чи ні?

Густав спокійно засунув собі листа під капелюх.

— Чи ти сповна розуму? Всі мої книжки я віддав, і їх спалили! — Нехай Станіслаус не думає, що така людина, як він, Густав, цікавиться тією розтлінною літературою і, може, ще й переховує її десь на горищі у напіврозваленому димарі! — Невже ти думаєш, що я хитріший за гестапівців?

Густав витрушував лантухи. Він стояв у борошняній хмарі, як ангел, що злетів на землю у капелюсі. Ангел знов підвищив голос:

— Спустися сам до мене в погрібі! І якщо ти знайдеш там під картоплею невеликий ящикок — а таке, кажуть, часто буває, — то можеш взяти звідти що захочеш. Але як узяти там, де нічого нема?

Станіслаус навмисне розірвав свою пекарську сорочку. Він чекав, що Густав покличе його до себе. Густав не помітив дірки на його сорочці. Станіслаус зробив ще більшу дірку, але Густав однаково нічого не помітив.

— Ну, що ти вирішив щодо воєнного спорту? — спитав хазяїн. Очі в нього блищали. Він розтирав між пальцями

запудрене борошном павутиння.— Я, звичайно, тебе не примушую...

— Я подумав над цим.

— Ну і як?

— У них там військове навчання.

— Аякже!

— А я цього не люблю.

— Ти говорив про це з Густавом?

— Я з Густавом не розмовляю.

— І про ліві книжки не розмовляв?

— Ні!

Станіслаус занурив руки у тісто для солдатського хліба. Хазяїнові руки взялися за качалку. Вони ніколи не знали спокою, завжди щось обмацували. Качалка з гуркотом покотилася по діжі. Маленький грім!

— Що вдієш?

Було незрозуміло, чого чи кого стосувалося це хазяїнове запитання: качалки, його самого чи Станіслауса.

Сонце пробігло свій літній шлях. Настала осінь. Одного дня, сірого, як укрита борошняним пилом підлога, Густав не вийшов на роботу.

Десь опівдні прийшла в пекарню його дружина, зазирнула в усі кутки, прислухалась і заговорила швидко, як завжди:

— Він не в санаторії, це він просив вам переказати. Він поїхав без провідника, своїм коштом, звелів він вам переказати. І щоб ви не здумали принести мені з погребя картоплі, це я вам повинна особливо підкреслити. Щодо мене самої, то скажу вам, я рада. Цей вічний страх! Ви повинні мене зрозуміти. А ящика, що стояв під картоплею, я спалила.

Пані Гернгут подріботіла на кухню і там поговорила з хазяїном. Хазяїн тремтів. Він не знав, куди діти свої очі і руки.

У Станіслаусі все завмерло. Він відчув себе осиротілим. Цей Густав, його слова й думки заволоділи Станіслаусом дужче, ніж він собі признавався. Від Густава віяло батьківським добрим, але вимогливим теплом.

На Густавове місце взяли нового підмайстра. Це був горбатий, схожий на карлика чоловічок. Голос у нього лунав, як із погребя. Він завжди насторожено чекав образи. Грубі люди зробили його вразливим і хитрим.

— Яким ти бачиш світ, Емілю?

— Я його то бачу, а от він мене не помічає. Треба урвати собі трохи щастя.

— Щастя?

— Я прошу в хазяїна дозволу збирати використане борошно для підсипки. Буду відгодовувати порося.

— А потім?

— Про це ще не можна говорити.

Станіслаус мерз. Невже знов треба вирушати в мандри?

— Ти думаш про Густава,— сказала йому хазяйка.

— Еге ж, думаю.

— Відолашний Густав!

Станіслаусові раптом розкрилися очі на цю схожу на маленьку сіру сову жінку, яка, покашлюючи, рухалася по кімнаті.

— Кхе-кхе, був у мене синок. Учений. Від книжок, було, не відірвеш, ось як і тебе. Помер він у мене. На току, на сні. Кхе-кхе, і навіщо це було йому? Коли його принесли, у волосі в нього ще стирчало сіно. Не біжи слідом за Густавом, кхе-кхе!

Перший сніг лежав на карнизах вітрин, він падав м'яко, але невблаганно. Станіслаус подивився на хазяйку: маленька сіра сова перетворилася на лагідну матір. Він пообіцяв їй залишитися.

Зимові ночі заставали самотнього дивака в його комірчині. Він писав. Писав натхненно, вкриваючи кривулями аркуш за аркушем. Він знов задумав роман. Його герой, ремісничий підмайстер, скидався на відомого Станіслауса Бюднера; він знав ті самі печалі й ті самі радощі, що й Станіслаус Бюднер, і так само блукав між борошняним та зоряним пилом.

Героєві була потрібна наречена. Станіслаус створив її з літер і слів. У ньому не переставала бриніти його власна туга. Придивившись до нареченої свого героя, він побачив, що вона дуже схожа на дівчину з грудним голосом, яку він зустрів у парку. Станіслаус розсердився, схопив себе за комір сорочки і сам себе трусонув:

— А на менше ти не погоджуєшся, га?

Через тиждень він розірвав усе, що було написане. Він рвав папір на смужки, на дрібненькі клаптики, кидав їх за вікно і злісно гукав їм услід:

— Ось як людина випускає у світ свій твір!

Він вирішив учитись і ні на крок не відступати від свого

рішення. В якійсь газеті він прочитав оголошення, надруковане через усю полосу: «Шлях відкрито для всіх! Чому ви не вчитеся?»

А й справді, чого б йому не вчитися? Більш ніяких вагань! Давайте сюди курс наук у листах! Він читав надруковані в газеті подячні відгуки людей, які за «методом Ментора» довелися до «магістра медичних наук», «магістра ветеринарних наук», «магістра філософії». Станіслаус вирішив стати «магістром поетичних наук».

Він написав до інституту. Його обсіпало жаром, немов від нападу найтяжчої пропасниці. Він набрав з даху жменю снігу і приклав до лоба, подивився на зеленуваті морозяні зірки, підвів на знак клятви руку і ткнувся пальцями в скошену стелю комірчини: «Учитимусь, аж поки весь світ скаже: «Ласкаво просимо, пане доктор!»

Станіслаус замкнувся в своїй комірчині.

38 З допомогою науки Станіслаус набуває вміння все розкладати на складові частини. Мефістофель в образі прихильника солдатського хліба навідує його і спочував, але хазяйка пекарні врятовує юнака.

Станіслаус учився. Рік за роком він нікуди не виходив з своєї комірчини, все своє дозвілля віддавав навчанню і вже знав, що вода — не вода. Раніше вода тамувала йому спрагу, обмивала обличчя і руки, а тепер це була хімічна рідина, сполука кисню з воднем. Він узнав, що підкинутий угору камінь не падає на землю, а притягується до неї. Він виміряв обжиті кутки своєї комірчини, і вони стали прямими кутами, він довідався також, що це помешкання містить сім кубометрів кисню, вуглецю і, можна сказати, зовсім не має озону. Він навчився аналізувати вірші Гете і ставити запитання: «Що хотів сказати нам поет у цьому творі?»

«Сплять гірські вершини в темряві нічній...» Станіслаус уже чув шум лісу, а його заочний вчитель поправив його: у цьому вірші, мовляв, нема і слова про лісовий шум, і тому Станіслаусові за цю роботу і аналіз вірша поставлено низький бал. Але що вдієш? Ліс для нього все-таки шумів у цих рядках. Він узнав, що сонце по-французькому *soleil*, а по-англійському *sun*. Віднині всіх людей і всі речі він називав трояко. Сам він був пекар, *boulangier* і *baker*.

Щоки в нього позападали, його всякчас була лихоманка допитливості. На чоло йому впало павутиння зморщок. Волосся почало сіктися й випадати.

Хазяйка, покашлюючи, намазувала йому хліб з обох боків. Він їв похапцем, щось повторюючи в думці або декламуючи. Хазяйка оточила його материнською увагою, але западини на його щоках не вирівнювалися.

— Ти таки довчишся до сухот!

— Ніхто, крім мене, від цього не постраждає, — відказав Станіслаус, але стурбований хазяйчин погляд все-таки зігрівав його.

— Гляди, дочекаєшся, поки тебе з книжкою в руках мертвого винесуть з твоєї комірчини. На ось, випий склянку вершків. Зараз же!

Він пив не вершки, а воду, білок, протеїн плюс молочні жири.

Заочні вчителі давали поради, як розподіляти заняття. Це був розпорядок для тих, хто висипається вночі. Але не було ніяких вказівок для учнів-заочників, що вчаться ночами після цілоденної важкої праці у вугільному підвалі під пекарнею; не було ніяких особливих вказівок для пекарів, у яких робочий день починається о п'ятій ранку і які, надихавшись борошняним пилом і запахами бродіння, заповзають у затхле повітря своєї комірчини.

Були вечори, коли Станіслаус, сидячи за своїм столиком, через чверть години засинав і прокидався вдосвіта від хазяїнового голосу. Стоячи на подвір'ї, хазяїн складав долоні рупором і гукав у вікна:

— Усім учням встати!

Станіслаус навчився перехитряти сон. Відчувши його наближення, він підводився і починав ходити сюди й туди, стукаючись об стіни великими пальцями ніг.

Спати, *dormir, to sleep*. Ліжко, *lit, bed*. Авжеж, ці слова існували, але не для нього. Він занурював руки, а іноді й ноги в холодну воду, поки сон проходив.

Станіслаус набув багато знань, але не був певний, чи став від цього мудріший і розумніший. Не було нікого, з ким він міг би себе порівняти.

Стояла повита тишею ніч. Хтось постукав у двері його комірчини. Це, певно, помічник ученого Вагнер стукає в його кабінет, просить дозволу зайти до славнозвісного доктора Фауста й таке інше. Заглиблений у свої учбові справи, Станіслаус незадоволено зачовгав ногами.

— Заходьте, пане магістр!

На дверях стояв хазяїн у високих чоботях. Він теж змінився. Життя чимало похазяїнувало на його обличчі і залишило свої сліди. У Станіслауса щоким позападали, а в хазяїна помітно округлилися. Погляд у нього, як і раніше, був неспокойний, але очі потьмяніли, зносилися. В комірчині повіяло запахом слив'янки.

— Хоч уже... е-е-е... пізній час, на, віднеси це Густавовій жінці! — І хазяїн поклав на монолог Фауста п'ятдесятимаркову банкноту.

Станіслаус скинув гроші з книжки.

— Вона не візьме. Вона і в мене нічого не хотіла взяти.

— Невже так загордилася?

— Вона працює підмітальноницею вулиць.

— В усякому разі, я дав їх тобі,— сказав хазяїн і ображено вишнуп нижню губу. Його пальці намацали на умивальнику Станіслаусів гребінець. Це їх влаштувало.— Ніч... Уже так пізно, а ти все вчишся і вчишся.

Станіслаус потер очі. Невже перед ним та сама людина, яка три роки тому прийняла його до себе на роботу? Хазяїн наче угадав його думки.

— Скільки вже ти у мене?

— Три роки.

— Цілком правильно, і три роки підряд мене питають: «А як там у вас із робітниками?» Я мусив тебе записати. На військове тренування. Це не так уже й погано.— Він провів пальцями по зубчиках гребінця. Ті-р-р-ріт! Ніби дзенькіт тоненької пилки. Станіслаус здригнувся і скинув з стола гроші, немов якесь сміття. Хазяїн випростався.

— Я не збираюся просити тебе навколішки!

— Ті-р-р-ріт! — вискнуп гребінець.

Спеціаліст випікати солдатський хліб двічі хапався за клямку і обидва рази мимо. Нарешті він протиснувся у вузькі двері. Станіслаус втупився поглядом у голу стіну комірчини. Ні, не помічник ученого Вагнер приходив до нього, а Мефістофель власною персоною. Мефістофель стояв на перехресті двох доріг.

— Гей, Фаусте, що ти хочеш? Мати дах над головою і вчитися чи поринути в життя і блукати по світу?

Станіслаус зрозумів, що у нього з доктором Фаустом нема нічого спільного. Фаустові наука остогидла, а він, Станіслаус Бюднер, потребував її. Він потребував даху над головою і материнського тепла, яким оточувала його хазяйка.

Вони пішли на заняття. Чоботи роботодавця порипували. Від нього йшов легкий запах слив'янки. Хазяїнові погляди вилися навколо Станіслава.

— Коли я згадую про свого сина...— сказав роботодавець.— І чому я тільки не вибив з нього оту книжкову лихоманку! Але спробуй спинити у когось дроз, коли тебе самого трясє. Адже тоді я й сам полюбляв книжки.

— І часто доведеться ходити до спілки? — спитав Станіслав.

— Та ради бога! — Хазяїн так розмахнувся руками, що вдарив по кошику якоїсь жінки. Жінка сплюнула. Це був жирний плювок. Від усього серця. Хазяїн озирнувся.

— Так можна й злякати!

— Еге ж, такого злякаєш!

Як виявилося, то була не спілка, а штурмовий загін. А пивничка, куди вони йшли,— не трактир, хай йому чорт, а клуб штурмовиків! Станіслав ще не належав до жодної спілки і раптом одразу — у штурмовики!

За столиками сиділи люди у високих чоботях і при кинджалах. Вони пили пиво і слухали, що читав голова з якоїсь книжки про відому арійську расу, покликану панувати над цілим світом. Потім вони заспівали пісню. Станіслав дивився на хазяїнів рот, щоб по губах прочитати слова пісні. Але хазяїнів рот був поганою книгою пісень. «Господь дає рости й валізам...» Станіслав злякався — тепер він був не кращий за панів із кафе Клунтша. Ті, бувало, по кілька разів за ніч горлали цю пісню... А взагалі тут усе було як у полковій церкві. Ось знову хтось підвівся і почав читати проповідь про мух. Якийсь самотній чернець нібито схищував червоні і білі квіти, а потім почав парувати мух — видющих із сліпими. Того ченця нібито звали Менделем, і він був попередником фюрера Гітлера.

Після сліпих мух почалася неофіціальна частина вечора. Пекар Думпф показав на нового приятеля. Цим новеньким був Станіслав. Боже, рятуй мою душу!

— Робиш що можеш, аби прищепити своїм робітникам патріотичне мислення,— промовив хазяїн і замовив пива для всіх штурмовиків.

Чи ба! Серед штурмовиків Станіслав побачив Гельмута; той сидів неприступний, поважний.

— Хазяїн тебе за ручку привів?

Штурмовики зареготали, закаркали. Станіслав пивом змив досаду.

— Я ж не моторизоване немовля, як дехто.

— Хо-хо-хо! — Перед Станіслаусом виріс штурмовик з кривими ногами кавалериста. Цокаючись, він так стукнув своїм полив'яним кухлем об скляну квартиру новенького, що та розлетілася в друзки. Станіслаус тримав у руці тільки вушко від кварти. Вибухнув зловтішний регіт налитих пивом людей з кинджалами за поясом. Кривоногий обійшов пивну калюжу, підняв ногу і гучно стрельнув. Станіслаус побачив його опшкірений рот, а в ньому два кабанячих ікла. Станіслаус стояв, затиснувши в руці скляне вушко, а суб'єкт з кабанячими іклами, шкірячись, кричав йому:

— За твоє здоров'я!

— Пий, хто може пити! За те, щоб усі євреї попали до пекла!

У своїй комірчині Станіслаус усе забув.

О підлі блазні! І чому б
З цієї витівки радіти?
Жарт — створіння бідне отруїти!

Що хотів сказати в цих рядках «Фауста» великий Гете? Станіслаус написав на цю тему твір для своїх заочних учителів. У його висловлюваннях вчувалася огида; це почуття не полишало його відтоді, як він побував у відомому клубі.

Потім він дивувався з винахідливості Піфагора. Той Піфагор відкрив, що сума площ квадратів, побудованих на катетах прямокутного трикутника, дорівнює площі квадрата, побудованому на гіпотенузі. Яка нормальна людина додумалась би до цього? Станіслаусові було дуже цікаво блукати по слідах стародавніх учених. Він радів, бачачи, як засвічені ними вогники прокладають світлі стежки в мороці неучтва.

Проте життя ні на хвилину не давало Станіслаусові спокою. Воно постукало до нього в двері і прислало хазяїна з коричневою блузою і обмотками в руках. Хазяїн позичав свої речі, бо Станіслаусові треба негайно йти на навчання. Хазяїн сам, не шкодуючи праці, обмотав йому литки сіро-зеленими обмотками. Тепер, з роздутими боками і сухорлявими литками, Станіслаус скидався на молодого яструба, що випав з гнізда.

То ось що таке навчання: вони вишикувалися на спортивному плацу. Штурмовик з кабанячими іклами став перед стробом. Усі стояли як слід, тільки Станіслаус стояв не так.

— Живіт вишнути! Живіт втягнути! Повертайся назад у черево матері, нехай вона тебе переробить!

Вони лежали на животі і кидали дерев'яні гранати в кротовище.

— Бий французів!

Граната не слухалася пекарських рук Станіслауса, двічі вона пролетіла повз кротовище, а за третім разом влучила в криву ногу розлюченого штурмовика. Той вискалив кабанячі ікла, хрюкнув, сплюнув і нарешті загорлав. Він обернув Станіслауса на черв'яка і наказав йому проплазувати через увесь плац.

— Цілуй землю, ведмедю!

Станіслаус обливався потом і давав собі клятву: краще блукати дорогами!

Коли їх розподілили і наказали іти, орієнтуючись за компасом, Станіслаус, як був, попрямував через поле до міста.

— Гей, ти куди?

— Я вибуваю з загону!

Він побіг. Одна обмотка розмоталася й волочилася по землі, здіймаючи пилюку. В лісочку він розмотав обмотки і повісив їх на гілку. Туди ж таки полетіла й хазяїнова коричнева блуза. Вітер ввірвався в неї і надув пузирем.

— Ти втік від них? — спитала хазяйка, побачивши Станіслауса у сідній сорочці.

— Це діло не для мене, — відповів Станіслаус. — Я йду звідси.

Вона не дала йому зібрати речі. Він хоче померти десь на сіннику, як її вчений син? Тут вистачить місця і для тих, хто марширує, і для тих, хто не хоче марширувати. Незважаючи на свій кашель, квола жінка вона не була, о ні!

— Це ще хтозна, чи зможу я тебе залишити, — сказав хазяїн. Він тричі тикав виделкою в шматок ковбаси і все ніяк не міг його наптрикнути.

Хазяйку стрясав кашель.

— Кхе-кхе, це ще хтозна, чи все на світі пішло нанівець. Кхе-кхе! — Вона дістала з-під нагрудника тоненьку брошурку, на якій червоними літерами було надруковано «Геть мілітаристів!»

Хазяїн сполотнів.

— Звідки це в тебе?

— Кхе-кхе! Твоя книжечка з далеких часів. Вона лежала в моєму кошику з шитвом. Учора я її перечитала.
— Солдатський хліб — це не війна! — вигукнув розгублений хазяїн. Він схопив брошурку і вибіг з кухні.

Хазяйка взяла Станіслаусову руку в свої.

— Кхе-кхе, ніхто не може відняти в мене право мати сина!

Станіслаус липився. Хазяїн більш не стукав у двері його комірчини.

Другого дня Станіслаус пішов до Густавової дружини. У нього було таке відчуття, ніби він мав просити в неї прощення. Густавова дружина виїхала. На дверях квартири висіла табличка з чужим прізвищем. Навколо таблички понаклеювано багато різнокольорових круглих папірців із закликами: «Жертвуй на зимову допомогу!», «Жертвуй на націонал-соціалістські добродійні цілі!», «Жебрачити і торгувати на рознос заборонено!» Станіслаус вдихнув знайомий запах цвілі, і йому здалося, що сходами підіймається Густав у своєму фетровому капелюсі з обвислими крисами. Внизу на двірницьку дошку прізвище нового пожилця ще не було занесено. Там і досі стояло: «Густав Гернгут, четвертий поверх, ліворуч». Станіслаус прочитав і проковтнув клубок. Просити прощення не було в кого.

39 Від Станіслауса відвертаються боги вченості, він знову присвячує себе мистецтву поезії, і в хмарі борошняного пилу йому з'являється дівчина-сарна.

Хазяїн не стукав більш у двері Станіслаусової комірчини, але настала весна, і до нього знов постукало кохання. Для завершення курсу заочного навчання йому потрібен був лише рік, один рік спокійної праці, але несподівано нагрянуло воно — кохання. Воно не чекало, поки він скаже: «Увійдіть!»

Двері пекарні широко розчинилися, так ніби в запилене приміщення мали враз увійти принаймні троє. Поріг переступила огрядна жінка. Вона несла перед собою макітру із здобним тістом і була вся червона, обливалася потом і важко дихала. Обличчя її виражало доброту, чорні очі дивилися лагідно і ніби благали: «Не смійтеся з моєї огрядності, це все від залоз». Жінка пошуквала очима, куди б поставити макітру. Станіслаус кинувся на допомогу і за

її спиною побачив молоденьку дівчину. Сучасного вигляду, тонка в талії, смаглява, з кучерявим волоссям, дівчина зовсім сховалася за широкою материною спиною.

— Хайль Гітлер!

Оце вигукнув отой мерзотник Гельмут та ще й уклонився. Жінка кивнула головою. Дівчина усміхнулася, показавши золотий зуб. Гельмут, цей мотоциклетний телепень, миттю витер фартухом табуретку і підсунув її дочці.

— Прошу! Ми ще нікого не з'їли, го-го-го!

Чоловіки робили все, щоб мати з дочкою почували себе як у власній кухні, оточені увагою і послугами чоловічих рук. Дівчина жваво поглядала сюди й туди, нікого не хотіла скривдити, була уважна і щедро наділяла всіх поглядами своїх карих очей і блискучою золотозубою усмішкою.

Гельмут тримав на витягненій руді спорожнену макітру, підкидав її вгору і ловив тією ж рукою. Нехай усі бачать, який він бравий парубок! Навіть маленький тихий Еміль зовсім перемінився. Не припиняючи роботи, він повернувся спиною до стіни. Це він зробив як з звичливості до дам, так і для того, щоб вони не бачили його бідної, спотвореної спини.

— Чи ти коли бачив, Емілю, як на швидкості в дев'яносто кілометрів роблять віраж?

— Ні.

— А от я робив, — вихвалявся Гельмут.

— На одному чи на двох мотоциклах? — спитав Станіслаус.

Дівчина розсміялася. Ніздрі у неї тремтіли, золотий зуб блищав, і до того ж вона підштовхнула Станіслауса. Ніж-но підштовхнула, ніби приголубила.

— Тут розмовляють чоловіки, — буркнув Гельмут, і в його словах потріскувала неприязнь.

Станіслаус даремно переконував себе, що кохання — хвороба підлітків. Такий був погляд на кохання у Людвіга Гольвінда, який тільки на те й спромігся, що помочився на пам'ятник. У пошуках порятунку Станіслаус звернувся до біології, він розглядав кохання з наукового погляду, називав його натиском гормонів, інстинктом продовження роду, токуванням, прагненням до парування. Навіщо йому, людині одухотвореній, кохання? Ніхто з великих мудреців і вчених ніколи не мав справи з жінками, принаймні в тих книжках, які Станіслаусові доводилося

читати. Вони були заручені з наукою, так само як черниці з господом Ісусом.

Дівчина прийшла знов. На цей раз сама. Гельмут був втіленням ввічливості.

— Ваша матуся нездужав, ласкава панночко?

— Дякую, вона здорова.

Дівчина була не від того, щоб її називали «ласкавою» й упадали біля неї. Гельмут походжав перед нею, немов павич з розпущеним хвостом. Він так місив здобне тісто, що воно аж потріскувало. Еміль надів білу куртку, розуміюче похитував головою і пересунув свій пекарський ковпак на потилицю.

Станіслаус спустився до підніжжя печі і нахилився біля топки.

Ох, це токування! Але ж він не тетерюк, якому весна розбурхує кров. Ще бракувало, щоб він почав змагатися з отим моторизованим телепнем Гельмутом у любовних словах і ще, чого доброго, назвав це дівчисько графинею! «Графиня» почала спускатися до нього східцями.

— Можна до вас?

Вона не дочекалася відповіді, але на останньому східці спинилася, злякавшись темряви. Він не звернув уваги на її простягнену руку. Тут стояла людина науки, а не якийсь там базіка й кавалер. Йй захотілось побачити вогонь у топці. Він показав їй. Вона відсахнулася від жару, вхопилася за Станіслауса і... перемогла.

У плані заочного навчання не було графі для кохання. Кохати, aimer, to love. Все це чудово і сухо на сторінках тоненьких словникових випусків. Станіслаус помахав одним із них за віконцем своєї мансарди. Ось тобі весняне повітря! І раптом він зрозумів, що хотів сказати поет Гете в монолозі Фауста. Але на цю тему Станіслаус уже написав твір. Заочний учитель оцінив його балом чотири.

Він спробував знайти підтримку в Еміля. Ця людина, мабуть, ніколи не страждала від спокус.

— Еміль, як ти впоруєшся з весною?

— Та якось пропливаю... під водою. Ніхто нічого не помічає. Я відгодовую борошном для підсишки вже третю свиню.

— Ну, а далі?

— Коли все буде гаразд, я, може, дам оголошення про шлюб.

Ні, ніякої розради для Станіслауса.

Гельмут вступив до загону водіїв вантажних машин і задавався ще більше, ніж досі:

— Ми їздимо за армійськими правилами, дис-пліциновано.

— Он як! — сказав Еміль, помішуючи цукровий сироп.

— Я думаю, що треба казати «дисципліновано», — зауважив Станіслаус.

Але чи варто було йому втручатися? Гельмутові начхати на Станіслаусову вченість.

— Ти сказав: думаю. Думання — це ніщо, диспліцина — це все.

— Дисципліна! — наполягав Станіслаус.

Гельмут постукав по підлозі мішалкою, як можновладець жезлом.

— Мені здається, ти якраз один із тих клятих тилігентів, про яких нам недавно розповідали на заняттях про державу. У них живе дух сумніву. Але ми розчавимо їх своїми діяннями.

Неприятнь уже не потріскувала, а просто тріщала.

Минали дні. Станіслаус трохи заспокоївся. Він думав про Густава, згадував його цокотливу дружину. Подумав він і про свою сестру Ельзбет і переказав їй гроші. Матеус Мюллер. На пошті він зустрів дівчину з золотим зубом. Вона підійшла до нього і, кивнувши головою, привіталась. Йому нікуди було дітись. Він трохи підняв кашкета. Дівчина зупинилася.

— Ну?

— От як буває, — сказав Станіслаус, збираючи слова, як збирають у лісі пізні гриби. — Чи смачний був останнього разу пиріг?

Вона не пам'ятала. Напевне, смачний.

— Ви просто так прогулюєтесь і випадково зайшли сюди? — спитала вона.

— Ви майже вгадали, — відповів Станіслаус і посвітлів, як ставок на світанку. Дівчина просунула мізинчик у дірочку своєї в'язаної кофточки.

— Я не їм пирогів.

— Чому?

— Бережуся. Від пирогів товстіють. Ви бачили мою маму. Але це я кажу тільки вам.

Її довіра збентежила його.

— Спасибі! Щоб не товстіти... Але ж ви тоненька, як сарна в одній казці, і так далі...

Вона всміхнулася, потисла йому руку й подякувала. Іскри кохання метнулися від очей до очей. Юнак і дівчина розійшлися в різні боки.

Скупі розмови в пекарні вичерпалися. Гельмут просвітував тишу: «Гарні ж ці дівчата у сімнадцять літ...» Він страшенно фальшивив. Станіслаус кривився, мов від болю. Тоді Гельмут свистів іще голосніше: «Лісник і його донька — ото були стрільці!» Станіслаус заліплював собі вуха тістом. Гельмут підіймався на верхній східець печі і, розмахуючи білою торбиною, співав: «Ще вище стяг, тісніш змикайте лави...»

На цей раз дівчина прийшла спекти бісквіт. Десять яєць треба було збити до піни. Яка слухна нагода для Гельмута! Він не просто розтирав жовтки, а, наче навіжений, так крутив мішалкою в макітрі золотисту масу, що вона мало не вискакувала через вінця. Щасливий той, на кого це видовище справляло враження! В усякому разі, Станіслауса воно не зворушувало. Його рот перетворився на тоненьку рисочку. Якщо деяким дамам подобається зпкрібати бісквітне тісто зі стін, нехай вони це роблять. Він поліз на самий верх темної печі. Хай у пекарні що хочуть думають, чому його нема. Він розгрібав черстві хлібці, шукаючи... хтозна-чого. Він розбив черепа'яну форму, але це не справило ніякого враження на тих, хто був унизу. Там точилася жвава розмова. З-під черствих хлібців виповзли ревнощі і проникли в серце вченого. Той сердечний черв'як не виявляв ніякої пошани до таких наукових понять, як токування тетерюків, пристрасть, тічка та інстинкт парування.

— Тільки одягніть, будь ласка, жакет, бо я мчу в темпі! — сказано було в пекарні. Оце ще мотоциклетне лайно! Так, так! Отже, оте розпатлане дівчисько сидітиме на мотоциклі за спиною в Гельмута і, може, ще й триматиметься за нього! Ні, світ, мабуть, це не що інше, як переддень пекла.

Увечері Станіслауса потягло на вулицю. Йому треба було написати для своїх заочних вчителів німецький твір про нібелунгів. А може, ще й про вірність Крімгільди! Коли який-небудь мотоцикл рвав тишу своїм тріскотінням, Станіслаус одвертався, дивився на вітрини і читав виставлені ціни: «Ганчірка для миття підлоги — двадцять п'ять пфенігів. Мастика — тридцять пфенігів за банку...»

Дівчину-сарну він не зустрів. Чи не з'їхав він з глузду?

Невже вона, майже дитина, мала блукати вулицями, сподіваючись зустріти людину, яка вилазить з своєї комірчини хіба що один раз у високосний рік?

У своїй мансардній кімнатці він відсунув убік усіх лілієнкронів, штормів і меріке. Його не задовольняв ліричний хліб, спечений їхніми руками. Він спік його у власній духовці:

Дівчино-сарно,
Яка ж бо ти гарна,
Та з іншим ти в парі...
Тож геть усі чари!

Пороша впаде,
Дівчино, адьє!

Станіслаус знову відчув себе справжньою людиною. Він виростив квітку. Квітку у кропиві. «Що хотів сказати нам поет у цьому творі?»

Але тієї втіхи йому вистачило лише до неділі. День його наукових занять розпочався з пурпурово-червоного сходу сонця, з великої сонячної музики: вставайте, вчені, що сплять під дахами! Для заочного вчителя біології треба було написати роботу про лікувальні властивості диких трав та про застосування їх у медицині. На подвір'ї Гельмут готувався до поїздки на мотоциклі і визивно насвистував. На кермі мотоцикла висіло дві пари захисних окулярів. Кожний міг бачити, що однією парою він уже не міг обійтись.

«Цвіт літньої липи, заварений і вживаний як чай, є визнаний потогінний засіб», — писав Станіслаус.

Після обіду він сидів у придорожній канаві за містом. Адже в жодному куточку земної кулі не можна було краще спостерігати життя диких цілющих трав, ніж тут. Біля купи жужелі ріс будяк, сік з його кореня сприяє ростові волосся. Дивіться, ось росте будяк, він колеться і, сприяючи ростові волосся, сам-один безстрашно дивиться у високе небо.

Автомобілі, що проносились мимо, не заважали Станіслаусові, але кожний мотоцикл обривав нитку його біологічних спостережень. Ось наближається мотоцикл без глушителя, він гуркоче й торохкотить, як двадцять п'ять коней, що вирвались із стайні. Гельмут! Станіслаус схоплюється і, палаючи гнівом, кидається навперейми оглушливому гуркоту. Нехай усі бачать, що якась там машина порушила спокій ученого, котрий провадив важливі спосте-

реження. Гельмутів відьомський шабаш промчав повз Станіслауса. Затріщали короткі вихлопи: «Пак-паум! Пак-паум!» — і Станіслауса оповила хмара пилуки. Так тобі й треба, дурний роззяво, людино без коліс!

У гущині яблуні співала свою сумовиту пісню вівсянка. Станіслаус кинув у плетиво гілок камінця. Вівсянка перелетіла на телеграфний дріт і знов заспівала.

Увечері по даху застукотів дощ. Це принесло Станіслаусові розраду. Тривалий дощ нікого не падає, ні тих, що ховаються під кущем чи деревом, ні тих, що мчать на мотоциклі.

Крім того, нехай та дівчина-сарпа подумає, що вона вчинила. Хіба людські душі в цьому краю так уже нічого й не варті, що їх можна переїжджати мотоциклами?

Він написав листа. Коротко і ясно: одні вбивають людей, інші вбивають душі. Що жорстокіше? Разом з листом він поклав у конверт і свого вірша й тієї ж таки ночі пішов укинути його в поштову скриньку.

Уже повертаючись назад, він відчув огиду до самого себе. І що він за людина? Чому він не може, як інші, незважаючи ні на що, домогтися для себе того, що йому приємно, що йому подобається? Навіщо взагалі він пише вірші, коли ніхто на них не відповідає? Хіба хоч раз в усіх його любовних історіях ті вірші важили більш, ніж слова, пущені на вітер? А останній вірш почав йому здаватися особливо безглуздим. Він видихається. Раніше у нього були кращі, зріліші вірші. Наприклад, про вишні. Щоправда, тоді йому допомогла співачка з грудним голосом. Замовкни ти, нерозумне серце!

З танцювальних залів виходили хлопці й дівчата, вони пританцювали і наспівували, піддражнюючи одне одного, й цілувались. Для них усе на світі було правильно. А Станіслаус бачив в усьому розлад і протиріччя. Він прокляв свої вірші. Вони були наче якісь слизняки, без оболонки і панцира. Кожна дитина могла їх розчавити.

Настав ранок. Ранок, напоєний ароматами свіжого сіна і духмяними пахоцями раннього літа; але сіно й дикі троянди пахнуть не для пекарських підмайстрів. Для них існують запахи вугільного диму з димаря пекарської печі, запахи перекислового тіста, а також безридні пахощі штучних есенцій.

Мотоциклетний телепень Гельмут ще дужче запишався. Він увійшов до пекарні у високих чоботях, він стояв біля діжки, як той генерал, і, наче солдатів, вишиковував бухан-

ці солдатського хліба. Цього видовища не витримав навіть тихий Еміль.

— А що, у пантофлях ти не можеш вистояти?

— Я ж не каліка, — відказав Гельмут.

Ображений Еміль став ніби ще нижчий, а очі його — ще смутніші. Може, він думав про те, що слід було б при нагоді вирвати собі язика.

— Гельмут незабаром міситиме тісто каскою, — сказав Станіслаус, вклавши в ці слова усю свою ненависть. Еміль, стоячи біля діжі, кинув йому вдячний погляд.

— Це вітер виє в димарі. — Гельмут удав з себе великодушного і пустив повз вуха слова цих кусливих дворняжок.

З великої хмари малий дощ.

День минув, уже вечоріло. І раптом у дворі пекарні з'явилася дівчина-сарна. Гельмут скинув фартух і, карбуючи крок, вийшов назустріч. То ось навіщо були потрібні чоботи! На подвір'ї він не затримався. Ні, він одразу ж повернувся в пекарню, бравий і бездоганний, і плюнув у залізні дверцята під духовою шафою. Поряд стояв Станіслаус.

— Гей, ти, нікчемо, тут же стоїть хтось!

Тоді Гельмут плюнув ще раз і мало не потрапив Станіслаусові на холопу. Станіслаус схопив помийне відро, щоб хлюпнути на Гельмута брудною водою, але в цю мить дівчина-сарна постукала у вікно. Підкликавши на мигах Станіслауса, вона попросила його вийти до неї на хвилинку. Світ повернувся до Станіслауса світлим боком.

Лист його потрапив до тямущих рук. А вірш який гарний! Майже сумний і чомусь сповнений натяків і марної журби. То була звичайна прогулянка на мотоциклі, цілком безневинна.

— Ви не зобов'язані виправдуватися переді мною. А вірш? О боже, просто випадковий настрій, примха, коли хочете. Вона промайнула, розтанула, як туман на сонці.

О, це була не звичайна мова! Дівчина добирала слова для відповіді, але раптом гучно розчинилось вікно пекарні, і Гельмут витрусив лантух з-під тирси. Хмара пилюки оповила Станіслауса й дівчину. Та вона зуміла скористатися цією хмарою і потисла Станіслаусові руку.

— У середу приходьте до нас, неодмінно. Мій тато прошив переказати вам привіт. А вірш чудовий!

Хмара розвіялася. Дівчини на подвір'ї вже не було.

Станіслаус став думати про себе краще: він написав вірша, і виявляється, не тільки для вітру і хмар. Вірш потра-

пив куди слід. Уся родина прочитала його. Станіслаус славив мистецтво, відточував слова так, що, вони, мов невидимі стріли, проникали в людські серця. Цьому мистецтву він віддавав увесь свій вільний час до середини. Великий учений в ньому був ображений і відійшов убік. Отже, він усе-таки чимось був схожий на доктора Фауста. Який молодець цей Гете! Для кожного у нього щось знаходилося — не те, то інше.

40 Станіслаус приходить до батька дівчини-сарни, зазирає в потаємні куточки поетової душі і поцілунками на кухні штовхає себе у вир нових страждань.

На батьковій дівчини-сарни Ліліан був в'язаний коричневий джемпер з зеленою облямівкою. Дитинні очі пана Пешеля сяяли блакиттю, під носом темніла клякса вусів. Його великі, обережні руки згортали газету так, ніби вона була з цигаркового паперу.

— Моє прізвище Пешель, а це моя дружина.

Пані Пешель підставила Станіслаусові для привітання лікоть. Пальці у неї були в м'ясному фарші, в якому біліли шматочки цибулі.

— Ми вже знайомі. А скажіть, ви любите рулет?

— Що? — Станіслаус зніяковів: у кімнату увійшла Ліліан і привіталася з ним.

— Рулет, — сказала пані Пешель і кілька разів вдарила однією вимазаною у фарш долонею об другу. — М'ясний рулет. Ви їсте м'ясний рулет?

— Аякже, завжди. — Станіслаус цієї миті не відмовився б і від смажених дощових черв'яків, якби йому запропонували, бо він відчув ніжну руку дівчини-сарни.

— Ласкаво просимо!

Ліліан у білому кухонному фартушку, з веселими очима, з тремтливими ніздрями і пухнастими кучерями — вся вона стояла перед ним.

— От як люди зустрічаються!

Станіслаус і пан Пешель сиділи один навпроти одного. Надворі за жовтими тюлевими гардинами спадали присмерки. Стоячий годинник, завбільшки як певеличка шафа, вицокував хвилини — фабрика часу з позолоченими гирями. На кухні жінки чимось стукали, щось сікли й виплескували. Сухорлявий Станіслаус скромно сидів на дивані і займав зовсім мало місця.

— Так, так, люди, — промовив він глибокодумно, розглядаючи велику картину на стіні. То був красвид, червоно-рожевий і на землі, і на небі. Навіть вівці, які, здавалося, терпляче позували художникові, під час розподілу червоно-рожевих тонів теж дістали свою частку.

— Цю картину малював справжній художник, і коштувала вона недешево, — пояснив пан Пешель. Він провів рукою по картині. — Ви під пальцями відчуваєте фарбу. Це певний доказ того, що перед вами не олеографія.

Станіслаус, радісно схвилюваний і повний сподівань, був на все і з усім згодний. Він провів пальцями по засохлих мазках олійної фарби і навіть серед намальованого на картині вересу розгледів назву фірми: «Художній салон Германа Віндштріха».

Подали вечерю. Від м'ясного рулету йшла смачна пара. Усі взялись до страв. Станіслаус з'їдав усе, що йому кляли на тарілку, він нікого не образив.

— Ліліан сама й бруслиці тупкувала, — похвалилася пані Пешель. Від підсолодженої ягідної маси задерло в горлі вже після перших двох ложечок. Вона дерла, як та маршова музика, що саме лилася з гучномовця: «О ти, Німеччино, наш славний краю...» Ліліан обчистила для Станіслауса яблуко. Очима матуся чистила разом з нею. Потім усі пересіли до курильного столика.

— Це водночас і шахова дошка, — сказав татусь Пешель, і його обережні пальці пробігли по шахових клітинках. Станіслаус задоволено кивнув головою і закурив сигару. Ні, він нікого не ображав і сприймав усе без вагань і заперечень. Ліліан підсунула йому попільницю, і він струшував сірий сигарний попіл на зубці Шпремберської вежі міста Котбуса.

— Це пам'ять про мої юнацькі мапдри, — сказав пан Пешель.

Станіслаусова зустріч з родиною Пешелів вдалася на славу. В кінці вечора Ліліан сіла за піаніно і заграла. Хто б міг подумати! Станіслаус був захоплений спритними пальчиками Ліліан, чарівними пальчиками, що здобували з білих клавішів музику. По кімнаті пустотливо закружляв вальс, і навіть сліпий догадався б, що це грають спеціально для Станіслауса. «Зді-і-ій-маються хвилі...» Авжеж!

Пані Пешель підспівувала, пан Пешель кивнув головою і сказав:

— Це я наполог на цьому. В домі повинна бути своя музика!

Станіслаус погодився і з цим.

Ідучи через парк, він подумав, що ні Ліліан, ні пан Пешель ні словом не згадали про його вірш. Але й для цього Станіслаус знайшов пояснення. Його гарний настрій не могло потьмарити ніщо; він вірив, що ось нарешті, нарешті він знайшов рідний дім. Але спочатку треба з ними ближче познайомитись. Хіба ж хто в перший день знайомства кладе своє серце на стіл для загального огляду?

Раптом розлігся постріл: «Бах!» Вулицями покотилася луна. Засюрчав свисток. Станіслаус зупинився і прислухався. Що це? Навчання штурмовиків? Над ним у вітах дерева щось затріщало. Він глянув угору. З гілок, немов велетенський нічний метелик, злетіла ковдра. Вона обгор-

нула його, і перше ніж він устиг вивільнити голову, його схопили, потягли й кинули в куці. Він борсався, дряпався, кусався і плювався, як у сільській школі, коли хлопчачки хотіли його відлупцювати. Він уп'явся зубами в чиясь руку, від якої трохи тхнуло слив'янкою, і відчув, що по губах у нього тече кров. Хтось чоботом копнув його під ребра, і Станіслаус зрозумів, що тут справа серйозніша, ніж у сільській школі. Він побачив постаті штурмовиків у високих чоботях і в білих каптурах з чорними прорізами для очей. Тепер він знав, що його чекало. Йому знов накиннули на голову ковдру, схопили і, незважаючи на відчайдушний опір, перегнули через спинку паркової лави.

— Бий дезертира!

На його сідниці посипався град штурханів. Пекельний біль!

— Падлюки! — закричав Станіслаус. Град штурханів посилювався. — Падлюки! — крикнув він знов захриплим від люті голосом. Його вдарили по голові, він знепритомнів.

Станіслаус лежав у своїй комірчині побитий, весь у синцях. Хазяйка доглядала його.

— Тебе хотіли відвезти у лікарню. Хазяїн не дозволив. Він сказав, що гріх було б віддати тебе на чужі руки. Він пом'якшав. Нездужає.

— Нездужає?

— Поранив собі руку в тісторобній машині.

— Бажаю швидкого одужання. — Станіслаус добродушно всміхнувся. Йому пригадалися спритні дівочі пальчики, що бігали по клавішах і добували з них музику.

— Я повідомила про напад поліцаєві, тому, що бере у вас вкраді молочні хлібці. Він каже, що це не дуже проста справа. — Так говорила і втішала Станіслауса хазяйка.

Але справжньою втіхою для нього була можливість лежати і думати. Коли доводилось ворухнитись, йому було боляче, і тоді в ньому спалахувала ненависть. Але то була неглибока ненависть і спрямована лише на кількох осіб, яких він підозрював у нападі. Найдужче ненавидів він командира загону, штурмовика з кабанячими іклами. Станіслаусові здавалося, що тієї жахливої ночі він бачив його криві ноги. Коли Станіслаус лежав нерухомо, спогади про Ліліан відтісняли його кволу ненависть і дитинні плани помсти. Понад усе йому хотілося, щоб швидше відтухли підбиті очі. Він хотів бачити Ліліан.

Так минав час.

Вони розмовляли про те, яка грандіозна імперська автострада, а потім пан Пешель перейшов до поезії. Своїми обережними руками він показував, яка велика була його пристрась до справжньої поезії. Вона сягала майже до стелі його кімнати. Він і досі пам'ятав усі вірші з шкільної хрестоматії: «Яка навколо тиша, і луки в сяйві сонця...» або «Куди не глянь, праворуч і ліворуч, порубані лежать скрізь турки...»

Пан Пешель підхопився з стільця. Від захоплення його обличчя почервоніло. Він постукав пальцем по клітці з канаркою.

— Найдужче я шаную робітників-поетів. «Клепальник», «Паровий молот».— Він почав декламувати:— «Бессемерові печі шиплять і тріскають, іскри вогнепні летять...»

Невже це пан Пешель? Він молодів з кожною строфою, яку читав, широко жестикулюючи. Декламував він погано, але так захоплено, що Станіслаус прощав йому неправильні інтонації. Тут перед ним стояв дорослий чоловік, сім'янин, батько моторної кучерявої доньки, і він ставився до поезії серйозно, вбачав у ній не тільки забаву, не тільки словесні викрутаси, що допомагають згаяти години нудьги, але й художньо впорядковане життя. Пан Пешель увесь палав і сяяв. Він розповів про зустріч з одним поетом. Його звали Еріх; то був поет у повному розумінні слова і взагалі справжня людина¹. Особливою популярністю користувався Еріхів «Червоний перець». Пан Пешель раптом зашепотів:

— Ми живемо у міському селищі. Будинки з бетонних блоків. Багато піску і мало цементу.— Він підійшов до приймача і ввімкнув його якомога гучніше. Загриміла маршова музика.

— Він навіть був комуніст, той Еріх!

Станіслаус здригнувся. Невже доля послала йому нового Густава Гернгута?

Пан Пешель йому сподобався, і він вирішив поділитися своєю радістю з заочним учителем німецької мови. Станіслаус написав вірша про дружбу:

Моєї коханої батько
Живе у будинку з пісень...

---

¹ Йдеться про видатного німецького поета Еріха Вайнерта (1890—1953).

Поки жінки готували на кухні вечерю, нові друзі гомонили про свою спільну пристрасть.

Ти з іншим у парі...
То ж геть усі чари!
Пороша впаде,
Дівчино, адьє!

Останні рядки пан Пешель промовив притишеним голо-
сом, бо його дружина саме накривала на стіл.

— Скажіть, це наша Ліліан була причиною... Я хотів сказати, мотивом цього вірша?

Станіслаус невпевнено затягся сигарою і кивнув голо-
вою. Пані Пешель закашлялась. Панові Пешелю, видно,
був знайомий цей вид простуди в дружини, і він не дав
собі перешкодити.

— Ви молоді, і все ще попереду. А ви знаєте, що вір-
ші...— Зігнутих підмізинним пальцем він постукав по ак-
варіуму, що стояв на підвіконні.— ...що вірші іноді несуть
у собі вічність?

— Я про це не думав.

— Діти згодом учитимуть їх у школі. Вони запитають:
«Хто був причиною смутку поета?»

У Станіслауса пробіг по спині холодок захвату. Невже
його мистецтво так високо цінують у цьому домі? Пані
Пешель старанно підбила диванну подушечку. Забагато
шуму! Татусь Пешель нахмурився.

— Чи може це означати, що коли-небудь учитель відпо-
вість їм, що причиною цього смутку була наша донька?

Пані Пешель вийшла з кімнати. За дверима на неї знов
папав отой багатозначний кашель. Пан Пешель постукав
пальцем по коробці з циліндром, що стояла на шафі.

— Коли чоловіки розмовляють про поезію, краще, щоб
жінок поряд не було. У жінок, як правило, нема поетичної
жилки,— сказав він.

Заочний учитель німецької літератури відповів Стані-
слаусові: усе, мовляв, добре і прекрасно, але власне вір-
шування не передбачене навчальним планом. Може, воно
пригодиться згодом, коли за програмою потрібно буде з'я-
сувати поняття метрики і ритму. А тепер його учневі треба
розкрити патріотичні мотиви у «Битві в Тевтобурзькому
лісі». Ця робота саме на часі.

Так минало літо. Станіслаус вивчав процес перетворен-
ня крохмалю і вуглецю в клітинах зеленого листа на дере-

вах. Про Ліліан він думав більше, ніж це було корисно для його навчання, і вчився лише для того, щоб згаяти час від одного родинного вечора до другого. Ліліан, кучерява й довірлива, була така ласкава з ним! Вона так гарно пахла і, проводжаючи його після родинної вечері до дверей, так швидко притулялась своєю кучерявою голівкою до його плеча! Він цілував її в чоло і мріяв зустрітися з нею наодинці в парку. Він попросив її про це. Вона відповіла: — Питайте дозволу в моїх батьків.

Їй було вже двадцять років, але вона, видно, була ще зовсім дитина. Станіслаус вирішив спитати в пана Пешеля дозволу прогулятися з його дочкою, і ця думка розсмішила його.

В один з родинних вечорів Пешель прибрав особливо тасмничого вигляду. Двері з ідальби він замкнув на засув. Потім, перебравши кілька ключів, відімкнув одну з шухляд комода. Станіслаус неспокійно совався на родинному дивані. Невже йому зараз дадуть комуністичні книжки? Пешель розгорнув купу старих панчіх і розтріпані кудельки вовни. З-під них визирнула якась розцяцькована папка. Канарка збуджено цвірінькала, а великий стоячий годинник розсікав час. Татусь Пешель прислухався до того, що робилося на кухні, довго крутив ручки радіоприймача, аж поки залунала солдатська пісня «Мчать на конях голубі драгуни, з дзвоном шпор в'їжджають у ворота...», постукав зігнутих підмізинним пальцем по кришці швейної машини і кивнув сам собі головою, певний того, що зараз скаже:

— Двісті двадцять три вірші. Доробок усього життя!

Станіслаусові було дозволено взяти папку в руки. Вона була важка. «Вірші про життя. Твори Пауля Пешеля, червонодеревника. Вінкельштадт, Нижній провулок, 4». Все як належить. Не було ніякого сумніву в тому, що ці вірші написані власноручно Паулем Пешелем. Груба сургучна печатка на шнурі скріплювала папку. У припиленій записці було сказано: «Розкрити тільки після моєї смерті».

Чотири роки татусь Пешель не заглядав у свій доробок. І ось тепер складаним ножиком він відрізав печатку.

— Може, з політичного погляду тут є й недозволені вірші, але я сподіваюся, що ви не будете присікуватись.

Ні, ні, Станіслаус не присікуватиметься. Він навіть ненавидить деяких молодчиків із штурмового загону. Татусь Пешель покрутив на приймачі звукопідсилювач. «Коли ти глянеш так журливо, то й світ стає мені немилий»,—

горлала співачка. Станіслауса обсіпало жаром. Заради нього зривали печаті з потаємних шкатулок! Ось як йому довіряють! Виходить, він не остання спиця в колесі!

— Наш уряд тепер цього не схвалює, але коли ще я писав ці вірші, ніхто не вважав їх шкідливими. Часи змінюються... А поезія вічна. До речі, з Ліліан про мої вірші прошу не говорити. Вона молода, і в ній надто багато цього сучасного. Краще не збивати її з пантелику.

— Ліліан? Та я рідко коли й бачу її.

Пешель здивовано подивився на Станіслауса і постукав по вазону, що стояв на вікні.

— Це правда. Вийшло так, що ви стали моїм молодим другом.

Станіслаус потягся до обережної Пешелевої руки і поцілував її.

Вірші татуся Пешеля були ретельно систематизовані. Під літерою «Б» йшли бойові вірші, під «Р» — родинні, під «П» — прощальні. Особливо багато віршів було під літерою «В» — весільні, а також під «Н» — вірші на день народження.

— Ось тут ви можете побачити й відчутти, що я переживав, коли моя дочка Ліліан народилася... тобто з'явилася на світ.

Станіслаус схвильовано пробігав очима вірші.

О прекрасне янголятко,
Моя донечко хороша!
Тут усі жадають грошей,
А для мене ти одна
Є дорожча, ніж казна.

Станіслаусові було дозволено прочитати також бойові вірші.

Ми хоробрії бійці
Проти кровопивців.
Надто довго ми терпіли,
Інші настрої наспіли.
Полилася наша кров,—
В нас стріляли знов і знов
Помста! Помста! Помста!
І камінь волас: «Вже достал!»

— Можливо, тепер вони назвали б цей вірш шкідливим,— сказав татусь Пешель,— але часи змінюються. Сподіваюсь, ви ні з ким про це не говоритимете. В кожному з нас багато внутрішньої сили. Про це не раз нагадував нам Еріх. Де ж він тепер? О, то був справжній сміливець.

Він не визнавав, що іноді треба придержати язика. Отакі вони, комуністи. Авжеж, такі вони.

У двері постукали. Татусь Пешель злякано здригнувся. Пані Пешель вимагала, щоб її впустили.

— Добре діло! У власному домі тебе не пускають до кімнати!

Татусь Пешель сховав свої вірші під кудельки вовни, обернувся до Станіслауса і приклав свого обережного пальця до губів.

На столі стояв пиріг. Ячмінна кава парувала. Місце Ліліан лишалося порожнє.

— Що вона там іще робить на кухні? — Матуся попросила Станіслауса піти глинути. — Звичайно, коли вам не важко.

Станіслаусові це було зовсім не важко. Ліліан сиділа біля плити і дивилася на іскри в піддувалі. Губки в неї були надуті.

— Ви прийшли до тата чи до мене?

Він обережно погладив її кучеряву голівку. Вона не заперечувала. Він сів поряд.

«Лора, Лора, Лора, ти як маків цвіт, гарні ж ці дівчата у сімнадцять літ...» — долиняло з їдальні. Цілуючи Ліліан, Станіслаус помітив маленьку кухонну полицку: «Перлова крупа», «Манна крупа», «Вівсяні пластівці». Все стояло в зразковому порядку.

41 Станіслаус ревнує Ліліан до чоловіка у білих рукавичках і вирішує внести ясність у своє духовне життя.

Ох, ця Ліліан! Вона зводила його з розуму. Коли вони сиділи вдома у Пешелів і проводили час за смачною вечерею, грою в шашки або в розмовах про дрібні міські новини, на всьому світі не було лагіднішої донечки, слухнянішої дитини, ніж вона. Але як тільки батьки дозволяли повести це дитя на прогулянку, Ліліан враз перетворювалась: вона ставала втіленням ніжності, віртуозом любовних пестоців, маленьким бісеням-коханкою, якій нічого не варто було граційно звести нанівець усі найтвердіші Станіслаусові наміри.

— Розкажи, що ти відчув, коли вперше побачив мене?

— Я боровся з собою, я вже розповідав тобі. Але ти була така жвава й приваблива, що я не міг тебе забути.

А ти, звичайно, бачила тільки того мотоциклетного телепня.

— Ну, бо ти наче води в рот набрав.

Логіка кохання чи любовна тарабарщина — бог його святий знає, що то було. В усякому разі, вони розуміли одне одного, і їм було приємно удвох.

Станіслаусові ставало дедалі важче додержувати обітницю, яку він дав собі: за рік, хоч би там що, скласти випускний екзамен у своєму заочному інституті. Він чесно і стійко боровся, але в нього була могутня супротивниця — любов. Його тижні дробилися. Середа, субота і неділя були дні, що їх Пешель відвели для кохання. У понеділок, вівторок, четвер і п'ятницю Станіслаус навчався і відчував величезну втому.

«Чому ви й досі не прислали твір на тему про період «Бурі і натиску» і про те, як він позначився на творчості різних поетів?» — запитував заочний учитель німецької літератури.

Цю прогалину Станіслаусові не важко було заповнити.

«Чому ви й досі не прислали роботу про вплив Фрідріха Великого на використання боліт уздовж рік Одера, Варти і Нетце?» — запитував заочний учитель історії.

Тут відповісти було значно важче. А щодо логарифмів та гіпербол, то про це вже шкода й говорити.

— Чи за цей тиждень ти написав щось нове? — спитав татусь Пешель.

— Нічого не написав, тільки вчився.

Татусь Пешель кивнув головою.

— Робітник мусить учитися. Нема нічого важливішого за освіту. Писати вірші — це теж означає вчитися, це частина загальної освіти. У всякому разі, коли я ще був у професійній спілці, то майже щодня писав по віршу, особливо під час страйків. Тоді, розумієш, маєш багато вільного часу. Коли точиться боротьба, вірші самі просяться на папір. А тепер профспілкову боротьбу заборонено. — Татусь Пешель надпив свою чарку з суничним вином. — Тепер усі кричать про батьківщину. Проти батьківщини, бачиш, не можна страйкувати. Заради батьківщини мовчи та диш. Батьківщина, батьківщина! Але вона погано платить, ця батьківщина!

Станіслаус кивнув головою. Він чекав на Ліліан. Великий стоячий годинник розсікав час. Ліліан працювала сте-

нографісткою на фабриці, розташованій на околиці міста. Цю нову фабрику оточувала таємничість. Дехто запевняв, що вона збудована під землею. За поширення таких чуток людей заарештували. Відтоді під землею вже не існувало ніякої фабрики. То була всього-на-всього птахоферма, і кури там несли для фюрера залізні яєчка.

Ліліан прийшла додому засмучена.

— Ти думав про мене в понеділок?

— Так, я думав про тебе.

— Це був для мене нещасливий день.

— Нещасливий?

— Зі мною повелися несправедливо. Нам не дозволяють нічого розповідати про фабрику.

— То й не розповідай!

— Мій начальник сказав: «Напишіть тридцять тисяч!»

Я їй написала тридцять тисяч.

— Тридцять тисяч чого?

— Тридцять тисяч того, що ми виробляємо.

— Я вже сказав тобі: не говори про це!

Вони сиділи їй мовчки дивилися в різні боки. Вона — на клітку з канаркою, він — на червоно-рожевий краєвид. Пробив годинник.

Минула половина вечора. Станіслаус здався. Йому не хотілося повертатись у свою комірчину, не зігрітим душевно. Вони присунулись одне до одного, незважаючи на «батьківщину» і таємниці фабрики.

— Він кинув на стіл свої білі рукавички і сказав: «Напишіть тридцять тисяч!»

— Він носить білі рукавички?

— Нам і про це не можна говорити. Він майор. Він мені подобався.

— А ти не можеш розповідати швидше?

— Він, безперечно, сказав: «Тридцять тисяч». А потім заявив, що сказав «три тисячі», а я додала зайвий нуль до поставки. «Отже, ви пишете, що вам на думку спадє?» — спитав він. «Я пишу те, що мені диктує пан майор», — відповіла я. «Хто вибачається, той визнає свою провину», — сказав він. «Що правда, то правда», — відповіла я. «Правда те, що ви мені більш не потрібні», — сказав він. І мене перевели на склад.

Станіслаус спробував утішити дівчину.

— Це навіть добре, що тебе перевели. Тобі не доведеться більш мати справу з тим, що в білих рукавичках.

— А той, що на складі, всього тільки унтер-офіцер.—

Ліліан схлипнула і витерла сльози ребром долоні. Здавалось, вона стирає з обличчя всю його принакність.— Це мій тато в усьому винний. Пан майор запросили мене. Ну й що б сталося? Адже він мій начальник! Тепер він узяв до себе в канцелярію якусь чорняву. Вона трохи скидається на єврейку.

Станіслаус повернувся в свою комірчину незігрітій і необласканий.

Він приревнував Ліліан до того майора і наступної середи й суботи не пішов до Пешелів. Він роздобув десь книжечку, яка його зацікавила: «Внеси ясність у своє духовне життя (це запорука успіху в житті)». Станіслаус прочитав, що там було сказано про ревності: «Ревності отруюють думки, паралізують їх. Хто хоче досягти успіху в житті, той мусить розглядати кохання як щось другорядне, і особливо плотське кохання, що є каменем спотикання на крутому підйомі до успіху».

Станіслаус намагався подолати свої ревності. Він вирішив піднятися по драбині успіху і написав вірша про ревності. То було щось на зразок бойових віршів татуся Пешеля. А з Ліліан він буде тепер холодний і байдужий, як цього вимагають приписи його книжечки.

42 Станіслаус марно бореться з сум'яттям у своєму духовному житті, марширує під кренделем на прапорі і здригається, побачивши людину з круглим, як місяць, обличчям.

У містечку Вінкельштадт мало відбутись велике свято. Всі організації зобов'язані були взяти в ньому участь. А Станіслаус, виявляється, теж належав до організації. Вона називалась «Трудовим фронтом». Хай йому чорт, як це могло з ним трапитись? Хазяїн приніс йому членський квиток. Кожен порядний німецький робітник мусить бути членом «Трудового фронту!» «Трудовий фронт» або безробіття!

Для татуся Пешеля «Трудовий фронт» був надто тиха організація.

— От раніш у професійних спілках буяло життя!

Хоч би там як, людина мусить до якоїсь організації належати! Людина тягнеться до людей! Пешель вважав за краще приєднатись до колони Товариства розведення канарок. У клітку з канарком він посадив самичку і таким чином у себе вдома поклав початок розведенню канарок.

І ось настав день великого свята. Населення містечка прокидалось під звуки флейт і барабанів. Вулицями йшли діти, карапузи з великими барабанами, як у ландскнехтів. Ви тільки подивіться на цих пуцьверинків! Трам-трам, трам-там-там, трам-та-та-та-там! «Гітлер, ми належимо тобі!»

Святкові колони. Попереду — оркестр із нікельованою лірою. Коричневі сорочки, жовті галіфе, високі чоботи, в повітрі запах взуттєвого крему «Ердаль». Туп, туп, туп! Маршовим кроком проходить чорний загін есесівців. Хазяїн шевської майстерні Крепель, страховий агент Шнібель, директор фабрики Дрюкдрауф, нічний сторож і ключник Берензоле, чистильник каналів Моддерпflug, голова Товариства бджолярів Бруммензіг, майстер Третер — усі з зображенням черепа на кашкеті, усі з зображенням черепа на персні. На чолі загону — власник маєтку і горілчаного заводу Гартвіг фон Гартенштейн. Неорганізовані домашні господарки стоять обабіч на тротуарах і витягнутою вперед рукою вітають доблесний прапор спілки «Мертва голова».

Станіслаус — у білій уніформі свого цеху. Спілка пекарів несе на своєму прапорі крендель і крокує під гуркіт двох духових оркестрів. Орда білих нічних привидів ішла, штовхаючись і дуріючи. «О Німеччино, тебе ми славимо... Поки не розлетиться все на дрізки...» Пешель у чорному цивільному костюмі йде серед тих, що розводять канарок. Любителі канарок несуть плакат: «Ми розводимо наших жовтих співунів для великого німецького рейху». За Товариством любителів канарок іде Особливе товариство розведення курей німецької породи в системі Імперського продовольчого відомства.

Матуса Пешель і прапор любителів канарок привітала витягнутою вперед рукою. Хайль Гітлер! А що ж! Не могла ж вона допустити, щоб її чоловік, старий червонодеревник, промарширував вулицею без привітання!

Ось із гуркотом котять машини націонал-соціалістських водіїв. Це — гроза в урочистому поході. Чорні залізні каски, погляди на всі боки: «На що б наїхати?» Гельмут з висоти своєї машини зневажливо глянув на пекарського привида Станіслауса. Військовий цех зневажливо дивився на цех харчування. Ми воюємо, щоб ви могли пекти!

Ох, дивіться, кінний загін есесівців! Коні возія пива, коні асенізатора, кривоногий гнідий кінь продавця овочів, завжди жеребна кобила лахмітника, чистокровки з

кінного заводу фон Гартенштейна, пара гнідих похоронного бюро, у яких виробилася звичка ходити з опущеними головами. Вся ця кавалькада місцевого міщанства рухалася, спрямувавши погляд на прапор з «мертвою головою»: «Що б його розтоптати копитами наших коней?»

Святковий похід обійшов навколо пам'ятника загиблим воїнам, що стояв у Священному гаю міста. «Віддайте шану хоробрим героям нашого народу!» Товариство любителів капарок віддало шану, Товариство розведення курей німецької породи в системі Імперського продовольчого відомства віддало шану, міські підмітальники вулиць віддали шану, схиливши свої мітли. Прапор з кренделем пекарського цеху теж схилився на знак пошани до мертвих героїв. Станіслаус побачив Ліліан. Вона йшла в колоні Спілки німецьких дівчат, нащадків небожительки Фріггі, що спарувалася з богом громів та металником молота Донаром. Куди вони збираються ще видертися, оті дівчата в коричневих безрукавках альпіністок? Чорні шарфи мають на вітрі, а блакитні козячі очі прикуті до широченних стрічок на вінках полеглим героям. Справжній табун дітородних кобилиць! Коси у всіх перекиннені на груди. Смугляві, чорнокосі арійки поряд з кривоногими й білявими, прямими нащадками старогерманських витрушувачок ведмежих шкур. Загін вела германістка, викладачка місцевого ліцею. Ця шановна пані з викладеними вінком косами на голові, в пенсне, як у Гімmlера, провела отару дівчат і свій власний заглушений дітородний інстинкт повз чорну орду есесівців.

Станіслаус ще ніколи не бачив Ліліан у такому коричневому, такому патріотичному вбранні. Вона не помічала білого ангела в пекарській формі і всміхалася до панів, що з обох боків супроводжували похід і були, так би мовити, його прикрасою. Серед тих панів був вичепурений брюнет з обличчям круглим і невиразним, як місяць. З нагрудної кишені у нього виглядала елегантна хусточка. На сорочці виділялася ясно-блакитна краватка.

— Ліліан, агов, панночко Ліліан,— гукав він.

Станіслаус уповільнив свій маршовий крок, проганяючи від себе ревності відповідно до вказівок «Основ успіху в житті»: «Коли ревності починають отруювати тобі кров, жени їх від себе! Все, чого ти не впустиш у думки свої, не буде в тобі!» Еге, легко сказати «не впустиш»: брюнет, який так по-дружньому вітався з Ліліан, уже зайняв місце в його думках. Станіслауса штурхонули ззаду ногою.

— Не лови гав! Уперед! Лівою, раз, два, три!..— з усіх боків ангели в пекарських ковпаках ляляли Станіслава. Вони прийшли сюди, щоб марширувати.

Станіслав згадав Густава.

«Вони замінили звичайний крок маршовим,— казав він.— Це розумно. Той, що йде поперед тебе, визначає крок; той, що йде ззаду, стежить, чи ти не порушуєш його. Коли збиваєшся з ноги, він дає тобі стусана в зад. Тільки так і зверхується великі справи!»

Святковий похід наближався до базарної площі. На вежі ратуші майорів прапор Великонімецької імперії. Червоний прапор, але на червоному полотнищі чорний хрестоподібний павук прогриз білу дірку.

У небі, десь за ратушею, загуркотіло.

— «Шторх», «шторх», дивіться, «шторх»!

Літак плив над базарною площею. Вгору полетіли кашкети:

— Хайль! Хайль! Хайль!

Штурмфюрер Гартвіг фон Гартенштейн закинув голову і підвів очей бінокль. Його син кружляв у міському небі. Раптом над вежею ратуші пілот кинув літака в піке. Дівчата із Спілки німецьких дівчат пороззявляли свої героїчні роти, як звичайнісіпські жінки. Яка відвага! Та ось капітан повітряної служби Бодо фон Гартенштейн повів свою машину вгору, немов крилатого жеребця. Густий дим ішов у жеребця з-під хвоста.

— Дивіться! Дивіться! Яка сміливість!

Тепер у небі стояв прямий стовп диму, і літак летів униз, як жук гнойовик, що здох у повітрі. З грудей націонал-соціалістських жінок вихопився крик. Гартвіг фон Гартенштейн, ніби заспокоюючи їх, підвів руку, мов Ісус, що приборкує бурю. І — чи ба! — машина капітана Бодо фон Гартенштейна вирівнялася. Тепер вона тягла за собою поперечний хвіст диму. І ось уже всі бачать у небі велике копчене «Г». Всезнайки уже передрікали, що за чверть години в небі стоятиме написане димом «Гітлер».

Після полудня почалася вистава «Розбійник Лауерман». П'єса з часів великого минулого цього містечка; її написав зубний лікар Вурцельбrait, а стилістично опрацював і дав до неї точні історичні факти учений муж доктор Дейтшман. Ватажка розбійників Лауермана грав вокзальний перукар Штауфеншнейдер, достачальник історичних перук. Вокзальний перукар Лауерман, сидючи на довгоногому коні шкуродера, скакав по зелених газонах площі

кайзера Вільгельма: ходити по траві в день міського свята, як виняток, дозволялося. Ватажок розбійників Лаурман грав на бляшаній дудці, купленій у магазині дитячих іграшок Марунке; він скликав своїх поплічників. Бородаті розбійники — м'ясники з місцевої бойні — повилазили з куців та з-під паркових лав. Ватажок і його розбійники радилися. Вони задумали напасти й пограбувати карету герцога. Його грав бургомістр Блайбтрой. Карету, в якій він сидів, дав хазяїн візницького двору Шнелльрайзер. Напад було вчинено біля міського фонтана. Виготовлені столяром Ланглатте дерев'яні мечі схрестилися. У розпалі бою розбійник Лаурман через свого коня втратив босездатність. Коня не можна було втримати; він будь-що хотів напитися з басейну під міським фонтаном. Лаурман випав із сідла. Воїни герцога відступили, щоб передчасно не закінчити святкову виставу.

Перед антрактом герцога схопили, зв'язали, потягли за живоцвіт і замкнули в парковій вбиральні.

Після антракту почалася помста герцога. Втрутився король. Королем був дільничний обер-вахмістр Шіммельблік. Могутнішого чоловіка і показнішої постаті не знайшлося в містечку. Хотіли запросити на цю роль ландрата, але той заїкався.

О четвертій годині сорок три хвилини після полудня Лаурмана спостигла заслужена кара. Його повісили на тисячолітньому дубі посеред площі кайзера Вільгельма. Вокзальний перукар Лаурман забезпечив себе і на цей випадок. Лялька, яку він зробив для повішання, була така схожа на нього, що в ту мить, коли її штовхнули з ешафота, кілька первових дам з отари націонал-соціалістських героїнь упали б, якби їх не втримав на ногах суворий погляд фюрерки. Ну, а в результаті народові довелося відшкодувати всі збитки й воєнні видатки, що їх зазнали як герцог, так і король. Аякже! Порядок над усе!

В усіх громадських залах містечка — танці в щиро німецькому дусі. На всіх танцювальних площадках ресторанів і кафе тупали й кружляли пари, і ресторатори всього містечка благословляли це свято. У Великому концертному залі баронеса Еммі фон Гартенштейн, дочка власника суконної фабрики Краузе, підмітала паркет оксамитним шлейфом. Тут відбувався парад кавалерів, що витанцювували у високих чоботях. Тут було небо, всіяне орденськими зірками, і пекло для кельнерів, що збилися з ніг, обслуговуючи відвідувачів. Лунали постріли. Поки що стрі-

ляли, звичайно, корками від шампанського фірми «Перліг і К°». Виголошували патріотичні промови і тости. Заїкуватий ландрат ревів: «Хайль Гі-гі-гі!..» Кінець фрази заглушив гуркіт духового оркестру, що за знаком обер-секретаря окружного податкового управління загравав рятівний бравурний туш. В одному з кутків ресторану скакали голубі драгуни, яких під гуркіт барабанів виводили з воріт. В іншому кутку, під ясно-блакитними ліхтариками, в переможній пісні Францію було вщент розбито.

Станіслаус перемісив кисле тісто, зробив опару і зважив приправи для здобного тіста. Потім він переодягся, не забувши прикрасити свій недільний піджак вишуканою хусточкою. В думках у нього панувало сум'яття. Життєвий успіх, похнюпившись, стояв у кутку комірчини. Станіслаус пішов розшукувати Ліліан.

Він знайшов її нарешті у Великому концертному залі. Вона, видно, зовсім не чекала на нього.

— Ти випила, Ліліан?

— Трошечки шамп... шампанського.

— Ох Ліліан!

— Послухай, це ж свято! Пани такі ще... щедрі. А он там мій начальник, мій унтер-офіцер!

Брюнет з круглим, як місяць, обличчям відвів погляд.

— Та-та-ра-та-та! Куплети! Зараз наш шановний власник лісопильні Тренбретт виконає куплети, які він сам написав!

Тренбретт з латою на плечі вийшов на сцену.

Шульце був колись пожарний,
Зараз він солдат прегарний.

— Куди ти, Ліліан?

— До моїх друзів, дивак! Народне ж свято!

В духовному житті Станіслауса зробилося таке безладдя, що він аж затремтів.

— Ліліан!

Ліліан і слухати нічого не хотіла.

— Ми ж, здається, не заручені?

Вона штовхнула якусь даму з довгим шлейфом.

— Я просила б вас бути трохи ввічливішою,— прощи-піла дама.

Ліліан показала їй язика і, похитуючись, пішла в інший куток залу.

Посвистував Шульце, і клопоту мало,
Теперечки муштра його доконала...

Колись Станіслаусова влада над людьми була велика. Тепер від неї й сліду не лишилось. Ліліан зникла у бурхливих хвилях свята, а він відчував себе безпорадним, як соломинка, що потрапила у вир.

Та ось уже Шульце став офіцером,
Хіба ж не блискуча у Шульце кар'єра?

43 Станіслаус виливає своє горе у віршах, намислює випустити у світ книжку з золотими трояндами і знов опиняється в полоні кохання.

Сонце пробилось крізь запилені борошном вікна пекарні. Його бліді промені впали на Станіслауса з пораненою душею і кволого Еміля. Гельмута з ними не було. На біса йому водитися з отими цивільними шкапами! Він звернувся з проханням прийняти його добровольцем до лав вермахту і чекав тепер повістки з'явитися.

День тягся поволі. Станіслаус приймав рішення і тут-таки відкидав їх. Він намагався переконати себе, що ревності — це марнославство. Брошурка «Про духовне життя» незаперечно це доводила. Але вона лежала нагорі в комірчині, а Станіслаус був у пекарні. Ревності і їхня мати — марнославство — свердлили й гризли його серце, і до брошурки їм не було ніякого діла.

Настала неділя. Станіслаус не вирушив до Пешелів. Хіба ж Ліліан не вийшла з рамок будь-якої пристойності? Тієї ночі, ночі народного свята, вона дозволила унтер-офіцерові із схожим на місяць обличчям провести її додому, і Станіслаус відірвав штахетину від паркана торговця шкурами Гріффіга — до такого хаотичного стану дійшло його духовне життя!

Перед під'їздом Пешелів унтер почав цілувати Ліліан. Вона, щоправда, чинила опір. Це треба визнати. Щонайжорстокіші ревності і ті не зробили б із Станіслауса бешкетника і мстивого коханця. Чи боявся він отого військового бовдура? Хто знає! У своїй безпорадності він тільки й зміг, що крикнути: «Ліліан! Ліліан!» Парочка здригнулася й розпалась, і Ліліан зникла за дверима під'їзду.

Ось який стопудовий тягар ніс на собі Станіслаус.

Минали дні. Станіслаус трохи заспокоївся, але порядок у його душі не встановлювався. Заочні вчителі не давали йому спокою. Він намагався знов поринути в науки. Нічого не виходило. Він відписувався, вигадував, що хворіє, але раптом серед усіх його хвороб у цього визрів новий утішливий план: чи не можна зібрати усі свої численні вірші і видати їх окремою книжкою? Купишкою з золотими трояндами на оправі. «Любовні пісні Ліро Лірінга». Станіслаус узявся до роботи. Вона витіснила спогади про всі його кривди. Він знову відчув себе людиною. Це й справді було чудо! Він забув, він розгубив усі свої болючі думки. Приємно уявляти собі картину, як люди сплячуться перед вітриною книгарні й здивовано вигукують:

— Яка чудова книжка з золотими трояндами!

— Це любовні пісні Ліро Лірінга.

— Він, напевне, живе за кордоном, на островах щастя?

— Ні, він живе в нашому місті.

— У нашому місті? Поет?

— Поет. Він зібрав у цій книжці всі муки і все щастя кохання. А одна дівчина з нашого міста знехтувала його.

— Та невже?

— На жаль, це так, голубонько!

Переписуючи вірші для своєї книжки, Станіслаус чув безліч таких розмов вродливих жінок. Він бачив свою книжку у вітрині книжкової та паперової торгівлі Гроб-гріффеля. Книжка красувалася серед лінійок, гумок, канцелярського клею та мармурових прес-пап'є, вирізняючись гарною оправою з золотими трояндами.

Минуло два тижні. У брошурі «Внеси ясність у своє духовне життя» можна було прочитати: «Благословенний той, хто може піднятися над своїми стражданнями. Слава тому, хто вміє перетворити своє горе на східець крутих сходів, що ведуть до успіху». Станіслаусові здавалося, що він піднявся над своїми стражданнями. Східець, на якому він стояв, був, правда, ще не зовсім міцний і надійний, але все ж таки...

Він отримав листа від Ліліан.

«Коханий, — писала вона, — я визнаю, що поведилася не зовсім добре. Але він мій начальник, і мені не хотілося його образити, проте нехай не думає, що кожна дівчина погодиться з ним гуляти.

Ні, я не з таких, і ти це знаєш краще, ніж будь-хто. Та й мої батьки не потерпіли б такого. Тато — він низько тобі кланяється — проти усіх військових узагалі, а мама — і вона тобі низько кланяється — тим більше проти, бо вона вважає, що майже всі унтер-офіцери одружені.

Не сердься на мене, любий Станіслаусе! І я на тебе аніскілечки не серджусь. Я гірко каюся і майже не сплю ночами. Якби ти знав, як я змарніла! Цілує тебе і кається твоя Ліліан. Прости! Прости!»

Лист Ліліан роз'ятрив його рану, але розуму не приспав. Він здався йому дурним і незграбним. Прагнення здобути перемогу віршами цілком заповонило його. Надто рано з'явилася Ліліан зі своїм каяттям.

Увечері, сидючи над віршами, він помітив, що його гордоці уже ледь-ледь підточені. Весь день він думав про Ліліан більше, ніж це було бажано. Може, він просто звик до її пестоців? А щодо її листа, то не всі ж такі досвідчені писаки, як він.

На ранок він поведився як людина, що за ніч позбулася зубного болю. Він насвистував, був веселий і балакучий.

— У тебе була коли-небудь дівчина, Емілію?

— Ще й яка! Струнка і майже красуня.

— Чи завдавала вона тобі горя?

— Ого, ще й якого! Я ні з ким про це не говорю, але ти завжди захищав мене від отого пса Гельмута. — Еміль постукав собі пальцем по горбу. — Розумієш, я був не пара їй, такій стрункій. У цьому вся справа. Краще б вона кульгала на одну ногу. Вона вийшла заміж, влаштувалась, але останнє слово ще не сказано. Я все їй простив би, якби вона знов покохала мене, як колись.

В очах у Емілія з'явилася туга.

Станіслаус уже ледве міг зрозуміти, як це лист Ліліан здався йому дурним. Хіба за таким гарним опуклим лобом могла причаїтися глупота? Ліліан дуже молода, цим усе й пояснюється. Такий без п'яти хвилин учений, як Станіслаус, може її виховати, зробити з неї жінку хоч куди! Він соромився власної чванливості.

Чудовий був той вечір примирення. Ліліан — ніжна, кучерява, як і раніше, і була таке саме бісеня у пестоцах. І все взагалі було чудове — знайоме тепло пешелівського дому, диван, накритий стіл! Пили суничне вино, жартували

й раділи так, немов повернувся не чужий пекар-підмайстер, а рідний син.

— Хоч би як склалися у тебе стосунки з Ліліан, кидати друга свого ти не повинен,— сказав татусь Пешель після вечері і обняв Станіслауса.— Друже мій, друже мій!

— Ну, а ти! — вигукнув Станіслаус. Ліліан підхопилася і міцно поцілувала його в губи.

— За незарученими дівчатами полюють, як за козулями, особливо оті військові,— сказала матуся Пешель.

Настала ніч, жадана ніч примирення. Станіслаус і Ліліан заснули, обнявшись, на родинному дивані.

44 Станіслауса, немов графининою папугу, приковують до золотої обручки, запихають у родинну клітку, а він відточує снаряди золотих троянд.

Навіть крізь тісто і борошно виблискувала на пальці пекарського підмайстра Бюднера майже золота обручка. Вранці, перше ніж занурити руку в клейке тісто, Станіслаус клав обручку на край діжі; він беріг обручку. Він боявся, щоб вона не потрапила на чий-небудь стіл у місті разом з сніданком, запечена в білому хлібці.

І на столі в приміщенні складу однієї фабрики у дамській сумочці, поряд з пудреницею і носовою хусточкою, лежала така сама обручка. Обручка Ліліан. Вона теж берегла обручку, не носила її на роботі. Тільки вдома Ліліан носила обручку...

Заручені повинні натішитися швидкоплинною юністю і розпрощатися з безхмарною порою. Ліліан уже мало було дивана в їдальні. Вона повела Станіслауса на концерт військової музики, потягла його на бал з приводу закінчення маневрів і умовила його піти з нею на танцювальний майданчик.

О Станіслаус, бідолашний Станіслаус! У його комірчини під книжками і пекарськими фартухами лежали густо списані аркуші поштового паперу. «Любовні пісні Ліро Лірінга», написані в години пекучих страждань, чекали свого томика з золотими трояндами на оправі, як поет обіцяв їм.

Так, так, його кохання до Ліліан, виходить, скріплено вже золотою печаткою, але дні його текли, як і раніше, мутні, немов запилені борошном віконця пекарні. Справді, яка йому радість від того, що якийсь там фельдфебель в аксельбантах і з блискучими зірочками запрошує Ліліан

на танець і вона залишає його, Станіслауса, самого за столиком? Чи велике задоволення похмуро сидіти за кухлем ячмінного пива, тоді як Ліліан сміється, щечече й купається в ніжних словах, що їх розсипають перед нею чужі чоловіки? Накажете йому раювати у ту хвилину, коли він бачить свою наречену в затишному куточку танцювального залу, бачить, як вона самовіддано дивиться в похитливій очі такого жеребчика?

Чи він ще кохає Ліліан? Який спокусник домагається в нього відповіді на це запитання? Він страждав через неї, отже — кохав. По жадібних поглядах інших чоловіків він розумів, що Ліліан цього варта. Ліліан, сяючи усмішками, повернулася до Станіслауса.

— Він танцює непогано, але в нього пітніють руки.

Станіслаус відчув щось на зразок вдячності до спітнілих рук фельдфебеля. Тим часом погляди Ліліан і фельдфебеля, що сидів під голубим ліхтариком, зустрілися. Вона відпила ковточок білого вина, подивилася в кишенькове дзеркальце і, мабуть, упізнавши себе, кивнула головою.

— А втім, хіба він винний, що в нього пітніють руки?

Станіслаус не відповів.

— Будь ласка, не ревнуй і не ображайся.

Станіслаус мовчав.

— Я тільки для тебе намагаюсь бути гарною. Хіба тобі не приємно, коли інші звертають на мене увагу?

Він потис їй руку на знак подяки за брехню. Фельдфебель звіддалік подивився на неї. Вона відняла руку.

Невже кохання — це неодмінно мука? Іншого кохання Станіслаус не знав. Кохання, видно, на те й існує, щоб ранили серце.

Одного з родинних вечорів, коли Станіслаус сидів у Пешелів, татусь відвів його вбік.

— Ми з тобою чоловіки, синку. На жінок не можна покладатися. У них сидять діти, які рвуться на світ божий, це треба знати.

Станіслаус зніяковіло дивився під стіл. Ноги його стояли на зеленому плюшевому килимі, паче на заболоченій луці. Татусь Пешель постукав своїми обережними пальцями по клітці з канарками. Канарки будували собі гніздо з кудельок вовни.

— На дівчині треба женитись, поки вона не почала колобродити. Такий закон розвитку життя, і Шіллер, по-моєму, теж щось казав про це.

З кухні долинав запах млинців. Стоячий годинник розсікав час: «Же-нись, же-нись, же-нись!»

Перед Станіслаусом промайнуло все його життя, як перед людиною, що потопає: курні шляхи, численні пекарні, куди він заходив питати роботи, побілені стіни комірчин для підмайстрів, низькі крокви з розчавленими на них блощицями, хазайки, схожі на шершнів, важкі світанки з недоспаними годинами, зимова холоднеча і морозяний вітер, що проймає крізь блаженську курточку, вічне кочування і пошматовані любовні пориви..

«Же-нись, же-нись, же-нись!»

Татусь Пешель відкашлявся.

— Ти думаєш про свої п'ятнадцять марок тижневого заробітку?

— Ні.

— А про це слід подумати.

У Станіслауса було таке саме почуття, як і в далекому минулому, коли він сплигнув з сільської каруселі. Але тепер навколо нього кружляли не усміхнені люди, дерева й паркани, а друшляки, качалки, ложки, мисник, квітчасті гардини.

«Же-нись, же-нись, же-нись!»

Ні, він що не хотів женитися, він хотів спочатку кимось стати. Він розгорнув перед татусем Пешелем свої широкі плани. Пешель крокував сюди й туди між комодом і обіднім столом.

— Які у нас з тобою споріднені душі! Ти б міг бути моїм сином!

Боязко, немов безрогий олень, прислухався він до того, що робиться на кухні, і зашепотів:

— Я довідувався тоді. Можна одержати понад тисячу марок за оце ось...— Він постукав по шухляді комода, де серед старих панчіх лежали його творіння.— З жінками про це говорити не можна.— Він випростався і продекламував:

Жінка — це земна істота,
І від землі її не відірвати.
Їй невідома й незрозуміла
Туга чоловіка за небом безкраім.

Він говорив «невідома» і «незрозуміла».

— Ти певно, не знаєш, кого я цитував. Ці рядки належать нікому іншому, як відомому Германові Лєну, тому самому, що написав «Троянда біла й троянда червона», а також «Коли ми рушимо в похід на Англію».

Для двох поетів — прихованого й майбутнього — це була романтична година. Вони зустрілися в небесному саду, на воротах якого висіла табличка: «Жінкам вхід заборонено! Тут таємна спілка поетів!»

— Ліро Лірінг — це тобі не жук на паличці. У цьому імені є щось південне й псевдонімне. Свого часу я придумав собі ім'я: Пауль Пондерабілус; на свою честь мушу сказати, що це зовсім непогано.

В обох запаморочились голови. Вони їли гарячі млинці і освіжали свої поетичні горлянки п'ятилітнім суничним вином.

— За твоє здоров'я, Ліро Лірінг!

— За твоє здоров'я, Паулю Пондерабілус!

Станіслаусова пекарська комірчина перетворилася на поле битви. На поета наступала ціла орда фельдфебелів з аксельбантами і блискучими зірочками. Але книжка з золотими трояндами поб'є їх. Стій! Зупинити бойовий марш і припинити міщанські танці! Тут вал із золотих троянд!

Таємний поет впадав у відчай щоразу, коли доводилося закривати посудину з кров'ю серця, з якої він черпав свої вірші, щоб іти битися на бали, свята всіляких спілок, пивні фестивалі й карнавальні розваги.

— Так і має бути, синку, — заспокоював його татусь Пешель. — Ти ж знаєш, які вони — жінки! Згадай афоризм Германа!

Коли таємний поет Станіслаус повертався такими ночами до себе в комірчину і переглядав свої вірші, йому часто здавалося, що багато з них написані тільки заради рими. І він починав закреслювати такі сполучення, як даль — печаль, мука — розлука, кохання — страждання, і пробував передати на папері свої почуття зовсім по-новому, як ще ніхто не писав. Його простодушність відгороджувала його від нових розчарувань. Він переживав щастя винахідника, якому вдруге зроблене те саме відкриття дає не меншу радість, ніж уперше. В такі хвилини його комірчина під дахом перетворювалася на чарівний палац. Він забував про час, забував, що бореться за Ліліан. То були прекрасні хвилини життя.

Великий дух століття розмовляв з ним, і Станіслаус переливав його голос у рими, в музику поезії. Вранці він розплачувався за цю таємну пристрасть утомою, відчуттям порожнечі в голові, а наступна ніч часто вкидала його в страх, у гарячкову поквашливість. Він чув карбований

крок орди фельдфебелів, що наступала на нього, і підганяв себе — треба швидше, швидше і не так старанно відточувати снаряди золотих троянд.

В одну з таких натхненних ночей, сповнених щастя, він написав листа до видавництва: «Ласкаві панове, не залиштеся глухими до звуків незнайомого дзвону...»

Наближалось різдво. Станіслаус заклав снаряди золотих троянд у жерло гармати, іншими словами, спробував засунути їх у щілину поштової скриньки на головному поштамті містечка. Щілина виявилася не досить широкою. Це була жалюгідна щілина поштової скриньки головного поштамту. Чинovníк у віконці, де приймали бандеролі, кинув пачку дзвонівих звуків на ваги. Стрілка затремтіла. Два з половиною кілограми віршів; їх витис із себе Станіслаус протягом багатьох і багатьох ночей. Біль і потаємні сльози — шістсот грамів; повторні мотиви — на межі відчаю — триста тридцять вісім грамів. Жадоба помсти і турботи про хліб щоденний — майже цілий кілограм.

Тепер можна зустрічати різдво з усіма його прихованими небезпеками. Свої заощадження Станіслаус угатив у горжетку з хутра сріблястої лисиці, яку накинув на білу шийку Ліліан. Чергових випсків за зачне навчання за «методом Ментора» він не сплатив.

Якби Ісус-немовля знав, скільки гусей щороку віддає богові душу, щоб люди святкували його народження, він би лишився на небі у свого батька! Коли на спилянних ялинках затріщали, поширюючи сморід, лойові свічки, в домі у Пешелів, як і скрізь, заспівали пісню про «тиху, святу ніч». Ліліан мусила сісти за піаніно і тоненьким тремтливим голоском вести мелодію. Склавши хрест-навхрест руки, татусь Пешель гудів: «Любе дитя з кучерявим волоссям», — і здіймав віруючі очі до стелі, бо небо заступали від нього багато поверхів та квартир інших пожильців.

«...Алілуя ангелам...» — співав Станіслаус, гортаючи книжку, що її він дістав у подарунок разом з іншими різдвяними дрібничками і п'ятипфеніговими сигаретами. Книжка називалася: «Коли ж нарешті повернуться до нас німці?» В ній ішлося про бідолашних негрів Південної Америки, яким так жахливо жилося без турбот і любові німецьких опікунів. Вельми сумна книжка!

Голос матусі Пешель весь час то наближався, то віддалявся:

«...Спи-и-и, і хай зі-і-ійде на тебе небе-е-есний спо-о-окій...»

Вона діловито сновигала туди й сюди і поливала гуску, що смажилася в духовці, жирним коричневим соусом. Червона капуста, що булькотіла в каструлі, повивала «небесний спокій» досить-таки земними важкими запахами.

— Які приємні ці святкові дні,— крекчучи, сказав татусь Пешель, збираючись трошки подрімати після обіду і зручніше влаштовуючись на родинному дивані.

А Станіслаус тим часом читав про долю нещасних негрів, які тепер ледве животіли під ярмом деяких іноземних держав. Вони молили небо повернути німців будь-що! Пригнічені негри чекали Христа і його різдвяної гусячої печені.

Тільки Ліліан не поділяла різдвяного спокою і ситості всієї родини. Вона приміряла новий костюм, накинула горжетку з хутра сріблястої лисиці і, постукуючи високими каблучками, увійшла в кімнату. Станіслаус мусив піти з нею погуляти. Станіслаус, як додаток до сріблястої лисиці, мусив до самого вечора блукати з Ліліан вулицями і спинятися перед вітринами, щоб Ліліан могла полюбуватися своїм відображенням у дзеркальному склі.

— А ми підходимо одне до одного, правда ж?

Станіслаус вдячно притис до себе її лікоть.

— Людина така, яка вона є,— сказала Ліліан,— але знаєш, військова форма була б тобі дуже до лица. Якщо не зважати на ноги, то ти добре збудований, і тобі треба було б стати кавалеристом із шпорами.

45 Станіслаусів постріл золотими трояндами влучає рикошетом у нього самого. Станіслаус визчає природу винних парів, робить поступку капризові дівчини і змішується з рядами марширувальників.

У себе в комірчині Станіслаус знов читав брошуру «Внеси ясність у своє духовне життя». Він намагався засвоїти останній розділ, що мав підзаголовок «Коли першого успіху досягнуто». В нього не було сумніву, що тепер йому треба керуватися саме цим розділом. Його книжка віршів буде його першим успіхом!

«Як тільки людина досягає успіху, вона — так уже властиво її природі — дає простір безладдю в своєму духовному житті. Саме цього треба уникати всім, хто хоче закри-

пити й розвинути успіх...» — говорилося в правилах для тих, хто прагнув ясності в своєму духовному житті.

Станіслаус у думці готувався до духовного піднесення; хоч би яке велике було піднесення, поет не дасть йому захопити себе зненацька.

Після різдва минуло вже два тижні, і Станіслаус почав утрачати терпець. Татусь Пешель заспокоював його:

— Ти ще не знайомий з діловим життям поета. Твій твір насамперед потрапить до лікторів¹; їхнє призначення відоме ще з античних часів: ці високоосвічені мужі носять пучок лози та сокиру і все пробують на зубок. Їм відомо, на що ти як поет маєш і на що не маєш права. Вони підраховують склади: раз, два, три, чотири, п'ять — вийшов зайчик погулять... І, як оси, кидаються на неточні рими. Тобі, наприклад, здається, що слова «вірші» і «більше» римується, а вони тобі прочистять мозок. Ліктори нічого не подарують.

Станіслаус терпів ще два тижні, але потім написав листа. Тепер видавництво вже не зможе не відповісти!

«Вельмишановні панове видавці, високоповажні ліктори! Я, Станіслаус Бюднер, маю честь звернути вашу увагу на те, що мою книжкою «Любовні пісні Ліро Лірінга» зацікавилось інше видавництво, яке повідомило про свій намір надрукувати її...» і т. д.

Станіслаус не помічав, що бреше. Йшлося про зброю проти фельдфебелів. Вони, як міль, вилися навколо горжетки Ліліан з сріблястої лисиці.

Минув місяць, і Станіслаусове серце мало не вискочило у діжу з тістом. Листоноша приніс рекомендовану бандероль і листа. Станіслаус поставив під своїм прізвиськом величезну закарлючку. Ось як підписується поет! Коли б сам бог навчився писати, то й він не зробив би кращої закарлючки!

Ох, ця посилочка! Як невинно лежить вона на ящику з борошном! Станіслаусові досить тільки розв'язати її — і звідти випурхнуть надруковані «Любовні пісні Ліро Лірінга»...

Куди йде робітник, коли йому треба під час роботи влаштувати особисті справи? Ось там Станіслаус тремтячими руками смикнув шпагат і під гофрованим папером побачив укорочену папку з своїми віршами. У видавництві

---

¹ В оригіналі гра слів: Lektor — видавничий редактор, і Liktor — ліктор.

тільки обрізали краї папки. Щоб заощадити на марках! Станіслаусове обличчя стало білішим за фартух.

«...і не бажаючи перешкодити вашим подальшим діловим крокам, повертаємо надісланий вами матеріал, щоб він не числився за нами».

Перший снаряд, спрямований у фельдфебелів, рикошетом влучив у нього самого. Увечері Станіслаус лежав на ліжку глибоко уражений, не в змозі пальцем поворухнути від болючої душевної рани.

Яке щастя, що Еміль, цей маленький загадковий чоловічок, попросив у нього поради. Еміль похвалив доброго хазяїна, який безплатно віддавав йому використане борошно для підсіпки, і він, таким чином, вигодував уже п'яте поросля. А тепер йому потрібна порада Станіслауса.

— Ти прочитав багато книжок, ти освічений і, може, дещо тямеш у хімії.

Станіслаус зніяковів.

— З мене, може, й були б люди, якби не це прокляте кохання!

— Знаємо, знаємо, всі великі люди скромні,— сказав Еміль.— Тобі, як людині вченій, відомо, звичайно, що у випарах хліба є алкоголь.

Еміль прочитав у газеті про апарати, що вловлюють алкоголь, який випаровується з хлібопекарської печі. І вирішив сам створити такий апарат, вловлювати ним алкоголь, розбагатити і повернути собі дівчину, яка вийшла заміж за іншого. Хлопець збирався влаштувати в своїй комірчині лабораторію і прийшов просити Станіслауса допомогти йому. Поранений долею Станіслаус був пригнічений і змучений. Він не міг наважитись підірвати своїми сумнівами сподівання бідолоашного Еміля.

Минуло два тижні, і Станіслаусова енергія почала оживати. Рани, заподіяні йому його ж власною зброєю, зарубцювалися. Невже без бою залишити фельдфебелям поле битви? «Атаку на успіх слід повторювати зосередженими силами душі доти, доки успіхові нічого іншого не лишиться, як здатися на милість переможця»,— так говорилося в брошурі.

Станіслаус роздобув адресу іншого видавництва, що випускало поезію. На цей раз він написав супровідного листа в дуже скромних тонах:

«...Отже, я не вважаю таким уже важливим опублікування моїх ліричних сповідей. Але широке коло моїх знайомих, і серед них досить відомий поет Пауль Пондерабілус, наполягають на необхідності опублікувати їх і до певної міри примушують мене звернутися до вас...»

Час минав. Бурульки на дахах танули, спливали краплями. Ополудні на лавах у парку грілися пенсіонери. На небесній фабриці з шумом і тріскотом робилося весну. Випари й тепле повітря, мов стічні води, лилися на землю. На стінах і у вікнах будинків стирчали прапори. Червоні прапори з білою плямою, а в ній — хижий чорний павук. Небеса байдуже слухали розбійницькі пісні і тупіт чорних та коричневих чобіт. Горобці цвірінькали, як і споконвіку, але були люди, які горлали з трибун, що для німецького народу прийшла нарешті особлива весна. Видавництво не відповідало Станіслаусові.

У Ліліан з'явилася нагода піднятися з складських підвалів таємничої фабрики на горішні поверхи. Їй запропонували відвідувати курси для майбутніх фірерок.

— Не можна стояти на шляху своїх дітей до їхнього щастя. Це завжди було моїм принципом, — сказав татусь Пешель. — Ми, зрентую, постаріли і відстали від свого часу. Ось вою яка штука!

Станіслаус застав Ліліан за зубрячкою. Вона непорушно дивилась у стелю, ворушила губами і буда дратівлива. Станіслаус не хотів заважати. Він і татусь Пешель навшпиньки вийшли в кухню й сіли грати в «сімнадцять і чотири».

За вікнами шелестів у деревах теплий вітер. Він пробуджував до життя бруньки і бутони. Найкращий час для сумовитих пісень кохання! Але видавництво не відповідало.

Еміль приносив у рюкзаку до себе в комірчину скляні пробірки, пляшечки й хімікалії, а якимось притят на своєму горбу навіть маленького столика.

— У мене в кімнаті вже пахне хімією, — сказав він і покликав свого майбутнього помічника прийти і понюхати.

Може, це саме провидіння, що вказує змученому Станіслаусові спосіб відразу вирвати Ліліан з усіх небезпек

і одружитися з нею? Він знов узявся до заочного навчання і з «наново впорядкованими душевними силами» поринув у вивчення хімії.

Він сидів у Пешелів і чекав на Ліліан. На майбутній фігурці дівчат лежав тяжкий обов'язок довго й багато вчитися. Великий стоячий годинник розсікав час. Матуся Пешель відслонила гардину, визирнула на вулицю і сказала:

— Кінець кінцем вона замучиться з отим своїм навчанням!

— Цього потребує наш багатонадійний час,— відповів татусь Пешель.

— Цей час такий самий, як і всі інші часи.— Чорні очіці матусі Пешель заблищали, як у кішки.— Дівчині треба своєчасно вийти заміж, ось що я вам скажу!

То був постріл у Станіслаусове серце. Він вийшов назустріч Ліліан. Вона зустріла його незадоволено. Неохоче відділилася від групи молоді.

— Чого ти тут стоїш? На кого чекаєш?

— Ти ще Ліліан?

— А хіба ти не бачиш?

— Ну, то я на тебе й чекаю.

Хоч би короткий вдячний погляд! Холодна відчуженість. Ліліан мала всі дані стати невблаганною фігуркою.

У дровітні Еміль майстрував із бляхи таємничу посудину. Станіслаус дедалі глибше вгризався в курс хімічних наук. Не стояти ж йому перед Емілем, немов якийсь невіглас, що не годен відрізнити звичайні хлібні випари від алкоголю!

Еміль гнув свої жолобки, вирізав у них отвори, стукав по них і своїми худими руками надавав їм форми. Дух винахідництва палив його.

— Нові форми для тортів? — питав його хазяїн.

Маленька дровітня наповнилася запахом слив'янки. Цей запах окрилив фантазію Еміля. Він нічого не відповів і стукав далі.

— Нове корито для поросят? — допитувався хазяїн.

— Поживемо — побачимо,— сказав Еміль.

— Ти парубок хоч куди, хе-хе, всьому світові на славу.— Хазяїнові руки бавилися сокирою.— А чи нема в тебе бажання трохи помаршувати в нашому штурмовому вагоні?

— З моїм горбом?

Великим пальцем хазяїн провів по лезу сокири.

— Горб не горб, головне — як ти дивишся на світ.

— Світ не дивиться на мене, чому ж я маю дивитися на нього? — Еміль зовсім не був такий м'який і піддатливий, як гадав хазяїн. Дух винахідництва бував у ньому. До нього вже й не підступишся!

Прийшов сажотрус, умитий, у костюмі. Вони обміряли бляшаний ящик уздовж і впоперек, кивали головою й шепотілися, немов змовники.

Середа. День кохання. Станіслаус сидів у Пешелів. Великий стоячий годинник розсікав час. Ліліан гортала тоненьку брошурку «Основні положення расової спадковості». Наука давалася їй нелегко. Вона щось шепотіла ледь чутно і пакидалася на матір, коли та грюкала на кухні конфорками. Ліліан була створена не для наук. Її скуйовджена кучерява голівка не сприймала їх. Ліліан була просто вродлива, і особливо тепер — засмагла, приваблива.

Вона наказала Станіслаусові ходити перед нею по кімнаті сюди й туди. Дівчина на ньому перевіряла набуті знання в галузі расової спадковості. Нікого б так не потішила нагода будь-чим допомогти Ліліан, бути їй корисним, як простодушного Станіслауса. Він крокував по кімнаті так, як того вимагала Ліліан. А вона вивчала малюнки у своєму підручнику і порівнювала їх із Станіслаусом. Вона обмацувала його литки. А може, це приховані пестоці? Знов і знов він крокував з кутка в куток.

Нарешті Ліліан сказала:

— У тебе справжнісінькі єврейські ноги, саме такі, як сказано в підручнику.

Станіслаус засмучено оглянув свої пекарські ноги, що вигнулися під вагою багатьох півцентнерних лантухів з борошном.

— Що?! — Татусь Пешель спалахнув. Він ляснув Ліліан по щоці, вихопив у неї з рук брошурку, роздер її на дрібні клаптики й кинув у плиту. Все сталося в одну мить.

— Червоний соціаліст! — прошипіла Ліліан.

Татусь Пешель ще раз ляснув дочку — спочатку по одній щоці, потім по другій. Станіслаусові не годилося стояти й дивитись, як б'ють наречену. Він і матуся Пешель повишли в старого на руках. Ліліан з пронизливим вереском, як була, вискочила на вулицю. Татусь Пешель тремтів.

— Верніть її!

Станіслаус вибіг слідом за Ліліан. Пані Пешель, немов розлючений шершень, налетіла на чоловіка.

— Дідько б її забрав! — Татусь Пешель підняв кулак, але за десять сантиметрів від стола стримав удар.

Та це все був лише грім. Блискавка вдарила пізніше, коли Станіслаус знайшов у себе в комірчині бандероль. Він розпечатав її і почав читати вкладеного в неї листа.

«...не коло ваших знайомих, а ви самі маєте рацію, коли так критично ставитеся до своїх віршів. Ми приєднуємось до вашої думки: це не ліричні висловлювання широкого значення... Дитячий лепет і хлоп'яче самозахоплення. Вашим віршам бракує бойової сили, що відповідала б нашому багатонадійному і високому часу...»

Цей вирок звалив Станіслауса на його тверде ліжко. Великий поет Ліро Лірінг заснув з великими дитячими сльозами на худих щоках пекаря.

Почався новий день, і потяглися розтерзані, пошматовані години. Десь на самому їхньому дні лежав мертвий поет Ліро Лірінг. Як і тоді, коли Станіслаус намагався відділити тіло від душі, він прокинувся на горбатих лантухах з борошном у темнуватій пекарні — безсиле пташеня, якого ще не носять крила, впало на землю!

— Прийшов лист від Гельмута. Він уже єфрейтор, — мимохідь буркнув хазяїн за сніданком. — Що то молодість!

Десь перед обідом у пекарні з'явився й почав посилюватись якийсь їдкий запах. З булочної прибігла хазяйка.

— Кхе-кхе, що сталося? Це ти таку страшну горілку п'єш сьогодні?

Хазяїн прибрав ображеного вигляду, підійшов до топки і почав принюхуватись. Пекарняні мухи, немов п'яні, ледве лазили по запилених віконних шибках. Хазяїн рвучко вихопив каглянку і зазирнув у димар.

— Щось там у димарі стирчить!

Покликали сажотруса. Той поліз у комин. Чути було, як він гримотить у димоході бляхою.

Йдучи по даху з укритим сажею ящиком у руках, сажотрус мало не спіткнувся об Еміля, який насилу видирався з дахового люка.

— Теж мені винахідник!

Еміль мовчав.

— Поверни мені мій внесок. Мене можуть вигнати за це з роботи.

Еміль кивнув головою і взяв у сажотруса ящик.

За чверть години сажотрус увійшов у булочну.

— Димохід прочищено. Все в порядку. З вас дві марки вісімдесят пфенігів.

Еміль зник.

Увечері того невеличкого таємничого чоловічка знайшли в комірчині, в його лабораторії. Він перерізував собі вени. На столику, якого Еміль приніс на своєму горбу, лежала записка: «Кохання — дуже висока річ. Горбатовому до неї не дістатись».

Того самого вечора Станіслаус писав знов. У комірчині поряд лежав Еміль, якого скосило кохання і який не знав уже страждань. Станіслаус не писав ніяких гарних слів, він писав не про любов і не про розчарування. А втім, може, якраз про розчарування? Він писав заяву про добровільний вступ до армії. «...І з певних причин бажав би до кавалерії...»

II. У ТРИВАЛИХ МАНДРАХ

*ПРОЛОГ, де розповідається про людей, з якими надалі
буде зв'язане життя і страдницька доля Станіслава.*

Одного з днів тисяча дев'ятсот тридцять восьмого року в казармі німецького міста Беренбурга опинилося вісім чоловік. То були: дрібний торговець Тео Крафтчек, залізничний сторож Август Богдан, городник Бернгард Вонніг, багатий селянин Альберт Маршнер, наймит Алі Йогансон, бетонник Отто Роллінг, поет Йоганніс Вайсблат і помічник пекаря Станіслав Бюднер.

Теодор Крафтчек, як і більшість бідняків у Верхній Сілезії, працював колись шахтарем, проте був хитрий, богобоязливий і діву Марію шанував дужче, ніж свою рідну матір. Одного дня Крафтчек почав продавати товаришам по роботі пиво і жувальний тютюн. Завдяки своїй хитрості та, мабуть, і не без допомоги матері божої він зробив

відкриття: торгівля, хоч яка вона є, більше, ніж праця, дає. Крафтчек відпускав пиво і жувальний тютюн наборг на тиждень, до дня зарплати. В його кімнатці можна було також випити чарку. Горілку Тео теж давав наборг, і товариші хвалили його:

— О, Тео — свій брат. Він знає, що шахтарське горло просить горілки.

Почавши торгувати з-під поли, Тео Крафтчек з часом відкрив свою крамницю. Він продавав там горілку трохи дешевше, ніж шинкарі, але, піклуючись про здоров'я своїх товаришів по роботі, всіляко намагався, щоб питво було не надто міцне. Він завжди розбавляв його водою, проте не настільки, щоб це могло викликати претензії.

Знайшлося кілька жінок, які хотіли спалити Крафтчеків будинок. Та капелан закликав ті заблудлі душі побоюватися всевишнього, бо всім серцем прихильний був до побожного Крафтчека і не лише тому, що в його крамниці висіла ікона діви Марії, а й через те, що Крафтчек час від часу передавав капелановій економці пляшку м'ятної горілки з перцем. То була данина і пожертва Тео Крафтчека своїй церкві.

Нарешті Крафтчек прибудував до своєї хатини стайню, купив коня і, кинувши роботу на шахті, почав розвозити по селах товари. Він торгував бакалією, червоною капустою, копченими оселедцями та повидлом із слив. Не забував Крафтчек про церкву і продавав іконки з зображенням діви Марії, що лежали на возі під сидінням.

— Хіба ж можна сидати на матір божу? — питали його. — Та, мабуть, ще й підпускаєш смороду.

— Та це ж я її, всемилостиву, зігріваю, — відповідав Крафтчек. О, він був чоловік хитрий.

У політику Тео Крафтчек не вдавався. Він був католик, і цього йому було досить. Крафтчек сплатив невеликий внесок у націонал-соціалістську Спілку народної добродійності, щоб діяти народові добро. В такий от спосіб він фінансував виробництво санітарних машин для перевезення майбутніх убитих і поранених. Коли в його крамниці з'являлися збирачі пожертвувань на зимову допомогу, Крафтчек кидав монети і на користь цієї «добродійної» організації і тим самим оплачував зброю для своїх майбутніх товаришів.

Так поступово наближалася війна, і потрібно було дедалі більше солдатів. Крамниця рятувала Крафтчека від злиднів, та не могла врятувати від військової служби.

Вперше в житті Крафтчекові не допомогла його хитрість. О, якби він був залишився шахтарем і працював собі у вибої! Тоді б, звичайно, він дістав броню! Взявши з собою пляшку м'ятної горілки, він пішов до капелана питати поради. Капелан довго ходив із кутка в куток. Він навіть підняв полу своєї сутани й засунув руку в кишеню штанів. Так він був майже схожий на звичайного чоловіка. Капелан мусив визнати, що він у добрих стосунках із богом, а не з окружними та обласними керівниками націонал-соціалістів. Після п'ятої чарки він нарешті знайшов рішення.

— Служачи батьківщині, людина служить і богові,— сказав він.

Отже, Тео Крафтчек марно витратив цілу пляшку м'ятної горілки.

Август Богдан мав у Гурові під Ветшау невеличке селянське господарство, що дісталось його дружині в спадщину. Кілька діляночок поля, клаптик лугу, одна корова, що давала молоко і водночас була тяглом. Коли корова от-от мала отелитися, тоді Богдан з дружиною самі тягли і плуг, і борону, в які то він упрягався, то вона. А для того щоб відпочити, то він був за погонича, то вона. Роботи багато, а грошей мало. Богдан пішов працювати на залізницю. Почав з ремонтної бригади. Стук-грюк, стук-грюк! Гіркі ті будні, та не солодкі й свята. В неділю та у святкові дні, а також довгими вечорами Богдан копався на своєму городі. На залізниці він вислужився: через десять років його зробили сторожем при шлагбаумі у лісі між Гуровом і Ветшау. Таким чином він став службовцем. І тоді його дружина купила собі капелюшок, щоб ходити в ньому до церкви. Август Богдан був неабиякий службовець. Він ніс відповідальність за життя щонайменше п'яти селян, листоноші і шести-восьми коров'ячих запряжок, які влітку користувалися лісовою дорогою і переходили або переїжджали через доручену йому ділянку залізничної колії. Вряди-годи з'являвся ветеринарний лікар, і тоді Богдан відповідав також і за його життя.

На своєму глухому переїзді Август Богдан мав багато вільного часу. Він завів собі невеличкий город і забезпечував свою сім'ю овочами й квітами. Коли Богдан ішов у відпустку, його заступала дружина, а він тоді брав на себе вдома всю жіночу роботу. Чудова відпустка! Але одного разу Богдан вирішив під час відпустки скористатися з

свого права на безплатний проїзд по залізниці. Він поїхав у Берлін. Та саме тоді вдома заслабла його корова. Йї було щось пороблено. Август Богдан розшукав відьму, добре відлущував її березовою мітлою, і корова знов одужала.

Відтоді Август Богдан більш ніколи не користувався безплатним проїздом. Квиток пропадав. А коштував він немалі гроші! Август Богдан часто бачив химерні сні, особливо вночі, але на службі він не засинав ні разу. Йому снилися вогненні змії, які осінніми вечорами летіли через сосновий ліс, у село. І щоразу, коли йому снився змії, він з певністю знав, що в когось у селі заслабла худобина. А то, бувало, снилося Богданові, що його підвищили на службі. Якось уві сні бачив себе в червоному кашкеті — начальником станції Гурова. Богданові пропонували коричневий мундир¹, але він відмовився. Йому хотілося мати мундир начальника станції. Та щоб одержати його, він мусив спершу одягти коричневий мундир і брати участь у військово-польових заняттях. Богдан не мав для цього часу. Він і так був страшенно заклопотаний після роботи на своєму власному полі.

Одного разу Августові Богдану сказали, що пора йому ще далі просунутися по службі: він повинен на деякий час піти в армію. А шлагбаум? До шлагбаума прилаштували сталевий трос і керували ним просто із станції. Так залізничного сторожа Августа Богдана замінив трос. А самого Августа Богдана забрали в солдати.

Бернгард Вонніг приїхав із Тюрингії. Він був городником і перетворив п'ять моргів кам'янистої землі, якими володів його батько, в невеличкий рай. Він і сам готувався стати жителем раю, бо хто стукає, тому відчиниться. До нього ходили купувати овочі сектанти-маздаїсти. Бернгардові вони сподобалися тим, що жилилися самими фруктами та сирими овочами і хотіли прищепити цей спосіб життя всьому світові. Які чудові перспективи для городництва! Бернгард Вонніг почував себе зобов'язаним цим людям, ба навіть їхнім родичам.

«Усе в світі добре, все на краще» — такий був девіз маздаїстів. Що частіше Бернгард Вонніг з ними зустрічався, то завзятіше намагався жити за їхніми принципа-

---

¹ Коричневий мундир — форма гітлерівських партійних чиновників та штурмовиків.

ми. Та це було не так-то й просто. Ну що, скажімо, доброго у тому, що сороки надкльовують недозрілі качани кукурудзи? Йому казали: «Сороки покликані спонукати людський розум до винахідливості». Бернгард Вонніг довго думав і прийшов до висновку, що людина вже дещо випайшла для боротьби з тими ненажерливими сороками. Він купив собі дрібнокаліберну рушницю і стріляв у них. Тепер усе було б добре, та Вонніг не завжди влучав. Тоді він іще раз поміркував, напружуючи свої винахідницькі здібності, і винайшов опудало. Це було тільки наполовину добре, бо не всі сороки боялися того опудала.

Решту предметів і явищ Вонніг цілком схвалював. Добре було, що горох кільчиться не взимку, а лише навесні, бо як би тоді молоді паростки могли витримати морози? Добре було також те, що яблука ростуть високо на деревах, де багато сонця і повіває вітер, бо коли б вони росли в землі, як, наприклад, картопля, то як би їх тоді можна було уберегти від гниття?

Та потім сталося таке, що знов було не дуже добре: Бернгарда Вонніга призвали в армію. Він довго розмірковував і все ж ніяк не міг знайти виправдання для військової служби. Він запитав маздаїстів, і ті відповіли йому:

— Держава, в якій ми живемо як гості, оголосила нашу сім'ю, сім'ю святого Мазди, поза законом. Розум наказує нам тепер мовчати і заговорити знов аж тоді, коли настане наш час. Усе в світі добре!

Так з нез'ясованими питаннями городник Бернгард Вонніг і пішов в армію.

Багатий селянин Альберт Маршнер жив у одному з сіл землі Мекленбург — у Пазентіні. Це одне з небагатьох мекленбурзьких сіл, в якому не було ні рицарського маєтку, ні дворянської вотчини, одне слово, не було ніякого тобі пана. І, мабуть, саме тому двоє найбагатших селян вважали своїм обов'язком корчити з себе панів.

— Що нового у Маршнера й Діна? — питали один одного при зустрічі селяни-бідняки Косетен і Бюднер.

Від Діна завагітніла вродлива служниця, на яку накладав оком Маршнер. За це Маршнер злучив свого кривоногого пса таксу з Діновою вівчаркою. Ото чудове потомство буде! А Дін влаштував так, що Маршнер стріляв на полюванні в чучело лисиці. До шиї того чучела була прикріплена записка: «Г.....ий стрілець! Тобі палкий привіт від сусіда». За це Маршнер спіймав у лузі Дінового вороного

коня і так розмалював його віконною фарбою, що той зробився схожий на зебру.

Ідеї куцовусого диктатора про перебудову світу захопили й Мекленбург. Хто перший сприйняв ті ідеї, хто ними жив, почувачи себе при цьому, як серед рідної стихії, ті ставали намісниками нової влади. У Пазентіні таким намісником став Дін. Коли багатий і пихатий Маршнер теж перейнявся реакційними ідеями, усі намісницькі посади були вже розподілені.

Якось у неділю Маршнер побачив, що Дін іде до церкви у глинисто-коричневому мундирі з кантами, затягнений у портупею і з кинджалом при боці. Хай йому біс! Тепер Дін став царем і богом у селі. Маршнер уже думав про помсту.

Дін проводив багато часу в роз'їздах — йому доводилось бувати і в окружному, і в обласному місті. Він задержувався — де ж пак, король села! — з нього так і випирала бойовий, розбійницький дух. Його дружина мусила тепер викладати свої коси вінком, як Гретхен, і взагалі стати в усьому наскрізь німецькою й германською. Вона хотіла бути також німецькою матір'ю, проте її чоловік вважав за краще поширювати германську генерацію десь на стороні. У всякому разі, в одну з неділь під час молитви в церкві Маршнер упіймав на собі похитливий погляд Дінової дружини і вже пополудні помандрував до неї. Купівлю теляти він використав як привід для цього візиту, а м'яка солома в телятнику послужила за ложе для нього й похитливої Дінової дружини.

То була одна з найвизначніших подій у селі Пазентіні за весь час існування дванадцятирічного рейху: дружина Діна завагітніла від Маршнера, Дінового суперника і брата по «панству». Удостоєний пишного мундира, бундючний Дін, ніскільки не жаліючи германських кулаків, відлупцював дружину, проте дитинча не зміг вибити з її живота. Тоді він вирішив вдати, нібито сам побоями загнав їй у живіт дитину.

За чаркою у шинку Маршнер не проминав нагоди поговорити про те, що дехто, мовляв, пнеться в сільські маршали, а дітей йому мусять робити інші, плодовитіші хазяї села. Це дійшло до вух Діна, і той почав мучити новоспеченого штурмовика Маршнера тактичними заняттями і особливо штурмуванням укріплень-стодол і фортець-скирт. У відповідь на це Маршнер під час чергової вишивки в сільській корчмі підмовив нічного сторожа вимазати Дінів

почесний кинджал гірчицею. За це сторожеві було дозволено злучити безплатно свою худюцю корову з племінним Маршнеровим бугаєм.

Так ворогували між собою оці сільські «пани», аж поки Маршнерові запала в голову найвеличніша в його житті ідея: він добровільно приєднався до лав захисників батьківщини. Ото вже Дін здивується і схопиться за свій почесний кинджал, коли Маршнер одного чудового дня приїде в село лейтенантом, а то й капітаном! Отоді вже ніхто не зважатиме на Діна, цього жалюгідного сільського начальничка.

Мати Алі Йогансона, колись висока, незграбна дівка, працювала наймичкою. У неї були чоловічі руки і подзьобане віспою обличчя, з якого дивилися повні скорботи й жадови кохання ясно-блакитні очі. Та хто ж у цьому глухому фрісландському селі міг покохати наймичку Фрауке? Жоден парубок не заглядався на цю огрядну рябу дівку. Всі боялися заразитись від неї віспою.

Та ось у село прийшли цигани. Один моторний циганський парубок узяв у Фрауке не лише кілька срібних монет та шматок шинки; вночі на сні він узяв і її любов. Цигани непосидюці, вони — як вітер. Парубок, добре запасшись на дорогу і вволю наситившись любов'ю, рушив на другий день далі. А наймичка Фрауке лишилася в селі, і всі, потішаючись над нею, з петерініням чекали народження циганчати.

Дитина народилася білявенька, блакитноока і така сама ж міцна, як і її мати. Спочатку не було ніякого приводу для глузування. Але Фрауке після пологів стала справжньою ведмедицею. Як тільки якийсь хазяїн починав зневажливо висловлюватись про її хлопчика, вона накидалася на нього з кулаками і відразу ж залишала його двір. Так вона по кілька разів на рік міняла місце служби, беручи з собою, як найцінніший скарб, дитину, яку саджала в свою убогу скриню. Незабаром селяни звикли до цього її «посагу», бо ж Фрауке, коли її не зачіпали, працювала за двох.

Хлопчик, якого назвали ім'ям його батька — Алі, зростав серед полів. Його домом була копиця сіна або ж кущ. У десять років Алі вже стягав до купи кругляки і складав з них будиночки. Сільські хазяї облизували губи, з надією поглядаючи на майбутнього наймита, що зростав міцний, як дуб. Коли Алі минуло десять років, йому

почали давати роботу. Хоч мати пильнувала за ним, як і раніш, і своїми ведмежими лапами захищала його від перевантаження, проте їй було приємно в кінці місяця класти в свою скриню кілька шелягів, одержаних за роботу Алі.

До школи Алі ходив тільки взимку. Вчитель не любив його і називав природженим ледарем. Не раз Алі, підбурений пустогливими, охочими до витівок селянськими дітьми, викидав через вікно «штрафну парту», за якою він мусив сидіти. Якщо ж він не встигав списати на уроці домашнє завдання, то просто брав на плечі класну дошку і ніс її додому.

У свято, а інколи і в будень, йдучи в корчму пиячити, сільські хлопці брали з собою і молодого наймита Алі. Там за кільце ковбаси або шматок шинки він підіймав на руках аж до стелі бочку з пивом. Взявши на плечі шість, а то й вісім чоловік, він походжав собі по корчмі або ж заносив корчмаревого бичка і ставив його на прилавок.

Настав час, коли в Німеччині турбота про чистоту породи стала своєрідною релігією. Села Фрісландії перетворилися на розплідники чистокровних арійських баранів. Вербувальники, що набирали білявих здорованів для особистої охорони куцовусого диктатора, прийшли і в Пазентін. Завітали вони і до матері Алі.

— Це правда, що батько твого сина був фрісландським рибалкою, який утопився в морі?

Подивившись своїми чесними очима на чоловіків, Фрауке відповіла:

— Він не був рибалкою.

Їй дали грошей і знов запитали:

— А ти добре пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю дуже добре, — сказала Фрауке, ховаючи гроші в кишеню спідниці. — Він був циганом і доброю людиною, він не знехтував мною. — Вона сказала це з гордістю, повернулася і знову взялася за роботу.

— Тоді віддай сюди гроші і знай: тебе заарештують за те, що ти волочилася з циганом, з якимось напівєвреєм!

Фрауке підняла свої замазані землею ручиська. Вербувальники відступили.

— Він не був поганим чоловіком. Він дав мені дитину, от і все. — Ці слова Фрауке вже прокричала вербувальникам услід.

Минув якийсь час, і син хазяїна, в якого працював Алі, мусив іти на військову службу. Він тільки недавно одру-

жився, і йому неохота було йти під кулі. Він почав переговори з місцевим керівником партії, яка дбала про чистоту арійської раси.

— З мене буде тільки один солдат. А той хлопець вартий трьох-чотирьох бійців.

Так Алі продали в армію.

Коли Адольф, володар Німеччини зі звислою на лоб чуприною, тієї фатальної ночі 1933 року завоював серця обивателів з допомогою факельних процесій, а політичну владу — з допомогою вбивств, бетонник Отто Роллінг ще деякий час зустрічався з своїми товаришами, друкував листівки і кидав їх з дахів будинків та фабричних димарів. Одного ранку, коли він поспішав на явочну квартиру, його схопили. Хтось із підпільників виявився зрадником. «До побачення, дружино, не сумуй! До побачення, діти, залишайтеся такими, які ви є!» Він понав у концтабір і три роки не бачив своєї сім'ї. Йому довелося конатися в болоті, голодувати, стояти струнко, підставляти спину під удари і знов голодувати. Роллінга хотіли приборкати. Та не приборкали. Його життєрадісність, що приховувалася за сердитим бурчанням, не можна було знищити. Вона підтримувала також інших. На млистому болоті і в мороці табору вона була для його товаришів неначе вогником, що трохи зігрівав душі.

Потім його випустили, і він сам не міг збагнути цього чуда. Його попередили:

— Ще раз — і твоя голова полетить з плечей!

Він відповів:

— Кожен робить що може, світ недовершений.

Роллінг ламав собі голову: чому його випустили, — може, він якось зрадив свою справу?

Йому знову дали роботу. Він почав працювати на цементному заводі Вайсблата. Вайсблат-старший був християнин і соціаліст. Він називав себе християнсько-соціалістським німецьким фабрикантом. А новий володар, що сидів у Берліні на троні, звався націонал-соціалістом і був австрієць. Вайсблат-старший мав з ним дуже мало спільного. Завод Вайсблата-старшого випускав бетонні та цементні вироби — парканні стовпи для садків та городів небагатих людей і димарі та карнизи для власників будинків. Він не мав потреби в прихильності рейхсканцлера. Вайсблата-старшого більше обходила прихильність його робітників. Він добре знав їх і навіть їхні сім'ї, називав

на ім'я їхніх дітей, коли ті приносили батькам сніданки, танцював з їхніми жінками на заводських святах і щороку відзначав свій день народження не лише вдома, а й на заводі.

Вайсблат-старший був дуже спостережливий. Він, наскільки сягав його погляд, умів добре розпізнавати і людей, і предмети. Одного дня напівзатверділий цементний розчин розлився по тирсі. Вайсблат-старший помітив, що цементний розчин і тирса утворили легку пористу масу, схожу на пемзу. І Вайсблат-старший зрозумів, що винайшов пемзобетон. Він узяв на нього патент. Завдяки його спостережливості справи на заводі пішли ще краще. Він набирав нових робітників. Це він давав їм хліб щоденний і, вважаючи себе досить вольовою людиною, збирався оцсливити своїм легким пемзобетоном усіх мулярів і все людство.

Вайсблат-старший стежив і за своїм новим робітником-пемзобетонником Отто Роллінгом. Він потай захоплювався Роллінгом, який наслідився виступити проти австрійця канцлера. Але перед іншими робітниками він повчав Роллінга, що треба коритися владі:

— Один пес не насмілюється гавкати на зграю вовків.

— То гавкайте й ви разом з ними,— буркнув Роллінг, розмішуючи бетон.

Але Вайсблат-старший не міг гавкати разом з іншими: він мав власне підприємство, і на ньому лежала відповідальність за хліб щоденний для багатьох робітничих сімей.

Роллінг вважав Вайсבלата-старшого не кращим за решту підприємців, яким він раніше допомагав багатіти. Проте цей винахідник пемзобетону заслужив його вдячність. Вайсблат-старший, дотримуючись своїх твердих патріархальних принципів, перехоплював людей, що мали шпигувати за Роллінгом, і з допомогою шлагбаума у вигляді пляшок коньяку перешкоджав відвідувачам з поліції проникати у внутрішні приміщення фабрики. Завдяки цьому Роллінгові навіть пощастило відновити зв'язки з декотрими давніми бойовими товаришами.

Вайсблат-молодший, поет, інколи проходив через сушільний цех. Він не бачив робітників, що там працювали, спотикався об кулі пресованої тирси і казав:

— Починається вік бетону.

— Бач, ходить і складає віршики за наші грошики,— зауважив Роллінг, але інші бетонники зашикали на нього:

— Мовчи з своїми дотепами. Наш шеф не з найгірших.
— Світ ще не довершений,— бурчав Роллінг, та вони його не розуміли.

Час минав, і одного дня Вайсблат-старший дістав велике замовлення. У зв'язку з цим між ним і його пемзобетонником Роллінгом відбулася серйозна розмова. Робітники захвилювалися. Багато досвідчених цементників мали з усіма своїми інструментами вирушати в дорогу. Вони повинні були збудувати високий, міцний вал на кордоні з Францією — неприступний німецький вал. Вайсблат-старший звернувся до Роллінга:

— Ви не поїдете?

— Ні, не поїду. Краще ви б узяли з собою свого сина. Той віршомаз своїми віршами замазував би у тому валу щілини.

Цього Роллінгові, мабуть, не слід було казати, бо він образив свого хазяїна і годувальника.

— Мого сина? Мені неприємно слухати, коли насміхаються над моїм сином, нехай і не зовсім вдалим.

— Мені здається, шеф, що ви тепер заодно з отим націонал-соціалістським канцлером.

— З ким?

— Адже ви будуватимете для нього вал.

Вайсблат-старший знизав плечима:

— Але ж не забувайте, що мова йде про будівництво валу для захисту від французів.

То була остання розмова бетонника Отто Роллінга з його справедливим хазяїном — батьком своїх робітників, бо тепер навіть Вайсблат-старший уже не міг нічого зробити для непокірного члена своєї робітничої сім'ї. Історична необхідність не може рахуватися з упертістю маленьких людей. У всякому разі, підприємство Вайсבלата перебазувалося на захід, щоб збудувати там вал, якого не брали б ніякі снаряди. А чи буде він перепорою для літаків? Літаків? Річ у тому, що головна зброя французів — це артилерія. Вони чудово стріляють з гармат. Від гармат нам і слід захищатися. Адже досвід уже є.

Роллінг також поїхав. Тепер у нього не було броні. Повістка прийшла саме тоді, коли знов почала налагоджуватися його політична діяльність. Але який дивний збіг обставин! Роллінг і Вайсблат-молодший, поет, зустрілися біля воріт казарми. Вайсблат-молодший ніс у руці шкіряний чемодан з готельними наклейками далеких країн — перебивними картинками з зображенням сонця і голубого неба.

Роллінг ніс картонну коробку з-під мильного порошку. Вони не привіталися. Робітник Роллінг знав поета, проте поет Вайсблат не знав робітника Роллінга.

1 *Станіслауса примушують самого себе вилягти перед гордими вершниками, але він відмовляється, і його провчають цеглинами.*

— Це Бюднер, ну, звичайно, Бюднер. А як він висить на коні, як висить! Неначе слива, що от-от упаде!

Приглушене гупання кінських копит по тирсі критого манежа. Вахмістрів голос лунає, немов тріск гілки серед лісової тиші:

— Спішитись! Тобі тільки на верблюді їздити!

Жеребець Скакун не став чекати, поки вершник злізе, бо ззаду напірали інші коні,— він зробив стрибок, і Станіслаус полетів на тирсу.

— Як груша з дерева! — Вахмістрів голос був ущипливий: — Не вставати, обозний їздовий! По-пластунськи вперед!

Станіслаус поповз, упираючись ліктями в тирсу.

— Встати, бігом марш!

Станіслаус схопився і побіг поряд з кіньми своїх товаришів.

— Лягти!

Станіслаус упав на тирсу.

— По-пластунськи вперед! Кому кажу, вперед, стара с...! Швидше!

Бліде обличчя в пекаря Станіслауса почервоніло. Він згадав вправи, якими його карав майстер Клунтш. Але тут ніде не було стосу дек, які він міг би жбурнути під ноги причепливому вахмістрові.

— Лягти! Встати! По-пластунськи вперед!

Станіслаус раптом уперся. Він не зрушив з місця.

— Ви відмовляєтесь виконувати наказ? — Вахмістр Дуфте, колишній комівояжер мармеладної фірми в Берліні, підійшов до нього ближче.— Ви відмовляєтесь?.. Лягти!

Станіслаус упав. Тирса смерділа кінською сечею. І раптом йому здалося, що він поринув у щось рідне. Він почав відчувати себе конем. Він був істотою, над якою знущались, яку мордували.

— Встати, бігом марш!

Станіслаус підвівся повільно і неохоче.

— На стайню, каліко нещасна!

Станіслаус спробував проскочити між кіньми, що один за одним бігали по колу. Вахмістр наказав вершникам підтягнутися. Для Станіслауса не залишилося жодної прогалини, де б можна було пробігти, а за спиною, мов хльоскання нагая, лунали вахмістрові слова:

— До стайні, бігом марш, незграбо!

Станіслаус присів, готуючись стрибнути. Тепер йому було все байдуже. Коли життя так кинуло ним об землю, то нехай його й зовсім розтопчуть коні!

Один кінь став дибки. Станіслаус прослизнув у прогалину, що утворилася між кіньми. Вершник полетів сторч головою в тирсу. Станіслаус почув, як той застогнав. То був Вайсблат, мовчазний, сумирний Йоганніс Вайсблат. А може, він навмисне рвонув назад свого коня? Може, помітив відчай свого товариша Бюднера? Станіслаус помічав коридором, що вів до стайні. Добігши до фронтонної стіни, він став. Вахмістр кричав тепер на Вайсבלата:

— Встати! Лягти! Я вам покажу, книгогризи, як падати з коня!

Довгов'язий Вайсблат тремтів усім тілом. Вахмістр Дуфте наказав вершникам зупинитись. Один кінь розгубив свої яблука.

— Зняти кашкета! Підібрати!

Вайсблат зібрав у свій кашкет кінські яблука. Його бліді, тонкі пальці обхоплювали теплі грудки гною, немов то були останні цяточки життя й тепла на цьому північному полюсі людства. Обличчя Дуфте розпливалось у зловтішній усмішці.

— Скоріше, ви, опудало городнє!

Вайсבלата він теж погнав на стайню. Поки той біг, з кашкета повипадали кінські яблука.

— Стій! Струнко! Кругом!

Вайсблат стояв поряд із Станіслаусом. Дуфте кричав на все горло з манежа:

— Хто ви такі?

Йому ніхто не відповідав.

— Я вас питаю, хто ви такі?

Мовчанка.

— Г...ки ви, г...ки! То хто ви такі?

Знову ніякої відповіді, тільки заіржав на манежі Станіслаусів жеребець.

— Ну, г...ки, я чекаю!

Тиша, як у лісовій хащі. Дуфте тупцює на тирсі.

— Лягти!

Станіслаус і Вайсблат упали ниць коло стайні. З Вайсблатового кашкета випало останнє кінське яблуко. Дуфте вдарив нагайкою по халявах своїх чобіт:

— Встати! Лягти! Встати! Лягти! Хто ви такі?

Станіслаус міцно стис зуби. Вайсблат кашлянув, глянув на свої забруднені гноєм руки і крикнув:

— Гірники!

— Мене ти не обдуриш, книжковий черв'як!

Вайсблат затремтів:

— Г...ки, г...ки ми! — Навіть сам собі він був тієї миті огидний. Та після цього йому дозволили повернутися до свого коня.

— Г...к Бюднер, в обід з'явитися до мене!

Станіслаусів жеребець стрибнув на одну з кобил. Коні на манежі збились у купу. Вахмістр Дуфте хльоскав їх куди попало. Станіслаус, який і собі кинувся розганяти коней, теж дістав кілька ударів нагаєм.

Ополудні Станіслаус прийшов у канцелярію. Дуфте вигнав його.

— Через п'ять хвилин з'явитись у повній похідній формі!

Товариші, залишивши свій обід, допомогли Станіслаусові спакувати рюкзак, згорнути ковдру, плащ-намет і насунули йому на голову каску.

— Було б тобі сказати, що він хотів, — жалібно промовив Вайсблат.

Станіслаус побачив біля своєї миски листа від Ліліан.

— Назвати себе г...ком? Нізащо в світі!

— Коли сюди попадаєш, стаєш г...ком, — сказав Роллінг, якого вже з першого дня усі прозвали Рольмопсом¹. Шрам на його лобі налився кров'ю. Він з такою силою шарпнув за ремінець, який стягав Станіслаусову ковдру, що відірвалася пряжка. Станіслаус схопив свою гвинтівку й побіг.

— Роби, що накажуть, тільки не поспішай! — гукнув йому вслід Роллінг.

Та добрі Роллінгові поради розтали, як морозиво на палочому сонці. Станіслаус Бюднер лежав на щербені казарменого подвір'я. З його долонь текла кров, від гострих

¹ Рольмопс (нім. Rollmops) — маринований оселедець.

камінців штани на колінах порвалися. Піт лився з обличчя на комір. Три унтер-офіцери, змінюючи один одного, намагалися вигнати з нього непокірність.

Через півгодини Станіслаус думав, що вже не зможе підвестися. Тоді прийшов сам Дуфте. Він погрожував йому розстрілом за вироком військово-польового суду. Розстріл? За вироком військово-польового суду? Станіслаус десь читав про це. В ньому пробудилися нові сили. Він більш не відчував болю. Його м'язи задерев'яніли. Він рухався, як сновида. Унтер-офіцери гордо походжали довкола, зацікавлено спостерігаючи езекуцію, ніби то було якесь спортивне видовисько. Чи надовго ще вистачить цього бовдура новобранця? І вони, так само, як і казармені лікарі,

називали це лікуванням новобранців опромінюванням. Станіслаус падав, уставав, знов падав, знов уставав... У нього іноді виникала думка: тіло і воля — це одне ціле, воля вичерпується, коли остаточно знесилюється тіло. Думаючи про це, він трохи довше лишався лежати на землі.

— Оце і є наука географія! — тріумфував Дуфте. Але чи був він задоволений, бачачи, як Станіслаус звивається перед ним, немов черв'як? Анітрохи! Він наказав Станіслаусові накласти в ранець цегли. Станіслаус гнувся до землі. А Дуфте аж підростав.

— Тепер пам'ятатимеш, що ти г....к. То хто ти такий?

Станіслаус не відповів. Він зігнувся ще нижче під вагою цегли. Черв'як, якого мають розчавити!

За десять хвилин до сигналу на мертву годину Станіслаус уже лежав нерухомо ниць, придавлений тяжкою ношею. Навіть загроза розстрілу вже не могла підвести його з землі. Дуфте стояв, як потворний бовван, що здійсмається в казармене небо.

— Я так і знав, що ти г....к!

Вайсблат із Рольмопсом віднесли непритомного, замученого товариша по кімнаті Станіслауса Бюднера в санчастину.

— А чи не краще було б йому сказати? — жалкував Вайсблат.

Рольмопс озирнувся довкола. Голос його був як удар ножа:

— Ні!

На чорній дощечці над Станіслаусовим ліжком було написано крейдою: «Г....к Станіслаус Бюднер». Так наказав вахмістр. Полковий лікар удав, що не помітив цього незвичайного напису. Хіба ж Дуфте не має права пожартувати? Адже то він час від часу допомагав полковому лікареві розважатися. У вільний від служби час лікар, хоч це й заборонялося, з нудьги навчав своїх дам верхової їзди. А Дуфте давав їм смирних коней і посилав солдатів обслуговувати манеж.

Станіслаус марив. Перед ним літали лантухи з борошном упереміш з кіпськими тілами. Пекар Клунтш, увесь у квітах, підійшов до його ліжка.

— Ти знову відмітив мені край мішені, г....к?

Ліліан виміряла циркулем його стегна, потім сказала:

— Це єврейське коло. Воно становить сорок п'ять грамів.

Якийсь чоловік з червоним товстим носом давав Станіслаусові пакет:

— Надто легкий, надто легкий, молодий чоловіче. Вірші ми приймаємо не менше як по тридцять кілограмів! — Цей чоловік перетворювався на батька Марлен — на пастора. З його рота капали солодкі, як сирець, слова:

— Смирення, головне — смирення!

2 Станіслаус витримує знущання, потрапляє за це в карцер, освітлює темряву карцера ліхтариком кохання і сподівається на співчуття з боку прусського ротмістра.

Станіслаус пробивався крізь непролазні хащі лихоманки, страждав від спраги й болю в суглобах, поринав у каламутну воду глибокого сну, а потім його знову викидало хвилею на берег життя.

Санітар струснув термометр.

— Ну що, тебе вже об'їздили? Ось тепер ти справжній солдат.

Перед обідом прийшов Вайсблат. Його верхня губа не закривала довгих передніх зубів, і через це здавалося, що він весь час усміхається. Коли ж Вайсблат справді сміявся, то це був сміх першого учня в класі, який одержав одиницю за поведінку.

Вайсблат засунув руки в кишені своїх робочих полотняних штанів. Він хотів мати молодецький вигляд. Але це йому не вдавалося. Пальцям його тендітних рук було страшно в темних кишенях. Права рука вислизнула, немов зляканий білий шпіц із темного мішка. Вона щось шукала в кишенях куртки.

— Лист. У мене десь був лист для тебе, — сказав він. Але його рука ніяк не могла знайти листа. — Оця забудькуватість колись зведе мене в могилу.

Скоро він зовсім забув про листа і тільки шкірив зуби. Він упав у філософію. Він запитував:

— Що таке голова? Покрита волоссям куля, що тримається на шиї. Ця куля випромінює в тебе самі лише спогади. Спогади надокучливі і неприємні, як пісок у черевку. — Він точно за статутом зробив поворот, бо саме заходив санітар, і майже парадним кроком пішов по забутий лист.

Листа прислала Ліліан. Він був для Станіслауса бальзамом. Ні, Ліліан не стала начальницею у дівчат. Це робота

для суворіших дам, писала вона. Вона збирається незабаром приїхати, щоб побачити Станіслауса у військовому мундирі. Йй дуже хочеться знати, чи в Станіслауса чоботи зі шпорами і чи носить він шаблю. Станіслаус усміхнувся, вистромив з-під ковдри ногу і подивився на довгі нігті. Ось вони, шпори.

Отже, приїде Ліліан! Людина з його рідного дому. Чи й справді рідного? У всякому разі, людина, з якою Станіслаус був знайомий. Людина, яку він кохав. Та чи ж кохав? У всякому разі, людина.

Рольмопс приніс газету. Станіслаус недбало сунув її під подушку.

— Рольмопсе, принеси мені чорнило й папір.

— Ти б краще не писав зараз своїй нареченій, бо вийде надто сумний лист.

— Це буде приємний лист, Рольмопсе. Ти скоро її побачиш.

— Невже ти хочеш показатись їй такою пом'ятою мишею? — Роллінг дістав з-під подушки газету. — Ви, йлопи, цього не читасте! Всі заголовки вже кричать про наближення грози. Вони готуються розпочати війну.

— Не забудь чорнило, — нагадав йому Станіслаус.

Шрам на Роллінговому лиці почервонів.

— Напиши своїй нареченій, нехай заздалегідь замовить жалобне плаття. З чорною матерією незабаром буде скрутно.

Він знову сховав газету під подушку і вийшов.

Чорнило й папір приніс Йогансон, високий, білявий фрісландець, найбільший ненажера в їхній кімнаті. Він з'їдав усе, що потрапляло йому під руку.

— Знаєш, Рольмопс дістав позачерговий наряд. Збирає на казарменому подвір'ї недокурки. То твоє повидло оп там, на підвіконні? Ти думавш, що я раніше їв повидло? Ковбасу, знаєш, шинку, іноді десяток яєць, тільки не повидло...

Станіслаус стривожився.

— Що, Рольмопс із кимось сперечався?

— Та ні. Він тільки сплюнув, атож, сплюнув. А з другого боку саме випадково проходив ефрейтор, атож, ефрейтор. А тепер я з'їм повидло. Як я люблю його, не можу тобі сказати!

Станіслаус віддав Йогансонові банку з повидлом. Довго-в'язий фрісландець устромив у неї язика і навстоячки вилизав її.

Станіслаус писав листа до Ліліан. У ньому шелестіли, шепотіли слова кохання. «Ми ходитимемо з тобою по чудових алеях осіннього парку. З дерев падатиме листя, а сонце сяятиме золотистим промінням — і в наших серцях, і на ясному небі».

Санітар заглянув через його плече.

— Ти що, відкрив тут цілу канцелярію? Ану, забирайся геть!

Сидячи у самій сорочці і босоніж на твердій табуретці, Станіслаус творив з чорного чорнила червоні слова кохання. В ньому ще залишилися рештки душі поета.

Із санчастини він пішов під арешт. Те, що він валявся на ліжку, не зняло з нього покарання за відмову виконувати наказ. На три дні в темний карцер на воду і хліб з висівками. Ходячи з кутка в куток по камері, він наспівував собі під ніс якусь пісеньку. Тут, у найтемнішому закутку казарми, йому світило його власне сонце. Цим сонцем була Ліліан. Він уже ставав справжнім міцним чоловіком. Ось він, Станіслаус Бюднер, людина, яка навчилася терпіти і підкорятися. Ось він, Станіслаус Бюднер, якого пропустили через жорна унтер-офіцерського млина. Ось він, Станіслаус Бюднер, чоловік міцного гарту.

З кленів, що росли на казарменому подвір'ї, мов золоті краплини, опадало пожовкле листя. Однієї ночі його несподівано посріблів ранній заморозок. Рольмопс не бачив цього поетичного чуда. Для нього то було лише опале листя, мокре й слизьке, яке він мусив підбирати за те, що сплюнув на очах у сфрейтора. Ось що може наробити один-єдиний плювок! «Світ ще не довершений!» Рольмопс збирав кленове листя й біля тієї стіни, за якою, як він знав, сидів змучений Станіслаус Бюднер. Він вистукав Станіслаусові каменем привіт: «Кожен робить що може».

Станіслаус не зрозумів того стуку. Це було перше ув'язнення в його житті, коли не рахувати незримих стін самотності. Ходячи весь час туди й сюди по камері, він проказував напам'ять усі складені ним досі вірші. «Лепет, дитяче самовдоволення». Він поплескав себе по плечу і опустився на ліжку. До чого ж тепер узятися? Він став пригадувати всі поцілунки в своєму житті і хвалив або гудив дівчат, які колись цілували його уста. Найвищу оцінку дістала Ліліан. Аромат її поцілунків ще не вивітрився з його пам'яті.

Так минув час арешту. Станіслаус з'явився по формі до вахмістра Дуфте, щоб доповісти про своє повернення.

— Ну, втямили, хто ви такий?

— Так точно, пане вахмістр!

— То хто ж ви такий?

На вікні канцелярії бриніла запізніла муха.

— Хто ви такий, я питаю?

Тепер навіть муха затихла. Пополотнілий Станіслаус проковтнув слину.

— За це позбавляю вас на чотири тижні звільнення з казарми. Зрозуміло? — Дуфте жбурнув на стіл дерев'яну лінійку.

Настали невеселі дні. Вахмістр Дуфте наказав не давати Станіслаусові спуску. І йому не давали спуску ні унтер-офіцери, ні ефрейтори. Під час огляду обмундирування йому відривали від куртки гудзики.

— Гудзики теліпаються. Як ви смієте в такому вигляді ставати в стрій?

Трісь, трісь,— гудзики один за одним летіли на щєбінь. Станіслаус мусив пришивати їх знов під час обідньої перерви. «Дарма. Твоя Ліліан приїде»,— думав він.

Станіслаус ніс для солдатів свого відділення каву. Повз нього саме проходив ефрейтор Регорн. Вітаючись, Станіслаус так рвучко повернув у його бік голову, що аж шийні хребці захрущали.

— Хіба так вітаються, недолюдок ти? Лягти! Встати! Лягти!

В казанках не залишилося й краплі кави. Не сидіти ж його товаришам без кави через те, що він погано привітався? Станіслаус, обтрушуючи облиті кавою штани, потюпав знов на кухню. «Дарма. Твоя Ліліан приїде»,— думав він.

Станіслаус мусив поливати із свого кухля недавно посажені на казарменому подвір'ї дерева. Під наглядом ефрейтора Регорна він вичищав своєю зубною щіточкою в казармі плінтуси, а потім своєю носовою хусточкою витирав під хвостами у коней всього ескадрону. Одна кобила, що зірвалася за жеребцями, вдарила його копитом, і він став шкутильгати.

Знуцання вахмістра Дуфте не дуже засмучувало Станіслауса. Його душу гнітило зовсім інше: в неділю має приїхати Ліліан, а він не може вийти з казарми. В його серці жевріла надія на співчуття. Станіслаус сподівався, що ротмістр фон Клеефельд піде йому назустріч. Добра людина цей ротмістр. Благородний профіль, мов на рекламах шестипфенігових сигарет «Аттіка». Струнка, мов кінська

шия, постать. Коротка куртка з найдорожчого сукна. Бريدжі у стегнах широкі, як ковальські міхи, а в колінах майже облипли. Тонкі, рівні, немов у чорногуза, ноги у вузьких хромових чоботях. Дівчата мало не випадали з вікон, коли містом проїздив ескадрон, а попереду — ротмістр фон Клеєфельд, сам прусський бог і рятівник.

«...і прошу уклінно шановного пана ротмістра мати співчуття до новобранця Станіслауса Бюднера, який хоче зустрітись тут у неділю із своєю нареченою й зарученою і тому потребує короткочасної відпустки на після обід. А новобранець Станіслаус Бюднер буде дуже вдячний за співчуття і в найближчі дні відбуде в позачергових нарядах це звільнення».

Станіслаус у стайні відшліфонував священний ритуал рапорту. Стояла глибока ніч, і відповіддю на його прохання про співчуття було форкання кобили, яка зробила Станіслауса кульгавим.

У суботу після занять він з'явився в канцелярію ескадрону: у касці, натертий ремінь, начищені до блиску чоботи. Єфрейтор Регорн позіхав, розсівшись за столом. Клац-клац, — Станіслаус так стукнув каблуками, що аж захитався.

— Ти що ж це, ослаб?

Єфрейтор Регорн звелів Станіслаусові двадцять разів присісти для зміцнення м'язів ніг.

— Новобранець Бюднер просить дозволу звернутися до пана ротмістра!

Єфрейтор Регорн схопився з місця.

— Ах ти ж свиня! Звернутися до ротмістра? — Він схопив Станіслауса за гудзик на мундирі — трісь! — Отак до ротмістра? — Трісь-трісь-трісь! — Кругом марш! Пришити гудзики!

— Одягни мого мундира. Я ручаюсь, що тепер вони знайдуть щось інше, — сказав Рольмопс.

Вони скрутили вдвох одну сигарету. Треба було, щоб минув якийсь час. Станіслаус пішов у канцелярію в мундирі Рольмопса. Його зустрів вахмістр Дуфте.

— Новобранець Бюднер просить...

Дуфте сунув руку в попільницю, що стояла на столі.

— Круу-гом, — Станіслаус відчув, що його схопили за ремінь. — В такому брудному вигляді до ротмістра? Ваша

мати народила на світ швабру. Через п'ять хвилин з'явиться з чистим ременем!

— Він забруднив тебе сигаретним попелом! — Рольмопс витер Станіслаусові ремінь. — Облиш це! Ти скоріше потрапиш на небо, ніж вийдеш із казарми.

Станіслаус думав про Ліліан. Ні, він не міг здатися. Він знов попрямував до канцелярії. Тепер його мундир був у порядку, але виявилось, що прохання про дозвіл звернутися до ротмістра потрібно подавати в письмовій формі. Станіслаус писав прохання. Рольмопс сидів у кутку і шив.

— Тут ти нічого не повинен хотіти, тоді не викликатимеш незадоволення у начальства!

Станіслаусові так і не вдалося подати прохання.

Вахмістр Дуфте зустрів його ще в коридорі:

— Геть звідси, клозетний байстрюк!

3 Станіслаус зустрічає справжнього товариша і не впізнає його. Станіслаусове кохання вмирає біля дрянової огорожі, а кохану з'їдає осел у шпорях.

То був недільний післяполудень. Дув сильний вітер. Кленове листя кружляло на чорному щобені. Побільшало роботи для плювак — для Роллінга і таких, як він. У казармі стояв запах тушкованої на салі червоної капусти. У коридорах і на сходах чулося гупання солдатських чобіт. Звільнення...

Білявий фрісландець Йогансон запихав собі пальцями в рот тушковану капусту. Перед ним стояли вже чотири спорожнені кришки від казанків.

— От червоної капусти я раніше не їв, жодного разу не їв. А тепер я жеру червону капусту.

Новобранець Станіслаус Бюднер лежав на ліжку. Він прислухався до завивання вітру за вікном. Почувши свисток паровоза, стрепенувся. Грюкнули двері. То вийшов Йогансон. Усі пішли. Станіслаус залишився сам. Тепер йому ніхто не заважав плакати і проклинати своє життя.

За ліжками рипнула шафа. Перед ним стояв Роллінг! Він розтяг пілотку і насунув її на всю свою лису голову. Він тільки так її надівав. «Кожен робить що може». Виструнчившись біля Станіслаусового ліжка, Роллінг клацнув каблуками:

— Обер-плювака Роллінг, він же Рольмопс, для зустрічі на вокзалі нареченої новобранця Бюднера готовий!

Ставіслаус хотів обняти Роллінга, але той виструнчився і знову клацнув каблуками:

— Радий старатися, скільки поцілунків передати нареченій авансом?

— Ти збожеволів!

Роллінг стройовим кроком вийшов з кімнати. У коридорі лунало гупання його чобіт.

Станіслаус стояв перед дзеркалом і поправляв на голові пілотку, зсовуючи її то праворуч, то ліворуч. Потім скинув чоботи й начистив їх до блиску. Далі позмивав на мундирі шлями від чорної ячмінної кави. Тепер він міг би позмагатися з яким завгодно унтер-офіцером.

На вулиці перед казармою прогулювалися по-недільному одягнені люди. Молоді дівчата в строкатих пальтах, киваючи головою, віталися з вартовими. Жінки котили поперед себе дитячі коляски. Промарширувала колона коричнево-мундирників з розгорнутим прапором, посеред якого був зображений величезний павучий хрест. Матері зупиняли дитячі коляски і, простягнувши витягнені руки, вітали той прапор. Чоловіки в циліндрах і недільних краватках виструнчувалися по-військовому і віддавали честь прапорові. Молоді дівчата, підводячись навшпиньки, простягали назустріч прапорові строкаті рукава своїх пальт. Якийсь інвалід підняв над головою милицю і, вітаючи прапор цією своєю третьою ногою, мало не впав. Увага, увага, тут вітають клапоть крепової тканини, що метляється на тонкій жердині!

Стапіслаус також вітав той клапоть тканини і ту жердину. Він відступив на крок від огорожі, бо дротяна сітка заважала йому викинути вперед руку. Його пальці доторкнулися до холодного дроту.

Між кленами, що росли перед останніми будинками міста, майнула темно-червона цятка. Так, так, то йшла Ліліан, і під рукою вона несла невеличку парасольку. Вона обережно переставляла ноги, і під її замшевими туфельками тихо шелестіло поживкле кленове листя. Стапіслаус, боязко поглядаючи на вартового, замахав їй руками. Ліліан підняла, мов насторожена козуля, голову, а потім знов опустила її, втупивши погляд у листяний килим під ногами.

Вони стояли одне проти одного. Дротяна сітка була надто густа, щоб можна було просунути крізь неї руку, і надто висока, щоб простягти руку поверх неї. Станіслаус

просунув крізь дротяну сітку вказівного пальця, але Ліліан не побачила того білого пальця, що кликав її підійти ближче. Затиснувши під пахвами парасольку й сумку, вона гріла руки в кишенях пальта.

— Мій приятель Роллінг відразу впізнав тебе?

— Він зняв пілотку і поклонився мені.

— Він чудова людина, — мовив Станіслаус.

— Якийсь унтер-офіцер побачив, що він кланяється, і затримав його, — сказала Ліліан, кидаючи через огорожу маленький пиріжечок — привіт від матусі Пешель. За ним полетіла пачка тютюну — привіт від татуса Пешеля. Оце й усе? Так, то було все. Ліліан дивилася на свою парасольку так, ніби бачила її вперше. Станіслаус колував нігтем цементний цоколь огорожі. Йому здавалося, що тепер було б недоречно, ба навіть зухвало йому, неповноцінній людині і недовершеному солдатові, питати Ліліан, чи вона його ще кохає. Обличчя Ліліан від сидіння день при дні у темній конторі зблідло. Подекуди на ньому залягали невеличкі зморшки.

— Листя з дерев уже опало, — мовила Ліліан. — Скоро зима...

Станіслаус мовчки кивнув головою. Він стояв тепер зовсім принижений, нижчий за каміння, що лежало на дорозі. Його людську гідність було розтоптано кованими чобітьми. Заради кого? О Станіслаусе, Станіслаусе, — сіре і безпровітне над солдатом небо!

Вахмістр Дуфте прокинувся від свого недільного сну. Денщик почистив його мундир. Причепурившись і покрутившись перед дзеркалом, Дуфте наостанку побризкав одколоном свій парадний мундир. Навіть на крила срібного пруського орла впало кілька краплин пахучої рідини. Вахмістр Дуфте йшов показувати себе недільному місту. Можете бути впевнені в бойовій силі нашої армії!

Дуфте промарширував через прохідну будку. Він простежив за тим, щоб днювальний, який сидів за столиком біля віконця, як це належить за статутом, привітав його і знав, що пан вахмістр пішов до міста поширювати серед людей славу ескадрону, батальйону і всієї казарми. Дуфте звернув увагу і на те, що вартовий біля постової будки не відповідав на запитання жінки, яка тримала в руці клуночок з харчами, а спочатку заціпенів перед ним, ніби злякавшись лютого ворога. Вахмістр надавав неабиякого значення саме недільному відшліфованому віддаванню честі.

Наречені й дружини, вагітні німецькі жінки, діти й батьки новобранців, що, чекаючи, стояли біля воріт казарми, розступались перед ним, захоплено киваючи головою або ж кидаючи на нього неприязні погляди. Вахмістр Дуфте крокував уздовж утвореного цивільними людьми проходу, мов білий король, який зійшов на землю чужого континенту і з висоти своєї величі оглядає негрів, людей, що належать до нижчої раси, і продавців мавп. Засліплений своєю пихою, він не бачив, як деякі чоловіки докірливо похитували головою, не помічав повних ненависті поглядів вагітних жінок. Його хода цілком залежала від сяючих чобіт і блискучих шпор. А положення рук визначала шабля, що висіла при боці.

Вахмістр Дуфте гордовито крокував у цивільний світ, світ краваток, світ барів і жінок. Цивільні були для нього просто одягненими первісними людьми. Згідно з його поглядами, справжня людина починалася з унтер-офіцера. Дуфте побачив одягнену в темно-червоне пальто первісну дівчину, що не дуже весела стояла біля дротяної казарменої огорожі. Та й ким їй було радуватися? Отим солдатським виродком Бюднером, ганьбою всього ескадрону? Дуфте йшов у цивільний світ на пашу. Він пас очима й обличчя Ліліан. Воно раптом стало ніби трохи привітнішим. Ліліан була одна з квіток, що ростуть на луках людства і миготять перед очима осла, поки той схопить її своїми м'якими губами і з'їсть.

Вахмістрові Дуфте раптом сяйнула блискуча фельдфебельська ідея. Він зупинився біля пари, розділеної дротяною огорожею. Холоші Станіслаусових полотняних штанів гойднулися від стуку каблуків. Його рука злетіла для привітання до пілотки і вмить повернулася назад. Він стояв, витягнувши руки по швах, бо вахмістр Дуфте зволив у вільний від служби час говорити з ним, звертаючись до нього, як до свого доброго знайомого. Станіслаус відчув навіть гордість: нехай Ліліан бачить, що він у казармі не абищо. Принаймні вона може переконатися, що він займає певне місце в свідомості великого вахмістра й людей військової професії. Ліліан дивилася на ескадронного вахмістра, як на ангела, що несподівано спустився з неба. Дуфте сказав не так суворо, як завжди:

— Бюднере, принесьте двадцять сигарет з буфету. Бігом марш!

Станіслаус не дуже сподівався почути від вахмістра Дуфте привітне слово, тому в нього не залящало у вухах

і він не злякався. Наказ дійшов до його свідомості, розбив останню надію і миттю змусив рухатись його ноги. Він побіг. Двадцять сигарет для вахмістра Дуфте. Двадцять сигарет для... Які ж він курить? «Екштайн»? Чи «Оверштольд»? Краще взяти дорожчі, «Оверштольд». А то за «Екштайн» він, чого доброго, ще образиться, вилає при Ліліан і знов пошле в буфет обмінювати. Станіслаус попросив у продавця «Оверштольд». Коли він одержав сигарети, перед ним постала нова проблема. Сказати, щоб їх записали на рахунок вахмістра Дуфте? Але ж і це може його образити. Станіслаус заплатив свої греші за «Оверштольд», яких для себе ніколи не купив би. Двадцять сигарет «Оверштольд», усе гаразд!

Від буфету до дротяної огорожі було всього кількасот метрів. Туди Станіслаус біг, а назад уже просто летів, бо це ж минав час, який він мав провести з Ліліан. По дорозі він поправив комірця, що висунувся з-під коміра полотняної куртки. Адже не міг він з'явитися перед Ліліан і фельдфебелем, немов блазень, — з комірцем до вух.

Він міг би не тільки не поправляти комірця, а й висмикати із штанів сорочку: біля дротяної огорожі вже не було нікого. Як, Ліліан теж не було? Так. Ліліан теж не було. Хіба ж вона не до нього приїхала? Не до Станіслауса, якого кохала і навіть була з ним заручена? Ганебна пляма всього ескадрону Станіслаус Бюднер утупив очі в пачку з сигаретами «Оверштольд», потім зовсім байдуже перевів погляд на вулицю і побачив солдата, що йшов собі з двома дівчатами до міста. То був благословенний дівочою любов'ю солдат. Він нагадував того багача з біблії, який, не думаючи про бідних, одяг на себе два планці. Станіслаус, на якусь мить знову ставши дитиною, чекав неможливого і вірив у все на світі. Хіба ж не бувало так, що брат чи сестра посилали його в будинок щось принести? Коли ж він повертався, вони ховалися, а потім виходили із своєї схованки і, побачивши його заплакане обличчя, голосно сміялися. О наївний Станіслаусе! Якби ти навіть плакав величезними, як скляні ялинкові кульки, сльозами, тепер ніхто не прийде!

Станіслаус поплентався в казарму. Він ішов згорбившись і ніби трохи шкутильгав. Це була вкрай знівечена людина.

4 Станіслаус шукає свободи, підноситься з допомогою свого товариша Вайсблата до сніжних духовних висот і дивиться звідти на болото буденного життя.

Чимало років тому через свою пристрасність до ватрушок та пиріжків із сливами Станіслаус пішов у пекарі. Пристрасть та зникла, але він залишився пекарем. Було вирішено, записано на клаптику паперу і скріплено підписами багатьох людей: Станіслаус будь-що мусить учитися на пекаря.

Пізніше Станіслаус через свою пристрасність до дівчини Ліліан Пешель пішов у солдати. Пристрасть та вмерла одної неділі пополудні біля дротяної огорожі. І знову він мусив залишитися тим, ким уже став. Це теж було вирішено й записано на клаптику паперу, скріпленому багатьма підписами, серед яких не останнім стояв і його власний. Але цей договір погрожував йому нічим іншим, як стратою, коли б він після втрати пристрасності, що привела його до цієї професії, надумав звідси піти. А якщо він залишиться вірний цій обраній з любові до Ліліан професії, чи ж гарантується йому добре і вічне життя?

— Та що ж це таке, хай йому біс! Хіба ж людина не вільна? — Ці слова Станіслаус вигукнув до стелі, лежачи на ліжку. Стеля в кімнаті, мабуть, зовсім недавно була побілена, бо всім відомо, що тільки свіже вапно подразнює людські очі й примушує їх плакати. Ба ні, стелю білили два роки тому. А тут лежить новобранець Станіслаус Бюднер, щільно дивиться на стелю, і з його очей котяться сльози.

У другому кінці кімнати, за рядом шаф, лежав на ліжку другий новобранець. Ніхто не хотів займати місце в напівтемному кутку. Воно дісталось тому новобранцеві, який прийшов останній і вибирав собі ліжко вже пізно ввечері. Цим новобранцем був Вайсблат.

Того дня пополудні Вайсблат залишив казарму і незграбними широкими кроками пішов до Овечої гори — голого пагорка на вигоні за казармою. Овеча гора була учбовим плацом новобранців. Невже Вайсблат був такий завзятий новобранець, що навіть у неділю нудився за тим політим солдатським потом клаптиком землі? Де там, Вайсблат аніскільки не нудився за тим проклятим вигоном, де ні з кого так не знущалися, як із нього, але він мав домовленість з однією квіткою. Тією квіткою було біле з рожевим відтінком по краях суцвіття жорсткого дерев'ю. Напередодні геть знеможений муштрою Вайсблат, що лежав біля

тієї квітці і вже не мав надії на життя, дав їй клятву: «Якщо я виживу, то врятую тебе від солдатських чобіт і коней, що тут пасуться!»

Вайсблат вижив. Його втома минула. Чи ж міг він порушити клятву, дану рослині?

Він проходив з тією квіткою через казармені ворота саме тоді, коли Станіслаус стояв біля дротяної огорожі і все ще вірив, що Ліліан приїхала до нього. Тепер та квітка деревію стояла в кухлику перед повитим півтемрявою ліжком Вайсבלата. Він дивився на квітку, і йому здавалося, що й квітка дивиться на нього. Двоє врятованих дивилися одне на одного. Врятованих, а чи ж надовго? Світ — це погано зіткана тканина. Всюди крізь неї проглядає смерть. Отже, смерть слід вважати чимсь бажаним! І тоді все буде гаразд.

Коли Вайсблат дійшов цього висновку, до його вух долинуло схлипування. То плакав Станіслаус. Вайсблат не любив утішати людей. В його очах це була зовсім не потрібна справа. Людина повинна витерпіти на землі свою частку страждань.

Десь біля шостої години вечора новобранець Станіслаус Бюднер зліз із свого ліжка, щоб знову почати життя. Він витер з обличчя сліди сліз і, порившись у своїй шафі, дістав чорнило і папку з поштовим папером, на якій було надруковано: «Ширий привіт батьківщині». То були аркуші тисненого паперу і зовні жовті, а всередині фіолетові конверти. З цього мав вийти прощальний лист до Ліліан: єдина вимога до неї — зняти з руки каблучку і більш ніколи не згадувати його імені. Станіслаус написав кілька прощальних листів, але жоден з них, на його думку, не відповідав величі його рішення. Під його рукою з листа вийшов вірш. Коли на жовтий тиснений папір лягли перші рими, Станіслаус відчув полегшення і втіху. Оце легковажне дівчисько Ліліан помре вдовою невідомого фельдфебеля, і всі її забудуть, а вірш поета Станіслауса Бюднера колись знайдуть. «Як нас повідомили, лише недавно було знайдено рукопис невідомого вірша поета Станіслауса Бюднера, присвяченого прощанню з дівчиною. Це чудовий, проїнятий справжньою поетичною чарівністю твір...» і т. д. Такі чи, може, трохи інші рядки можна буде колись прочитати в газеті.

Станіслаусів вірш лежав у товстому жовтому конверті поряд із старанно складеними сорочками й кальсонами. Нижче була полиця, на якій поруч із скляночкою для по-

видла лежала грудочка маргарину — порція новобранця. Солідний, товстелезний лист! А втім, Станіслаус адресував його не Ліліан, а татусеві Пешелю: «Мій любий Пауле Пондерабілус, ось яка доля поетів. Ти сам породив ту дочку, що принесла поетові самі лише муки. Віддай Ліліан цього вірша і знай, що все минуло і всьому кінець. Ваш колега поет Ліро Лірінг».

Станіслаус побачив, що його товариш по кімнаті, новобранець Йоганніс Вайсблат, лежить на ліжку, а обличчя в нього величю спокійне.

— Так, так, твої сімейні справи в повному порядку. Ти лежиш тут і думаєш, як приємно там удома.

— Я зовсім самотній на цьому світі, — відповів Вайсблат.

Станіслаус сів на край ліжка.

— Отже, і ти несеш свій тягар?

Вайсблат намалював перед ним картину великої самотності, що оточує людину, як тільки вона народиться на світ.

— Вони пестять тебе, сповивають, але насправді люблять тільки самих себе чи те, що вони породили.

Станіслаус кивнув головою на знак згоди і спробував слідом за Вайсблатом видертися на сніжні вершини людської самотності. Приємно поглянути звідти на долини пристрастей. Там, унизу, між малесенькими, завбільшки з блоху істотами рухалась також якась Ліліан Пешель, і вона була ще не найбільша грішниця.

Вайсблат, лежачи на нарах, викладав свої погляди і теорії про цей світ, у якому можеш бути задоволеним життям лише тоді, коли покірно зносиш страждання, а смерть вважаєш чимось бажаним. Усі мудреці повчали лежачи, бо кожен зроблений крок — це данина діяльному, повному страждань життю. Тим часом Вайсблат викурив щонайменше п'ятнадцять сигарет. То були сигарети «Амарілла», по шістнадцять з половиною пфенігів кожна. Він скурював їх лише наполовину, а потім, скривившись від огиди, втовкмачував недокурки у бляшанку з-під сардин. Нарешті Вайсблат почав наводити міркування інших великих учених, які поділяли його думку про неспроможність життя.

Станіслаус вбрав його втішання, як промокальний папір чорнило.

— Хай благословить бог твою мудрість, але ти, мабуть, жодного разу не зустрічався на цьому недопеченому світі з дівчиною.

Вайсблатове обличчя скривилося, як у людини, що вперше вкусила кислий помідор. Він прикурив нову сигарету, затався голубим димом — і розповів історію свого першого кохання.

Йоганнес Вайсблат у двадцять років вивчав закони. Є люди, які вивчають на базарних площах світу беззаконня, а от Вайсблат вивчав закони і відвідував університет. Цього хотів його батько, фабрикант і винахідник пемзобетону. Скільки грошей має витратити солідне підприємство, щоб було все згідно з законом! Вайсблат-старший знав, для чого посилав свого сина вивчати закони.

Двадцятирічним юнаком Вайсблат закохався в сорокалітню жінку. То була дружина одного небагатого поміщика, ровесниця і приятелька матері Йоганнеса і його хрещена. Її звали Еллі. Своє ім'я вона завжди писала після прізвища, але через «ю». Отже, була досить примхлива жіночка!

— Ти кликав «Еллі» чи «Еллю»? — могла вона запитати свого чоловіка-поміщика.

— Я кликав «Еллі».

— Тоді дозволь мені не відповідати, бо я тобі не служниця.

Через хвилину він кликав «Еллю» й питав:

— Це правда, що ти за день купила три капелюшки, чи то, може, помилка твоєї капелюшниці?

Вона відповідала йому різко, як справжня великосвітська дама:

— Коли вже ти, мій любий, питаєш про такі дрібниці, то спершу скажи мені: хіба ж я винна, що живу поблизу провінціального міста, в якому немає путніх капелюшниць?

— Пробач,— казав він.— Мені просто захотілося почути твій голосок.

Вайсблатове кохання до Еллю Маутенбрінк було як буря. Саме в той час він випустив у невеличкому видавництві на власні кошти, тобто на кошти свого батька, власника пемзобетонного заводу, свою першу збірку віршів. То були загадкові, незрозумілі, ніби написані блідою лімфою, вірші. В одному з них оспівувалося кохання, і він звучав так:

Люблю твою ходу непевну,
І піжвий кінчик вуха,
І запах поту твій терпкий,

І пальчики твої тендітні.
О блиск твоїх краплинок сливи,
О той пушок у тебе під руками,
О трепет у моїй душі...

Саме цей вірш привернув увагу деяких дам з кола знайомих власника цемзобетонного заводу. Тепер поет Йоганнес Вайсблат діставав запрошення. Під час канікул він кілька днів провів у маєтку Маутенбрінків. У той час кінч для Вайсבלата був ще зовсім невідомою істотою, не менш складною, ніж паровоз, і він з Еллю Маутенбрінк їздив на прогулянку не верхи, а двоколісною бричкою на гумових шинах. Вона правила кіньми і тому одягала щільно облицпий костюм і низький циліндр. Вайсблат знав про такі прогулянки лише з книжок. Він ніяково мовчав. Одного разу, коли вони проїжджали через невеличкий лісок, Еллю, ніби ненароком, легенько доторкнулася пужалном до його стегна і спитала:

— Пробачте, може, моє запитання буде надто пряме, але скажіть, будь ласка, коли ви написали того вірша, чи мали ви на увазі якусь певну жінку?

Йоганнес Вайсблат знав, про який вірш іде мова. Ні, він не мав нікого на увазі. Цей вірш злетів до нього одного ранку, коли він, прокинувшись, ще деякий час лежав у ліжку і думав про кохання.

Еллю полегшено зітхнула.

— Я б'юсь об заклад, що ви написали б іще глибокoдумніші вірші, коли б пізнали це на власному досвіді!

Вайсблат тяжко зітхнув. Він надто багато читав і дуже боявся сифілісу.

Кохання, що почалося того дня для Вайсבלата, було коханням навиворіт. Вони лежали на галявині, і Еллю заходила жадібно роздягати його. Вона казала, що хоче тільки побачити, чи в нього й досі є та чарівна родимка на внутрішньому боці стегна, якою вона милувалася, коли ще малим несла його на білій подушці до церкви хрестити.

Того дня Вайсблат повернувся додому покусаний, згвалтований і дав собі клятву емігрувати в Африку або ж покінчити самогубством. Він ніколи не уявляв собі, що кохання може бути таким! Але Еллю не дала йому часу ні на самогубство, ні на втечу в Африку, де він почував би себе в безпеці. Вайсблат написав тоді кілька віршів, один безнадійніший і сумніший за одного. Але вона не давала йому ні спокою, ні перепочинку: вона вривалася в його кімнату, обманювала його матір, обдурювала свого чоловіка.

Потім їх вивели на чисту воду. То був жахливий день: її чоловік, Маутенбрінк, застав їх зненацька у stodолі на сні. Вона вмiла знаходити найнезвичайніші місцинки для любовних побачень. Вайсблат не розумів, що відбувається. Еллю Маутенбрінк не призналася ні своєму чоловікові, ні його, Йоганнесовим, батькам, що сама спокусила хлопця. Навпаки, вона у всьому обвинуватила його. І він, як кавалер, про яких йому доводилося читати в книжках, узяв на себе всю вину. Аж коли Маутенбрінк почав привселюдно погрожувати, що застрелить Вайсблата, і справді вже виклопотав собі дозвіл на право носити зброю й купив пістолет, Йоганнес Вайсблат розповів своїй матері всю правду. Настала страшна ворожнеча між Маутенбрінками й Вайсблатами, і тоді сталося найжахливіше: Вайсблат і справді закохався в Еллю Маутенбрінк. Тепер він називав себе й підписувався «Йоганніс» — з літерою «і» в останньому складі. Цим «і» він ніби підтримував її «ю»¹ і водночас таємно заручався з нею. Коли він два місяці не бачив її, йому й справді чогось не вистачало. Він написав їй листа. Вона спалахнула, як солом'яна клуня, і негайно ж відповіла йому пристрасним листом, в якому кликала його до себе.

Він чекав у поміщицькому парку, ходячи туди й сюди по алеї. Вона писала, що йому нічого боятися, бо її чоловіка немає вдома. Вайсблат тримав у руці букет конвалій, і, передчуваючи близьку насолоду, тицяв свого тонкого носа між білі, схожі на дзвіночки квіти. Коли він завернув за куці, то перед ним постала не Еллю, а сам Маутенбрінк. Поміщик Карл Маутенбрінк зробив два постріли. Вайсблат упав на клумбу братків, але через кілька хвилин переконався, що не вбитий. Його скосив страх. Приятель його батька, мабуть, навмисне схибив.

Біля виходу з парку хтось схопив Йоганніса за комір. То був його батько.

— Треба ж до такого дожити! — Вайсблат-старший був блідий. Щоки в нього тремтіли. Він вийшов з поміщицького будинку, де разом з Еллю Маутенбрінк сидів біля вікна вітальні і дивився, як його син прогулювався з букетом конвалій. Він прислухався до пострілів свого приятеля і побоювався за сина.

— Тебе слід висікти! — кричав він.

---

¹ В німецькій мові літера «у» може читатися як «ю» і як «і».

— Робіть що знаєте, — гордо відповів зблідлий Вайсблат. І відтоді він уже не звертався до батька на «ти», вперше піднявшись на одну з вершин своєї філософії.

Що ж сталося? Поміщик Маутенбрінк усипав дружині доброго перцю, і вона знову стала слухняна і в усьому покірна йому. Еллю нічого не мала проти того, щоб її кохання продали. Справи в маєтку Маутенбрінка йшли препогано. Потрібна була велика позичка, і Маутенбрінк одержав її, до того ж без ніяких процентів, від свого приятеля й брата по чарці, власника пемзобетонного заводу Вайсблата-старшого, який цим самим сподівався покрити любовні гріхи свого невдалого сина-поета.

Таке було перше кохання Вайсблата.

Вайсблат шукав розради. Одного вечора, коли він сидів

смутий на лавці в міському парку, до нього без церемоній підсіла якась дівчина. Вона співчувала його горю. Вайсблат був зворушений. Він дозволив утішати себе і того ж таки вечора написав оду, що прославляла «незнайому». Та дівчина потребувала допомоги і попросила у Вайсבלата десять марок для своєї матері, що лежала вдома хвора. Наступного дня Вайсблат послав своїй розрадниці ще п'ятдесят марок. Вночі та незнайомка здавалася йому святою дівою. На жаль, її звали Неллі, а йому так хотілося б називати її Марією.

Але й на цьому дереві кохання були гнилі плоди. За кілька тижнів вони впали Вайсблатові на голову. Неллі потягла його в парк, на площу атракціонів. Там серед натовпу вона незабаром десь зникла. А згодом він побачив її на гоїдалці. Неллі гоїдалася на крикливо барвистому човнику. Вайсблат боявся за неї і з безпорадно опущеними руками стояв поряд з верескливою катеринкою. Невдовзі він почув вигуки натовпу. То кричали на Неллі. Жінки, відвертаючись, плювалися. Човник Неллі підлітав усе вище й вище, і тепер уже й Вайсблат побачив, що її ноги й живіт були зовсім голі. Поліцай наказав зупинити гоїдалку. Татуйований власник гоїдалки, натискуючи на гальмо, звернувся до Вайсבלата, що тримався тепер за катеринку, яка виспівувала: «Острів мрії, о Гаваї, о Гаваї...»

— Це ваше дівча? — запитав власник гоїдалок. — Якщо ваше, то дайте їй доброї прочуханки!

Вайсблат обурився. За віщо він має бити Неллі! Хіба він сам не забуває інколи надіти другу шкарпетку? Бувало, що він приходив на лекції і з зовсім босою ногою. Неллі оточив цілий гурт парубків, вони зняли її з гоїдалки і урочисто понесли з ясно освітленої площі в темні алеї парку. Вайсблатові довелося на власні очі побачити, як парубок, що посадив Неллі собі на плечі, своїми грубими ручиськами поплескав її по білих стегнах. Тієї ночі Вайсблат знайшов у енциклопедичному словнику слово «повія» і намагався з'ясувати, чи він справді зв'язався з однією з них.

Вайсблат облишив своє навчання. Він відчув, що, як поет-професіонал, мусить удосконалювати світ. Найнявши мебльовану кімнату, він почав писати свій перший роман: «Чи можна торгувати коханням?» Вайсблат, мабуть, помер би з голоду через свою гордість і філософію, якби йому потай не допомагала мати. Вона дала гроші на видання роману і подбала про те, щоб книжка потрапила до рук тих, про кого була написана, тобто в родину Маутенбрінків.

Слухаючи історію Вайсблатового кохання, Станіслаус на деякий час забув про горе, якого йому завдала Ліліан. Потім Вайсблат дістав із своєї солдатської шафки книжку і дав її Станіслаусові:

— Ось, можеш почитати, які ці жінки. Якоюсь мірою усі вони безпутні.

Станіслаус щиро подякував і вже почав був розповідати повому приятелеві, і до того ж поетові, історію свого кохання, як раптом прийшов Роллінг. З вокзалу він повертався околицями.

— Не хотілося потрапляти на очі ще одному унтер-офіцерові, цього я вже не стерпів би, — сказав він, жбурнувши на постіль пілотку.

У вісімнадцяту кімнату один за одним поверталися повобранці, немов ворони, що ввечері злітаються на своє дерево. Фрісландець Йогансон висипав на стіл щонайменше два десятки булочок і відразу почав їх уминати.

— Раніш я не їв їх без масла, жодного разу не їв, а теперечки їм які є.

Потім прийшов Крафтчек. Від нього пахло ладаном. Роллінг затулив собі носа.

— Від тебе тхне, як із публічного дому.

— Тобі, євангелістові, звичайно, більш подобається сморід чорта, ніж пахощі мадонни, — сказав Крафтчек. Він ходив на вечірню молитву порозмовляти з богом, своїм владикою. Тепер, діставши поштову листівку, він сів писати своїй дружині, яка вела далі його торговельні справи. На листівці була зображена усміхнена богоматір. Свята діва тримала руки так, як це роблять жінки, коли перемотують шерсть.

Останнім прийшов Маршнер. Він тримав у зубах недокурок сигарети і похитувався. Кімната наповнилася реготом. Вайсблат одвернувся до стіни:

— Диявола принесло.

Маршнер зняв свою портупею і кинув її на ліжко.

— Ха-ха-ха, оце був день! Ех, ви, жалюгідні казармені хробаки!

— Що ж то був за день? — буркнув Рольмопс.

Маршнер підморгнув йому і витер рукою своє жирне обличчя.

— Коли я кажу: «Оце був день», то це таки був день, і тобі відразу заціпить, коли ти дізнаєшся, що я з нашим

вахмістром... з нашим паном вахмістром разом випивав— це тобі не абищо!

Роллінг клацнув каблуками і глумливо вклонився.

Маршнер опустився на табуретку і випростав ноги.

— Можете сміятись, коли вам так хочеться. Це вам поки що зійде з рук. Але настане час... О, тоді я цього не подарую! — Маршнерового бажання говорити не можна було стримати. Його ніхто не слухав, проте він розповідав далі, звертаючись до груби: — І чого тільки не буває на світі! Товариш — це вам не абищо! Пан вахмістр сидять з своєю дружиною — чи нареченою, чи хто вона така — в кафе. І в це кафе заходить наш брат. Ну, як належить солдатові, виструнчується, вітається — це вам не абищо! Така мізерія, як я, проходить далі і шукає собі місця. І раптом пан вахмістр кличуть мене до себе. Наш брат готовий до всього; а що, коли у мене не застєбнута ширінька і зараз просто посеред кафе він почне мене пісочити. «Небесний владико, відверни й заступи від найгіршого!» — думає наш брат, а сам тим часом кидає оком на свою ширіньку. Але пан вахмістр ласкаві, як сонце. «Сідайте!» — кажуть. Звісно, наш брат мусить підкоритися, і ось ти маєш честь сидіти біля його дружини, чи хто там вона така, — це вам не абищо! Пан вахмістр уже трохи хильнули, а пані дружина теж не з глини ліплені, бачу, вони під столом тиснуть одне одному коліна. «Маршнере, ви в мене найкращий новобранець, — зволили сказати пан фельдфебель при своїй такій вродливій дружині. — Ви, мабуть, уже десь в іншому місці проходили військове навчання?» Я розповідаю йому, що проходив у штурмовиках і навіть брав участь у Кришталевій ночі¹, — це вам не абищо! Ми випивасмо з цієї нагоди, і та, що з паном вахмістром, п'є теж: спочатку чарку м'ятної горілки, а потім ще одну, а після того ще яєчного лікеру. Вони, ніскільки не соромлячись мене, так наче я їм приятель, тримають одне одного за руки. А потім наш вельмишановний пан вахмістр почали підспівувати у такт музиці: «Лоро, Лоро, Лоро, ти як маків цвіт, гарні ж ці дівчата у сімнадцять літ...» Заради пристойності я теж співаю, це вам не абищо! Пан вахмістр і та, що з ним, беруться за руки і сидючи пританцьовують. Мені теж була виявлена честь, сам пан

---

¹ Кришталева ніч — масовий єврейський погром, вчинений гітлерівськими фашистами в ніч на 9 лютого 1938 р.

вахмістр узяли мене під руку. Ми випили ще по одній, і пан вахмістр, уже добре захмелівши, кажуть: «От уже ніколи не сподівався, що серед цієї пустелі зустріну свого брата штурмовика». І пан вахмістр прилюдно подякували мені, так ніби я їх частував. А я відповідаю їм, що хоч би й до ранку сиділи, по рахунку я сам заплачу. Після цього стало ще веселіше. Пан вахмістр і його дружина вже почувують себе зі мною зовсім інтимно, так наче ми одна сім'я. Він обіймає її рукою і лоскоче їй у вусі кінчиком язика. У цих панів свої звичаї — це вам не абищо! Дружина теж не залишається в боргу. Вона просто там, на очах у всіх, цілує його. А тоді він звелів, щоб вона й мене поцілувала, бо я ж частував, і вона поцілувала мене. А тепер, бачите, перед вами сидить той, кого цілувала сама дружина пана вахмістра і кого приймали такі високі люди...

Роллінг трохи підвівся на ліжку і схопив свій наповнений кавою кохоль.

— Заткни свою брудну куркульську пельку!

Станіслаусові здавалося, що він розіп'ятий на хресті і йому ще роз'ятрують рани. Богдан, щирий до служби залізничний сторож, кинувся з кулаками до Маршнера. Нехай той чванько негайно ляже спати. Ось-ось мав надійти черговий офіцер, щоб оглянути кімнату і прийняти рапорт. Станіслаус узяв себе в руки. Він був днювальний по кімнаті, а тому швидко підбіг до груби, щоб перевірити, чи висипаний попіл. Потім ухопив ганчірку і провів нею по обличчю Гітлера. Адольф зі звислою на лоб чуприною висів між вікнами. На ньому не повинно бути жодної пилки. Роздягаючись, п'яний Маршнер нашттовхувався на залізні стояки двоповерхових ліжок. Він перебив Крафтчекові вечірню молитву, і той дав йому стусана ногою. Маршнер стояв у самих кальсонах, і з ширіньки у нього виглядав краєчок сорочки. Він хотів посваритися кулаком, але захитавсь і схопився рукою за стояк.

— Смійтесь, смійтесь, поки настане мій час, — це вам не абищо! — Він тряс стояка, як ведмідь трясе залізні прутки клітки. Станіслаус, днювальний по камнаті, підшттовхнув Маршнера до його ліжка. Вонніг не міг стримати сміху:

— А ти, бува, не пив із вахмістром на брудершафт?

Маршнер гикнув.

— На брудершафт — це дрібниці. Він підкликав мене і попросив замовити в готелі кімнату для нього і його милостивої папі. Я виконав його доручення, забезпечив їм

кімнату з двома постелями, ванною й душем — і все на свій рахунок, це вам не абищо!

Коричнева кава полилася на Маршнерову голову. Роллінг поставив на місце порожній кухоль і відвернувся до стіни. Маршнер з допомогою Станіслауса виліз на своє ліжко.

— То кава чи сеча? Я подам рапорт. Пан вахмістр будуть раді — це вам не абищо!

Вонніг зареготав. У кімнату ввірвався офіцер. З ним увійшли черговий унтер-офіцер та ескадронний писар. Станіслаус відрпортував. Молодий лейтенант, на прізвище Цертлінг, заклавши руки за спину, ходив по кімнаті так, немов шукав гриби. Він наказав писареві глянути, чи не лишився в грубі попід. Претензій не було. Лейтенант крокував між ліжками. Він підняв Маршнерову ковдру, щоб перевірити, чи чисті в того ноги. У Станіслауса виступив холодний піт. Невже його примусять мити Маршнерові ноги? Лейтенант зморщив носа. На другому кінці постелі Маршнер пробурмотів:

— Немає довгих ліжок у готелі, слухаю пана старшого вахмістра, — це вам не абищо!

Лейтенант глянув на Маршнера, що белькотав уві сні, і побачив залиту кавою сорочку.

— С-свиня! — прошипів він.

Ескадронний писар зробив помітку. Лейтенант нагнувся: він наступив на щось. То був недокурок Маршнерової сигари. На Станіслауса насунулася гроза. Йому було наказано лягти на підлогу і повзти до недокурка. Над цим недокурком він мусив п'ятдесят разів, не згинаючи колін, опускатися і підійматися на руках і весь час не зводити очей з пожованого недокурка.

— Тепер ви бачите його? Ще тридцять разів вижатися на руках для поліпшення зору!

Ескадронний писар шкрябав пером.

Вони пішли, а Станіслаус усе опускався і підіймався на руках. Роллінгів голос пролунав для нього, як голос бога з неба:

— Він уже пішов.

Станіслаус ще трохи полежав ницьма, думаючи про своє життя.

Набридливо довго тяглися сумні казармені дні. Настала зима. Вранці пронизливий свисток розганяв усі сні. А Станіслаусові якось приснилася Марлен. Вона була його перше, його найкраще кохання. Солдати по свистку унтер-офі-

цера схоплювалися з ліжок: у кімнаті було холодно й вогко. Вони сьорбали з казанків ячмінну каву, намазували маргарином черствий, колючий хліб.

Потім починалося те, що називали службою. «Ліво-руч! Право-руч! Ліве плече вперед, бігом марш! Праве плече вперед, бігом марш!» Набридливі вправи в прицілюванні. Прийоми з гвинтівкою. Дивлячись на голодних галок, що сиділи на даху казарми, солдати монотонно повторювали статті військового статуту. Зазубрювали й перелічували напам'ять усі частини гвинтівки й кулемета. Чистили зброю, день у день чистили зброю. Чистили мундири, перевіряли всі шви на штанях, натирали до блиску ремені й чоботи. Нарешті чистили коней. Коли доторкаєшся до коня, відчуваєш тепло його тіла. У його шкірі заховані останні часточки життя, що збереглися серед цієї казарменої пустелі. Коли приходила пора любові, кобили ставали непокірними, а жеребці дичавіли. Їм не можна було заборонити любов. Їх шанували. Про них піклувалися і пильнували, щоб вони не надірвалися або не поранилися. Коні були дорогі, а люди — дешеві.

Вечорами, коли Станіслаус не відбував позачергових нарядів на стайні, він знаходив собі втіху в читанні тоненької книжечки, яку тієї пам'ятної неділі дав йому Вайсблат. На першій сторінці був портрет автора — чоловіка зі спадистим чолом і густим волоссям. З-під кущуватих брів блищали божевільні очі. На рот звисали хвилясті вуса. Станіслаус не мав сумніву в тому, що цей чоловік пив щоранку каву із спеціальної чашки з носиком. Його звали Фрідріх Ніцше. Можна було подумати, що він напівбог, якби не рябий у дрібну клітинку піджак. Фрідріх Ніцше описував у тій книжечці життя одного чоловіка, який пішов у гори і цілих десять років тишився там своїм духом і своєю самотністю. Потім той чоловік спустився з гір і знов пішов між люди. Хоч як не дивно, а він став у горах мудрішим за самого Ісуса Христа! Всюди, де він з'являвся, він сипав у гуцу людей своє вчення. «Дивіться! Я стомився від мудрості, як бджола, що зібрала надто багато меду. Мені потрібні простягнені руки». Так дивно говорив той чоловік через свою премудрість.

Станіслаус простягав обидві руки — дай мені мудрості! Він читав, наморщивши лоба, і все ж натрапляв на місця, яких не розумів. У нього закралася підозра, що ті місця у книжці може зрозуміти тільки сам Фрідріх Ніцше, бо він був батько надлюдей.

Але Станіслаус знаходив також уривки й повчання, які засвоювались легко, як мед. Фрідріх Ніцше, мов бджола, заповнював його мозкові клітинки тим медовим калом. «Усе в жінці загадка, і все в жінці має одну розгадку — вагітність». Так, так, той Фрідріх у курсі справи! Станіслаус не міг собі простити, що не зробив Ліліан дитини. З дитиною на руках їй було б не так легко волочитися за вахмістрами. «Чоловікове щастя означає: я хочу. Щастя жіноче означає: він хоче»,— повчав Фрідріх Ніцше. Тепер Станіслаус розумів, що дав маху. Ліліан завжди хотіла, а він їй поступався.

— Сьогодні ми не підемо в кафе, я повинен написати вірш,— казав Станіслаус.

— Ходімо в кафе, я хочу потанцювати! — рішуче заявляла Ліліан і погладжувала його своїм маленьким пальчиком. І вони йшли в кафе.

Станіслаусові не слід було цього робити. Фрідріх мав рацію. Він знав, що до чого, отой вусатий Фрідріх Ніцше.

«Жінка повинна скоритися і знайти глибину для своєї поверхні. Бо жіноча удача — це поверхня, це рухома, збурювана оболонка над мілководдям». Так повчав Фрідріх. І це було правильно, як і багато чого в біблії. Станіслаус знав це з власного досвіду. О, як чудово, коли твої власні думки підтверджує хтось інший, а особливо в надрукованій книжці!

Вахмістр Дуфте роздавав пошту. Солдати вишикувалися на казарменому подвір'ї.

— Вонніг! — крикнув вахмістр.

— Я! — відгукнувся Вонніг.

— Тобі нема листа,— сказав вахмістр.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготав Маршнер. Йому сподобався дотепний жарт вахмістра.

— Сміється, як насос, що качає гноївку,— буркнув Роллінг.

— Бюднер! — вигукнув вахмістр Дуфте. Він повернув у руках Станіслаусового листа і прочитав прізвище відправника. Очі його зробилися хижі, як у яструба. Станіслаус вийшов зі строю. Вахмістр упустив листа на землю. Станіслаус нагнувся за ним.

— Лягти й не підійматись! — заревів Дуфте.

Станіслаус мусив сорок разів вижатися на руках над листом. При цьому він міг прочитати адресу відправника. «Пауль Пешель, столяр-червонодеревник». Станіслаус міг

би піднятися п'ятдесят, навіть шістдесят разів на руках. Його долоні вже затверділи від щепеню казарменого по-двір'я і від прийомів з гвинтівкою.

— Встати! Бігом марш!

Станіслаус добіг до рогу казарми. Там він мусив знов лягти і, спираючись на лікті, повзти по-пластунськи. Станіслаус без великих зусиль доповз до свого листа. Він узяв його і знову став у стрій. Пан вахмістр був задоволений, до того ж він стомився за день. Весело усміхнувшись, він ще сказав, що Маршнер повинен забрати в капцелярії посылку, важку посылку. Потім позіхнув у стягнену рукавичку і наказав розійтись.

Станіслаусові не терпілося прочитати листа від татуса Пешеля. Він жадібно вп'явся в нього очима ще до обіду, навіть не помившись. Татусь Пешель вибачався. Він соромив Ліліан. Але тепер не можна всього сказати. Становище таке... А все ж він поет і, вдаючись до алегорій, про дещо міг би написати. У всякому разі, для Ліліан це буде наука, тепер вона його слухає.

«Що ж тобі ще написати, любий Ліро Лірінгу? Адже ти сам відчуваєш, коли твоя кохана, моя дочка, тебе обіймає. Вона тепер охоче їде до тебе, і я цьому радий. Коли я думаю про те, як чудово вам буде вдвох, то мені знов хочеться писати вірші. Не забувай свого Пауля Пондерабілуса.

Хоч розбиті в серці мрії,
Не втрача воно надії...

Р. С. Сподіваюся, що листів не перевіряють. У своєму віршику я маю на увазі, звичайно, шлюб, а не уряд».

Станіслаусові зробилося шкода свого колишнього тестя Пауля Пешеля. Дочка так безсоромно його обдурила. «Все в жінці брехня, і все в жінці має одну розгадку — вагітність», — думав він, чистячи обмундирування для післяобідніх занять.

6 *Станіслаус бореться з привидами, шукає надлюдину і стає молодим яструбом без пір'я.*

Вахмістр Дуфте у начищених до блиску високих чоботях з блискучими шпорами проходив стайнею. Може, він думав якраз про ту свою неділю, яку провів з Ліліан?

Алі Йогансон витирав своїй кобилі ніздрі. Він вийняв з кінської ніздрі сіру ганчірку, виструнчився й доповів:

— Рядовий Йогансон чистить коня!

— А що це ти жереш під час служби? Ану, роззяв рота!

Алі спочатку проковтнув, а потім роззявив рота. Його білі зуби блищали — всі тридцять два.

— Що ти жереш?

— Шинку, пане вахмістр.

Відповівши, Алі знову роззявив рота. Адже не було наказу закрити.

— Де ти взяв шинку?

— У себе самого, пане вахмістр.

— Закрити рота! А звідки в тебе шинка!

— Вона була на столі, пане вахмістр. Лежала в картонній коробці, бо була надто велика, та шинка. На вісім чоловік шинка й має бути велика. Я відрізав свою пайку, авжеж, відрізав. І з'їв, що мені належало, атож, з'їв.— Алі широко розплющив очі й замовк.

Вахмістр повернувся і, побрязкуючи шпорами, швидко пішов геть. На його скроні від люті набрякла жилка. Він покликав Маршнера. Той лежав на сні, бо його коня за ліверну ковбасу, яку він віддавав щотижня, чистили інші. Маршнер схопився і побіг слідом за вахмістром.

Історія з шинкою з'ясувалася. Картонна коробка, що стояла на столі у вісімнадцятій кімнаті, була Маршнеровою посилкою, яку йому прислали з дому. Він уже випорожнив її, і в ній лишилась тільки шинка, що призначалася для вахмістра. Взявши той чудовий окіст, Дуфте помітив, що від нього відрізано якраз восьму частину. Звичайно, ніхто з солдатів, крім Алі, не міг би повірити, що його батьківщина стала настільки легковажна, що почала видавати на кожне відділення по цілому окісту.

— Ти зжер призначену для начальства шинку, це тобі не абищо. За це тебе чекає кара,— триюмував Маршнер.

Надворі, підморгуючи тисячами зоряних очей, стояла ніч. Люди метушилися, у кожного були свої справи. Ніч була самітна. Важке повітря казарми стрясалося від різнотонного хропіння. Вонніг співав уві сні маздаїстський хорал. У нього шпурнули кришкою від казанка. Вонніг замовк. Йому приверзлось, що знялася буря, і він злякався. Крафтчек бачив уві сні копчені оселедці, що відливали золотом; він ловив їх у чорній воді шахти у Верхній Сілезії і дивувався, як це раніш до цього не додумався.

Маршнерове ліжко було порожнє. Невже у нього такі добрі стосунки з начальством, що йому вже дають звільнення на ніч? Двері тихо відчинилися. Зайшли чотири постаті в білому. Три з них якусь мить постояли біля груби посеред кімнати, а потім підійшли до четвертої, яка, мов для молитви, стала навколішки перед ліжком Алі Йогансона. Ковдра Алі полетіла на підлогу. Двоє в білому міцно схопили Йогансона, заткнули йому рота і потягли того довжелезного парубка, що тріпався в їхніх руках, до столу. Поли білого одягу привидів розгорнулися. В повітря зі свистом злетіли мокрі грубезні вірьовки, і дошкульні удари посипалися на тіло Алі. Він застогнав. Роллінг скочив з ліжка і штовхнув Станіслауса.

— А ти хіба не хочеш звести рахунки з цими собаками?

Очі в Станіслауса були незаспані, він усе бачив, але вдав, що позіхає.

— А звідки мені знати, хто під тими простирадлами?

Роллінг кинув на нього сердитий погляд.

— Ти тільки бий, а дістанеться саме тим, кому слід!

Алі спробував своїми величезними ручиськами витягти з рота хусточку. Привиди ще міцніше вчепилися в нього. Вірьовки знову зі свистом опускалися на спину Алі. Ті, що його тримали, вже обливалися потом. У кімнаті чувся тріск, стук, гуркіт. Коли Алі нарешті вдалося випручати одну руку, він вирвав з рота хусточку і щосили закричав:

— Ага-га!

То був уже не крик болю, а грізне гарчання. З кутка, де стояло Роллінгове ліжко, в бік столу полетіла попільниця. Один із привидів захитався. За попільницею полетіла сталева каска, але, ні в кого не влучивши, впала на підлогу. Привиди злякались. Алі звільнився. Уся кімната сповнилася шумом від борюкання і стуком ударів. Один з привидів вилетів через вікно на казармене подвір'я. Алі стояв напівголий, немов германський бог чи вождь арійського племені. Він розмахнувся табуреткою, і від удару об шафу вона розлетілася в друзки. Алі взяв у кожную руку по ніжці. Дві інші залишилися для Роллінга і Станіслауса. Станіслаус завзято бився на боці завжди голодного Алі.

Та Роллінг помилився. Серед тих, кого вони били, не було ні вахмістра Дуфте, ні унтер-офіцера чи єфрейтора. Побої дісталися солдатам з інших відділень, яких найняли, щоб побити Алі. Між іншим, з ними був і Маршнер — власник шинки, йому довелося навіть лягти в санчастину. Це

все-таки щось значило. Крім усього іншого, він порізався осколками скла, бо вилетів через вікно, яке не відчинялося.

— Він летів, як біла ворона, — розповідав Алі.

Для Алі, Роллінга і Станіслауса знов почалися невеселі дні. Під час перевірок начальство проводило по крупах коней білими рукавичками і щоразу знаходило на шерсті пил.

Маршнерові синці загоїлись. Одного вечора він повернувся з санчастини і забрав з вісімнадцятої кімнати свої речі. Всі могли помилуватися невеличкою срібною нашивкою на його рукаві: Маршнер дістав звання сфрейтора, і його призначили каптенармусом. Тепер, якщо тобі потрібна нова пілотка чи там мундир, ти мусиш бути з Маршнером у добрих стосунках, а то він зробить з тебе клоуна або якесь опудало.

Станіслаусові потрібно було замінити штани, що від численних штрафних вправ уже геть протерлись на колінах. Дірки, з яких виглядали кальсони, він постягував нитками, та як тільки сідав на коня, все знов розлазилось. Вахмістр Дуфте не міг допустити, щоб солдат його ескадрону сидів на коні, світячи дірками на колінах, і ще, чого доброго, впав у вічі ротмістрові. Новобранець Бюднер пішов у каптерку по кращі штани. Маршнер зустрів його люб'язно і вмовив узяти поношені офіцерські бриджі. Та коли Станіслаус натяг їх, вони виявилися надто тісними, і він походжав у них, як молодий яструб, у якого ноги ще не обросли пір'ям.

Так само Маршнер зробив потвор і з Роллінга та Алі. Алі став схожим на здоровенного підлітка в день першого причастя. Трохи товстуватому Роллінгові Маршнер також дав зовсім вузькі штани. Вони так щільно прилягали до сідниць, наче були припаяні.

— Військовий плац — це не виставка мод, — сказав Роллінг.

Увечері, коли всі заходилися латати й чистити обмундирування, Роллінг скинув штани. Він намалював на них ззаду крейдою кругле, як повний місяць, обличчя. Коли Роллінг нагинався, те обличчя показувало язика. Маршнер прийшов відвідати свою колишню кімнату. Роллінг був днювальним. Пораючись біля груби, він часто повертався до Маршнера задом. І щоразу схоже на місяць обличчя показувало Маршнерові язика.

Потім Роллінг потай укоротив одну холошу своїх штапів. В обід, відбуваючи позачерговий наряд, він стояв на варті біля офіцерського клубу. Ротмістр Клеєфельд, проходячи мимо, побачив, що в солдата його ескадрону холоші різної довжини. Він викликав того чорта Дуфте. Вахмістрові довелося перервати свій обідній відпочинок і йти дивитися на Роллінгові штани. Покарати Роллінга він більше не міг, бо той уже відбував покарання і під час мертвої години повинен був прибирати посуд в їдальні офіцерського клубу. Дуфте зігнав свою лють на каптенармусі Маршнерові.

Маршнер змушений був у свій обідній час іти в каптерку, щоб підібрати для Роллінга штани. Він вирішив викреслити прізвище Дуфте зі списку осіб, між якими мав намір поділити наступну посылку.

Минула весна, настало літо. Ось уже й літні дні стали коротші, даючи знати, що й літо незабаром пролетить. Пори року текли по країні повільно, як великі ріки, що не змінюють свого русла. Вони обминали казарми, немов то були обмілини або острови. На щербені казарменого подвір'я нічого не росло і не пріло. Та й ложка гвинтівок не пускали паростків. Навіть у найжаркіші дні на заняття не можна було вийти без мундира або в солом'яному брилі.

Станіслаус набивав собі голову премудростями Фрідріха Ніцше. Той Фрідріх віщував прихід надлюдини. Усі прикмети свідчили про те, що незабаром має народитися надлюдина, і саме в цьому сенс усієї жалюгідної метушні людей на землі.

Станіслаус шукав у солдатах свого ескадрону рис майбутньої надлюдини. Вахмістрові Дуфте далеко до надлюдини, адже його так непокоїла вкрадена шинка! У цих пошуках Станіслаус дійшов і до командира ескадрону ротмістра фон Клеєфельда. От він уже якоюсь мірою наближався до бога. Ротмістр фон Клеєфельд сидів на своєму високому жеребці, немов на троні. Говорив він рідко. Усміхався гордовито й таємниче. Він міг моргнути оком, і всі дрібні чорти-вахмістри, унтер-офіцери і ефрейтори, знімаючи вихором куряву, враз починали танцювати. Вони безжалісно муштрували молодих солдатів, а пан ротмістр дивився на все це незворушним поглядом. Він був, здавалося, хазяїном цього великого млина, в якому солдатське зерно перемелювалося на першосортне надлюдське борошно. Пан ротмістр не затримував солдатів на подвір'ї казарми, коли

ті недбало віддавали йому честь чи з надмірної поваги спотикалися. Пана ротмістра ніскільки не турбувало те, що Алі почаствував святого духа ніжкою від табуретки й викинув через вікно новобранця Маршнера. Він проїздив верхи або ж, не згинаючи в колінах ніг, ішов подвір'ям казарми і залишався при цьому божественним і далеким від усіх дрібних справ казармених буднів.

Станіслаус відчував, що досяг філософської зрілості і переповнився ідеями, які шумували в ньому, неначе пиво в бочці. Можливо, одного чудового дня він сам перетвориться в надлюдину.

7 На Станіслауса, як сніг на голову, звалюється війна, він віддає свою долю в руки інших і дізнається про чудо зачаття на відстані.

Повз казарму, мов крадучись, тихо пройшли один за одним ще два жарких дні, і раптом вибухнула війна.

— Ти збожеволів!

— Так, почалася війна.— Вонніг ніс каву і, минаючи ескадронну канцелярію, чув повідомлення по радіо.

Вайсблат у самих кальсонах стояв біля груби. Він нерухожим поглядом дивився у вікно.

— Велика доба знищення починається!

Єфрейтор Маршнер ходив по казармі з кімнати в кімнату, повідомляючи новину:

— Вони нав'язали нам війну!

— Хто? — запитав Роллінг.

— Поляки, це вам не абищо.

— А що, хіба вони залізли в твою каптерку? Чи, може, затримали твої посилки з шинкою?

Панові єфрейтору Маршнеру почуття власної гідності не дозволяло відповідати на запитання рядового Роллінга.

У канцелярії сидів за столом скромний чоловік і тремтів. То був вахмістр Дуфте. Він задумливо розірвав аркуш паперу — донос каптенармуса Маршнера на солдата Роллінга: «Поширення брехливих чуток про наближення війни».

Де й поділись веселі жарти й дотепи вахмістра Дуфте! Під час обідньої перевірки він роздавав пошту без зайвих слів, немов листоноша десь у Фрайєнвальді або у Франкфурті-на-Одері.

Солдат Бюднер знов отримав листа від столяра Пауля Пешеля. Вахмістра Дуфте більш не цікавив відправник, і Станіслаусові не треба було добувати того листа, плазуючи і вижимаючись на руках. Дуфте був блідий, у нього тремтіли щоки.

Станіслаус дізнався, що скоро він буде батьком. Невже там народиться та надлюдина, яку він створював у думці за рецептами Фрідріха Ніцше? Станіслауса просили взяти відпустку й приїхати. Треба повінчатися, — так повідомив його колега по віршуванню Пауль Пондерабілус. Поет Пондерабілус був щасливий, ставши кандидатом у діди. Цю обставину він навіть оспівав у віршах, але Станіслаусові вже було не до віршів майбутнього діда Пауля Пондерабілуса.

У Фрідріха Ніцше Станіслаус не знайшов вказівок на такі випадки. Здається, в того Фрідріха не було дітей, і, мабуть, ніхто ніколи й не пробував йому їх приписати. Станіслаусові довелося звернутися до Вайсблата. Ніцше помер, а Вайсблат був живий. А може, Вайсблат — живий труп? Він огорнувся мудрою мовчанкою і ледь помітно усміхався, уникаючи будь-яких запитань і спокус цього світу.

— Ось і війна. Людство йде, як мені здається, велетенськими кроками назустріч своїй долі — знищенню. Чи ж варто турбуватись про ненароджених дітей? Звичайно, ні!

Війна, здавалося, не тільки завдавала людям страху, але й робила їх дружелюбними. Коли Станіслаус простував через подвір'я чи йшов до крамнички купити марок, унтер-офіцери привітно усміхались і кивали йому головою. Роллінг крокував по казарменому подвір'ю. Стискуючи в кишенях штанів кулаки, він думав про війну. З каптерки вийшов сфрейтор Маршнер, а з ним якийсь унтер-офіцер. Та Роллінг не вийняв рук із кишень. Його не завернули, йому дозволили йти далі із стиснутими в кишенях кулаками.

Настав вечір, а батальйон усе ще залишався в казармах. На війну його поки що не відправляли. В усіх кімнатах кипіла юшка чуток:

— Ми резерв, непорушні кадри. На фронті впораються самими танками. Кавалерія потрібна для парадів.

У всій казармі скрипіли пера. Здавалося, всі писали заповіді. Крафтчек просив переказати привіти своїм постійним покуцям: «Коли ми знов дістанемо колонії, тоді, звичайно, набагато легше буде замовляти колоніальні товари.

Шоколад завжди йшов добре, та й на каві з допомогою божої матері можна непогано заробляти...»

Роллінг кидав на аркуш поштового паперу нерівні рядки: «Будьте там удома мужні. Робіть що можете. Світ ще не довершений!»

Вонніг писав до одного зі своїх братів по секті, щоб той подбав про його город. Треба висіяти озимий салат. Народові, який бореться, потрібні вітаміни. Усе на краще.

Вайсблат написав довгого листа своїй матері: «Я ніби бачу величезну прірву і просто в неї мчу. Там порожнеча. Холод і морок. Треба якось звикнутися з цією думкою. У цьому людська велич!»

Станіслаус писав до Пауля Пондерабілуса. Це вже надто. Він навіть ні разу не поцілував Ліліан. Коли вони бачились, між ними була дротяна огорожа. Звідки ж узялася дитина? Хай Пауль Пондерабілус запитає всемогутнього вахмістра на прізвище Дуфте. Станіслаус не хоче надто рішуче стверджувати, але, мабуть, саме в цьому напрямку слід шукати батька Пондерабілусового внука.

Перед відбоем Станіслаус поніс листа до поштової скриньки, що висіла біля канцелярії. Ніч була тепла. Стояла осінь, але повітря пахло весною. Небо всіяли тисячі зірок. Тиша — не чути грому війни. З канцелярії долинав п'яний спів хоробрих вояк: «Мчать на конях голубі драгуни...»

Дні минали, чекання залишалося. Коли ж пролунає в казармах великий клич війни? Чекання позначалось навіть на конях, що стояли в стайнях. Вони відчували його в нервових рухах своїх вершників.

Маршнерові у великому дерев'яному ящику прийшла з дому посылка. Її принесли йому в каптерку. Запах копченого м'яса змішався з прілим запахом солдатського обмундирування. Маршнер наробив маленьких і більших пакунків і, коли смеркло, почав їх розносити. Він зважив у думці кожного. Пакунки були наповнені залежно від авторитету тієї чи іншої особи. Не забував Маршнер і про ротмістра фон Клеефельда. Той одержав найбільший пакунок: на кільце ковбаси і на окіст більше, ніж вахмістр Дуфте. Так Маршнер дбав про свою майбутню долю.

Станіслаус увесь цей час провадив розмови з Фрідріхом Ніцше. Він намагався стати гідним послідовником цього вусатого філософа. А про Станіслаусову долю тим часом дбали інші.

Його викликали у канцелярію до вахмістра Дуфте. На того довелося чекати. У суміжній кімнаті ротмістр фон Клеєфельд читав нотацію унтер-офіцерам. Людина, яка в уявленні Станіслава сиділа на троні десь недалеко від бога, говорила надтріснутим, писклявим голосом:

— Під час огляду ми показали себе препогано. Просто не солдати, а якісь тюхтії! Мало ви їх ганяли. Немов клозетні прибиральниці. Я маю достовірні вісті від капітана Гатцфельда: він втратив дві третини своєї роти. Там ідуть куди запекліші бої, ніж про них повідомляють газети. Одержав залізний хрест першого ступеня. Гатцфельд! А ви? Хотите й далі сидіти в тилу й охороняти жіночі спідниці? Ну, що ви скажете? Розійдись!

Станіслав так уважно слухав, що взяв цей наказ на свій карб. Широко ступаючи, він попрямував до дверей. Єфрейтор завернув його назад. Двері сусідньої кімнати рвучко розчинилися.

— Встати!

Карбуючи, як завжди, крок, ротмістр фон Клеєфельд виходив з канцелярії. Він не помічав, як тремтить живіт у єфрейтора-писаря. Не помічав закам'янілого Станіслава. Унтер-офіцер розчинив перед ним двері. Ротмістр, здавалося, міг би, не ворухнувши пальцем, пройти навіть крізь стіни.

Новий приплив суворої вимогливості охопив унтер-офіцерів і з усією силою наринув на Станіслава. Одному здалося, що Станіслав, віддаючи честь, не досить чітко згинає руку. Іншого обурило те, що в Станіслава не в порядку комірць.

— Розхлябаність! Через вас і ми сидимо тут, наче охоронці жіночих спідниць!

Після кожної лайки Станіслав ставав усе меншим і меншим. На додаток до всього прийшов ще й вахмістр Дуфте. Зараз Станіслав, мабуть, зовсім перетвориться в піщинку, і його першим же подувом вітру винесе за двері. Вахмістр Дуфте наказав Станіслаусові зайти разом з ним у суміжну кімнату. Там на стінах висіли карти й зображення коней у розтині. Дуфте сів за кафедру. Станіслаусові було дозволено примоститися за одним з невеличких столиків. Так вони сиділи, немов учитель і школяр. Дуфте розглядав свої нігті. То були гостро обрізані і дуже чисті нігті. Нарешті він запитав:

— Як же це у вас вийшло?

Станіслав схопився з місця.

— Я нічого не знаю, пане вахмістр.

Зморшкувате обличчя Дуфте розпливлося в усмішці.

— Яка у вас професія?

— Пекар.

— Можете сісти! — Усмішка Дуфте зникла. — Дівчина, на ім'я Ліліан, Пешель вам знайома?

— Знайома, пане вахмістр.

— Так би мовити, наречена?

— Була нареченою.

— Коли ви з нею востаннє?..

— Не розумію, пане вахмістр.

— Ну, не квіти ж ви з нею збирали!

Станіслаус почервонів:

— Уже рік минув. Ба, навіть більше року.

— А дитина?

Станіслаус знизав плечима. Дуфте чистив ніготь вказівного пальця правої руки. Потім підняв руку і став розглядати проти сонця кінчики нігтів. Під одним із них він виявив піщинку.

— Ну що ж. Дитина. Трапляється. Буває. Так завжди було. Звичайно, своїх дітей краще робити самому. Це ясно. Хе-хе-хе-хе! Вона не знає, від кого, але кохає вас, та й з перчиком дівка... — Дуфте лукаво усміхнувся.

Станіслаус схопився з місця.

— Пане вахмістр!

На обличчі Дуфте раптом знов з'явився такий знайомий Станіслаусові звіриний оскал.

— Як ви смієте перебивати? Пишіть! Дайте про себе звістку! Зрозуміло? Оженитесь ви на тій шльондрі чи ні — мені все одно, але пишіть! Я наказую!

— Слухаюся!

— З завтрашнього дня ви переходите у куховари. Будете при кухні! Кругом!

Станіслаус залишив кімнату з картами на стінах зовсім не по-військовому. Він аж згорбився, так ніби на нього тиснув невидимий важкий ранець. Дуфте ще якусь хвилину чистив нігті. Він мав звільнитися з армії — його тесть виклопотав для нього броню. Дуфте сподівався стати компаньйоном тестя і не міг повернутись додому з дитиною. Тесть володів фабрикою повідла в Шпреевальді. Дуфте, комівояжер по кондитерських товарах, чоловік, який за словом у кишеню не ліз і знав, де слід пожартувати, сказати дотеп, своїми жартами й розмовами зумів причарувати фабрикантову дочку і став наглядцем на підприєм-

стві свого тестя. Там було досить-таки нудно — завжди те саме повидло, завжди той самий кухонний чад і те саме булькання в киплячих казанах. Він пішов у гітлерівський штурмовий загін, щоб трохи здихатись повидла. Потім записався добровольцем в армію, аби ще більш віддалитися від того клятого повидла. То було в мирні часи. А тепер почалася війна. Дуфте на це не розраховував. І взагалі дуже небезпечно вирушати на фронт саме з цією військовою частиною. Він часом дозволяв собі пожартувати з того чи іншого солдата, щоб якимось трохи розвіяти нудьгу. Але є люди, яких це могло образити.

8 Станіслаус стає шостою частиною коня, переконується в недосконалості людських понять і зустрічає жінку, яка обманювала самого бога.

Паровоз з гуркотом мчав по сталевих рейках. Він тяг за собою дерев'яні вагони на сталевих колесах. Кожний дерев'яний вагон містив восьмеро коней або ж сорок вісім чоловік. Але людина почувала себе вільніше не тоді, коли їхала разом з сорока сімома такими ж, як сама, а коли була днювальною при восьми конях.

Станіслаус їхав, як король. Може, він став начальником над малепськими людьми? Ні, він їхав з польовою кухнею і цілий день працював, тоді як інші лежали собі на солоні.

І ще декому було добре під час цієї подорожі — наприклад, панам офіцерам. Вони їхали в пасажирському вагоні другого класу, сиділи в м'яких кріслах, і перед ними на столику могли стояти високі пляшки з вином. Інколи якась пляшка падала додолю, зачеплена п'яним офіцером. Ледве повертаючи язиком, він гукав денщика. Мить — і повна пляшка вже знову стояла на столику. Офіцер знов міг веселитися, цокатись і п'яним голосом співати:

Господь дає рости й залізу...

У вагоні третього класу, де їхали унтер-офіцери, було також досить затишно. Правда, сиділи вони на твердих лавах, і тут не було столиків, на яких могли б стояти пляшки з вином. Та нащо вони? Унтер-офіцери тримали пляшки з пивом і горілкою, а також спакзовані ранці у себе на колінах. Вони кидали на телячу шкуру ранців строкаті карти і починали грати. Тоді ці вояки забували, куди вони

їдуть, і почували себе чудово. Час від часу вони поверталися до пляшок і пили за здоров'я один одного.

До побачення, вітчизно,
Краю рідний, прощай...

Правда, вони ще не виїхали за межі батьківщини, але чому б їм тепер не оплакувати того, що незабаром утратять. Тут їхню сумовиту пісню слухали принаймні сестри-жалібниці і жінки з націонал-соціалістської Спілки народної добродійності. Зворушені цією піснею, жінки подавали в вагони наповнені пляшки. Візьміть, будь ласка.

Солдати з вісімнадцятої кімнати їхали в товарному вагоні. Вікна в ньому були заграбовані, і навіть при відчинених дверях у кутках вагона стояли сутінки.

Роллінг, примостившись в одному з кутків, писав листи. Він не хотів користуватися смужкою сонячного світла біля відчинених дверей, щоб ніхто не підглядав через плече. «Куди йде цей свинячий ешелон, не знає ніхто, але ж ти сама розумієш, що ці собаки везуть нас не до причастя...»

Крафтчек з Воннігом завели суперечку на релігійну тему. Крафтчек запевняв, що існування матері божої було вже не раз доведено. Вона особисто з'являлась у різних місцях. І доказом цього є крамниці, які відразу ж виникали там, де ставала нога святої діви. Вони були благословенні і завжди мали великий оборот.

Вонніг не вірив у чудеса пресвятої богородиці. Людина сама чудо. Без матері немає бога, і без бога немає матері. Ось у чому весь секрет.

— А ти сам коли-небудь бачив її?

— Вона не може переді мною з'явитися, бо я грішник.

Крафтчек доводив, що людина його професії ніколи не може подолати гріха. У вагах може щось зачепитись, а то й сам підкладеш під шальку якийсь тягарець, — от уже і впав у гріх. Квашена капуста може бути не зовсім свіжа. А ти поливаєш її оцтом і пишеш на чорній дошці для оголошень перед крамницею: «Прибула свіжа квашена капуста». Знову впав у гріх, і хто знає як глибоко! Тепер Крафтчек надіявся, що війна десь далеко від крамниці очистить його грішну душу.

В одному з кутків вагона Богдан вчився у солдатів з дев'ятнадцятої кімнати грати в скат. Він мав особливу мету. До його шлагбаума в Гурові підведено сталевий трос. Він залишиться там і тоді, коли закінчиться війна й Німеччина стане трохи більшою. На станції так чи інакше Бог-

дапа повинні взяти на службу. Може, його зроблять навіть пачальником станції! А начальник станції повинен уміти грати в скат, а то він не зможе віде утриматись.

Алі Йогансон уже з'їв свій непорушний запас продуктів, хоч за це належало три доби арешту. Та де ж вони його зачиняють тут, у поїзді, якщо навіть і виявлять, що він десь у районі Зорау викинув уночі з вагона порожні банки з-під консервів? Може, втиснуть його в гальмову будку і двері заб'ють цвяхами. Алі жадібно дивився на гіллясті груші, що проносилися повз вагон. Поїзд ні разу не зупинився між садами зі спілими фруктами, а ставав поряд з горами вугілля, водяними кранами й чорними мурами. Алі впився поглядом у кошик «народної добродійниці», але після того, як йому дістався пакуночок з кислосолодкими цукерками, унтер-офіцери прогнали його геть.

Станіслаус покликав Роллінга і Йогансона у вагон, де була кухня, чистити картоплю. Вайсблат відмовився від такого підвищення. Він оголосив голодовку. Для чого їсти і підтримувати своє тіло, коли вони їдуть назустріч знищенню?

Сіро-блакитний прапор диму, що майорів над паровозною трубою, прикрашала червоні іскри. Інколи іскра влітала у відкритий казан польової кухні. Тихо зашипівши, вона там згасала. Так вугілля, добуте з черева землі, потрапляло в черево людини. Станіслаус чекав, поки закипить вода. Паровоз тяг уперед дерев'яні вагони з людьми, кіньми, зброєю і спорядженням. Та що означає «вперед»? Поняття «вперед» було розпливчате. Якби паровоз віз Станіслауса назад на батьківщину, тоді це теж називалося б «вперед». Які неточні у людей слова!

Старший куховар Віллі Гартшлаг штовхнув Станіслауса під бік.

— Шуруй! Щоб швидше закипала вода!

Десь опівдні поїзд зупинився, але голод Алі не можна було зупинити. Станіслаус дав йому перед обідом повну миску вареної картоплі. Алі сяяв від радості. Запихаючись картоплею, він дивився з висоти свого райського блаженства на інших солдатів, які снували біля куп вугілля. Підійшов ефрейтор Маршнер:

— Довго ви ще будете марудитися з обідом?

У роті в Алі було дві картоплини і не лишилося місця для слів.

— Боп-боп...— пробубонів він.

— Що ти жереш? — закричав Маршнер.

— А тобі яке діло, каптерська ти воша! — сказав Віллі Гартшлаг. Він був єфрейтор і міг дозволити собі таку відповідь.

Маршнер одержав на кухні свій обід і довго крутив над ним посом. У нього були свої, набагато смачніші харчі. Вони лежали у великому ящику, на якому чорними літерами було написано: «Склад обмундирування». З того ящика не пахло нафталіном і пропітнілим солдатським одягом.

Зі своєю обідньою порцією Маршнер пішов до нового ескадронного вахмістра Цаудерера.

— Хіба це суп?

Цаудерер помішав ложкою в казанку.

— Я сказав би, що обмаль м'яса.

Маршнер поклав на вахмістрову лаву пакуночок у пролієному папері.

— Хочу звернути вашу увагу на те, що Йогансон пожирає все на кухні.

Вахмістр помацав пакуночок.

Алі Йогансон змушений був залишити кухню. Маршнер був щасливий. Він аж сяяв від радості. Це впадало у вічі кожному.

А поїзд, немов велетенська гусениця, повз між картопляними полями з почорнілим, зів'ялим бадиллям, укритим ранковою сріблястою памороззю.

— Ось тобі й війна! Картопля вимерзає в полі, — сказав Роллінг і сплюнув крізь вагонні двері.

— З неї буде горілка, — мовив Вонніг. — Усе на краще!

Коли поїзд уже витрусив з людей, що в ньому їхали, тисячі таких пустих розмов, у вагонах стало тихіше. Лише то тут, то там, немов останні горошини з порожнього мішка, викочувалися короткі репліки. Тепер кожен їхав і думав мовчки, але здавалося, що й думки у багатьох уже вичерпуються. По півдня поїзд простоював на переповнених станціях, і солдатам доводилося заспокоювати нетерплячих коней. Вони їхали через Верхню Сілезію і мусили пропускати поїзди з Польщі, що поспішали вперед. Що ж означало те слово — «вперед»? Цього Станіслаус не міг збагнути.

Зірки були повіті хмарами. Мороз не міг тепер дістатися до землі. Погода стояла тепла. Здавалось, на товарній станції ще залишилися краплини літа. Його тут цінували.

У вагонах в маленьких картонних мисочках блимали стеаринові світильники. Здавалось, їм було до всього байдуже і їх тішило те, що все своє існування вони блимають маленьким вогником. Вони освітлювали то рухливий кінський хвіст, то м'яку морду. Коняча морда ворушила сіро-зелене сіно. Полум'я світильника на мить вихопило з темряви голову Роллінга. Він лежав, а за подушку йому правив ранець. Очі в нього були широко розплющені і не кліпали. В загразоване віконце повіяло теплим повітрям. Маленький язичок полум'я, танцюючи на розтопленому стеарині, колихнувся і освітив другий куток. Там лежав Алі, задоволений, як нагодоване немовля. Станіслаус вдивлявся крізь щілину дверей у нічну темряву. Жодного вогника в приміщенні вокзалу, жодного вогника на пероні. Світити суворо заборонено. Морок став справою честі! Кожен вогник може привертнути увагу ворожих пілотів. Кожну іскру може погасити бомба. Станіслауса гризли, немов воші, запитання. Хто ж, власне, ворог? Адже поляки не йшли в Німеччину, а німці пішли в Польщу. І там вони стріляли з гармат, руйнували будинки, вбивали людей. У газетах писалось, що поляки — вороги німців. А кожен німець і кожен солдат повинні цьому вірити!

Станіслаус не відчував ворожнечі до поляків. Йому навіть дали ім'я на честь одного польського скложера. Станіслаусів батько знав того скложера і казав про нього: «Хлопець хоч куди!» І Станіслаус ще раз переконався, як довільно вибирають люди свої слова. «Вперед» може означати й «назад», а «назад» може означати «вперед». Мабуть, усе залежить від того, куди хочуть іти.

Станіслаус протиснувся крізь щілину непричинених дверей. Він тікав від своїх думок. Він вистрибнув з вагона. Під ногами захрустів кокс.

— Пароль?

— Перемога! — вигукнув Станіслаус. Здавалось, ніби то купа вугілля запитала пароль.

Ніч була величезна, і малесенькі вогники ховались, немов воші, в її чорному кожусі. За пероном Станіслаус наткнувся на купу бузини. Він здавався єдиною живою істотою в усьому світі. Паровозні гудки розтинали нічну тишу. З труби вилетів сніп іскор. Цей залізний звір не боявся літаків. Він робив своє діло. А розумна людина від жаху перед небезпекою затамовувала дух.

За спиною у Станіслауса почулися кроки. Невже іще хтось блукає пероном? Кроки такі нерішучі, ніби то скнара

відходить від своїх талерів. Станіслаус сидів на кінці старої шпали. Раптом шпала ворухнулася — хтось сів на неї з другого кінця. Нехай собі сидить кому охота.

Ніч трохи підняла свою хмаряну пелену. З-під неї виглянуло зоряне мереживо. Станіслаусові приснилося, що він купається вдома в сільському ставу. Його тіло жадало очисної води. Вода в ставу була холоднувата. Станіслаус стрепенувсь і прокинувся. Шпала під ним трохи погойдувалася.

— Ти хто?

— Ніхто! — Голос був якийсь дивний. Для чоловіка — надто високий, для жінки — надто низький.

— Ти говориш, як жінка.

— А я й є жінка. Чого ж ти не присунешся ближче?

Станіслаус присунувся. Вони сиділи тепер поруч. Кожне відчувало подих другого. Від жінки пахло чистою білизною і розтопленою смолою.

— Ти одружений? — запитала жінка. На ній була гостроверха шапочка.

— Неодружений, — відповів він.

— А може, заручений, жених?

Станіслаус подумав про Ліліан.

— Це вже минулося.

— Ти її більш не кохаєш?

— Та не питай, ніби у книжці. Вона мене не захотіла. Вона, здається, ніколи і не кохала мене.

Їхні обличчя наблизились одне до одного.

— Ти вродливий? — запитала жінка.

— Я знаю себе з дитинства і завжди був такий, як є.

— Ти вродливий, я відчуваю це.

Вона потисла його руку. Її подих пахнув м'ятою. Він поцілував темряву і натрапив на губи, в яких пульсувала гаряча кров.

Всюди на світі стоять м'які ліжка закоханих. Любов навіть камінь робить м'яким, як перина. Ось глянь на цю тверду лаву! Вчора вона була пуховою периною для двох закоханих. А там он витоптаний сніг. Може, то почував олень? Ні, то були закохані, година яких настала.

Потім вона считала:

— Як тебе звать?

— Моя сестра звала мене Стані. Але навіть я кажу тобі про це?

Вона відпустила його.

— Ніколи не можна сказати всього. Час надто обмежений.

— Ні! — заперечив він різко. — Люди самі роздрібнюють, обмежують час. Я бачив, як над замерзлими полями летіла ворона. Вона, мабуть, почула запах вареного м'яса, що йшов з вагона-кухні. Поїзд їхав далі, він поспішав. Ворона сіла на стовп. Мені здавалось, що вона хитала головою. Люди висловлюються неточно. Ось ти підеш до міста. А мене повезе звідси поїзд. Ти скажеш, що я залишив тебе, я скажу, що ти залишила мене. Хто ж із нас казатиме правду?

— Я цього не розумію. — Вона знову схопила Станіслава за руку. — Мені страшно.

— Це тільки міркування, — сказав він.

— Ти поет? — запитала вона.

— Ніхто не друкував того, що я писав.

— До нас у лікарню одного разу покляли поета, якого, наче воші, мучили всілякі запитання. Вони вигризли йому голову зсередини.

— Що ж ви з ним зробили?

— Вилікували.

— Він писав вірші?

— Він поїхав, але одну молоду сестру заразив. Вона доглядала його і вилікувала своїм коханням. Тепер він не дає про себе знати, а молода сестра зробилася бліда, як віск.

Почувся голос вартового:

— Хто там?

— Перемога! — Станіслав підвівся.

Зашарудів щєбінь. Вартовий нахилився до них. Промінь його ліхтарика прорізав темряву.

— Свині! — Вогник погас. Знов зашарудів щєбінь.

Жінчина рука тремтіла.

— Ти мене бачив? — запитала вона і захапалася. — Як добре, що ти мене не бачив. Я надто потворна для кохання. Якби ти засунув руку в кишеню мого пальта, то знайшов би там товсті окуляри. Якби ти поцілував мій лоб, то переконався б, який він низький і плаский. Якби ти хоч раз обняв мене, то памацав би у мене на спині горб.

Станіслав не знав, чи й справді вона така, проте йому хотілося втішити її і на той випадок, коли все, що вона казала, була правда.

Жінка затулила йому рота.

— Я не сестра-жалібниця. Я сестра-похоті. Я користуюсь жаждою кохання, яка володіє моїми хворими. Я воюю в богом. Він зробив мене потворою, а я обдурюю його людей. Я й надалі його обдурюватиму. О, я стану ще гіршою! Я піду в госпіталь для сліпих. Я хочу мати справу з сліпими, які недавно втратили зір і ще не навчилися бачити руками. Я замкну свої окуляри у шафу й блукатиму між ліжками хворих, трохи менше сліпа, ніж вони!

Засвистів паровоз. Жахливий свисток, мов удар ножа.

— Тепер іди собі, йди! — Вона штовхнула його в бік поїзда і стрибнула у темряву. Станіслаус почув, як вона застогнала. Видно, впала.

9 Станіслаус рятує охопленого полум'ям чоловіка, дістає за свій добрий вчинок покарання і вирішує зіртіти серце одруженням.

Випав сніг. У місті він був сірий. Його перемолотили копитами голодні коні. Батальйон розташувався табором перед казармами одного польського містечка. Солдати чекали. Станіслаус і Гартшлаг сиділи навпочіпки біля холодної польової кухні. Станіслаус дивився з-під насуненого підшоломника на свого колишнього коня Скакуна. То була тварина, і вона була тепла. А польова кухня покритася кригою.

Ротмістр фон Клеефелд широкими кроками йшов через площу перед казармами. Його чорногузяча хода не змінилася від холоду, проте величність, здавалося, порушилась. Душу його переповнював гнів, звичайнісінький гнів маленької людини. Сонце на мить виглянуло з-за хмар. Сніг заіскрився, і його відблиск засяяв у моноклі ротмістра, голос якого, як завжди, рипів, мов надломлене дерево.

— Хіба ми другосортні люди?

Вахмістр Цаудерер, настовбурчившись, ніби горобець узимку, біг підстрибом слідом за ним. І так само, як горобець клює кінські яблука, він ловив слова, що їх губив дорогою вахмістр.

— Слухаюсь, але то твердий горішок, пане ротмістр, — сказав Цаудерер.

Ротмістр зупинився. Сонце знову сховалося за хмари. Ротмістрів моноклі потьмянів.

— Чому горішок?

Вахмістр-горобець підібрав крила.

— Так кажуть, пане ротмістр.

— Де?

— У нашому батальйоні.

— Тільки щоб не в моєму ескадроні. Це дехто слухав от тих. — Ротмістр показав пальцем у шкіряній рукавичці на вікно казарми.

У казармі містився батальйон гітлерівських охоронних загонів СС. Ті арійці вважали себе обкраденими. Вони завоювали цю країну і це місто, а тепер налетіли сірі горобці з вітчизняних казарм і хочуть прогнати орлів з їхніх гнізд, щоб самим панувати тут і пожинати готові плоди.

Арійці були заклопотані тим, що викидали з вікон на подвір'я казарми табуретки, столи й шафи. Тррах-бах! Один стіл упав перед Скакуном. Той став дибки, захропив і, рвонувшись уперед, поніс вершника. На снігу лежала вся в масних плямах стільниця.

Ротмістр прискорив ходу. Вахмістр тепер мусив частіше підстрибувати. Раптом перед блискучими чобітьми командира ескадрону на землю впала табуретка. Чорний арієць крикнув з вікна:

— Геть блощиць!

Ротмістр різко зупинився і витер з лакового козирка свого кашкета сніговий пил.

— Неймовірно! — буркнув він.

— Неймовірно, — процвірінькав вахмістр.

З вікна вилетіла шафа.

— Це вже занадто!

— Дають прикурити! — сказав вахмістр.

Фон Клеєфельд не звернув уваги на ці слова. У нього вже не було часу боротися проти здичавіння, яке виявлялося у мові його підлеглих. Він майже біг до навісу над головним входом казарми. Вартові кривилися так, ніби жували передніми зубами мак. Через силу стримуючи сміх, від якого у них аж животи надималися, вони взяли на караул. Ротмістр, згорбившись від образи, пройшов у казарму. Солдати на площі перед казармою пританцьовували, намагаючись зігрітися.

Коли ротмістр вийшов з казарми, здавалося, ніби в нього перебитий хребет. Аж у кінці площі він підвів голову і глянув на небо. На його моноколь, як на маленьку скляну тарілочку, опускались лапаті сніжинки. Вахмістр, мов клоун-дублер, теж подивився на небо. Ротмістр зняв моноколь. Вахмістр не знав, як йому дублювати цей жест,

— Ставати бівуаком! — крикнув ротмістр. Він пішов далі, і сніжинки сідали на його хутрянйй комір, мов білі блящиці.

Був уже пізній вечір. Солдати лежали в своїх наметах. Вони мовчали. Кожен зігрівав думки коло більш чи менш жаркого серця. Сніг перестав. Мороз аж рипів. Солдати жували черствий хліб. За наметами коні розгрібали копитами сніг. У них не було сіна. Вартові пробували заспокоїти їх шматками хліба з своїх порцій.

Станіслаус думав про кращі хвилини свого життя, намагаючись у такий спосіб прогнати нічний холод. Щасливих хвилин у його житті було небагато, і до того ж вони були короткі. Він задрімав і прокинувся від клацання власних зубів. У проріз намету заходило боязке тепло. Відблиск, немов від затіненого сонячного світла, мерехтів на тканині намету. Знадвору чувся шум, так ніби вже настав день. Невже в цій чужій країні так швидко змінюється погода?

Станіслаус почув вигуки команди, потім тупіт ніг. І раптом запала тиша, ніби на арені цирку перед складним номером. Затріщав вогонь. Біля намету щось упало. На заповні Станіслаус побачив силует чоловіка, що стояв навколішки. Почулося схлипування і стогін. Станіслаус вискочив надвір.

Перед палаткою стояв навколішки бородатий чоловік. Він був схожий на первосвященника з картинки в шкільній біблії. Його довге пальто горіло. А він молився.

Підбіг Роллінг, повалив старого й покотив по снігу. Це могло здатися жорстокістю, але полум'я на подах пальта, зашипівши, погасло. Коні харапудились і рвалися з прив'язі. Роллінг обгорнув старого своєю ковдрою. В повітрі запахло горілим ганчір'ям і паленим волоссям. На площі перед казармою палахкотіло багаття арійців. У ньому жолобилися й тріщали дверцята казармених шаф. Язики полум'я з тріском рвалися в нічне небо. Зорі мерехтіли зеленим від морозу сяйвом. Біля вогню почувся галас, регіт, ніби зграя вовків розважалася місячної ночі. На другому боці площі в темряву ночі щодуху побіг чоловік у палаючому пальті. Станіслаус кинувся слідом за ним.

— Стій, я погашу на тобі вогонь!

Чоловік побіг ще швидше; полум'я на його одягу розгоралося. Дз-з-з! Фіть! Станіслаус припав до землі, ніби бойовий досвід був у нього в крові.

Він підвів голову. Перед ним були розтріпані куці. Чоловік, на якому горів одяг, зник. Знову просвистіли дві кулі.

— Перестаньте! Це я! — гукнув Станіслаус.

— Дурень! Бігом сюди! — покликав Роллінг.

Станіслаус поповз до нього в куці. Вони опинилися на березі річки.

— Лід ще тонкий. Хоч би не втопився, — сказав Роллінг.

Чагарник прикривав їх. Нарешті обидва, набравшись духу, підвелися. Вони ще довго стояли в куцах і, мерзнувши, дивились на багаття й на чорних людей, що метушилися навколо нього, немов чорти у пеклі.

Два чорних арійці схопили Вайсблата, який незграбно намагався погасити на старому пальто.

— Ти що за свиня? — Вони підняли напівзгорілі поли і тикали зад старого в обличчя Вайсблатові: — Цілуй!

Вайсблат не виконав їхньої вимоги. Арійці почали бити його ногами. Він упав на старого, схопився і втік у свій намет. Вайсблат був вдячний тонкій тканині намету, що, як йому здавалось, захистила його. Шукаючи помазки свою ковдру, він доторкнувся до чужої руки. То була рука Віллі Гартшлага.

— Облиш! — буркнув Віллі, перевертаючись на другий бік.

Натрапивши на людську руку, Вайсблат ладен був закричати від радості, але потім схаменувся, зміркувавши, що він з висоти своїх філософських споглядань опустився на ґрунт реального життя. І за це був покараний.

Та й Станіслаус провів решту ночі не краще. Від страху і обурення він весь тремтів. А над ранок вирішив одружитися з Ліліан, щоб мати свій дім і вогнище на цьому світі, де люди блукають, як вовки.

Через два дні вони розташувалися в казармі. На площі, серед попелу, чорніли обвуглені стільниці і дверцята від шаф. Ротмістр фон Клеефельд не дозволив прибрати те пожарище. Він послав рапорт у штаб полку. Недогорілі рештки меблів мали бути німим свідком, коли певні військові частини будуть притягнені до відповідальності за навмисне знищення казенних меблів. Рапорт чогось дуже довго проходив інстанції. А рештки вогнища усе лежали на подвір'ї.

Станіслаус, Вайсблат і Роллінг стояли одягнені по формі перед ротмістром фон Клеефельдом. Роллінгове обличчя до самого носа було сховане під холодною каскою.

Схожі на кігті ротмістрові пальці бігали по списаному аркушу паперу. Обличчя його було безживне, немов пустеля. На ньому не виростили ні гнів, ні усмішка.

— Отже, ви захищали євреїв.

Мовчанка. Вайсблатова каска ледь похитнулася. Тьмянний погляд ротмістра ще раз проповз по рядках на папері. Потім він оглянув одного за одним усіх трьох солдатів.

— Ви знали, що то євреї?

Роллінг відповів:

— Ми думали — то люди.

Ротмістр повів плечима, ніби аж тепер як слід одяг свого мундира. Його погляд упав на горобця-вахмістра. Він просив послати когось у буфет по пляшку коньяку з перцем. Вахмістр послужливо вислизнув за двері. Ротмістр уперся руками в письмовий стіл і почав розгойдуватися на стільці.

— Отже, ви не знали, що то були євреї.

Роллінг двозначно відповів:

— Так точно!

Із Станіслауса градом котився піт. Ротмістр відкинувся на стільці, але зберігав рівновагу. В його очах спалахнули вогники і одразу згасли.

— Ви що, не читаете газет?

— Так точно, не читаємо! — відповів, весь тремтячи від страху, Вайсблат і не збрехав.

Вахмістр повернувся.

— Так от, я мушу покарати вас! — крикнув ротмістр. — Ви не читаете газет? Он воно що! Так-так. Кррругом!

Обвинувачені повернулися. Вайсблат спіткнувся об мостину. Він похитнувся і вдарився об стіну. Вахмістр підкликав його до себе. Ротмістр написав на папері резолюцію.

Покарання було не дуже суворе. Станіслаус мав цілий тиждень після денної роботи на кухні заступати в нічне патрулювання. Роллінг, що говорив за всіх, дістав чотири тижні незвільнення з казарми і, крім того, мусив щоночі прибирати офіцерський клуб. Вайсблатові — два тижні позачергові наряди по стайні. Невже у ротмістра фон Клеєфельда під мундиром усе-таки билося серце?

Була одинадцята година ночі. Під копитами у коней рипів сніг. За одним із вікон плакало немовля. Станіслаус і Тео Крафтчек їхали верхи по чужому місту. На сірих рукавах їхніх шинелей виділялися білі пов'язки, де чорними жалобними літерами було написано: «Патруль». З цих по-

лотняних пов'язок на їхніх рукавах випромінювалася необмежена влада. Та Станіслаус і Крафтчек не думали про ту владу, яка випромінювалася з їхніх світлих пов'язок у темряву ночі. Крафтчек під'їхав до вітрини і присвітив запальничкою. Він розглядав виставлені там кондитерські вироби. Крафтчека відділяли від рідного села у Верхній Сілезії всього якихось сімдесят кілометрів. Там, у суміжній з порожньою крамницею кімнаті, лежала його дружина і чекала на нього, чекала на цукор та інші майбутні багатства великої Німецької імперії. Крафтчек повернув коня до Станіслауса, що їхав позаду.

— Як ти гадаєш, ми переможці чи ні? — запитав він.

Станіслаус, об'їжджаючи навколо старовинного фонтана, що стояв серед базарної площі, думав про Ліліан. У кишені його френча шелестів лист, в якому йшлося про майбутнє весілля.

— Чи ж переможці ми? — допитувався Крафтчек.

— Авжеж, — відповів Станіслаус.

— Тоді вдома треба було б пообіцяти торговцям, що буде більше цукру.

З провулка почувся важкий тупіт. Хтось, певно, оббивав з черевиків сніг. Вони прислухалися. Переможець Крафтчек зблід.

— А що, коли це партизан, якийсь напівдикун, — прошепотів він.

Знов почувся тупіт.

Крафтчек торкнув свого коня і звернув за фонтан. Станіслаус поїхав у напрямку провулка.

— Я не хочу мати справу з цими партизанами, — прошепотів Крафтчек. Раптом його кінь заіржав.

— Пресвята матір божа, допоможи! — Крафтчек ударив коня помежи вух нагаєм. З провулка, важко ступаючи, вийшла людина. Крафтчек майже ліг на свого коня. Перехожий, вийшовши на світло, виявився досить товстим чоловіком. Він розмовляв сам із собою.

— Це він кличе рещту, — прошепотів Крафтчек.

Станіслаус під'їхав до невідомого. То був чернець. Він упав на коліна перед Станіслаусовим конем. А кінь обнюхував людину, що раптом стала такою маленькою.

— Змилуйтеся, пане офіцер, — заскиглив чернець. І благальний голос почав молитися: — «Слава у вишніх...»

Тепер і Крафтчек під'їхав ближче. Йому нічого боятись ченця, що стоїть навколішки. Чернець простяг до нього свої зморшкуваті руки.

— Прошу пробачити мені, пане капітан!

Крафтчек, сидячи на високому коні, не мав нічого проти того, щоб його називали капітаном.

— Священик? — запитав він гаркавим голосом.

— Мене покликали до вмираючого. Святе причастя, ваша милість.

— А потім випив, отче, чарочку? — запитав Крафтчек все ще суворо, як і належить пруському вояці.

— Поставили пляшечку, пане капітан, для сміливості на дорогу.

Чернець зняв свої чотки, поцілував розп'яття і простяг його Крафтчекові.

І тоді відкрилася католицька частина Крафтчекової душі.

— Дайте мені, ваша превелебність, таку ладанку, щоб мене ніяка куля не зачепила!

Чернець промимрив над чотками кілька молитов. Над плочею пролунав крик хворої дитини. Здавалось, то статуї на фонтані — голий хлопчик і дівчинка з букетом квітів — стогнуть під тягарем снігу.

— Де живете? — Крафтчек доторкнувся до плеча ченця, що все ще молився. Той злякано здригнувся.

Вони трохи провели святого отця, що нетвердо тримався на ногах. Чотки висіли у Крафтчека на грудях, немов орден. У кінці свого району патрулювання він кілька разів міцно поцілував ченця, і обоє трохи поплакали.

Станіслаус і Крафтчек поїхали назад.

— А якщо твого ченця схопить інший патруль? — запитав Станіслаус.

— Його бог боронить. А то він не зустрів би нас.

— А якщо він скаже, що ми його відпустили?

Крафтчек перехрестився, помацав невразливу для куль ладанку.

— З батьківщиною жартувати не слід. Вона може й за добрий вчинок дати під зад.

10 Станіслаус чекає весілля, улецує писаря і дізнається, що мусить одружуватись заочно.

Станіслаус подав рапорт на відпустку. Той рапорт лежав у одній із папок в ескадронній канцелярії. Ні в кого не було часу прочитати його. Працівники канцелярії переживали велику подію: зміну командира ескадрону. Ротмістр фон Клеєфельд походжав по коридорах казарми.

Його пихи як і не було. Він проходив, тримаючись ближче до стіни, як звичайнісінька людина. Його чемодани вже відвезли на вокзал; свою кімнату він повинен був звільнити для нового командира ескадрону. Останню ніч фон Клеефельд переночував у офіцерському готелі, а потім поїхав на захід. Казали, що ротмістр фон Клеефельд надто сміливо вимагав покари за знищення казенних меблів. А каптенармус Маршнер зауважив: «Він узяв під свій захист захисників євреїв».

Сам ротмістр фон Клеефельд гордо мовчав. Адже не міг він говорити з якимсь там єфрейтором Маршнером про справи, які торкались його власних переконань!

Новий ротмістр приїхав у ескадрон, як той Вельзевул¹. Він був баварець, власник броварні, але сам пив тільки горілку. Його обличчя залежно від погоди прибирало то синюватого, то бурого відтінку, а під час нападів гніву ставало майже чорним. Волосся в нього було підстрижене йоржиком. Заглядаючи під час перевірки в дула гвинтівок кавалеристів, він надівав на свій синій, схожий на картоплину ніс пенсне. Маленьке пенсне сиділо на цьому величезному носі, немов маскарадні окуляри. Ротмістр Бетц сунув свій ніс куди треба й не треба і при цьому сопів, як баварський бугай. Вахмістр пурхав навколо нього, як сполоханий горобець, що хоче крадькома поласувати коров'ячим коржем.

— Хіба це війна порівняно з війною чотирнадцятого — вісімнадцятого року, — прогаркавив новий ротмістр, — це маргарінова війна.

На закуску після денної порції горілки ротмістрові Бетцу потрібна була корейка і гусяча груднинка. «Хай йому біс, адже ми в Польщі! Подати сюди смажену гуску!»

Закупники їздили по селах. Каптенармус Маршнер виявився досвідченим спеціалістом по відгодованих гусях, салу і жовтому селянському маслі. Він мітив на чин унтер-офіцера і тому повинен був чимось звернути на себе увагу начальства. В каптерку йому дали помічника. Тепер Маршнер міг коли завгодно виїздити на заготівлю продуктів для панів офіцерів. Його слава росла, і навіть офіцери штабу батальйону звернули увагу на цього здібного постачальника.

Маршнер роз'їжджав по селах польською бричкою. Він сидів, відкинувшись на спинку, поклавши ногу на ногу,

¹ Вельзевул — верховний чорт.

і, примруживши одне око, змудженим поглядом дивився на небо. У себе на батьківщині він бачив, що так їздив поміщик із сусіднього села. А іноді Маршнер примруженим оком дивився не на небо, а на польських селянських дівчат, що йшли назустріч обабіч дороги. І цю манеру він запозичив у поміщика там, у себе на батьківщині.

На козлах сидів Алі. І хоч він одного разу викинув з вікна казарми свого пасажира — каптенармуса і постачальника Маршнера, проте Алі не мав до нього ворожого почуття. В юнацькому серці Алі не було місця для ворожості. Маршнер із певним наміром узяв його собі за кучера. Він відчував величезну втіху, коли сидів на м'якому сидінні брички і показував свою владу над Алі. Завжди голодний Алі дузав соняшникове насіння. Ним була наповнена його пістолетна кобура. Пістолет Алі лежав у казармі в тумбочці. Навіщо йому зброя, коли він не знав ворога, лютішого за голод. Він випльовував лущиння то в один, то в другий бік на придорожній пісок.

— Перестань плювати! Ти їдеш офіцерською бричкою! — буркнув Маршнер.

Алі ховав лущиння за щоками, немов хом'як зерно. Маршнер знову відкидався на спинку сидіння і пускав просто в небо дим від своєї сигари, вдаючи з себе маленького бога, який створює хмари.

— Ти коли-небудь мав під сідлом справжню дівчину чи водився тільки з старими, брудними корівницями? — запитав він Алі, щоб прогнати нудьгу.

Алі за одним разом виплюнув з рота усе лущиння.

— Я кохав одну красуню, але вона цього не знала. Та дівчина була паралізована і все сиділа на лаві перед будинком. Я приносив їй квіти, проте вона зовсім не помічала мого кохання, пане ефрейтор.

Маршнер дико зареготав. Кілька селянських курок, сполохавшись, стрибнули в придорожню канаву. Алі насипав у рот насіння. Маршнер ще раз пирснув від сміху, потім голосно захихикав, а згодом заснув.

Постачальник Маршнер звільняв польських селян від лишків сільськогосподарських продуктів. Він платив їм німецькими інфляційними кредитками, які попросив прислати йому з дому. Маршнер ними не скнарував, і польські селяни хрестилися, коли він кидав у їхні порепані руки такі великі гроші. Алі стояв поряд і запихав у мішок шинку, годованих гусей, ковбасу і жовте, як цвіт кульбаби, селян-

ське масло. Він брав того мішка на плечі і ніс до брички. Маршнер стежив за Алі, як сільський жагдарм за волоцюгою. Алі ніколи не вдавалося сховати під обшиті шкірою козли шматок масла чи шинки.

Іноколи Маршнер надто щедро розплачувався своїми інфляційними грошима. Траплялося, що вони вже кінчались, а мішок з продуктами був ще неповний. Тоді Маршнер вдавався до інших засобів оплати: як тільки гуси і масло зникали в мішку, він починав мацати свою кобуру. Цей жест впливав так само, як велика сума фальшивих кредиток: селяни хрестилися.

Дорога до ескадрону для Алі завжди була нестерпною мукою. Час від часу Маршнер запускав у мішок руку і діставав кільце ковбаси. Передніми зубами він обережно відкушував шматочок, куштував його, а потім виплюював на дорогу разом із ковбасним хвостиком. Каптенармус Маршнер не їв ковбаси отих бруднючих польських селян. У себе вдома він мав чисте господарство, яке цілком забезпечувало його продуктами. Нехай усе це їдять офіцери і заражаються чумою і віспою — з Маршнером цього не станеться. Алі не раз переборював у собі спокусу скочити з козлів і підібрати в піску викинуті Маршнером недоїдки.

— Ти голодний? — лагідно і співчутливо питав Маршнер. Слово «так» тонуло в слині, що переповнювала рот Алі, але Маршнер не давав йому нічого. Про це не могло бути й мови! Збудження апетиту Алі входило до Маршнерової програми помсти.

Спочатку Маршнер їздив по продукти один раз на тиждень, потім двічі, потім тричі і нарешті почав їздити мало не щодня. Тепер він був у цьому краї вже не єдиним постачальником. Він мусив виїздити раніше і стежити, щоб у селі, де він мав намір збирати врожай, не побували до нього інші. Його конкурентом був, зокрема, військовий священик, який за все платив справжніми окупаційними грошима; святий отець також мав потребу час від часу поживитися маслом, бо що того пайка. Він був смиренний і скромний. Його не спокушала шинка й гуси. Йому хотілося тільки грудочки масла один раз на тиждень, щоб зміцнити свою душу, яка має піклуватись про зміцнення інших душ. Він чемно просив шматок масла і коли його одержував, то вдячно кланявся і платив, як уже сказано, справжніми окупаційними грошима — їх виготовляли на одній німецькій фабриці, що випускала записники для офіціантів.

Маршнер шукав тепер маленькі селянські двори, які не так впадають у вічі.

— Яйка є?

Чорноока дівчина, показавши на сніг, заперечно похитала головою. Маршнер уважно подивився на дівчину.

— Трохи цілувати, цілувати гупі, гупі?

Дівчина не зрозуміла. Маршнер штовхнув Алі під бік. Той рушив зі своїм мішком із двору. Маршнер плюнув на купу гною і, наче той півень, гордовито пройшовся подвір'ям. Він рвонув двері стодоли, поманив дівчину і показав на сіно в темному кутку.

— Яйка, яйка, показати мені гніздо!

Дівчина відступила вбік. Маршнер відстебнув кобуру. Дівчина перехрестилася; шукаючи допомоги, оглянулася на хату.

Алі стояв біля брички і заглядав у мішок. Сьогодні вперше за ним не стежив Маршнер, та, як на те, мішок був порожній. Алі якийсь час почекав. Маршнер не повертався, і високий фрісландець пішов у сусідню хату. Чого це він не може сам дістати собі щось поїсти? Йому дали тоненький шматочок сала. Алі заплатив за нього окупаційними грошми. Селяни взяли гроші. Алі потягся рукою до кобури. Селяни з криком побігли в суміжну кімнату. Звідти, загортаючи в газету «Фелькішер беобахтер» фунт масла, вийшов військовий священик і побачив, що Алі розстібає кобуру.

— Стій!

Алі угледів срібні галуни військового священика, і сало випало у нього з рук. Священик наказав своєму шоферові, що мав чин унтер-офіцера, вивести Алі з хати.

На сіннику в сусідньому дворі щось глухо ляснуло, немов хтось кинув дошку на дошку. Військовий священик і його шофер не звернули на це уваги. У дворі з'явився Маршнер і покликав Алі. Унтер-офіцер не відпускав Алі, а священик не відставав від них ні на крок. Вони привели Алі до Маршнера. Маршнер брудною хусточкою витирав з обличчя піт і кров.

— Щось сталося? — лагідно запитав священик.

— Нічого особливого, ваша превелебність, — відповів Маршнер. Він намагався слиною зупинити кров, що текла з подряпини і заливала обличчя. — Це те прокляте польське господарство. Шукав яйця. Провалився на сіннику, ваша превелебність... — мимрив Маршнер. Він усе ще лепетав, як дитина, був блідий, але вже не тремтів. Свя-

леникові дуже сподобалося, що його називали «ваша превелебність». Він повернувся до Алі:

— Цей мародерствував. Везіть його в свою частину! Рапорт я пришлю.

Станіслаус чекав весільної відпустки. Щоранку він прокидався з надією, що сьогодні його нарешті покличуть у канцелярію. Наповнюючи казанок ескадронного писаря, він поцікавився про свій рапорт.

— Твій рапорт на відпустку? — перепитав писар.— У моїй пащі його так само важко знайти, як у твоєму супі м'ясо.

Станіслаус наловив у казані ескадронної кухні м'яса і опустив його у писарів суп.

— Твій рапорт на відпустку знайдемо не пізніше як післязавтра,— сказав писар.

Алі сидів під арештом. Він був голодний. Гауптвахта містилася на околиці, в одній глиняній польській хаті. Вікна були позабивані дошками. Алі спробував дряпати холодну стіну камери. В руку посипалася суха глина. Він розмочив її у роті і пожував. На якийсь час шлунок угамувався. В житті Алі, якщо не рахувати дитинства, було мало днів, коли він почував себе по-справжньому ситим. Навіть його батьківщина, північна Фрісландія, не годувала його так, як він мав у тому потребу. Алі легко міг би пробити кулаками глиняну стіну. Та він цього не зробив. Совість його була чиста. Там переконаються, що він не хотів стріляти в селян, він просто хотів висипати з кобури соняшникове насіння, щоб сховати туди шматочок сала. Адже вони можуть пересвідчитися, що його пістолет, якого він сам боявся, лежав на купці білизни в тумбочці. Проте священник прислав рапорт, і там було написано: «...відібрав сало... погрожував селянам зброєю...»

Станіслаус сидів у кімнаті й читав рішення і наказ ротмістра щодо весілля. В напружений воєнний час не завжди є можливість у себе на батьківщині узяти шлюб, хоч одруження військовослужбовців є дуже бажане, а тому мудре керівництво армії вирішило ввести деяке полегшення щодо одруження рядових та сфрейторів. Одне слово, Станіслаусів шлюб буде зареєстровано в ескадронній канцелярії заочно.

Станіслаус був такий розчарований, що й не помітив Маршнера, який відчинив тумбочку Алі, взяв пістолет і сховав його собі в кишеню.

Алі знову привели на допит. Він запевняв, що не винен. Йому не вірили і допікали найрізноманітнішими запитаннями доти, доки цей велетень не розплакався на очах у всіх, як мала дитина.

— Ти збожеволів, чи що? Заввишки два метри, а рюмси розпустив, як дитина!

Гнівні слова слідчого офіцера хльоснули, як удар нагая. Алі випростався, зблід і замовк. Сльози, здавалося, замерзли на його щоках.

У військового священника здригнулася та частина душі, яка ще не просякла духом пруссацтва. Він попросив припинити слухання справи. Він просив, крім того, принести сюди кобуру Алі і запитати Алі, де могла бути його зброя, якщо в кобурі було соняшникове насіння. Звичайно, він, священник, не може заприсягтися в тому, що бачив у руці Алі пістолет. Мабуть, Алі його знов сховав у кобуру, коли перелякані польські селяни зняли галас, а може, у нього й зовсім не було в кобурі пістолета і він просто хотів їх налякати.

Прохання військового священника задовольнили. Принесли кобуру Алі. В ній лежав пістолет. Так, усе було правильно. Маршнер одержав від самого військового священника, від його превелебності, наказ стежити за Алі, і він заради безпеки насамперед роззброїв його.

Про ці розмови Алі нічого не знав. Він сидів у карцері і курив сигари, які в коридорі йому непомітно тицьнув у руку Роллінг. Від сигар голодний шлунок Алі почав ще дужче бурчати. Алі почував себе так погано, що волів би померти тут-таки, на місці. Якби йому стало краще, то він більш ніколи в житті не курив би сигар. Бідний Алі і в гадці не мав, що на нього чекає!

II Станіслаус приходить до вбивці реєструвати шлюб і гуляє своє весілля дивовижним чином у глиняному проваллі.

Настав день Станіслаусового весілля. Він стояв у ескадронній канцелярії по всій формі: в мундирі, каска туго затягнена під підборіддям, ремінь і чоботи начищені до

блиску, руки по швах. Його морозило, але він сам собі в цьому не признавався. Та й що б могло зіртіти? Може, шви на штанях, які пошила десь у Німеччині засмучена вдова-надомниця?

Станіслаусові розтлумачили, що йому виявлено високу честь: його шлюб реєструватиме батальйонний офіцер юстиції. Офіцер мав у ескадроні деякі справи і не погребував власноручно зареєструвати перший заочний шлюб.

На стіні висів червоний прапор. Він був розгорнений, і чорний павук-хрестовик, що прогриз у червоному полотнищі білу дірку, відразу впадав кожному в вічі. Стід у ескадронній канцелярії був застелений білим папером, і на ньому навіть стояла ваза з гілками хвої. Стільки урочистості — і все для Станіслауса.

Може, Станіслаус назавжди відмовився б від одруження, якби знав, що павук-хрестовик, білий папір і гілки хвої були виставлені зовсім не для нього. Ця декорація була старанно підготовлена для того, щоб надати урочистості актові виголошення вироку Алі.

«Німецькому солдатові, посланцеві фюрера і визволителіві людства забороняється мародерствувати в чужій країні. Йому забороняється самовільно чинити реквізицію і цим завдавати шкоди суспільній власності...»

Якби Станіслаус весь час не думав про кучеряву Ліліан, що залишилася в Німеччині, то він би ще відчув, як і досі тремтять мостини, що на них стояв Алі, коли йому оголошували вирок.

Ефрейтор-писар глянув на свій ручний годинник.

— Реєстраційне бюро з місця твого проживання повідомило, що там твоє одруження відбудеться рівно о десятій годині тридцять хвилин. Через п'ять хвилин я покличу пана офіцера юстиції. У тебе пряжка з'їхала наліво, прав!

Станіслаус пересунув на місце пряжку і знову став струнко, ніби й він чекав свого вироку.

Совість погнала військового священика у те село, де Алі, згідно зі свідченням духовного отця, вчинив тяжкий гріх. Священик говорив з селянами лагідно і, як йому здавалося, з належною довірою. Йому вдалося навести довідки: так, Алі заплатив за сало. Так, заплатив окупаційними грошима, як і священик за своє масло. Ні, пістолета ніхто в Алі не бачив, та хто зна... У всякому разі, він розстібав кобуру.

Священик поїхав назад. Щоправда, в глибині душі він сумнівався в тому, що пруський воєнно-польовий суд візьме до уваги свідчення польських селян, та все ж хотів спробувати. Принаймні в ньому заговорила совість.

Станіслаус вийшов з канцелярії, мов п'яний. Він довго стояв струнко, і в нього задерев'яніли ноги. Офіцери розглядали його з п'ят до голови. Він не дуже прислухався до надто пересипаної патріотичними словами промови офіцера юстиції. Офіцери, мабуть, напреслилися бути за свідків, щоб після засудження Алі розважити душу, споглядаючи щасливе Станіслаусове обличчя, і переконатися, що життя, незважаючи на деякі лихі пригоди, несхибно йде вперед, зводить людей до купи і домагається від них дітей. На зміну нагло вбитим. Своїм поважним виглядом Станіслаус навряд чи звільнив офіцерів від пригніченого настрою. Він не усміхнувся у відповідь, коли високі пани зволили цокнутися за здоров'я молодого подружжя. Сам Станіслаус не одержав келиха і не взяв участі у тій зворушливій випивці.

Він ішов, хитаючись, довгим коридором. Карнизи вікон були вкриті товстим шаром снігу. Між голими вусиками дикого винограду стрибали горобці. Станіслаус вдячно подивився на цих сірих пташок. Вони й тут були такі самі, як і в нього на батьківщині.

Владний голос вахмістра Цаудерера заглушив цвірінчання горобців. Станіслаус повернув за ріг коридора. Там зібралися солдати з вісімнадцятої кімнати. Вони стояли, тримаючи гвинтівки біля ноги. Сталеві каски затінювали їхні обличчя. Станіслаус оторопів. Як же йому поводитися, коли товариші і Цаудерер почнуть його вшановувати? Адже в цьому одруженні немає ніякої його заслуги.

Але вісімнадцята кімната не вшановувала Станіслауса.

— Бюднере, взяти гвинтівку, бігом марш! — крикнув на нього вахмістр.

Станіслаус побіг. Це було для нього краще, ніж вшанування. Він піде разом з іншими в караул і матиме там досить часу, щоб думати про Ліліан.

Вони виїхали з казарменого подвір'я на вантажній машині. Попереду гуркотів невеличкий автомобіль із загратованими вікнами. То була поштова машина, пофарбована в зелений колір.

Роллінг наморщив лоба і показав на зелену машину.

— То їде Алі.

→ Куди?

— У штаб полку. Там вони знов тягтимуть із нього жили. Нам наказано стріляти, якщо він, виходячи з машини, дасть волю рукам. От ще халепа!

Залишивши позаду місто, вони підїхали до глиняного провалля. Там уже стояли, чекаючи на них, офіцери. Офіцер юстиції, який півгодини тому реєстрував Станіслаусів шлюб, курив чорну сигару. Деякі офіцери, здавалось, були п'яні. Вони розмовляли про коней. Видно, голосним базіканням вони хотіли заглушити голоси своєї совісті.

У глиняному урвищі стояв стовп заввишки в людський ріст, стовп для тортур, такий, яким його описують у книжках про індіанців. Роллінг схопив Станіслауса за руку. Роллінгова рука була холодна, як у покійника, й холод той передався Станіслаусові.

Дверцята маленького поштового авто відчинилися. Два солдати з іншого ескадрону виштовхнули з машини зв'язаного Алі. Він усміхався і важко дихав. Вони повели його вниз, на дно провалля. Алі побачив товаришів із своєї кімнати і знов усміхнувся. Йому звільнили руки, і він струснув ними, немов птах, якого довго тримали в клітці, крильми; при цьому він вдячно дивився на солдатів, які скидали з нього наручники. Вахмістр Цаудерер подав солдатам вісімнадцятої кімнати команду шикуватися. Похмурі, як ніч, вони стали в шеренгу. Тепер уже всі вони знали, що має відбутися.

Алі црив'язали до стовпа, і обличчя його стало сумне. Він, як дитина, жив лише однією хвилиною.

Солдати з вісімнадцятої кімнати колупали чобітьми глину. По обличчі Алі покотилися великі, як горох, дитячі сльози. Потім почулося глибоке схлипування. Солдати з вісімнадцятої кімнати, немов по команді, похиляли голови ще нижче. Здавалось, вони воліли б провалитися крізь землю. Бфрейтор Маршнер щось шепнув на вухо лейтенантові Цертлінгу.

Треба було зачекати. Ще не прибув військовий священник. Він поїхав у село. За ним послано гінців. Вони ще не повернулися.

І раптом сталося щось несподіване — пролунав постріл. Вистрілила гвинтівка Роллінга, а сам Роллінг, мов скошений цим пострілом, простягся на землі. Станіслаус кинувся до нього.

— Винесіть мене звідси! — прохрипів Роллінг.

Вонніг і Станіслаус винесли Роллінга з глинища. Офіцери, жестикулюючи, про щось сперечалися. Покликали вахмістра Цаудерера. На краю провалля стояло маленьке зелене авто. Дверцята були відчинені. Друзі поклали Роллінга в машину. Не розплющуючи очей, Роллінг скомандував:

— Рушай!

Шофер і справді рушив. Позаду пролунали постріли.

— Вони стріляють по нас, — сказав Станіслаус.

— Ну й нехай стріляють! — відповів Роллінг.

— Усе на краще, — мовив Вонніг, — зрештою, ми мусили б стріляти в Алі!

Але стріляли не по Роллінгу, Станіслаусу й Воннігу. Ротмістр Бетц, отой хоробрий баварський пивовар, стрибнув у яму.

— Г...ки, пікчемні пруські г...ки! Вам треба показати приклад! Добровольці, вперед!

Каптенармус Маршнер і лейтенант Цертлінг стрибнули до нього в яму. Цертлінг вирвав з тремтячих рук Вайсблата гвинтівку і зарядив її. Ротмістр Бетц вихопив з кобури пістолет.

— Стріляти! Злякались мародера і вбивці! Треба покарати його! Буде наука для інших!

Постріли лунали безладно, немов на полюванні. Кулі прошили Алі, і він засіпався в своїх путах.

— Мамо, мамо, я не хотів іти на війну! — закричав він. Ревіння тигра, а потім з рота Алі вдарила кров. Вона полилася на глину.

Солдати повилізали з провалля, немов з льодовника. Вони не наважувалися глянути один одному в очі. Крафтчек притис до грудей ладанку і мимрив собі під ніс молитву. Вайсблат дістав назад свою гвинтівку. Він плакав.

Військовий священик був засмучений. У своїх благословенних руках він мав невеличку допомогу для Алі, та вона йому вже зайва. Чому ж так поспішали з виконанням вироку? Чому цього бідолоашного наймита стратили без духовної особи?

На всі свої запитання священик дістав переконливу відповідь: він мав з'явитися на місце страти вчасно. Хіба ж він не пруський військовий священик? Швидка езекуція — це необхідність, і все було зроблено по формі. Із свідчень каптенармуса Маршнера з'ясувалося, що страчений не тільки грабував селян і загрожував їм пістолетом.

том, а й застрілив польську дівчину в сусідньому дворі. Спочатку згвалтував на сіннику, а потім застрілив, он воно як. Дівчину знайдено; усе доведено. Злочинець дістав по заслугі!

Священик трохи заспокоївся. Його совість, звільнившись від такого тягара, прийшла до рівноваги. Він мав напихати слова, які звільняли його від дальших докорів сумління: «Хто проллє кров, того власна кров також мусить пролитися!» Так воно в світі буває, і не йому, маленькому, немічному слугі господньому, щось тут змінити.

Увечері того самого дня повернувся з госпіталю Роллінг. Незначна непритомність — нічого серйозного. За свою слабодухість він дістав три дні суворого арешту. «Кожен робить що може!»

Надвечір Станіслауса почала трясти лихоманка. В нього піднялася температура, його поклали в госпіталь і почали лікувати від малярії.

Через три дні після страти Алі солдати з вісімнадцятої кімнати знов тихо і боязко заговорили. Вони запевняли один одного, що стріляли в повітря.

— Але ж Алі вбитий, — сказав Роллінг.

Він відійшов у куток і втупив свій погляд у стіну, його плечі здригалися.

— Навколо нас порожнеча! — мимрив Вайсблат.

12 Станіслаус їде з чужини на чужину, мусить милуватися дигиною свого фельдфебеля і відчуває, як перед ним відкривається величезна порожнеча.

Батальйон рушив на захід. Станіслауса залишили. Його гарячка не проходила. Йому здавалось, що він вистріляв по Алі гори патронів. Станіслауса підганяла якась таємнича сила, що виходила десь із мороку. За спиною в себе він відчував дула гвинтівок. Сам стріляв. Алі простягав Станіслаусові свого порожнього казанка. В казанку лежали всі кулі, які Станіслаус випустив в Алі.

У госпіталь прислали нового лікаря. Це був блідий, задумливий чоловік. Він поставив свої чоботи в шафу і ходив по палатах у легких туфлях. Кажали, що в того лікаря пропав сон і що він хоче замучити себе безсонням. У нього нібито відняли дружину й маленьку дочку. Вродливу, темноволосу жінку з палаючими, як у жителів півдня,

очима. Вона була єврейка, і тому її в нього відняли. Вони сподівалися, що він звикне до інших жінок. Але він не звик і втратив сон.

Новий лікар підійшов до Станіслаусового ліжка.

— На що скаржишся?

— Не дають вірьовки, — відповів Станіслаус.

— Я скажу, щоб тобі дали вірьовку.

Станіслаус глянув на лікаря широко розплющеними очима, а той такими самими очима подивився на Станіслауса. Минула якась мить — і Станіслаус заснув. Лікар довго дивився на пацієнта і з наступного дня почав лікувати в нього не болотну пропасницю і не малярію, як це робили його попередники. Він лікував у Станіслауса нервову гарячку. Добрі лікареві слова діяли на Станіслауса заспокійливо. Здавалося, гіпнотизер Станіслаус знайшов свого вчителя.

— Розкажи мені про своє життя!

Станіслаус розповідав і розповідав, як колись пекарева служниця Софі. Яка то втіха розповідати цим великим, пильним лікаревим очам про пригоди свого життя!

Станіслаус видужав.

— Навіщо? — спитав він.

— Щоб жити, — відповів лікар. — Хіба тобі не хочеться по-справжньому відгуляти своє весілля?

Наближалась весна. Станіслаус Бюднер, діставши після хвороби відпустку, одного теплого вечора нетвердими кроками йшов по вулицях невеличкого містечка, де колись підмайстер пекаря Станіслаус Бюднер написав томик ліричних віршів, які мали служити йому зброєю проти фельдфебелів і взагалі унтер-офіцерів. Проте ця ніжна зброя, як виявилось пізніше, була непридатна для того, щоб їх знищити.

Від страху перед літаками містечко сховалося під ковдру темряви. Закоханим це було зручно, і на них можна було наткнутися за кожним рогом вулиці. Безглузда смерть тут, як і всюди в світі, породжувала хирляве кохання, що, як бур'ян на кам'яних мурах, пробивалося з усіх щілин.

— Ти мене кохаш?

— Я бачу тебе вперше.

— То кохай мене, смерть не чекає!

Станіслаус подзвонив у квартиру Пешелів. У передпокої пахло вареною капустаю, а на чорній табличці золотими

літерами виблискувало прізвище «Пешель». Тут тепер була Станіслаусова домівка.

— Наш Станіслаус! — Матуся Пешель міцно обняла його, дихнувши запахом смаженої цибулі. Татусь Пешель, човгаючи старими пантофлями, ішов йому назустріч.

Вони сиділи у вітальні й дивилися одне на одного. Великий стоячий годинник, як завжди, розсікав час. Скільки годин триває війна?

— Тік-так, тік-так!

— Може, хочеш глянути на свого хлопчика? Він спить, така гарнісінька дитина.

Матуся Пешель відчинила двері до спальні. Але татусь Пешель затримав зятя:

— Ти ще пишеш вірші?

— Ні, я вважаю за краще не писати їх.

— А я пишу знов і оспівав, наприклад, ось це немовля. Адже воно ні в чому не винне.

Станіслаусові поки що не хотілось дивитися на дитинча Ліліан. Мабуть, воно схоже на того вахмістра Дуфте, і Станіслаусові нелегко буде полюбити його.

— А де ж Ліліан?

— Ліліан?

— Ліліан тепер працює сестрою у Спілці народної добродійності. Сестра-жалібниця при вокзалі. Коли весь народ воює, то повинна й вона щось робити?

— Сестра-жалібниця при вокзалі?

— Атож, сестра-жалібниця при вокзалі.

Помившись і почистивши одяг, Станіслаус тюпав темним містом на вокзал. Він хотів провести зі служби свою Ліліан. Тепер, нарешті, мало зійти сонце його щастя. По дорозі йому зустрічалось багато закоханих пар і жодної самотньої жінки. Біля виходу з парку Станіслаусові здалось, що він почув голос Ліліан. Він прислухався. До його вух долинув її дзвінкий сміх.

— Ліліан! — Він побіг просто через кущі і побачив Ліліан поряд з якимсь чоловіком.

Вона злякалася. Чоловік гримнув:

— Станьте як слід!

Ліліан заспокоювала свого супутника:

— Тепер темно, він міг не розпізнати твого... вашого чину, пане капітан. Це ж мій чоловік!

— Он воно що... — сказав капітан і, повернувшись, пішов геть.

Станіслаус і Ліліан стояли поруч, дивились услід капітанові і в словниковому запасі всього світу не могли знайти одне для одного жодного слова.

У Пешелів ще раз гуляли весілля. Знайомі й рідні, заповнивши вітальню, пили, підносили канарці пива і веселились як могли. Татусь Пешель прочитав два вірші, присвячені немовляті Ліліан. То були вірші, які похвалила навіть матуся Пешель. Розповідали про справжнє весілля, про те, як чудово і весело воно пройшло, і, нарешті, запитали Станіслауса, цього мовчазного жениха, як він провів у Польщі свій день весілля. Станіслаус промовчав.

— Чи є ще в Польщі білі бурки, оздоблені червоною шкірою? — запитала Ліліан. На це Станіслаус також нічого не відповів.

Він був тільки присутній на цьому весіллі.

— Солдати завжди мовчазні. Вони багато чого побачили, — лепетав татусь Пешель уже над ранок, цокаючись із Станіслаусом.

Дзвін великого стоячого годинника потонув у сімейному галасі. Незважаючи ні на що, годинник рівномірно розсікав час. Станіслаус і Ліліан не дивились одне на одного.

— Ти щось маєш із капітаном?

— Ні! — Ліліан відповіла надто швидко. — Він для мене всього лиш... він залицяється до всіх сестер-жалібниць. Авжеж, він такий.

Ліліан заснула, а Станіслаусові не спалося. Він приїхав з чужини на чужину. Тут, серед цієї сімейної суєти, недоречно було говорити про смерть Алі, про пережиті на війні страхіття.

Дні відпустки минали, танули один за одним. Ліліан проводила весь час на вокзалі. Її не відпускали з роботи. Начальник, капітан, був проти. Адже тепер війна. Не можна задовольняти кожне бажання.

Вночі, лежачи з Ліліан у ліжку, Станіслаус інколи відчував, що він удома. Часом йому здавалося, що вона його кохає. Ліліан не скупилася на ніжні слова й пестощі. Проте вранці з перинного гнізда вставала зовсім інша Ліліан: вона неохоче чекала каву, кричала на матір, кидала образливі слова батькові, заглядала в дитячу колиску і квапливо виходила, ніби боялася спізнитись на ягесь велике свято.

— Ліліан уболіває за свою службу, вона у нас така, — казала матуся Пешель і, усміхаючись до Станіслауса, частувала його сигарою з свого воєнного пайка. Станіслаус сів на сімейний диван і стежив за сивими кільцями диму, в яких розпливались втішання матусі Пешель.

Увечері він сидів разом з татусем Пешелем. Вони чекали. Кожен на своє. На що саме?

— Які воєнні перспективи? — питав татусь Пешель, барабанячи пальцями по спинці дивана. Може, диван йому відповідь? Станіслаус мовчав. Йому здавалося безглуздя тут, на дивані, говорити про війну. Татусь Пешель відповідав собі сам:

— Воєнні перспективи, мені здається, непогані. Я ніколи не був на боці цього Гітлера, та ти ж це знаєш, але в воєнному мистецтві він петрає. Перед вами колись відкриється весь світ, а наш брат, звичайно...

Крізь віконні щілини в кімнату увірвалось пронизливе завивання сирени. Вулиця враз ожила. Кроки змінилися тупотом, вигуки — страшенним криком.

Татусь Пешель схопився з дивана, побіг у спальню і вихопив з колиски дитину. Дитина кричала. Туди поспішила матуся Пешель. Вимазаними в тісто руками вона вирвала в нього дитину і притисла її до грудей. Пешель зняв із стіни свою найкращу канарку, головну співачку.

— Колись до нас усе-таки доберуться льотчики.

Вони побігли — попереду матуся Пешель з дитиною — в підвал.

Станіслаус лишився сидіти на дивані, суворо запитуючи себе: «Чи поворухнувся б ти, якби вони справді прилетіли і на тебе впали стіни?» Він відповів собі не зразу, і відповідь починалася словом «ні». Тепер він думав так само, як і Вайсблат, його поглинула велика порожнеча. Він раптом засумував за своїм товаришем Вайсблатом, і йому здалося, що хоч вони обидва звикли до великої порожнечі, а все-таки могли б трохи зігріти один одного.

13 Станіслаус мерзне самотній у великому місті Парижі, викликає свого ельфа і з ненависті до фельдфебелів рятує закохану пару.

Станіслаус знов зустрівся з Вайсблатом у Парижі. Це був уже зовсім не той Вайсблат.

— Давай вип'ємо за твою дружину! — запропонував Вайсблат. Він весь час сміявся.

— Вайсблате, ти що, хворий?

— Хіба філософ неодмінно має бути хворим? А коли він, приміром, трохи веселий?

Станіслаус зміряв поглядом свого п'яного товариша.

— А порожнеча?

— Порожнеча там, де нічого немає. А тут — Париж. Освічені люди... Що не кажи, *politesse, noblesse*¹. А дружина в тебе гарна?

Станіслаус залишався тверезий у п'яному товаристві.

Вонніг, який уже добре хильнув, відвів його вбік.

— Усе на краще. Ми тепер полк, призначений для оглядів і парадів. Коней здали. Що з ними робити у цьому

---

¹ *Politesse* — ввічливість, *noblesse* — благородство (франц.).

світовому місті? Тільки в ротмістра ще залишився кінь. Ми носимось тепер на автомашинах по столиці і лякаємо жменю людей, що настроєні проти нас. Більшість ставиться до нас добре. Я в цьому розуміюсь. Усе на краще, ура!

— Воннігу, а твоя секта дозволяє пити?

— Моя секта дозволяє веселитися. Усе на краще, ми в Парижі, браво!

На кухні у Віллі Гартшлага з винних пляшок одна за одною вилітали пробки. Варити він не мав часу. Зразу після полудня, взявши під руку пакунки, він надовго зникав.

— На тебе ж можна покластися,— сказав він Станіслаусові.

Станіслаус варив каву згідно з військовою інструкцією— ячмінну. Ніхто тієї кави не пив. Він виливав її в раковину, а врапці варив свіжу. Хто знає, а раптом якомусь офіцерові спаде на думку похмелитися оцим вітчизняним пійлом, отож воно повинно бути в наявності.

Станіслаус не переставав думати. Що вони насправді роблять ось тут, у чужих краях? Батьківщина завойовує чужі країни не тільки для ділових німців; на цьому життєвому просторі потрібно підтримувати порядок. Вони, солдати, повинні забезпечити його. Принаймні це Станіслаус вчитав з газет. Хайль Гітлер!

Батальйон Станіслауса мав нести караульну службу по охороні високого німецького командування, що поселилось у паризьких палацах; крім того, він повинен був насаджувати в цьому легковажному місті, серед оцих безплідних французенок твердий німецький дух. Станіслаус прочитав ці слова в наказах по полку. Вони не справили на нього ніякого враження. Його думки снували навколо порожнечі.

Бліда Вайсблатова кров, здавалося, почервоніла від французького вина. Вільними від служби вечорами він зустрічався в одному непримітному кафе з граційною французенкою Елен і сидів з нею за очеретяною завісою. О, ці тендітні ручки з тоненькими пальчиками! Voilà¹ ці ніжні зап'ястя! Ici² цей погляд з-під чорних вій! Parbleu³, який розум! Вайсблат, певна річ, говорив здебільшого по-фран-

---

¹ Ось (франц.).

² Тут (франц.).

³ Хай йому чорт (франц.).

цюзьки. Чи ж міг він провадити інтимну бесіду на варварській мові своєї вітчизни?

Вони пили вино. Елен тільки пригублювала чарку. А Вайсблат тяг склянку за склянкою. *Quelle délicatesse*¹ це вино! Сконденсований французький клімат, що розтікався по язичку, розливався по тілу і поступово п'янив його. В ньому знову прокинувся поет. Стоячи на варті, Вайсблат писав вірші. Любовні вірші французькою мовою. Він поклав свого віршика біля склянки Елен. Вона прочитала його, засміялася і ввічливо сказала:

— О! Я трохи зголодніла!

Він попросив прислати з дому свій надрукований роман. Вона знову ввічливо сказала:

— О, ваша мова ходить у чоботях: гуп, гуп!

Він випив так багато вина, що навіть спробував поцілувати її.

— Ви так чудово казали: гуп, гуп!

Вона ввічливо відхилилася від нього. Відгорнула очеретяну завісу.

— Нас побачать!

— *Pardon, mille fois pardon*²,— сказав Вайсблат.

Вони розмовляли далі.

— Я ніколи не чула, як поводяться з цією мовою ваші поети. Мабуть...— Вона глянула на нього збоку.— Мабуть, вони взувають свою мову в чорні замшеві туфлі.

— В чорні замшеві туфлі, Елен?

— У вас усе темне.

— *Quel esprit*³, як це дотепно.

— О!

Він повів її в кіно. У темряві спробував узяти її за руку. О цей Вайсблат! Цей філософ порожнечі! Хіба ж дівоча рука — порожнеча? Авжеж, що так, бо він не спіймав нічого. Елен раптом стало потрібно поправити обом руками свої коси і далі тільки ними й клопотатися.

Коли вони вийшли з кінотеатру, Вайсблат ладен був заплакати, немов дитина, якій не дали того, чого вона хотіла. Кінотеатр був оточений німецькими солдатами. Вайсблат випустив руку Елен і виструнчився. Елен жваво говорила до нього. Він відповідав по-німецьки.

— Ваша мова ходить у чоботях,— сказала Елен і спіймала його руку.

¹ Який делікатес (*франц.*).

² Тисяча пробачень (*франц.*).

³ Який розум (*франц.*).

Він заклав руки за спину, як німецький міщанин на вечірній прогулянці.

Німецькі солдати ловили молодих французів і багатьох уже повели.

— Що тут діється? — запитав Вайсблат.

— Це діється щодня в різних районах Парижа, — відповіла Елен. Вона пішла. Залишила його. Другого дня він не зустрів її. Вона пропала без вісті.

Минуло кілька тижнів. Станіслаус сидів навпочіпки в підвалі ротної кухні. Сюди просочувалось тьмяне післяобіднє світло. На засалену кам'яну підлогу падали чотирикутні тіні від загратованих вікон. Вечірня кава для рядового складу роти була вже готова. Другий ротний куховар Станіслаус Бюднер мав ще досить багато вільного часу: довгий післяполудень, а потім цілий вечір, аж до відбою. Як же йому провести цей час? Раніше він не знав нудьги і кожну вільну від роботи в булочній хвилину використовував для навчання. Але навіщо тепер учитися? Щоб стати вченим трупом?

Він дістав з кухонних запасів Віллі Гартшлага пляшку вина. Віллі, як і завжди після обід, пішов поблукати веселим Парижем. Усі кудись поспішали, всі мали якісь плани, і всі здавалися щасливими; лише Станіслаус ходив по кухні, намагаючись зібратися з думками. Може, він усе ще хворий? Може, та незвичайна пропасниця, яку він схопив у Польщі, в глиниці, розладнала його мозок?

То була вже не перша пляшка вина, якою Станіслаус намагався трохи залатати свої подерті надії. Запах вина звеселив його, немов той ельф, який відшукував його багато років тому в комірчині, коли Станіслаус працював пекарем. Після третього келиха вина другий ротний куховар вирішив, що тепер можна порозмовляти з смертельно засмученим Станіслаусом Бюднером. Він називав того Бюднера дурнем за те, що той дозволив якомусь вахмістрові Дудте умовити себе піти в куховари. Станіслаус звинувачував себе навіть у тому, що виторгував цю безпечну посаду, взявши на повне утримання в свою сім'ю вахмістрову дитину! Дійшло до того, що другий ротний куховар спересердя плюнув на свою тіль і заговорив до неї, називаючи її паном Бюднером. Він залишив цього обильованого куховара сидіти в кутку на кухні, випив ще один келих вина і написав на поштовій листівці: «М. н. (місце перебування невідоме)». З нудьги він писав до

своїх батьків. Писав до своїх племінниць, які, коли судити з фотографій, були вже справжні панночки. Своїй сестрі Ельзбет він послав грошей. Він допомагав їй протягом усіх цих років і навіть тоді, коли самовчитель за «методом Ментора» відбирав майже весь його тижневий заробіток. Темер йому вже не треба було ховатися з своїми грошовими переказами. Вже стало звичайною справою, що солдати пересилали своїм рідним гроші та цінні речі. Ліліан теж у своїх листах усе туркотіла: «Чи не можна купити в Парижі шовкові спідниці без ордера? У нас уже не стало добрих духів, а Париж — він, мабуть, пахне, як тисяча і одна ніч?»

Станіслаус не відповідав на ті листи. Він і тепер сховав їх у засмальцьовану папку. Він вирішив відкрити для себе Париж. Йому хотілося знати, що готує для нього місто, про яке всі мріють, з яким усі поводяться, мов із легко доступною повією.

Дерева на набережній Сени стояли, немов величезні парасольки. Станіслаус у начищених до блиску чоботях своїми чорногузячими кроками ішов під тими парасольками. Це була не вельми приємна прогулянка: всюди, подзвонюючи шпорами, походжали офіцери, усяке там начальство. Станіслаусові не дуже хотілося безперервно прикладати до козирка пальці, переходити на стрийовий крок і різко повертати голову, тобто робити все те, що називають «віддаванням честі». Але начальники були задержуваті, як ті півні. Вони хотіли, щоб на них дивилися, щоб їх помічали, хай їм біс, хотіли кимось бути тут, у Парижі, хотіли справляти враження на певних дам, які кокетливо походжали, і собі прогулюючись. Панам начальникам хотілося кохання. Вони хотіли показати цим бездітним французам, матері їх ковінька, як робити дітей.

Станіслаус повернувся до цієї пташиної метушні спиною. Він оглядав лотки з книжками біля парашету набережної. Букіністи скидалися на продавців пташок, і їхній товар був також строкатий: пожовклі гравюри на міді, книжечки в кольорових обгортках, солідні томи з шкіряними корінцями, цупкі полотняні обкладинки, покрита зеленою цвіллю свиняча шкіра. Худорляві чоловічки біля дерев'яних лотків, здавалось, мерзли, незважаючи на травневе сонце. Станіслаус не помітив, щоб хто-небудь з цих висохлих торговців що-небудь продав. Вони виганяли отару своїх книжок на повітря, на сонце і, чекаючи на покупця, стояли біля них, як чабани, розглядали навіисле

над Парижем небо і час від часу брали в руки одну з своїх книжок-овечок, щоб погладити.

Станіслаус спробував прочитати назви книжок. Він як уві сні пригадував деякі французькі слова і думав про свою незакінчену освіту. Час до того, як він познайомився з Ліліан, час, коли він сидів у своїй комірчині і вчився, здавався йому подихом райського вітру.

Усе минуло. Тепер він стояв тут і міг лише приблизно розібрати, що обіцяли назви розкладених книжок. Він ходив по цій чужій країні, немов напівсліпий. І все через кохання, яке виявилось не вартим того. Як? Звідки такі думки? Він майже зрадив, коли якийсь фельдфебель штовхнув його і закричав:

— Я виб'ю з тебе цю паризьку розхлябаність!

Станіслаус мусив тричі віддати йому честь, тричі пройти повз фельдфебеля, повертаючись, як маріонетка в ярмарковому балагані. Дами, що прогулювались, чемно захищали; сміялись вони з нього чи з застиглого фельдфебеля, цього Станіслауса не знав.

Виходить, і тут, у великому чужому місті, фельдфебелі зовсім непогано влаштувались і чваняються, отруюють йому життя, як це було дома, в невеличкому німецькому містечку.

Він залишив набережну і спустився по кам'яних сходах до річки. Сена текла брудна й каламутна, як і всі річки, що течуть через великі міста. Заковані в граніт береги, човни на масляній воді, маленькі судна, вологі випари. В тіні кущів стояли лави. На обвислому гіллі прибережних верб, немов плоди на зачарованих деревах, висіли подерті шкарпетки, брудно-сірі сорочки і діряві штани. Тут тулилися бідняки цього веселого міста. Напівроздягнені, світлячи голим тілом, вони чекали, поки висохне їхній убогий одяг. Якийсь старий чоловік розжовував шкуринку чорного солдатського хліба. Їжа, добута на смітниках. Недоїдки з німецького столу. Паливо на один день життя старого чоловіка. Худа, розпатлана жінка дивилась божевільними очима на свої зубні протези. Вони лежали на краю лави. Жінка, мабуть, пригадувала ті часи, коли ці штучні зуби ще були їй потрібні. Станіслаус хотів непомітно пройти повз неї. Та ковані німецькі чоботи зрадили його. Станіслаусова тінь впала на лаву старої жінки, на її непотрібну щелепу. Худим вказівним пальцем вона постукала по блискучому металевому зубі.

— Купи золото, пап офісір!

Станіслаус спіткнувся, зачепившись за власний чобіт, підняв з землі клаптик паперу, зім'яв його і, кинувши в воду, стежив поглядом за тією пливучою білою кулькою. З цього незручного становища його вивели двоє молодих людей, що йшли поперед нього, обнявшись. Дівчина цілувала хлопця. Вона, мов лагідна кізка, тикалась мордочкою у вухо свого коханого. Закоханим, здавалось, не було ніякого діла до рипучих чобіт німецького солдата.

Коли молодята зупинялися, щоб приголубити одне одного, Станіслаус теж зупинявся. Ні, він не хотів їм заважати. Кохайтеся, коли це вам судилося! Шануйте одне одного! У нього був час подумати про те, що сталося б, якби він гукнув їм своєю мовою: шануйте одне одного! Станіслаус зрозумів, що в цій чужій країні він не тільки напівсліпий, але й німий. Він проклинав свою долю.

Сонце сідало в серпанку випарів. Дерев на набережній Сени огорнулися сутінками. Наставала наповна теплом ніч. Людьми оволодівала жадова. Кожний жадав чогось свого.

Біля собору Паризької богоматері Станіслаус знов піднявся на набережню. Переставляючи ногу за ногою, він, немов привид, крокував Парижем. Малі й великі, сумні і ледь усміхнені, поспішаючі і байдикуючі люди проходили повз нього. Між ними досить часто мелькали сірі мундири з більшою чи меншою кількістю срібла на рукавах, на комірах і на плечах: німці, співвітчизники Станіслауса. Він забував виструнчитися перед ними, косити на них очима і вітати їх. У ньому весь час щось бурчало, немов у автоматі-роботі: «Облиш мене! Я остаточно зайшов у безвихідь! Я тут нічого не розумію!»

Нагору вулицею сунула людська хмара. Ті, що поспішали, і ті, що блукали без діла, сумні і ледь усміхнені зупинялися на тротуарах. Назустріч наближалася інша людська хмара, супроводжувана гучними вигуками команди впереміж із брудною лайкою; молоді хлопці і серед них то тут, то там дівчата йшли під конвоєм сірих німецьких солдатів.

— Ану, вперед! Тут вам не кубло розпусти! Parti, parti! ¹

Туп-туп-туп! Молоді юнаки з запитливими обличчями, з переляканими, вичікувальними, гнівними поглядами, з

---

¹ Ідіть, ідіть! (Франц.)

руками, що шукали підтримки, зі стиснутими кулаками.
Туп-туп-туп!

— Ану, собаки, marschee, marschee!¹

Маленький дідок із сивою борідкою клинцем, хитаючись, зійшов із тротуару, відділився від натовпу цікавих і попростував до німецького солдата. Солдат зірвав з плеча гвинтівку. Примкнутий багнет, немов пронизливий обережливий свисток, вперся в піджак старого чоловіка. Дідусь розмахував руками, показуючи на хлопця серед тієї людської хмари. Хлопець знеможено кивнув головою.

— Edà, mon fils, mon fils!²

¹ Ідіть, ідіть! (Франц.)

Еда, мій син, мій син! (Франц.)

— Ану геть, старий вовк, я тебе не розумію!

Він відштовхнув старого ногою, той похитнувся, опустився на край тротуару і затулив руками обличчя. Солдат, узявши на плече гвинтівку, пішов далі. Дідусь лише кілька секунд сидів з притисненими до обличчя руками, потім схопився, побіг за людською хмарою, проштовхався крізь конвой до сина, схопив його за руку і, йдучи тепер поряд з ним, підбадьорював юнаків, що крокували поруч, жвавим поглядом своїх маленьких сірих очей. Попереду в людській хмарі залунала пісня. Конвоїри загорлали:

— Заткніть пельки!

Пісня наростала.

Станіслаус стояв на краю тротуару і все ж не був тільки спостерігачем; одягнений у сірий німецький мундир, він відчував, як його просвердлюють зневажливі погляди. Він заховався за деревом. Серед тих, кого гнали, в останніх рядах Станіслаус угледів ту закохану пару, яку зустрів на набережній. «Шануйте одне одного!» Але що це? Слідом за парою закоханих ішов із примкнутим багнетом колишній залізничний сторож Август Богдан із Гурова під Ветшау. Станіслаус ступив на брук.

— Богдане!

Богдан ухопив молодого француза за комір піджака і зупинився. Закохана пара також зупинилася, Станіслаус зовсім зблід. Він заговорив тихо, настійливо, з властивою йому таємною силою, як раніш, коли робив свої досліді:

— Богдане, як ти відповиси за свій вчинок?

Богдан засунув у чобіт багнета і почухав ним литку.

— Як хочеш знати, я ні за що не відповідаю. Нам наказали очистити кінотеатр. Там, кажуть, були винуватці безпорядків.

Станіслаус затремтів.

— Винуватці безпорядків! Тільки не ці двоє. Я бачив їх біля річки. Вони кохають одне одного.

Закохані прислухалися, намагаючись зрозуміти. Богдан підняв гвинтівку і торкнувся багнетом до тоненької блузки дівчини.

— Ось цю, скажу тобі, ніхто й не примушував іти. Вона вченилася за нього, як реп'ях. Що ж я зроблю, коли вона хоче йти з ним? Служба є служба.

Тим часом підбіг якийсь фельдфебель і, розмахуючи руками, накинувся на Станіслауса:

— Де твоя гвинтівка, сучий сину?

І фельдфебель, немов собака біля отари, побіг уперед.

Станіслаус скипів. Сучий син? Хіба він не людина? Невже він весь час мусить терпіти образи цих фельдфебелів?

Колона нещасних завершила за ріг вулиці. Богдан узяв на плече гвинтівку і хотів був іти далі.

— Зараз ти даси їм змогу втекти, — сказав Станіслаус і взяв Богдана за плече. Богдан, звільнившись від його руки, рушив уперед. — Ти їх відпустиш, а то будеш проклятий на все життя!

Забобонний Богдан, побачивши в Станіслаусових очах якийсь дикий вираз, відступив назад і закам'янів на місці. Станіслаус підійшов до закоханих і широко розвів руки:

— Fuyez! Тікайте!

Закохані глянули одне на одного.

— Fuyez!

Вони побігли. За деревами вони взялися за руки, а люди, що стояли на тротуарі, прикрили їх. Закохані зникли. З наговну почулись вигуки — спочатку несміливі, потім усе голосніші:

— Bravo, bravo!

Станіслаус легенько штовхнув Богдана під бік. Богдан злякався, ніби його раптово розбудили від глибокого сну.

— Ти мене зачарував! Ти мене прокляв! — кричав він. Станіслаус потяг його вперед. Вони змішалися з натовпом на тротуарі.

14 Станіслаус шукає нову мету в житті, ставить під сумнів повноцінність філософів і опускається до естетичного мистецтва.

Над Сеною підіймався ранковий туман. Деревата обтрушували з себе росу. Жителі незвичайного міста знову бралися до того, що вони повинні були робити в їхньому становищі у цій проклятій війні. Вони намагалися підтримувати свої приватні справи, обмінювалися розуміючими поглядами, говорили натяками, любили і страждали. Зовні це скидалося на терпляче очікування, тоді як усередині все вирувало. Групу молодих французів уночі в вагонах для худоби відправили з Парижа; не так уже багато там було людей, щоб їхня відсутність могла позначитися на щоденній картині міста, але ж це люди. То тут, то там кого-небудь не вистачало на важливій нараді в підпіллі.

В казармі тієї роти, що колись була кавалерійським ескадроном, тієї роти, про яку тепер ніхто до щуття не

знав, яке її призначення і до чого вона придатна, пролунав свисток унтер-офіцера, будячи солдатів на службу. Пронизливий свист розганяв найрізноманітніші сни: погані, нісенітні сни про жінок і крам, п'яні кошмари, сни, повні сліз, сни про перемоги й гірлянди з дубового листа¹.

У цей час другий куховар роти уже стояв на кухні. Ранкова кава була зварена. Єдиним солдатом, що прийшов наповнити свій казанок німецьким ячмінним пійлом, був Отто Роллінг з колишньої вісімнадцятої кімнати. Біля носа в нього залягли глузливі зморшки.

— Я чув, що ти зачарував Богдана?

Станіслаус злякався.

— Це він сам сказав?

— Я йому заборонив про це розповідати. Ти що, загіпнотизував його?

Станіслаус збентежено помішував черпаком чорне пійло.

— Я дав йому двадцять марок, щоб він мовчав.

Роллінг узявся за черпак і змусив куховара підвести погляд.

— По-твоєму, ті двоє французів варті цього?

— Вони кохають одне одного. Вони не зробили нічого поганого.

Роллінг став серйозним.

— А якби вони зробили щось погане?

Станіслаус підкинув у вогонь вугілля. Коли він знов підвів погляд, Роллінг стояв на тому самому місці.

— Га?

Станіслаус гучно зачинив дверці плити.

— Один фельдфебель назвав мене сучим сином. Я ненавиджу фельдфебелів. Вони збили з пуття мою дівчину. Вони мене весь час мучать...

Роллінг підняв руку. Він підніс до губів казанок, удав, ніби п'є, і сказав у алюмінієву посудину:

— Кожен робить що може, але треба думати, що робиш. Твоя ненависть повинна бути глибша!

Він два-три рази ковтнув чорної кави, втер губи, перевів подих і вийшов.

Станіслаус ходив з кутка в куток по напівтемній кухні. Млин його думок знов запрацював, він торохтів, гув і виштовхував борошно грубого млива; всі надії, які Станіслаус плекав протягом останніх років, пропали, загинули, мов

---

¹ Гірлянди з дубового листа — відзнака генеральського чину.

перелітні птахи, крила яких задубіли від крижаного зимового вітру. Станіслаус уже нічого не чекав для себе, протє минулого вечора, хоч і боявся зради з боку Богдана, переконався, що той, хто вже нічого не чекає для себе, може посіяти серед людей трохи щастя: він допоміг незнайомій закоханій парі в її маленькому щасті і задоволено думав про ту пору свого життя, коли відчував потребу своєю таємною силою обмежувати зло серед людей. Хіба це не може бути метою життя людини, якій ніколи ні в чому не щастило?

Так ішли справи у веселому Парижі, сучасному місті з старовинними будівлями, в пайсучаснішому місті, в провулках і закутках якого збереглося так багато затишку й романтики, будинки і будиночки якого ввібрали в себе минуле. Тут були провулочки, в яких і досі чувся тупіт Есмеральдиної кізки, і були стіни, над якими ще стояла луна від пострілів у відважних комунарів. А тепер на Париж налетіла зграя шулік, німецьких солдатів, і вони ще твердять, що в цьому місті на Сені захищають своє хижє гніздо, звите далеко-далеко звідси, у місті, що називається Берліном.

Тут, у казармах, було багато німецьких солдатів, які зроду не бачили Берліна, бо ніколи не мали ні часу, ні грошей, щоб туди поїхати. Але тепер вони дивляться на Париж, а великий фюрер німецького народу оплатив їм цю подорож. Вони посиляли додому посилки, ящики і ящички — їжу для свого виводка в хижому гнізді, а дехто заводив у Франції любовні зв'язки, міцніші, ніж удома. Вони забували про війну.

Але війна про них не забувала. Великий фюрер німецького народу і його провидіння визнали за потрібне напасти на Росію, щоб, як було сказано, розбити цього союзника, перше ніж він стане ворогом.

У канцеляріях знов затріщали гучномовці про великий подвиг, що розпочався двадцять чотири години тому. Офіцери знову виголошували перед солдатами промови і вимагали захоплено схвалювати велику національну справу: «Всі здаються, як тільки ми починаємо наступати: Польща — вісімнадцять днів, Франція — прогулянка з незначними втратами, зрозуміло!» І ті, хто вже не міг наповнити в Парижі свої ящики й посилки, і ті, хто з старомодною чванливості вважав своїм покликанням панувати в Європі, походжали зі збудженими обличчями і один понеред одного

розхвалювали мудре, наставлене самим провидінням керівництво.

Але вночі, коли, створюючи враження миру і спокою, у вікна зазірав місяць, тут, під грубими військовими ковдрами, глухо лупали інші, тихіші голоси; перешіптування чулось у вбиральнях, де ніхто не міг довести, чим викликані прокляття.

Коли ця звістка дійшла до обох куховарів у підвалі, Віллі Гартшлаг кинув у казан недоварену свинячу голову, пішов у куток, де лежали продукти, взяв пляшку, відкупорив її і нахильці почав дудлити світле вино. Станіслаус кришив цибулю і, кліпаючи очима, дивився у загразоване вікно підвалу.

— О боже милий!

Віллі Гартшлаг подав йому пляшку. Станіслаус не захотів пити. Гартшлаг ще раз припав губами до пляшки, одним духом осушив її і п'яним голосом сказав:

— Кінчився Париж. Тепер уперед до товстих росіянок, бр-р-р!

— Свиня! — крикнув Станіслаус, чекаючи, що Гартшлаг ось-ось вибухне гнівом. Ба ні, Гартшлаг залишився спокійний, він відставив убік порожню пляшку й промовив:

— Сказав би вже: підсвинок; є куди більші свині, ти навіть не уявляєш собі.

Увечері було заборонено виходити з казарми. Солдати тинялися без діла по кімнатах або ж, сидючи на солом'яних матрацах, грали строкатими французькими картами у скат.

Йоганніс Вайсблат лежав у своєму кутку і читав. Шелест сторінок здавався ледве чутним звуком порівняно з голосним базіканням і шумом, що наповнювали кімнату.

Станіслаус читав листа від Ліліан.

«Відтоді, як ти поїхав, я зовсім самотня, і мені хочеться запитати в тебе, чи тобі ще й досі не пощастило дістати трохи шовкової матерії для оздоблення колясочки нашої другої дитини...»

Станіслаус зім'яв листа і жбурнув його в куток. Паперова кулька вдарилася об сторінки Вайсблатової книжки, відскочила і впала в чобіт, що стояв біля ліжка Вайсבלата. Станіслаус глянув униз:

— Пробач.

Поет підвів голову.

— Я знов її зустрів. Але вона зовсім змінилася, стала якась чужа. О, яка це для мене мука. Елен! — Віп вимо-

вив ім'я дівчини, ніби назву найсолодшого заморського фрукта. Станіслаус нерухожим поглядом дивився перед себе. Він думав про закохану пару, яку бачив на набережній Сени, — про своїх молодят.

Август Богдан штовхнув Роллінга, який писав листа.

— Цей Бюднер знову втупив у мене погляд.

Роллінг неохоче підвів голову.

— Не мели дурниць. Подумай краще про двадцять марок!
рок!

Август Богдан послухався. Двадцять марок він саме послав дружині в Гуров. Хай вона купить на них порося.

— Що ти читаєш? — спитав Станіслаус поета.

— Філософію Шопенгауера, досить цікаво.

— Раніш ти був високої думки про Ніцше. Чи вже наситився надлюдиною і прославлянням воєн?

— Сам не знаю чому, але ним я вже не захоплююсь.

У кімнаті знявся галас. Картярі в другому кутку кричали на Богдана:

— Геть болільника!

Богдан пішов у куток до Крафтчека, дістав з кишені штанів жувальний тютюн і пригостив ним власника крамниці.

— Я не їм цієї погані,— сказав Крафтчек.

Станіслаус постукав по краю Вайсблатового ліжка.

— Вони здаються мені надто підозрілими, твої філософи.

Вайсблат підвівся.

— Але ж ти не читав Шопенгауера.

— Зате читав Ніцше, якого ти мені дав.

Вайсблат роздратовано відповів:

— Ну що ж, людина змінюється!

— Ти католик? — запитав зі свого кутка Крафтчек.

Богдан похитав головою і виплюнув на підлогу тютюнову жуйку. Крафтчек обрізав складним ножем ніготь на великому пальці ноги, що виглядав з порваної шкарпетки.— Католиком бути краще, адже у них є святі, у яких можна попросити поради. Я не хотів би бути євангелістом, бо до кого б я тоді звертався, коли оселедці в моїй крамниці починають уже надто смердіти?

— А залізниця у католиків теж має свого святого? — запитав Богдан.

Станіслаус не міг утриматися від того, щоб не подратувати молодого філософа Вайсблата:

— Кайзер покликав одного разу Ніцше, цього батька всіх надлюдей, на службу в кінноту. Той філософ змушений був чистити коней, але не зміг з цим упоратись. Він лежав під черевом у коня і скиглив: «Шопенгауере, допоможи!»

Вайсблат залишався серйозним.

— Анекдот якийсь.

— Це розповідає біограф Ніцше.

Вайсблат раптом пожвавішав.

— Сказати тобі, що я тут знайшов?

Станіслаус зліз униз і сів на край ліжка філософа. Картярі вже співали. Вони грали на кухоль вина. Вайсблат припалив «Амарілла». Він ще й досі курих тільки ці сигарети, їх йому регулярно надсилала в Париж мати. Голубуватий дим повивав голову поета, і все, що він говорив, було огорнене тим димом.

— Твоя біда в тому, — мовив Станіслаус, — що твої філософи уже давно померли. Я дуже хотів би знати, що вони сказали б про наш час.

— Якби ти був католик, то міг би зрозуміти, що люди — це всього-на-всього мушиний послід, — пояснював Крафтчек у другому кінці кімнати, уминаючи здобне печиво. — Всевишній господь поставить тебе туди, куди йому заманеться.

— А що, бог у вас, католиків, — це муха? — запитав Богдан.

З усього було видно, що дні їхнього перебування в Парижі вже лічені. Та й панам офіцерам не легко було розлучатися з цим чудовим містом. Вони мусили звикнути до думки, що тепло й затишок світового міста незабаром доведеться промінати на селянські хати в холодній Росії.

— Нехай їй біс, отій війні, друже!

— А ви б хотіли їздити верхи тільки на повіях!

— За ваше здоров'я, друже. Пробачте, нудьга заїдає!

У батальйоні незабаром мало відбутися прощальне свято, бо про велике пересування, про наближення гігантського походу на Схід говорили вже всі. В ротах шукали акто-

рів-аматорів. Батьківщина не прислала їм у Париж фронтowych артистичних колективів. Усе найкраще тепер ішло на Схід. В офіцерському корпусі через це не дуже й сумували. Німецькі танцівниці не відзначалися граційністю, вони виступали оголеними лише настільки, наскільки це дозволялося військовим статутом, і порівняно з деякими паризькими дамами справляли враження одягнених у броню германських валькірій із опер Вагнера. Правда, ротмістр Бетц боявся паризьких дам. Вони розкладали дисципліну.

Бетц ще задовго до свята викликав у Париж свою баварську пивоварку. Приїхала синьоноса жінка у старомодному капелюшку з пір'їною, в манто з сріблястих лисиць і з п'ятьма величезними чемоданами.

Хтось запропонував запросити на батальйонне свято і Станіслауса. Хай виступить як чарівник і гіпнотизер. Якщо потрібно, йому дадуть звільнення, щоб він пішов до міста і пошукав там необхідне причандалля для репетиції свого найкращого номера. Станіслаус злякався. Невже Богдан проговорився? Ну що ж, наказ є наказ!

На кухню прийшов Роллінг.

— То я тебе записав.

Станіслаус був обурений.

— Хіба ж так роблять товариші?

— Не будь дурнем! — заспокоював його Роллінг. — Візьми собі на сцену кількох молодчиків з галунами і виробляй з ними свої фокуси! Кожен робить що може. Вони дурніші, ніж ти думаєш. Примусь своїх друзів фельдфебелів підстрибувати. Я дещо придумав.

Репетиції ротного гіпнотизера проходили у кімнаті. Кавалерист Август Богдан, колишній залізничний сторож, який вирощував огірки в Гурові під Ветшау і вірив у начальників станції та відьом, заціпенів. Станіслаус поклав його, як кладку, між двома стільцями. Віллі Гартшлаг, що неодмінно хотів виступити як представник кухні, сів на задерев'янілого залізничного сторожа і, дригаючи в повітрі ногами, випив пляшку вина.

— Я сиджу тут, ніби в парку на лаві.

Він підніс до носа заціпенілого залізничника відіткнуту пляшку з вином. Богдан витав десь далеко-далеко, і йому зовсім не хотілося вина. Він спав щасливим сном у копиці сіна десь у Шпреевальді.

Віллі Гартшлаг бачив колись у балагані на ярмарку, як одному загіпнотизованому просовували крізь щоки голку,

а шкіру на шиї проколювали в'язальними спицями. Цей самий номер він хотів показати на собі. Для сміливості він випив ще пляшку вина і віддав себе в руки гіпнотизера.

— Якщо відчую укол, то я тебе так лясну...— сказав він Станіслаусові.— Не забувай, що я — твоє начальство!

Голки пронизували м'ясисті щоки старшого куховара, а він хоч би писнув.

Крафтчек також напросився взяти участь у номері Станіслауса.

— Зачаруй мене так, щоб я відчув себе вдома, у Верхній Сілезії, і глянув одним оком, як іде торгівля в моїй крамниці, чи там усе гаразд.

Цей номер також пройшов з успіхом, навіть при ротному вахмістрові Цаудереру. Вахмістр посірів на обличчі і підстрибував навколо Станіслауса, як горобець навколо надто великого кінського яблука.

— Ця сила у вас від народження?

Роллінг штовхнув Станіслауса під бік.

— Вона в мене від народження, пане вахмістр,— відповів Станіслаус.

— Я так і думав,— сказав вахмістр.— Я в цьому розуміюсь, дещо довелось побачити на своєму віку.

Станіслауса батальйонне свято вже не лякало.

15 Станіслаус виявляється славетним чарівником, частує п'ятьох фельдфебелів водою і зриває оплески естрадонному мистецтву.

У ротних канцеляріях висіли великі, намальовані від руки афіші. Вони повідомляли про наступне батальйонне свято. Мало виступити щось із двадцять акторів-аматорів. Тим, що сидять у Берліні, було доведено, що тут нікому не потрібні фронтові артисти. Тут є свої резерви: танцюристи, акробати, силачі, важкоатлети, виконавці жіночих ролей і навіть такі, що вміють їсти вогонь. Крім того, афіша запрошувала: «Всім солдатам і офіцерам батальйону, які мають знайомство з паризькими дамами, дозволяється привести їх з собою для прикрашення свята!»

Солдати чистили мундири й сорочки, змащували ремені та чоботи жиром і розминали їх, як тоді, коли ще були новобранцями. У великій залі для вистав смерділо, як на фабриці, що виробляє крем для взуття, і сморід той давав якнайкраще уявлення про пруську армійську чистоту.

Майор, командир батальйону, ротмістри та інші офіцери сиділи в м'яких кріслах перед сценою. Солдати, що дістали місця на твердих стільцях, були схожі на зграю сірих зайців, які стоять на задніх лапках; вони сиділи з прямими спинами і складеними на колінах, немов під час богослужіння, руками. Серед них були й солдати із Станіслаусової кімнати. Роллінг з напруженим обличчям і червоним шрамом на лобі. Формена куртка з великою латкою. Сяк-так позаштопувані дірки на мундири, що з'явилися внаслідок транспортування на вокзал офіцерських ящиків. Крафтчек із висунутим комірцем і виставленим напоказ золотим ланцюжком ченцевої ладанки. Август Богдан з густо напомадженим брудно-білявим волоссям та рудуватими вусиками. Вонніг, що усміхався, немов дитина, яка чекає різдвяних подарунків. Усе добре! Віллі Гартшлаг з відставленими ліктями, величезний, дужий, займав майже два стільці, наполовину затуляючи Вайсблата. Поряд з Вайсблатом сидів Станіслаус, зосереджений і блідий, як стіна.

Запрошений полковий оркестр виконував кавалерійські марші. Деякі солдати похитувалися на своїх стільцях в такт маршу, мріючи знов одержати коней, щоб нарешті помчати на них просторами Росії, показати свою хоробрість і героїство, розтоптати все, що не поступиться з їхнього шляху.

Промова командира батальйону:

— Мої солдати! — Пір'їна на капелюшку дружини ротмістра Бетца, єдиної жінки серед цього чоловічого стада, заколихалася від схвального кивання головою. — Батьківщина, мабуть, скоро відкличе нас із цього міста, де ми охоплюємо те, що завоювали німці...

Вайсблат нахилився до Станіслауса:

— Вона прийде. Ось побачиш. Мабуть, ще вродливіша, ніж раніш.

— Те, що починає здійснюватися там, на Сході, при сприянні мудрого провидіння, — це не війна, а встановлення рівноваги в... е-е-е... європейському просторі і врятування культури... е-е-е... Заходу... — З глибокої поваги до себе майор навіть клацнув каблукми.

— Фельдфебелі відіб'ють її в тебе. Тільки й бачитимеш свою Елен. Вони — немов та гусінь на трояндах, — шепнув Станіслаус.

— Тссс! — цикнув хтось у передніх рядах. То був Маршнер; він, як каптенармус, сидів між командирами підрозділів.

— ...Там, слід гадати, скоро буде наше місце. Там ми відстоїмо честь свого батальйону і примножимо славу... е-е-е... німецького солдата.

— Хай би сам ішов туди, — буркнув Роллінг, який, здавалося, забув, де сидить. Вонніг штовхнув його під бік. Роллінг глянув на нього:

— Світ іще не довершений!

— Усе на краще, — прошепотів Вонніг.

— То почнемо ж наше свято! — вигукнув командир батальйону. — Це, мабуть, останнє свято на довгі часи. Ура!

— Ура! Ура! Ур-р-ра-а-а!

Офіцери підвелися з місць і рвучко викинули вперед руки.

— Ур-р-ра! — Дружина ротмістра-пивовара, пані Бетц, також викинула вперед руку. На руці в неї теліпалась туго напхана сумка. В сумці були окупаційні гроші, вилучені фабрикою, яка виготовляла записники для офіціантів. — Ур-р-ра! — В цьому розбещеному місті немає жодного куточка, де б можна було сховати сумку, щоб спокійно погуляти на святі. — Ур-р-ра!

Актори-аматори виходили з-за куліс і показували що хто вмів. Пауль Пальм, колишній редактор відділу фейлетонів у газеті «Фоссіше цейтунг», виступав як конференсьє:

Артистів наших поважаймо!
Завісу вгору! Починаймо!

Колишній власник тиру Карл Квєфель під барабанний дріб проковтнув три засвічені, так звані «гінденбурзькі» свічки, а потім, тримаючи біля свого величезного рота шматку, під звуки труб випускав у стелю цілий сніп вогню. Його змінив на сцені «баядерка» — Альберт Майєр другий, у минулому жіночий і дитячий перукар. О ці оглушливі удари в бубон! О ці блискучі очі, підмазані рушничним мастилом, і бряжчання старих алюмінієвих п'ятдесятифєнігових монет на його голому животі!

Біля входу до зали почали з'являтися запрошені на свято дами. То тут, то там з стільця схоплювався солдат або унтер-офіцер і проводив свою даму; він давав їй своє місце, а сам ставав під стіною. Дружина пивовара Бетца вже не дивилася на сцену. Вона розглядала дам. Голова її аж тряслася від обурення: «Боже, яка безсоромність!»

Під час антракту вино лилося рікою. Пани офіцери пішли у суміжне приміщення до накритих для них столів і там пили шампанське, поздоровляючи один одного з блискучим батальйонним святом. Солдати ділили свої порції: на двох три пляшки дешевого вина. «Баядерка» Майер другий сидів усім на втіху — й досі в своєму костюмі — на колінах у капітана медичної служби Шерфа.

Вайсблат чекав біля входу до зали. Його сухорлява біла рука лежала на правій кишені куртки, ніби захищаючи щось там заховане. В тій кишені він зберігав кілька прив'ялих троянд для своєї Елен.

Роллінга послали прислужувати в офіцерській кімнаті. Офіцер для доручень побачив латку на мундирі Роллінга і послав його до Маршнера. Той мусив поїхати до міста і привезти зі складу білу куртку для Роллінга. Він повернувся розлючений і жбурнув Роллінгові кельнерську куртку:

— Я при нагоді задушу тебе!

— Кожен робить що може,— сказав Роллінг.

Станіслаус стояв за кудісами — його почало морозити — і чекав свого виступу. Вже добре підпили офіцери знов зайняли місця. Тепер і солдати сиділи не так, ніби аршин проковтнули. Вони почували себе вільніше й весело розмовляли з дамами.

Пауль Пальм уже не віршами оголосив Станіслаусів номер. Він не міг підібрати рими до слова «гіпноз». Пальм назвав Станіслауса вельми досвідченим чудодієм, якому скоряються таємні сили. Бувалий Станіслаус вийшов на сцену з виглядом людини, яка потопає і яку ось-ось поглине вода. Він одягся в кавалерійську форму, а на голові в нього був тюрбан з простирала. Тюрбан вийшов надто великий, але його підтримували відстовбурчені Станіслаусові вуха. Досвідчений чарівник був блідий, як стіна, і мало скидався на таємничого чоловіка на обкладинці книжечки про гіпноз, яку колись читав Станіслаус. Він стояв посеред сцени з широко розплющеними очима, ковтав слину, і його кадик над коміром мундира рухався то вниз, то вгору. Йому здавалося, що зала ось-ось вибухне сміхом. Проте ніхто не сміявся. Дружина ротмістра-пивовара пані Бетц, склавши долоні рупором, прошепотіла:

— У нього очі, немов у того факіра, якого ми бачили в Мюнхені і на жовтневому Святі врожаю, отого, що своїм поглядом зачаровував крокодилів, а одну жінку просто-таки примусив літати.

Ротмістр Бетц протер пенсне, вперше подивився на свого кавалериста Бюднера, другого куховара роти, і сказав:

— Здається, ти маєш рацію, Резерль.

Станіслаус дуже тихо промовив:

— Прошу кількох чоловік на сцену.

Піднялось сімнадцять чоловік. Серед них Гартшлаг і Крафтчек. Богдана не було. В останню мить він згадав своє основне правило — в армії ніколи й нікому не впадати в вічі.

Станіслаус забув про людей, що сиділи в залі і напружено чекали від нього чуда. Він знов був допитливим учнем пекаря, Станіслаусом Бюднером, який, граючись, хотів проникнути в душі інших людей. Дуже хвилюючись, він зірвав з голови тюрбан, що заважав йому, і засунув його в кишеню штанів.

Загіпнотизований Крафтчек поїхав у Верхню Сілезію, міцно цілував свою Лізбет, продавав у крамниці воєнне мило і лаявся:

— Ще рік війни, і німецьким крамарям капут!

Станіслаус поспішив розбудити Крафтчека, щоб той, бува, не наговорив іще чогось про війну та її можливі наслідки.

Одного кавалериста Станіслаус примусив балансувати на канаті, якого насправді не було, іншого — рвати спілі груші з вішалки. Солдати й офіцери жваво обмінювалися враженнями, пирскали, реготали, ляскали себе по стегнах або ж намагалися побороти в собі страх. Наостанку Станіслаус показав свій найкращий номер, для якого Роллінг придумав назву «Кухня майбутнього». Для цієї кухні Станіслаусові було потрібно п'ять фельдфебелів. Фельдфебелі вагалися і, тільки діставши від розвеселилих офіцерів відповідні накази, неохоче піднялися на сцену. Там стояв порожній стіл, а за ним сидів Віллі Гартшлаг, куховар майбутнього. Станіслаус приспав тих п'ятьох фельдфебелів, і тепер кожен з них міг замовити свою улюблену страву. Кожен дістав те, що хотів, хоч Віллі Гартшлаг подавав їм миски, наповнені водою або сирою картоплею. Фельдфебелі їли руками оселедці, а то була просто сира картопля. Вони знімали нитки з рулетів, а то була сира картопля; вони ласували курячими ніжками, обсмоктували мозкові кістки, а то була сира картопля. Вони сьорбали суп з волячим хвостом, закришений яйцями, а то була чиста вода...

Роллінг стояв за кулісами і підохочував Станіслауса.

Серед вигуків і реготу в залі пролунав чийсь дужий голос:

— Зі мною ви не зробите такого. Фельдфебелів підмовили!

— Мене не підмовили, я голодний! — крикнув зі сцени один з загіпнотизованих фельдфебелів.

Зала знову вибухнула сміхом. Той, що кричав, схопився і замахав руками. То був командир взводу лейтенант Цертлінг з третьої роти. Станіслаус уклонився і, впевнений у своєму успіхові, сказав:

— Будь ласка, пане лейтенант!

Молодий лейтенант попросив дозволу у ротмістра, клацнув каблуками і, набундючившись, пішов на сцену, схожий на статую молодого вершника з алеї Перемоги¹. Станіслаус попросив лейтенанта сісти між своїми пацієнтами, що й досі плямкали.

— Стій!

П'ять фельдфебелів заціпеніли — кожен у тій позі, в якій його застав Станіслаусів наказ. У залі почувся сміх і тупіт.

Коли руки молодого лейтенанта безживно повисли, а його голова схилилася набік, на сцені сидів уже не офіцер, а якийсь підліток, дуже стомлений і розслаблений. Підліток раптом зареготав. Офіцери в залі думали, що їхній товариш осоромить гіпнотизера. Але не в ті взувся. Хлопчисько в офіцерському мундирі аж заливався від сміху, а очі в нього були заплющені. Він кричав:

— Перестаньте лоскотати, негайно перестаньте лоскотати! Ви чуєте, йолопе? Я тепер лейтенант!

Гучний сміх і бурхливі оплески наповнили залу. Лейтенант усе сміявся, і чим голосніший був сміх у залі, тим дзвінкіше він реготав.

— Пе... Пе... перестаньте лоскотати! Ха-ха-ха, умираю! Ха-ха-ха!

Станіслаус підійшов до лейтенанта.

— Стій!

Лейтенантів регіт стих. Глядачі в залі припинили.

— Що б ви хотіли з'їсти, пане лейтенант?

Підліток зібрався з думками і почав гірко плакати. Він утирав рукою сльози, кликав маму, ніби буржуйський синок, якого набили вуличні хлопчаки, і, гірко схлипуючи, лепетав:

¹ Алея в парку Тіргартен у Берліні.

— Мамо, мамо, я не хотів іти на війну.

З-за куліс почувлося коняче іржання. В залі знову вибухнув регіт. Офіцери занепокоїлись.

— Припинити! — гукнув командир батальйону.

— Мамо, вони розстріляли мене у глиняній ямі. Я їм нічого не заподіяв. Вони завжди такі жорстокі! — кричав лейтенант.

— Припинити! — знов гукнув командир батальйону.

Завіса опустилася.

Пані Бетц плакала. Вона шукала в своїй сумці носову хусточку, але знаходила там самі кредитки і мусила витирати обличчя просто долонею.

Вистава тривала. Вайсблат від самого антракту стояв біля вхідних дверей і, прикриваючи рукою кишеню з квітами, чекав на свою Елен. Вона прийшла, коли старший військовий коваль третьої роти голими руками розламував на сцені підкову. Вона прийшла в чорному платті, спокійна, урочиста, не як солдатська наречена, а як нагадування про той світ, який не зник з лица землі, незважаючи на всіх солдатів, на всі жорстокості й безглуздя. Вайсблат, блідий, зігнувшись, провів її на своє місце, а сам став під стіною і дивився на неї, мов на якусь картину з Лувру. Офіцери так заповзятю повертали в її бік голови, що в них аж шийні хребці тріщали. Ад'ютант штовхнув під бік офіцера для доручень:

— Гляньте лишень на отого поета, на отого інтелектуального бовдура! А жіночка гарненька!

Офіцер для доручень кивнув головою:

— Чудова лошиця!

16 Станіслаус дивиться на жінок з філософських висот і бачить, як на землю спускається гіпсовий ангел.

Зала перетворилась на величезну корчму. Солдати стояли в черзі перед прилавком, щоб одержати свою порцію їжі. Кожний солдат мав талон. Про голод тих кількох дам, що прийшли в гості, ніхто й не подумав. Це була блискуча нагода для панів офіцерів почастиувати дам, показати себе кавалерами. Елен сиділа біля Вайсבלата мовчазна і скромна, спостерігаючи за тим, що діялося навколо. Накульгуючи, підійшов ад'ютант. У нього була крива нога. Не звертаючи уваги на Вайсבלата, він уклонився Елен. Вайсблат ще дужче зблід і, немов дитина, яка не розуміє, чого від неї хочуть дорослі, приклав до губів

вказівного пальця. Елен змінилася на обличчі. Вона кинула на ад'ютанта багатообіцяючий погляд. Ад'ютант запропонував їй руку. Елен ухопилася обома руками за ад'ютантову руку. О, ця котяча гнучкість! Вона по-дружньому, ласкаво кивнула Вайсблатові:

— Adieu! ¹

Її струнка постать у чорному попливла поруч із кривоногим ад'ютантом в офіцерську їдальню.

Вайсблат укусив собі палець і безпорадно глянув на Станіслауса. Той не вмів утішати.

— Отакі вони, ці жінки. Вона аж затремтіла, коли він на неї подивився, — мовив Станіслаус.

Порції швидко зникали в солдатських шлунках. Решти вина ледве вистачило, щоб запити їжу. З гардероба вже принесли приховані запаси. Полковий оркестр грав модну пісеньку:

Всю відпустку у солдата
В серці знов пала любов...

Солдати підтягували. Танцювати було заборонено. Що не дозволялося на батьківщині, того не могла вимагати й діюча армія. Та й як танцювати? Чи ж вистачило б дам? Ні в якому разі.

Вміє щиро він кохати... —

співав залізничний сторож Август Богдан. Він не хотів їсти гуляш... «Хто знає, з чого він...»

Свою порцію він виміняв на французький коньяк, був уже п'яний і став чіплятися до Крафтчека, що голосно плямкав губами.

— Я думав, що ви, католики, по п'ятницях постите?

— На війні піст скасовується, а то ми могли б знеситись і були б для ворога доброю здобиччю.

Маршнер підмішав у червоне вино трохи цигаркового попелу, віддав ту склянку гардеробниці і цокнувся з нею.

Бо вирує в жилах кров... —

співав він під музику оркестру.

Розгублений Вайсблат стояв біля дверей офіцерської кімнати і стежив за своєю Елен. Станіслаус попросив Роллінга, що весь час снував туди й сюди, залишити двері трохи відчиненими.

¹ Прощай! (Франц.)

— Для Вайсблата я цього не зроблю, — сказав Роллінг і подався з порожніми склянками до прилавка. Загадковий Роллінг! Станіслаус сам став за дверима і притримав їх. Вайсблат міг тепер дивитися в офіцерську кімнату. Він підвів голову і став зазирати. Якийсь ординарець відштовхнув його вбік, але він знову став на своє місце й кивав головою, махав руками. Хтось вирвав двері з рук Станіслауса. Вайсблат ожив.

— Вона кивнула мені у відповідь, ніби послала привіт! — Він цокнувся із Станіслаусом.

Елен сиділа між ад'ютантом і командиром батальйону. Командир нашкріб із свого зібраного за цілий рік запасу кілька французьких слів, приправляючи їх незліченними поклонами.

— Voulez-vous un peu... peu sauver, madame? ¹ — Він розмахував пляшкою шампанського.

— Oh, non, non, non, pas sauver quelqu'un ici ², — відповіла Елен і весело засміялася.

Ад'ютанта взяли ревнощі.

— Дозвольте, пане майор, звернути увагу на те, що французьке слово sauver не має нічого спільного з пияцтвом.

Командир батальйону анітрохи не розгубився.

— Потурбуйтеся про пані Бетц, хе-хе-хе, — сказав він.

Ад'ютант міцно стулив губи.

— Як це дотепно, правда ж? — звернувся командир до Елен.

Пані Бетц штовхнула свого чоловіка під бік.

— Я б ніколи не подумала, що він може зв'язатися з такими шлюхами, які на Святі врожаю вішаються на шию всім чоловікам.

Ротмістр протер об скатерку пенсне, знов надів його, глянув на командира батальйону і сказав:

— Перестань базікати, Резерль, адже ми тут не самі.

Роллінг приніс іще шампанського. Він налив спочатку майорові, але ад'ютант зробив йому зауваження:

— Спочатку дамі, зрозуміло?

Роллінг простяг руку, щоб узяти сумочку Елен. Сумочка заважала йому. Тоненькі, тендітні руки Елен схопи-

---

¹ Чи не хочете трохи рятувати, мадам? (Франц.)

² О ні, ні, ні, я нікого на хочу тут рятувати (франц.). — Німецький офіцер плутає французьке слово sauver — рятувати з німецьким saufen — пити.

лися за сумочку. Вона квапливо притисла її до себе. Роллінгові зробили зауваження. Офіцер для доручень дістав наказ змінити Роллінга.

Елен уважно прислухалася до суперечки між офіцерами; вона випила трохи вина, поклала сумочку, яка тепер лежала в неї на колінах, знов на стіл і, кинувши на майора сяючий погляд, сказала німецькою мовою:

— Дозвольте трохи поспівати?

— Браво!

Ад'ютант постукав по своїй склянці.

— Прошу уваги, послухаємо пісню...

Пани офіцери задоволено повідкидались на спинки крісел.

— Зараз це стерво буде співати,— сказала пивоварка Бетц. Її чоловік, пан ротмістр, цикнув на неї.

Елен стояла позад офіцерів, і ті, ризикуючи вивихнути собі шиї, повертали назад голови. Елен, уся в чорному, не бачила нікого з цих хтивих офіцерів. Вона дивилась у вікно, кудись у далину. Здавалось, вона молиться, дуже зосереджено, дуже тихо:

Toujour triste, toujours triste,
quand j'y pense, quand j'y pense...¹

Офіцер для доручень вийшов, щоб знайти заміну для Роллінга. Він залишив двері в зал відчиненими. Біля дверей стояв Вайсблат. Він кивнув Станіслаусові:

— Послухай, вона співає!

Вечір спадає...
Я думаю про це.
Ніч світить зорі...
Я думаю про це.
Б'є дванадцять Нотр-Дам...²

Ходячи вздовж офіцерського столу, Елен у напівзабутті співала комусь у тій далині за вікном:

Ранок приходить...
Я думаю про це.
Сонце засяло...
Я думаю про це.
Дванадцять ворон на Нотр-Дамі...
Завжди сумна, завжди сумна,
Я все лиш думаю про це.

¹ Завжди сумна, завжди сумна,
Коли я думаю про це, коли я думаю про це... (Франц.)

² Нотр-Дам — собор Паризької богоматері.

Офіцер для доручень повернувся, незадоволено глянув на Вайсблата і Станіслауса і з стуком зачинив за собою двері.

— Тепер вона співає для них. Я цього не переживу, — сказав Вайсблат.

Станіслаус потяг його з собою до Вонніга.

— Все добре! Все на краще!

Коли Вонніг цокався з засмученим Вайсблатом, у нього з рук випала склянка. Забряжчали скалки. Велика люстра гойднулась. Зі стелі посипалася штукатурка. Маленьке янголятко відірвалося від карниза і розбилося об прилавок. Дехто впав на підлогу, решта кинулися тікати. Хтось закричав не своїм голосом:

— Наліт!

Двері в офіцерську кімнату рвучко розчинилися, в залу повалив дим. На порозі лежала розкрита жіноча сумка, з якої виглядали зім'яті окупаційні гроші. Вайсблат і Станіслаус лежали один біля одного на паркеті й задихалися. Раптом Вайсблат схопився і закричав:

— Елен, Еле-е-ен!

Станіслаус затулив йому рота.

— Бомба! — вигукнув хтось. — Пекельна машина!

Якийсь обер-лейтенант вискочив з офіцерської кімнати, тримаючи перед собою в правій руці відірвану ліву.

17 Станіслаус кличе смерть, безноса відвертається від нього, і дивна закохана пара повертає його до життя.

Якби можна було піднятися вгору, відірватись від землі і глянути на неї, як на яблуко, що висить на гілці, то й людське горе здалося б меншим на тому в'ялому, зморщеному, враженому хворобою яблуці, а ряботиння на ньому було б горами, а гнилі плями — лісами. Станіслаус лежав у бур'яні і мріяв, а над ним у верхів'ях дерев своїм величним вічним шелестом шумів вітер. Станіслаус лежав не в лісі свого дитинства. Великий всесвітній вітер підняв його, немов піщинку; спочатку його носили з кінця в кінець на батьківщині, а потім ця піщинка на якусь хвилю попала на клаптик французької землі, який звався Парижем. Нарешті ту піщинку підхопила буря і, крутячи у вихорі, закинула у дрімучі ліси на крайній півночі Європи.

Після великого батальйонного свята, яке закінчилось вибухом у буквальному розумінні цього слова, вони не відразу поїхали на Схід шукати подвигів. Треба було спочатку дещо розслідувати: бомба випала з сумочки тієї француженки Елен. Вона розірвала ту дівчину, рознесла на шматки командира батальйону, розбатувала ад'ютанта, поранила багатьох офіцерів і вселила в серця учасників вечора страх перед ворогом.

Почалося велике судове розслідування: хто привів з собою цю жінку? Її запросив кавалерист і поет Йоганніс Вайсблат. Ані слова про те, що ад'ютант одразу ж відібрав у рядового Вайсבלата ту вродливу француженку. Отже, можна припустити, що цей інтелігент і поет, а може, й напівеврейський елемент Вайсблат знав про бомбу, яку та паризька повія принесла в товариство офіцерів.

Каптенармус Маршнер запевняв, що він на власні очі бачив, як Вайсблат плакав за тією французькою дівчиною. Але знову ж таки деякі солдати твердили, що Маршнер не міг цього бачити, бо він використав загальне замішання після вибуху бомби, щоб згвалтувати гардеробницю-француженку, яка працювала у ресторані. Проте Вайсבלата заарештували, а Маршнера послали закупити сувеніри для поранених і непоранених офіцерів. Ті сувеніри були запаковані у великі ящики і послані рідним офіцерів як останній привіт із Парижа.

Коли прибув новий командир батальйону, коли призначили нового ад'ютанта і замінили поранених офіцерів, знов запанував порядок. Батальйон послали в Німеччину в гори, де солдати мушили лазити по крутих схилах і вести бої з невидимим ворогом на замріяних альпійських пасовиськах. Роти знову спорядили кіньми. То були невеличкі кудлаті коники, в'ючаки. Верхових коней мали тільки офіцери. Станіслаус сам попросився до коней. Тепла, якого він не знайшов у людей, він шукав біля тварин. З того, як швидко у канцелярії задовольнили це бажання, Станіслаус зрозумів, що його фокуси на батальйонному святі справили враження на ротного вахмістра Цаудера.

Навесні вони з гуркотом неслися на вантажних машинах по довгій вибоїстій дорозі Заполяр'я. Обабіч ліси, ліси, ліси. Соснові хащі, як і на батьківщині, старезні крилаті сосни, віття яких немов скуйовджене вітром, мерехтливі березові гаї з вільховим підліском; зарості очерету й розмарину; синя поверхня озер, в яких віддзерка-

люється небо, і багните, немов у пеклі, дно. Ніде ні села, ні хатинки.

— Після Парижа та отаке!..

Пляшки з вином у кишнях і ранцях поступились місцем пляшкам, наповненим пекучою світло-жовтою рідиною.

— Хай живуть невидимі жінки Карелії! Будьмо!

Сальності летіли від автомашини до автомашини.

— Нема жінки — грійся в моху!

Дехто не розумів, для чого все це потрібно. Кругом були ліси і мир. Чи не доведеться тепер вести війну проти самотності і величного лісового шуму?

Хто ми — сипучий пісок? Чи сарана? Зграя ворон чи зграя хижих вовків? Все можливо, вони могли бути чим завгодно, тільки не людьми.

Дехто шепотів назву, яка означала для них нічого і водночас усе: «Петсамо». Що це? Назва міста чи, може, назва самотності? Петсамо! В цьому слові не звучала війна.

Одного сум'ятливого дня вони звернули біля кілометрового каменя з цифрою «175» із вибоїстої дороги і, підсакаючи на кореневищах, по нерівній лісистій місцевості заїхали в дрімучий ліс. Тут третя рота висадилася, а разом з нею і батальйонна санчастина. Лікар Шерф не хотів опинятися з своїми майбутніми пораненими і вбитими надто далеко від шосе, цієї останньої артерії цивілізації, зате штаб батальйону поїхав з першою і третьою ротами у гліб дрімучого лісу.

Так стояли вони, солдати третьої роти, як первісні люди, у лісі, віддані на поталу вітрові. Ротмістр Бетц, оцей пивовар з Баварії, своїм охриплим від горілки командирським голосом перший порушив величний шум вічності. На його мундирі висів тепер залізний хрест другого ступеня і срібна відзнака за поранення. Та хіба ж він, хай йому біс, не ризикував життям за батьківщину на великому банкеті в Парижі?

— Злізай! Стати бівуаком! Нарубати дров! Та жвавіш, щоб аж тріски летіли! — Пропитий голос вривався в лісову тишу і в солдатські вуха. У ліс він проникав не так уже й далеко; значно глибше у вуха солдатів; більшість з них кидало в дрож від страху перед цією цілковитою самотністю, їм доконче хотілося мати якийсь захисток над головою.

День у день напружена праця, корчування лісу. Здавалось, у цього дрімучого лісу десь забилося, гарячково

запульсувало серце. Солдати копали бліндажі, будували склади для запасів продовольства, обшивали офіцерські бараки березовою корою, споруджували ротну їдальню й чекали війни.

З штабу батальйону прибули зв'язкові. Вони передали накази по батальйону. З наказів було видно, що вони перебувають на фронті. Вони мали бути насторожі і пильно нести свою службу. Про дислокацію ворога в полковому наказі були тільки припущення. Навколо табору виставили ланцюг сторожових постів. Вартові виглядали війну, а війна десь забарилася.

Станіслаус підвівся. У вересі гули джмелі, довкола літали голубокриллі лугові метелики. Лісовому мрійникові здалося, що він почув чиїсь кроки. Тут кроки? Адже табір звідси далеко. Цієї неділі вранці він провів кілька годин біля озера, де, мабуть, відколи існує земля, ще жодна людина не пролежала трьох годин. Потім він пішов далі, стомився, трохи поспав, знову прокинувся і поринув у думки. Кроки? Ні. Гудіння джмелів, дзижчання комарів, тихий шум вітру у верхів'ї — це бог грає на своєму великому органі. Тут, біля полюса, небо здавалося житлом бога. Всевишній, мабуть, постарів і став жити самотньо. Він одцурався людей і полишив цих надто розумних істот на самих себе. Нехай вони з великого розуму знищують одне одного!

Ні, Станіслаус уже не був високої думки про себе і про таких, як сам. Париж не навчив його сміятися; він убив у ньому останню радість, приховану десь у глибині душі. Станіслаусові пригадався той післяполудень, коли він побачив на набережній Сени двох закоханих, той вечір, коли він їх урятував. Вчинок незначний, але зроблений на свій страх і ризик. Це було його бажанням — зменшувати людські страждання на землі, на цьому прибитому рябощинням, запліснявілому яблуці. Та чи міг він сам із цим упоратись, коли тисячі таких, як він, збільшували ці страждання? Чи не рівнозначно це намірові вичерпати похідним кухликком карельське болото?

Смерть французької дівчини Елен викликала в нього гарячку, як рік тому в Польщі смерть його товариша Алі Йогансона. По дорозі в ці дрімучі ліси Станіслаус намагався щось написати про ту дівчину, яка все більше й більше ставала для нього святою — новою Орлеанською дівою. На привалах він усе писав і писав, закреслював,

знов писав, перекреслював і рвав на клаптики списані аркуші. Спочатку він тільки журився своїм нецтвом, потім розівлився на себе і, нарешті, почав зневажати себе: він надто мало вчився. Він нічого не знає про речі, які спонукають людей жертвувати життям. Може, ті люди хотіли догодити богам? Або догодити людям? Чи, може, вони давали своїм коханим урочисту клятву? Багато запитань — і жодної відповіді. У гарячковому сні йому вчувалися слова Густава Гернгута: «Справжніх книжок ти не читав».

Все ж таки було чути чийсь кроки. Станіслаус приклав до землі вухо, як той хлопчак, що, граючи з своїми ровесниками в розбійників, хоче взнати, звідки вони наближаються. Серед цієї тиші, в якій бриніли тільки звуки божого органа, хтось ішов. Може, ворог? Була сувора інструкція: «Особовому складові батальйону дозволяється виходити за межі табору тільки при зброї і групами». Станіслаус ніколи не брав до уваги цього наказу і залишив свою гвинтівку в таборі. Навіщо йому тут, серед цього величного лісового шуму, гвинтівка? Не стрілятиме ж він у лісових мишей, які сідають на задні лапки і з цікавістю розглядають його. Звичайно, деякі солдати, згідно з наказом, виходили з розташування частини групами і через кілька годин, поійняті страхом перед величною тишею, стріляли в повітря, щоб почути якісь звуки — хоч самих себе. Вони стріляли в самотність, яка загрожувала здолати їх, вели війну з німою тишею, яка збиралась їх поглинути.

Туп, туп, туп, туп, туп!

Були то кроки людини чи, може, бог уставав від органа, щоб відпочити? Хто знає, який той бог — чотириногий чи восьминогий?

Захиталася соснова гілка. Щось зашелестіло. Станіслаус почув шепіт. Серце його, здавалось, от-от вискочить. Мабуть, на нього вже наведено дуло гвинтівки. Прийшли останні хвилини його життя. Що ж йому робити? Кричати? Просити прощення? Молитися? Він ще нижче нагнувся у високому вересі, в ніс йому вдарив терпкий запах меду, долоні відчували тепло нагрітого сонцем піску. Хіба вже таке дороге йому життя? Хіба ж не бувало хвилин, коли йому хотілося просто скинути його з себе, як зношений костюм? Хіба є де краще місце, щоб померти й зітліти, ніж оця квітуча глушина біля полюса? Якщо в патроннику гвинтівки для нього наготована куля, то нехай вона

вразить його тепер, саме тепер. Тепер він згодний на все, а через кілька секунд усе може змінитися. Жадоба життя настільки невідкладна розумові, що не встигнеш навіть озирнутися, як вона вже ввірвалася в серце й оволоділа всім єством.

Постріл не пролунав. Смерть була в доброму гуморі. Вона, мабуть, також прислухалася до божої гри на органі, усміхалась і нехтувала нагодою пожитися легкою здобиччю.

Туп, туп! Кроки неначе віддалялися. Йому почулось, ніби хтось сказав: «Ні». Виразно, по-німецьки — «ні». Станіслаус виткнув із вересу голову; йому хотілося принаймні побачити, хто це замірявся на його життя і викликав у нього думки про смерть.

Якщо Станіслауса не зраджував зір, то був батальйонний лікар. Він ніс свій карабін, як мисливець за перепелами, поклавши ліву руку на ствол. Поряд з ним плентався молодий лейтенант Цертлінг. Той також недбало ніс свою гвинтівку. Лейтенант полоскотав лікарів ніс жовтою квіточкою вересу. Шерф стрепенувся, погладив свою борідку, а потім раптом кинувся на молодого лейтенанта і обняв його за стегна. Лікар і лейтенант подивились один одному в вічі. Так, обійнявшись, вони пройшли кілька кроків. Біля березового гайка вони зупинились і поцілувалися, кожен з гвинтівкою за плечима. Щоразу, коли вони зближувались для нового поцілунку, сходились до купи і стволи їхніх гвинтівок. Станіслаус подався геть. Його душив тягар огиди.

18 Станіслаус сумнівається у своєму поетичному поклонінні і вступає в гільдію невизнаних поетів.

Взуваючи вранці кавалерійські чоботи, ротмістр Бецц уже кричав:

— Чи бачив світ щось подібне: не війна, а паскудство!

Лісовий шум поглинув цей вибух шаленства божевільного пивовара, повернувши назад лише останнє слово: «Паскудство».

Бецц жбурнув чоботом у свого денщика. Вночі лемінги, оті безхвості, схожі на хом'яків жовті миші, шаруділи й пищали під ротмістровим спальним мішком. Вночі? Але яка ж це в біса ніч! У цьому проклятому Заполяр'ї немає нічого схожого на чудову баварську ніч.

Бетц пішов до ротної кузні і почав горлати там на солдатів:

— Ану, беріться за діло! Мені потрібне ліжко, залізне, з пружинами, на якому можна було б спати!

Від кузні Бетц пішов до землянки, в якій стояли в'ючні коні. Там перед дверима сидів Роллінг і варив на вогнищі щуку.

— Ей, ви, тюхтіі! — закричав Бетц ще здалека.

Роллінг повільно підвівся, виплюнув у пісок кілька довгих риб'ячих кісток і, нітрохи не злякавшись, став як належить.

— Ти що, збожеволів, сучий сину! Просто перед стайнею розпалив багаття!

Роллінг стояв мовчки і дивився на свою щуку, яка тепер через цього пивовара розкипала.

— Звідки ти, йолопе, родом?

Роллінг приставив праву ногу, але не так, щоб стукнули каблукі, і спокійно сказав:

— З Рейну.

— Я так і думав, що ти, мерзотнику, з того французького краю, де говорять «карнавал», бо, бачиш, слово «фашінг»¹ здається їм надто німецьким. Скинь шапку, ти, наволоч!

Роллінг скинув шапку. Його стрижена голова виблискувала на ранковому сонці.

Унтер-офіцер Ледер, начальник загону в'ючних коней, висунув із стайні голову. Бетц, розмахуючи грубезними пивоварськими кулаками, покликав його до себе.

— Ану, піджени мені оцього рейнського неробу!

Унтер-офіцер Ледер відразу взявся виконувати розпорядження. Він погнав Роллінга до струмка. Щуколов мусив набрати там води в свою шапку і бігти з нею назад до багаття. Роллінг, не дуже поспішаючи, бігав туди й назад, виливав у вогонь воду, що ще залишалась у шапці, і знов топав до струмка. Від води з Роллінгової шапки багаття шипіло, але не гасло.

Ротмістр зайшов у стайню, перекинув ногою наповнений кінськими яблуками ящик з-під снарядів і закричав:

— Пруські свині! — Відтак зупинився біля стійла свого верхового коня, якого привезли сюди з Німеччини через Париж. Він зняв з гака нагайку, хльоснув по халявах своїх кавалерійських чобіт і закричав:

¹ Масниця (нім.).

— Ось хай-но я потраплю на війну, я вам покажу, де раки зимують!

Він протер пенсне і впізнав Станіслауса, який чистив скребачкою свого маленького рудого коника.

— А, це той голодранець, ворожбит?

— Кавалерист Бюднер чистить коня!

— Що ти брешеш, орракул вошивий? Байдики б'єш, ледацюго! Тут, біля ескімосів!

Станіслаус усміхнувся, промовчав. Пивовар Бетц нагнувся вперед, щоб у темному проході стайні краще придивитись до цібі кінської воші, Станіслауса.

— Отже, орракул мовчить. Ти можеш служити при штабі полку.

Верхового коня вивели падвір. Виходячи з стайні, ротмістр узяв із жолоба жменю вівса і пильно придивився до зерна, як дома до ячменю, з якого варилося пиво.

Кобила форкнула. Їй у ніздрі вдарив дим від Роллінгового багаття. Коли ротмістр-пивовар сидів уже в сідлі, прибіг Роллінг, несучи шапку, з якої капала вода. Жар зашипів, кобила злякалася і, перше ніж Бетц устиг ухопитись за вуздечку, помчала вниз по табірній дорозі. Унтер-офіцер Ледер якусь мить стояв на місці, роззявивши рота, потім побіг навздогін, бо кобила з пивоваром вже наближалася до повороту.

— Кожен робить що може, — сказав Роллінг, важко дихаючи, — я тут не залишусь! — Після цього він помочився на вогонь і цим остаточно загасив його.

Кобила скинула ротмістра. Через півгодини він уже репетував у ротній канцелярії:

— Тут потрібен учбовий плац. Мої солдати стали розхлябанями!

Ротний вахмістр Цаудерер зіщулився, як горобець перед совою, що кружляє навколо нього. Пивоварові Бетцові був потрібен учбовий плац такий завбільшки, як аеродром там, на батьківщині, у Фюрстенфельдбруку.

То був край, де не заходило сонце. До полудня воно підіймалось, а після полудня опускалось ближче до землі, проте, досягнувши пруга, зітканого з верховіть дерев, зупинялося і починало котитись убік по зубчастій лінії лісу до того місця, звідки вранці знов почне видиратися у високе, блакитне небо.

Цими ночами Станіслаус знов і знов намагався описати історію дівчини Елен. Але він, мабуть, не був поет. Йому

бракувало сили проникнути в душу інших людей. О безпросвітний розпач!

Шум і метушня, які зчинилися у таборі, були для Станіслауса якраз доречні. Йому не давали часу писати вірші, йому заважали!

— Всі на роботу!

І солдати, надсаджуючись, валили дерева, корчували пні. Вони розплановували, рубали і лаялись. Вони боролися з комарами, цими шестиногими кровожерливими комахами. Міриади комарів обліплювали їх, свердлили вуха своїм гудінням. Солдати ходили в зелених захисних сітках, але там, де ці сітки хоч трохи прилягали до липкої від поту людської шкіри, виростало гроно з тисяч кровожерів. Білими ночами бліндажі сповнювало пронизливе дзижчання комарів. Солдати змащували руки й обличчя березовим дьогтем. Його гострий запах насичував і без того задушливе повітря бліндажів. Солдати майже задихалися. Хоч комарі й не чіпали рук та обличч солдатів, проте вони залазили в ніздрі й вуха, насмоктувались там уволу крові й летіли собі на здоров'я. Над сталевими касками вартових, що сиділи в окопах, стояли цілі комарині вежі, комарині стовпи підіймалися аж до верхівок дерев.

Коли на ділянці вирубали всі дерева, викорчували усі до одного пні, перетворивши цей клаптик землі серед дрімучих лісів на голу пустелю, життя пивовара Бетца знов набуло смислу, стало змістовніше. Тепер він міг щоранку їздити верхи і втішатися своїм пропитим голосом та брутальною баварською лайкою. На новісінькому учбовому плацу стріляли холостими патронами, рили окопи, чувся свист і окрики муштри, у рукопашному бою знищувалися цілі армії «уявного ворога». Так минав час у дрімучих лісах недалеко від полюса.

19 Станіслаус зазирає в душу фельдфебеля, дістає бойове хрещення і зустрічається з божевільним.

Коли ночі знов почали приносити з собою дві-три години темряви, посилене військове навчання на шкуродерні пивовара Бетца поступово перетворилося в тупу звичку. Як тільки командир роти відвертався, ні унтер-офіцери, ні солдати вже не напружувалися. Навіть лейтенант Цертлінг, командир першого взводу, не цінував цієї надсадної муштри: «Хіба ж ми новобранці, ми, хай йому біс, фронтовики!»

На жаль, ніхто до пуття не знав, де саме проходить той фронт. Він був позначений на картах офіцерів кольоровими лініями, проте насправді там, де проходив строка-тий олівцевий фронт, стояв дрімучий карельський ліс, кругом були озера й болота і навіть не пахло людиною, а тим більше ворогом.

Солдати по-своєму справлялися з тим олівцевим фронтом і з тією потворною війною. Роллінг, наприклад, вудив рибу і ставив верші. Пополудні, озброївшись згідно з наказом гвинтівкою, він ішов з розташування батальйону і в дрімучому лісі клопотався своїми справами. Він витягав верші з озера, яке лежало дуже далеко від табору, витрушував з них рибу, вибирав дві особливо великі щуки, а решту улову кидав назад у воду. Щук він клав на землю під однією з беріз. До цієї берези він добре придивлявся, обмацував її з усіх боків, зрізав складаним ножиком трохи кори із стовбура і йшов далі, в дрімучий ліс. Роллінг тримався звіриної стежки, діставав компас, прикурював, пильно дивився на стрілку компаса, щось мимрив собі під ніс, видобував з кишені куртки папірця, щось записував, знову прямував далі і поводився так, ніби збирався виміряти весь цей карельський ліс.

Цього вечора Станіслаус дістав наказ: з'явитися на невеличку аудієнцію у комірчину за канцелярією до ротної матері — вахмістра Цаудерера. Одне слово, Цаудерер з великою цікавістю й захопленням стежив за Станіслаусовими фокусами в Парижі. Тепер він мусив увійти в курс цієї справи — зрозуміти все до кінця. Він, як не є, чоловік солідний, так би мовити, щирий пруссак. Війна в карельських лісах нуднувата, непевна, і ця велика непевність існує і щодо відпусток унтер-офіцерам і солдатам. Вахмістр Цаудерер дуже хотів би побачити, що діється у нього вдома: Тільки на мить, зрозуміло?

Станіслаус зрозумів. Фельдфебелі ніколи не робили його життя солодким. А тут ось трапилась пагода заглянути в душу одного з таких викрадачів дівочої честі. Він приспав Цаудерера.

— Розповідай, зрозуміло? — наказав Станіслаус.

Цаудерер, не помічаючи іронії, почав розповідати.

Життя, в яке тепер зазирнув допитливий Станіслаус, було сіре, одноманітне. Цаудерер працював підручним на фабриці ящиків в одному німецькому гарнізонному місті. Йому платили шістдесят п'ять пфенігів за годину. Незважаючи ні на що, він рано одружився: удвох жити

дешевше. Вже після першої дитини від скупості, нестатків і домашнього клопоту дружина постаріла, стала буркотливою. Сімдесят п'ять пфенігів — для Цаудерера на дрібні витрати. Найгрубіший тютюн за тридцять пфенігів пачка — для Цаудерерової обкусаної люльки-носогрійки. Він бачив щодня, як по місту з піснями марширували веселі солдати. Він запитував у солдатів: «Скільки вам платять за годину і скільки годин на тиждень ви працюєте?» — «Працюємо мало, а плата добра», — відповідали йому. Тоді він пішов на ту солдатську фабрику і працював так само сумлінно, як і раніше. Ставши ефрейтором, він почував себе, як начальник зміни на фабриці ящиків, був у теплі і в добрі. Тепер він ротний вахмістр, а солдатську фабрику, де він став майстром, перевели в дрімучі карельські ліси.

— У кого ви, пане вахмістр, відбили дружину?

— Ні в кого.

— Скільки невинних дівчат обдурили? — запитав Станіслаус, намагаючись прочесати фельдфебелеву душу.

Ні, ротний вахмістр Цаудерер не піддурив жодної дівчини, ніколи не бажав дружини свого ближнього; з нього вистачає й свої, зрозуміло?

Станіслаус був розчарований. Зрештою, виходило, що Цаудерер не справжній фельдфебель. Станіслаус розбудив його. Розплющивши очі, Цаудерер сказав:

— Добре, солдате. Чудово!

Під час цієї поїздки додому, над якою Станіслаус, звичайно, не мав ніякої влади, Цаудерер довідався, що дружина ще не придбала ліжечка для найменшої дитини, його улюбленця. «Завтра надіслати Марті листа щодо дитячого ліжечка!» — записав він у своєму блокнотику. Так Цаудерер іноді сам собі віддавав накази. Він, певна річ, не знав, що на його німецькій батьківщині пружинні ліжка стали дефіцитним товаром.

Роллінг змушений був припинити свою нічну мандрівку. Його годинник зупинився. Наблизившись до лінії охорони табору, він пішов у напрямку тієї караульної ями, де в цей час мав вартувати Вонніг. Друга щука у Роллінговій сітці була призначена для Вонніга. «Все на світі добре!» Вонніг, стоячи на посту, гарантував безпечне повернення Роллінга, і за це йому діставалася щука. Роллінг похитав сосною гілкою. То був умовний знак. Коли все в порядку, Вонніг тихо заграє на губній гармонії. Та

звуків гармонії не почувся. Роллінг трохи дужче похитав гілкою. Пролунав постріл. От тобі й музика! Роллінг упав на землю і поповз назад. Знову гримнув постріл. У караульній ямі Вонніга тепер сидів його змінний, вірний своїм обов'язкам залізничний сторож Август Богдан. Коли з такою силою розхитується одна-єдина гілка, то, мабуть, відьма під час свого нічного польоту сіла на неї перепочити. Богдан вистрелив ще раз і ще, а потім почали стріляти з усіх сторожових пунктів східної частини табору. Незабаром стріляли вже всі вартові, самі не знаючи чому і в кого. Роллінг почухав потилицю. «Кожен робить що може!»

У комірчині за канцелярією вахмістр Цаудерер дістав колоду карт. Нехай Станіслаус скаже йому що-небудь про майбутню відпустку, зрозуміло?

Станіслаус ухилився.

— Мені не дано заглядати в майбутнє. Якщо людина поводитьсь добре, то й майбутнє її буде добре! Так воно вже ведеться. Та інакше й бути не може!

Вахмістр Цаудерер не мав більше часу розчаровуватись чи виявляти своє незадоволення коноводом і віщунном Бюднером. Вибухи ручних гранат стрясли табір. Затріскотів кулемет, ця друкарська машинка смерті. Цаудерер зблід. Майбутнє вже почалося.

Шофер зупинив велику вантажну машину і штовхнув сонного Вайсблата.

— Сто сімдесят п'ятий кілометр! Вилазь, тюхтію!

Вайсблат відразу розігнав дрімоту.

— У мене немає військового звання, якого біса ти вважаєш мене офіцерським титулом?

Він дав шоферові пачку французьких сигарет. Шофер став привітнішим і показав Вайсблатові напрямом, в якому, на його думку, розташований табір. Він не мав сумніву, що в цього білоручки, якого він підвіз по дорозі, були не всі вдома: відколи це «тюхтій» стало військовим званням?

Вайсблат з острахом брів навмання по лісі, аж поки наткнувся на дорогу, що вела до табору. Він кречав під вагою ранця і через кожні двадцять кроків зупинявся перепочити. Потім ліг на порослу мохом землю і дивився на невеличкі тьмяні зірки літньої полярної ночі. О боже милий! Це був неначе шлях у пекло! Він, людина, яка без цивілізації не могла дихати, опинився у цих одвічних лісах! Скільки ж часу може минути, поки сюди прийдуть

від матінки сигарети «Амарілла»? Війна! На мить вона показала себе з приємного боку, занесла його в Париж, у ту столицю світової культури й цивілізації, щоб потім забрати в нього все, що він мав. Він був більш ніж упевнений, що його слабкі, чутливі нерви, як мав звичку висловлюватися Вайсблатів домашній лікар, тут остаточно розладнаються, а мозок захворіє так, що його вже не можна буде вилікувати. Вайсблат трохи поплакав за самим собою і швидко схопився, бо від моху у нього промокли штани. Зрештою, в цих непрохідних лісах повзають гадюки та інша нечисть.

У таборі почалася стрілянина. Вайсблат відразу впав на землю. Важкий ранець зсунувся йому на потилицю. Він подумав, що це настав його кінець. Коли минуло півгодини, ба навіть більше, а стрілянині не видно було краю, Вайсблат спробував звільнити від важкого ранця принаймні голову, але над ним щось засвітіло; саме так — він знав це з книжок — свистять кулі. До самого світанку він чекав, що в нього ось зараз влучить куля. А коли заспівали пташки, Вайсблат зрозумів, що нерви його остаточно розладнані.

Виявилось, що війна, на яку вони чекали з дня на день, тільки легенько пошкрябала мізинцем їхній табір.

Коли пивовар-ротмістр відкрив уранці люк головного бункера, щоб поглянути на війну, її вже й близько не було. Замість неї до табору прителіпався приставлений до в'ючних коней Роллінг. Через плече у нього була перекинута сітка з двома великими щуками, а гвинтівку він ніс дулом униз. Пивовар жбурнув йому крізь люк три дні арешту.

— Як ви тримаєте гвинтівку, опудало горохове, блазень, ледацюга ви рейнський...

У ротній канцелярії шук у Роллінга відібрали. В обід вони з'явилися на столі в офіцерському бараці.

Для з'ясування причин нічної стрілянини провели розслідування. Та воно не дало ніяких результатів. Ніхто нічого не бачив. Усі караульні пости підтримували вогонь сусіднього поста. Август Богдан, побоюючись глузувань товаришів, промовчав, що вистрілив перший. Він був упевнений, що порішив щонайменше двох або трьох відьом.

— Все на краще! — сказав він, коли Роллінг буркнув на нього. — Тепер я принаймні знаю, як звучить війна.

Станіслаус прийшов відвідати Вайсблата. Поета знов запроторили в його колишнє відділення до Крафтчека й Богдана. Вайсблат лежав блідий, змарнілий на моховій постелі і курив одну з своїх останніх «Амарілл». На його обличчі не ворухнувся жоден м'яз, коли приятель Бюднер подав йому руку.

— Ти хворий, Вайсблате?

Вайсблат узяв сигарету, як беруть шматочок крейди, великим і вказівним пальцем і, ніби щось пишучи, почав водити нею в повітрі.

— Вам знайомий цей знак, пане кат?

— Тобі недобре, Вайсблате?

— Дуже добре. Ось незабаром я одержу з армійської кухні крила. Крила пропелера.

Станіслаус пильно подивився на свого приятеля. Вайсблатів погляд був безтямний. Проте, відчувши, що на нього дивляться оцінюючим поглядом, поет закліпав віями і, як собака-шучакач, втяг носом повітря.

— Од вас, пане, чимось тхне. Ви пахнете, як той паризький кат.

Вайсблат відвернувся до стіни. Крафтчек смикнув Станіслауса за рукав.

— Ти не дуже його розпитуй, а то ще знов захоче злетіти в повітря, як минулої ночі. Він уявив собі, що в нього качині крила, але їх засмажили, і він, як тільки зніметься трохи в повітря, одразу падає на землю.

— Він зачарований,— сказав Богдан.

Станіслаус повідомив начальство, що Вайсблат хворий.

— Він поет і так чи інакше божевільний,— сказав унтер-офіцер санітарної служби.— Я стежитиму за ним на роботі.

20 Станіслаус благоговіє перед іще не написаною книжкою; йому відкривають таємницю і викликають у нього сумніви.

У неділю Станіслаус сидів з Вайсблатом під товстюкою сосною збоку від табору. Довкола стояла тиша. Пора пташиного співу і крику минула. Великі лісові мурашки повзли по своїх стратегічних дорогах, тягнучи маленькі гілочки, соснові голки, гусениць; вони обмацували одна одну, коли у сліпій запопадливості наштотувались одна на одну. Вайсблат креслив березовою гілкою на піску якісь загадкові фігурки.

— Я ніби й справді божевільний. Розладналися нерви.
— Ти погано граєш. Це видно.
— Це помічаєш тільки ти.
— Вони перевіряють твоє здоров'я і поставлять тебе до стінки.

— Я гратиму краще. Думаю, зможу. В Парижі я читав деякі книжки з психології. Цікаво!

Між віттям щось тріснуло. Вони пригнулися. З дерева влетів дятел. Обидва випростались і усміхнулися.

— Ось бачиш,— мовив Станіслаус.— На таких дрібницях вони тебе й спіймають.

Вайсблат накреслив на піску будинок дахом униз. Потім намалював дим, що валив з димаря.

— Але тут, у цьому дрімучому лісі, я збожеволюю.

— Тоді я нічим не зможу тобі допомогти.— Станіслаус підвівся. У вечірніх сутінках пролетіла зграя чорних ворон.

Дванадцять ворон на Нотр-Дамі... —

заспівав тихим голосом Вайсблат.— Ти думав коли-небудь про Елен?

— Мені здається, я більше думав про неї, ніж ти.

Вайсблат намалював навколо свого перекинутого будинку велику хмару.

— Я ніколи нікого так не кохав, як Елен.

— А ти впевнений, що й вона тебе кохала?

— Перед смертю вона кивнула мені, ти ж бачив.— Вайсблат підняв вказівний палець.— Ти теж чуєш, ніби хтось гризе кістку, чи, може, це мені вчувається?

— То кролиця.

Вайсблат перекреслив свій малюнок, став на нього ногою і чоботом усе стер.

— Я думаю, в неї була мета, і вона з самого початку знала, що робить.

— Кролиця?

— Та ні, твоя дівчина, Елен.

— Тепер ти бачиш, що я божевільний. Ти певен, що Елен мала мету?

— В цьому я ніскільки не сумніваюся.

— Тоді вона мене не кохала. Вона вбила людей.

— І себе.

Вони пішли до табору. Вайсблат смикнув Станіслауса за рукав.

— А в тебе є мета в житті, як от, скажімо, в Елен?

— Звичайно, є.

— Яка? — Вайсблат занепокоївся. — Знов гуде! Я сказав би — літак, але, на жаль, це діється в моєму мозку. То яка в тебе мета, кажи!

— Я гадаю, не треба допускати ніяких лихих вчинків. Вайсблат засміявся. Його сміх був схожий на мекання кози.

— Лихих вчинків? А хто ж знає, які вчинки лихі?

— Я,— відповів Станіслаус і, схопивши Вайсблата за груди, трусонув його. Мекання стихло. Вайсблат з острахом оглянувся, немов дитина, яка чекає покарання. Невже оця людина з диким поглядом — Бюднер? А що, як він ось тут, на місці, схопить його за горло й задушить?

— Перестань прикидатися божевільним! — Станіслаус відштовхнув свого товариша.

Вайсблат задихався, він зовсім зблід.

— Треба проникати в душі людей. Я напишу книжку. Книжку про Елен і війну; але не тут, не в цій глушині.— Він кинувся бігти, зачепився за кореневище сосни, впав, знов підвівся.— Не в цій глушині, розумієш?

Станіслаус не кинувся за ним навздогін. Звичайно, написати книжку не так-то й просто. Він знову відчув повагу до Вайсблата. Як міг він, Станіслаус, забути, що його приятель — поет, знавець людської душі? А він цього поета недооцінив і поводився з ним мов якийсь невіглас. Як смів він таке зробити, він, неспроможний написати навіть оповідання про дівчину Елен? І хто він, власне, такий? Ніхто. Ніщо. Жменька зоряного пилу, що не випромінює світла.

Неподалік від сарая, де стояли в'ючні коні, протікав струмок, життєва артерія табору. Солдати набирали з нього воду, щоб пити, варити страву, прати білизну та випарювати вошей. Хто мав час, той ще ловив у тому струмку маленьких рибок на сніданок або, втупивши погляд у воду, мріяв про рідний дім: про Дуйсбург чи Мюнхен, Гамбург чи Котбус, про одне з тих німецьких сіл, що загубилися десь серед лісів і лук.

Ніч була напосна запахами ранньої осені. У прибережному очереті шелестів легенький вітерець. Трохи далі від сарая, що правив за стайню для в'ючаків, вода текла по великих каменях і, спадаючи з них, наспівувала: «Бульк-хлюп-хлюп-бульк».

Роллінг рвучко висмикнув вудочку. Біля Станіслауса впала на траву маленька рибка. Роллінг відчепив її і тихо присвиснув кризь зуби.

— Ти хочеш мені щось важливе сказати? — запитав Станіслаус.

— Насаджуй мені на гачок черв'яки.— Роллінг простяг йому коробку з черв'яками.

У Станіслауса були інші справи, він зовсім не збирався сидіти біля Роллінга і насаджувати йому на гачок дощові черв'яки. Що буде з Вайсблатом, який все ще прикидається божевільним, щоб мати можливість писати? Як би йому допомогти? Станіслаус кинув коробку з черв'яками. Вона впала на камінь. Дзень! Коробка відкрилась. Темні черв'яки копошилися в ній. Роллінг закрив коробку і прислухався. «Бульк-хлоп-хлоп-бульк»,— дзюрчала вода. Роллінг насадив на гачок свіжого черв'яка, присвиснув і несподівано запитав:

— Чкурнемо разом?

— Куди?

— В Німеччину, до улюбленого фюрера.

Станіслаус схопився.

— Я тобі не блазень!

Роллінг випустив вудочку і схопив Станіслауса за руку. Станіслаус відчув: його тримала тепла батьківська рука.

— Я знайшов дорогу. Для нас обох.

Між ними вже лежав добрий десяток невеличких рибок, а вони ще остаточно не домовилися. Річ була ось у чім: Станіслаус погоджувався тікати лише в тому разі, коли Роллінг візьме з собою Вайсблата.

— Вайсблата? Кожен робить що може, але на це я не піду.

— Що ти маєш проти Вайсблата?

— Я його знаю.— І Роллінг почав розповідати. Він розповідав так відверто і так довго, що Станіслаус не міг навіть чекати цього від такої людини, як Густав Геригут.

Тим часом минула ніч.

Вони струсили з рукавів росу. Почало вже світати, і тут, біля річки, їх могли помітити вартові.

— Ти ніколи не говорив з Вайсблатом, хоч і працював у його батька.

— І все ж таки я його знаю. На те у мене й очі, а передусім — нюх.— Роллінг ляснув пальцями. Шрам у нього на лобі почервонів.

Станіслаус розсудливо сказав:

— Люди змінюються відповідно до середовища.

Роллінг недовірливо глянув на нього.

— Хто це сказав?

Станіслаус добре пам'ятав, що ці слова він чув від Густава, коли вони стояли під караульним грибок, але хіба тепер є час, щоб розповісти Роллінгові історію Густава Гернгута?

— Я це кажу.

— Ні, це ти взяв із книжок, а життя книжок не читає. Такий, як Вайсблат, не зміниться. Він насмоктався благогородного материнського молока.

Почулося іржання коня. Роллінг повернув до бункерів. Станіслаус притримав його за полу куртки.

— Він поет, він хоче написати книжку проти війни. Йому треба забезпечити спокій і можливість писати.

Роллінг вирвався і зник у бункері.

Табір почав оживати. Денний караул пішов на пости, нічний повернувся в бункери. У канцелярії скаженів ротмістр Бетц. Мова йшла про величезну посилку — цілий ящик. Ящик був адресований пані Бетц на її баварську броварню. Цаудерер мав переслати його з яким-небудь відпускником у Німеччину. Та досі ніхто ще не їздив у відпустку. Незважаючи на це, ротмістр скаженів. З дня на день наближалася осінь, а ящик з фінськими шубами з сріблястих лисиць для дружини й дочки все ще стояв у бункері вахмістра.

— Сидите тут у теплі та відгодовуєте вошей! Я відправлю вас на передову! — розкричався пивовар Бетц і вдарив Цаудереровою лінійкою об одвірок. Одвірок лишився цілий, проте лінійка розлетілася в друзки.

Цаудерер ще підбирав тріски від лінійки, коли з'явився каптенармус Маршнер.

— З чим ти прийшов, Маршнере?

Маршнер приніс донесення: колишній кавалерист Вайсблат лежить у бліндажі і, прикидаючись божевільним, відмовляється виконувати службові обов'язки.

— Під три чорти цю медицину!

Ротний вахмістр Цаудерер був вдячний за це повідомлення. В обід він подасть його ротмістрові на стіл. Нехай ротмістр переконається, що він не тільки сидить тут та відгодовує вошей.

Водпораз каптенармус Маршнер прийшов просити дозволу на службове відрядження до Німеччини. Склад порожній, лишилося саме брудне лахміття, а замість зношеного нічого не присилають.

Каптенармуса Маршнера послали в службове відрядження до Німеччини. Він узяв з собою в Бамберг великого ящика пивовара Бетца.

21 Станіслаус допомагає Августові Богдану зв'язати відьму, розчаровує свого старшого товариша Роллінга і робить з нього болотного утопленика.

Коноводи чистили тварин. Роллінг і Станіслаус відвели своїх коней трохи вбік. Постукуючи скребницями об камінь, вони вибивали з них сірий кінський пил.

— Подумай, вони повели його в санчастину і будуть там обстежувати. Ти повинен узяти його з собою!

— Про мене, — буркнув Роллінг, — можеш йому сказати, але я ручаюся, що з ним ми не переправимося на той бік, він по дорозі ще забрудниться.

Станіслаус здув з каменя кінський пил і гучно постукав по ньому чистою скребницею.

— А ти певен, що після допиту вони не поставлять нас до стіни?

— У фронтовій газеті це буде написано, звичайно.— Роллінг сплюнув і знов заходився чистити свого маленького Гнідого.— Якби тільки нам добратися туди. Якби тільки нам...— Він усміхнувся, ніби передчував щастя.

Після полудня Станіслаус зайшов у санітарний барак. Стояла тиша. В соснах над дахом барака ледь чути цвірінкали синиці. Пахло осінню. Унтер-офіцер медичної служби кунав собі, сидючи перед бараком на сонці.

— Зайди до того фантазера і скажи йому, що ми приробимо йому крила, на яких він злетить на шибеницю!

Станіслаус злякався. Вайсблат, як завжди, лежав, повернувшись обличчям до стіни. Біля другої стіни санітарного барака лежав у гарячці якийсь кавалерист і голосно марив. Станіслаус струснув Вайсבלата і тицьнув йому в руку папірця. Водночас він стежив за кавалеристом біля протилежної стіни, якого, мабуть, покладали сюди для спостереження за Вайсблатом. Кавалерист лежав з заплющеними очима, але його вії сіпалися.

Станіслаус підійшов до нього.

— Хочеш пити, приятелю?

Так, кавалерист-хотів пити, тільки щоб у воді не було жаб.

Вайсблат повернувся на другий бік і посварився кулаком хворому кавалеристові.

— Я ні в якому разі не полечу в Росію. Я хочу в Німеччину! — У Вайсблата на губах і справді було щось схоже на піну.

Станіслаус вихопив записку, якою розмахував Вайсблат. Одне слово, Вайсблат висмикне в Німеччині з свого крила перо і напише ним книжку про бомбу в Парижі.

Станіслаус пішов. В його серці лишилося благоговіння до поета, який, незважаючи на загрозу смерті, так наполегливо домагався своєї мети.

Роллінг готувався в дорогу. Він кілька разів виходив з табору зі своєю торбинкою для риби, вносив харчі. Станіслаус розмовляв на кухні з Віллі Гартшлагом і фуражиром про добрі давні часи в Парижі. А Роллінг тим часом крав хліб і м'ясні консерви. Два дні таємничих приготувань. Два дні розмов під стукіт чистих скребниць. Вонніг був чоловік ненадійний. Це вже доведено. На цей раз Роллінг хотів вислизнути з табору на ділянці, яку охороняв Богдан.

— Від страху перед відьмами він пустить тобі кулю в спину.

— А ти з допомогою чорної магії зроби його в цей час небосдатним, придумай якийсь хитрий фокус.

Станіслаус тепер мав справу вже не з буркотливим Роллінгом, а з мрійником.

— Там, мабуть, поставляться недовірливо, але я їм усе поясню.

Скребниця постукувала в лад Роллінговим мріям про майбутнє. Станіслаус не відповів нічого. Він дивився спідлоба, так ніби перекочував важке каміння. Роллінг і без нього досягне своєї мети, але Вайсблат... У Вайсблата все було під сумнівом. Він потребував допомоги... А може, це просто страх нашіптував Станіслаусові, що він повинен залишитись і врятувати Вайсблата.

Настала ніч утечі. Вони лежали у вересі, поки в таборі запала тиша, поки черговий офіцер обійшов пости, потім поповзли до ями Богдана. Роллінг був балакучий, як п'яниця.

— Ми йдемо на рибалку! Через дві години принесемо на сніданок отакенну щуку, ти будеш задоволений.

Богдан більше не хотів, ну просто не хотів бути співучасником.

— У мене й так клопоту по горло, — казав він. Він одержав з дому листа. Заслабла корова. Лист дуже довго йшов, корова вже, мабуть, здохла.

— Це їй пороблено, — сказав Роллінг.

— Звичайно! — Богдан аж зрадів, що підтвердилася його підозра. — У нас є одна в селі, відьмує й відьмує. От якби я спіймав її...

Роллінг штовхнув Станіслауса під бік.

— Не будь дурнем, Богдан! Нехай Бюднер тебе на якусь мить перенесе додому, і там ти віддубасиш оте стерво!

Богдан подивився на Станіслауса.

— А це можливо?

Станіслаус зам'явся. Зате Роллінг говорив, немов баришник:

— Ти можеш зв'язати її невидимими вірвовками. Вона й не поворухне більше своєю відьомською рукою! Тільки щоб ти не зчинив шуму, якщо ми не повернемося до зміни караулу. Озеро далеко, а щука велика.

Роллінг виліз із караульної ями і зник у чагарнику. Станіслаус тремтів. У нього зуб на зуб не попадав. Він прикусив собі м'якуш щоки. У куцах почувся тихий тріск.

— Ну, тоді приспи мене, як колись Крафтчека, — попросив Богдан.

Станіслаус зосередився і приспав його.

— Бачиш, як із твого сарая виходить відьма?

— Я бачу її; Пауліно, дай мені віника і вірвовку! — прошепотів Богдан.

З куців почувся тихий ляск. То був умовний знак. Богдан спав. Станіслаус випорожнив його патронну сумку. Потім прислухався. З куців знов долинуло поляскування. Станіслаус розрядив Богданову гвинтівку. Поляскування в куцах стало настійливішим.

— Бувай здоров! — тихо сказав Станіслаус і зітхнув. Він почекав ще якусь мить. Умовний знак не повторився.

— Прощавай, старина Роллінг! — І Станіслаус став коло Богдана: «Через десять хвилин ти прокинешся. Ти нічого не чув, нічого не бачив. Забудь про все!»

Станіслаус виліз із ями і поповз по вересу. Він міг би йти випроставшись, бо прямував до табору, до свого бліндажа. Кавалерист Бюднер повертається із вбиральні! Та

він вважав за краще повзти. Йому здавалося, що це більше відповідає його стану.

Зникнення Роллінга помітили аж на другий день, під час переклички.

Розлючений пивовар горлав на офіцерів і солдатів, він аж сичав від гніву, мов чан із перебродженим пивом. Почалися допити. Хто бачив Роллінга останнім? Станіслаус весь обливався потом, коли викликали на допит Богдана. Але Богдан нічого не знав.

Ротмістр-пивоар знов накинувся на унтер-офіцерів:

— Роззяви всі ви, базарні баби, бовдури! — Він люто налетів на вахмістра Цаудерера. Бетц не забув, як Цаудерер повівся з ротмістровим ящиком. Для розшуків було сформовано спеціальну групу переслідування. Очолити її було наказано вахмістрові Цаудереру.

— Доставте сюди дезертира живим або мертвим, а то я зроблю з вас повідло.

Станіслаус сидів у кутку сарая для в'ючних коней і думав. Де тепер може бути Роллінг? Чи наздоженуть його? Роллінгів шлях втечі він знав у загальних рисах і повинен йому чимось допомогти. Але чи можна залишити Вайсблата, байдуже дивитись, як той іде назустріч смерті? Роллінг — Вайсблат. Вайсблат — Роллінг.

Станіслаус вирушив до канцелярії. Він примушував себе йти повільно. На поштовому пункті запитав про листи, хоч їх і не чекав. Ліліан йому більш не писала. Він не відповідав на її листи.

У ротній канцелярії творилось чорти батька зна що. Вахмістр Цаудерер готувався до походу. Весь блідий, він загортав у ковдру свій казанок. Спорядження для атаки. Кришка від казанка брязкотіла в тремтячих вахмістрових руках.

— Прошу зарахувати мене добровольцем у групу переслідування, — мовив Станіслаус.

— Що? — Вахмістр зірвав із стіни фотографію своїх дітей і сховав у нагрудну кишеню.

— Прошу зарахувати мене добровольцем...

— Гаразд, солдате, будеш моїм зв'язковим, зрозуміло?

Група переслідування була три дні в дорозі. Півдня вони йшли у східному напрямку.

— Куди він міг податися? Перебіжчик на Схід! Здоровий людський глузд повів його на Схід, зрозуміло? — Ротний вахмістр був задоволений, що йому в голову прийшла ця думка.

Перед полуднем зв'язковий вгер-кавалерист Бюднер вивчався під час привалу трохи розвідати місцевість.

— Гаразд, солдате!

Через дві години кавалерист Бюднер приніс звістку про болото, непрохідне болото. Його треба обходити з півночі.

— Гаразд, солдате, вперед на північ, а в кінці болота повернемо знов на схід, зрозуміло?

Вони обійшли болото в північному напрямку, набрали на суху місцину і, повернувши на схід, знов натрапили на болото, яке їм довелося обходити з півночі.

Наступного дня близько полудня вони наткнулися на табір другої роти свого батальйону. Гарячі привітання. Роллінг — як у воду вправ. Кухлі з горілкою пішли по колу.

— Хай живе війна в Карелії!

Вранці третього дня вони марширували до свого табору. Ротний вахмістр був дуже похмурий, до того ж його маленька голова з похмілля аж тріщала.

— Це може коштувати мені посади, — сказав він до свого зв'язкового і найжився, мов горобець перед шпаківнею. — Але хіба можна лізти в болото, іти на вірну смерть?

Перед обідом зв'язковий Бюднер приніс своєму вахмістрові добру звістку. Він виявив посеред болота сталеву каску. То була справді німецька каска.

— Засмоктало нашого дезертира, зрозуміло? — Ротний вахмістр Цаудерер одразу пожвавішав. Зрубали кілька дерев, збудували пліт і по ньому дісталися до сталеві каски. Тепер кожен міг бачити, що це Роллінгова каска, бо всередині на шкіряній підкладці хімічним олівцем було написано його прізвище. Швидким маршем вони повернулися у табір, щоб доповісти про успіх групи переслідування.

22 Станіслаус отримує листа з неба, ловить себе на зловстих думках і бачить, як його підопічний поет мчить назустріч загибелі.

Пивовар Бетц задоволено вислухав рапорт ротного вахмістра Цаудерера.

— Засмоктало, так йому й треба. Нічогенький приклад! Та й пошта принесла йому приємні вісті з Баварії. Якийсь відпускник доставив посилку. Тому солдатові було відпущено три кухлі міцного пива і добру закуску. Ми дуже вдячні, а як там справи з фінськими хутряними черевиками? Бо ходять чутки, що з вугіллям цієї зими буде ще сутужніше.

Капітан медичної служби Шерф відпустив Вайсблата, який весь час вимагав, щоб йому дали крила. Нехай хтось інший опікується цим поетом з підбитими крилами. Лікаря Шерфа ніскільки не цікавить ця хвороба. Він не психіатр і прибув сюди, щоб відтинати солдатам розтрочені руки й ноги.

Смерком над табором кружляв один-єдиний російський літак. Поставлені на позицію кулемети вишльовували в запашне лісове повітря свої вогненні смертоносні знаки Морзе. Пивовар Бетц стояв на бруствері окопу і дивився в бінокль. Біля нього був вахмістр Цаудерер. Він також намагався триматись прямо, щоб бути схожим на ротмістра, але приховуваний страх згинав його у три погібелі. Хотів чи не хотів того Цаудерер, а ноги його мимоволі підкошувалися. Ротмістр Бетц опустив бінокль і стрибнув у окоп.

— О, той Іван ще й паскудить!

Отже, й Цаудерер дістав дозвіл бою. Він покотився в окоп. Тепер уже, мабуть, і справді починалось майбутнє,— починалась війна. Примруживши очі, обидва прислухались. Ні пострілів, ні вибухів. Літак полетів геть. У вітті дерев щось зашаруділо. На табір летіли листівки.

Як тільки почалася тривога, конюхи відвели всіх тварин у гліб лісу, під захист дерев. Станіслаус лѐжав біля свого коня і прислухався до гудіння літака. Воно то наближалося, то віддалялося. Так ніби дзижчав шершень. Думками Станіслаус полинув у дитинство. Він був удома, на кухні матері Лени. Десь біля вікна задзижчав шершень, ось він уже на стелі, ось уже на миснику, що стоїть у кутку. Він бачив, як батько, скинувши з ноги суконний пантофель, намагається вбити ним шершня. Татусь Густав чудодій. Раптом Станіслаус усе зрозумів: це злидні штовхнули батька на чудодійство. Він, Станіслаус, з тієї самої причини примусив Богдана зв'язувати відьму. Невже все життя — це тільки коло? Обертання навколо себе самого? Чи не тому діти повторюють те, що робили батьки, бо лихих вчинків і злиднів на землі не меншає?

Клапоть паперу завбільшки з поштовою аркуш опустився перед мордою коня, що пасся. Кінь форкнув, мотнув головою і скуб траву далі. Справді, з неба впав лист із фотографією усміхненого Роллінга. Очі Роллінга дивились трохи стомлено, але усмішка була справжня. Ніхто в світі не міг примусити Роллінга засміятись, коли він того не хотів. Станіслаус намагався знайти на Роллінговому обличчі докір, німий докір своєму колишньому товаришеві Станіслаусові Бюднеру. Чи не залягла біля куточків його рота ледь помітна глузлива складка? Він прочитав, що написав йому Роллінг: «Кінчайте! Переходьте до нас! Думайте про Німеччину! Не слухайте розбійників!»

Станіслаус згортав папірець доти, доки він став завбільшки з ніготь великого пальця, і заховав його під криш-

ку свого кишенькового годинника. То був годинник, якого він купив, ще будучи підмайстром пекаря і кандидатом у поети, щоб краще використовувати свій вільний час для навчання. Годинник висів на ланцюжку, якого йому подарувала товста дружина управителя в день конфірмації.

Повітряна тривога минула. Смерть від бомб пройшла стороною. Літак скинув тільки одну бомбу, та й ту з листівками. Їх прислав бетонник Отто Роллінг. Єгері третьої роти шастали в сутінках поміж деревами і збирали Роллінгові листи.

В пивовара Бетца стався напад буйного божевілля. Він вигнав з канцелярії ротного вахмістра Цаудерера і наказав з'явитися лейтенантові Цертлінгу. Треба розвідати дорогу, по якій Роллінг пройшов через болота. Пивовар Бетц вирішив на свій страх і ризик атакувати позиції радянських військ. Він забрався в далекі чужі ліси не для того, щоб збирати соснові шишки. Хай це робить командир полку, будь ласка! Бетц пішов на війну, щоб бачити кров і захоплювати здобич. Тепер на службі було заведено суворий порядок. Розробили великий навчальний план по підготовці атаки на радянські позиції. «Я так за вас візьмуся, що ви й штани обпаскудите, наволоч прусська!»

Колишній городник Вонніг хотів принаймні вижити. Він сприймав усі справи і обставини так, як їх підсовувала брудна рука долі. Усе на краще! Вночі він сидів у караульній ямі на східному боці табору. Відстебнувши ремінь і прихиливши гвинтівку до піщаної стіни, а каску поклавши на бруствер, він мугикав собі під ніс маздаїстські хорали:

Все добре, хай добріють люди,
Все добре, хай засяє світ.

Потім він згадав про губну гармонію, яку носив у кишені штанів. Він пригнувся у ямі і, тримаючи обома руками свій маленький інструмент, тихо на ньому загравав.

Коли на небі заблищали зорі, ніч на якусь годину перетворилася в справжню німецьку ніч. Вонніг награвав тихо й повільно «Місяць зійшов...». Усе на краще! Якби він не пішов в армію, у нього ніколи не знайшлося б часу так майстерно навчитися грати на губній гармонії. Вдома, в городництві, йому завжди щось перешкоджало. Помирали люди, і він після роботи ще мусив плести на похорон вінки. Він мусив на невеличкому верстаті друкувати на стрічках для вінків: «Вічна пам'ять» або «О горе, вона

пішла від нас...» Для музики та інших високих мистецтв, які шанувала маздаїтська секта, у нього майже не лишалось часу. Все в світі добре — також і війна, бо вона дає можливість у караульній ямі серед далеких лісів коло полюса навчитися грати на губній гармонії. Вонніг підбирав мелодію на цьому малесенькому інструменті, був щасливий, коли зразу знаходив правильний тон, довго тримав його і, прислухаючись, милувався чистотою звучання. У звуках губної гармонії потонули і тріск сухої гілки, і шурхіт ненароком покоченого камінчика, і зліт сполоханого тетерука. Вонніг аж тоді насторожився, коли за його спиною у яму посипався пісок. Він хотів озирнутися, але не встиг. Хтось стис йому горло, а рота, який щойно так майстерно вигравав на гармонії, заткнув кляпом із моху. Вонніг видав тільки один звук, як це буває з задушеним: «Гррр!» Він не задихнувся, бо повітря надходило в легені через ніс. Він іще раз прохрипів: «Гррр!» — тепер уже не від страху, що задихнеться; він сподівався, що цей крик про допомогу почує вартовий у сусідній ямі. Якусь мить для Вонніга не все було добре, радянські розвідники потягли його з окопу в ту саму гущавину, за якою він мав пильнувати, щоб не підкрався ворог і, чого доброго, не витяг з постелі ротмістра Бетца. Але через деякий час, коли у Вонніга з рота витягли мох, світ став для нього знов добрим. Тепер, мабуть, його повезуть в інші країни, і він побачить трохи світу. Усе на краще!

Та його зникнення без каски, без ремня й губної гармонії не дуже добре відбилося на житті інших солдатів. Ротмістр Бетц бігав по канцелярії, розмахуючи перед унтер-офіцерами маленькою губною гармонією.

— Ось до чого призводить прусська розхлябаність! Цей негідник вигравав на гармонії, а тоді ще й заснув.

Бетц кинув губну гармонію, цю маленьку нічну арфу, на письмовий стіл ротного вахмістра. Унтер-офіцери дивилися на ту річ широко розплющеними очима, не наважуючись доторкнутись до неї руками. Вона була немов невеличкий підривник, що привів у дію бомбу ротмістра Бетца.

Станіслаус привів себе в стан бойової готовності, загнупав і осідлав коня, приніс із складу ящики з боєприпасами й попристібав їх до сідла. Потім пішов глянути на Вайсблата і трохи його підбадьорити. Біля нього вже ходили Крафтчек і Богдан. Вайсблат не хотів уставати. Він вимагав, щоб йому принесли із каптерки його крила. Станіслаус

повернув його обличчям до себе. Вайсблат злякався. Розплющив очі. Погляд його був ясний.

— Ставай, Вайсблате, разом з усіма в стрій, не перебирай міри!

— Мої лебедині крила, прошу вас, пане кат!

Крафтчек надів сталеву каску. З ревного шанувальника божої матері Марії він перетворився на окопного стрільця. Вайсблат знов повернувся до стіни. Крафтчек штовхнув його карабіном.

— Вставай, голубе, а то пришиють тобі відмову виконувати наказ і поставлять до стіни. І нам ще доведеться стріляти в твоє худе тіло, як колись у довготелесого Алі, отого ненажеру.

Вайсблат і справді схопився, вигріб, як собака, свою гвинтівку з моху і надів на голову каску, яку використовував як попільницю. Ніжний попіл від його сигарет «Амарілла» засипав йому обличчя. Вайсблат звів догори руки і, звертаючись до стелі, почав благати:

— Боже милостивий, дай мені крила!

Це зворушило Крафтчека, і він здув з Вайсблатового обличчя попіл.

— Заспокойся, заспокойся, мій синку. Крила пристебнуть тобі надворі, бо для бліндажа вони надто великі, і ти тільки чіплявся б ними за все.

Вайсблат обняв Крафтчека і пригорнув його до себе. Крафтчек запишався.

— Я напевно не знаю, як з такими поводитись, але у нас на шахті був один чоловік, що дуже хотів стати Ісусом Христом і все вимагав води, по якій він хотів пройти. Ми взяли його вдесьятьох і привели до затопленої шахти, щоб він зміг пройти по воді. Коли його почало засмоктувати, він так злякався, що зразу перехотів бути Ісусом Христом. Він знову став добувати в шахті вугілля і навіть сплатив мені борги.

Бій за уявні окопи противника був у повному розпалі. Ротмістр Бетц придумав диявольську штуку: ворог пробрався аж до табору. Він викрав одного вартового. «Мої солдати, — вважав Бетц, — повинні загартуватися і стати міцними, як скелі у Верхньо-Баварських горах». Роздали бойові патрони. «Досить вам гратися холостими. У нас справжня німецька війна!»

Станіслаус злякався. В ящику, якого він зняв зі свого в'ючака, було вже не каміння, як звичайно, а матово-жовті патрони до гвинтівки. О боже милий!

В «німецьких» окопах дістали наказ про наступ на «російські» окопи. Минуло кілька хвилин. Ніхто не ворухнувся. З «російських» окопів почали безперервно стріляти. Засвистіли кулі. Відскакуючи рикошетом, вони дзижчали, мов джмелі. Було наказано стріляти над самою ціллю, але в єгерському кавалерійському ескадроні не всі були добрі стрільці.

На краю «німецьких» окопів з'явилась одна-єдина каска і знову зникла. То була каска одного з командирів відділення.

Ротмістр Бетц сплигнув з вишки командного пункту і почвалав на своїх довжелезних пивоварських ногах під кулями, що свистіли навколо нього. На командному пункті всі затамували дух, але Бетц безстрашно ішов до центру позиції, ніби свист куль був для нього просто гудінням невинних мушок.

— З такою собакою нічого й не трапиться, — буркнув Станіслаус.

Дійшовши до середини окопу, Бетц випростався на весь зріст і закричав до «росіян»:

— Стріляти, троцяти! Чого роззявили роти, російська наволоч!

Він присів, скочив у «німецький» окоп і покликав до себе лейтенанта Цертлінга.

— Я віддам вас до воєнно-польового суду, якщо ви зараз же не кинетесь, як чума, в атаку!

«Німецькі» окопи ожили. Лейтенант Цертлінг вискочив на бруствер і, звиваючись, як вугор, поповз уперед. Командири відділень кинулися слідом за ним. Незабаром між окопами закипіли солдати. Попереду, недалеко від лейтенанта Цертлінга, біг щирий до служби залізничний сторож Август Богдан. Кулі свистіли. Вони летіли високо, бо ніхто з солдатів не хотів стати вбивцею своїх товаришів.

Бетц вискочив з окопу, зупинився, вилаяв солдатів, унтер-офіцерів, а потім гукнув до «росіян»:

— Стріляйте нижче, досить вамgratis! — І, тримаючись прямо, під градом куль пішов назад на командний пункт.

«Чому його ніхто не пристрелить?» — подумав Станіслаус і крикнув на в'ючака, щоб заглушити свої надто голосні думки.

Лейтенант Цертлінг приповз назад в окопи. Він відчував у себе за спиною воєнно-польовий суд. В окопі сидів тільки один солдат. То був Вайсблат. Цертлінг дістав пістолета й вигнав його з окопу.

Август Богдан заліз на самому передньому краї. Йому хотілось першим досягти «російських» окопів. Він схопився, зробив кілька кроків і впав, як підкошений.

— Поранення в ногу, — констатував ад'ютант на командному пункті і подав ротмістрові бінокль.

Вайсблат побіг уперед. Він розпростер руки, як птах крила.

— Уууууу, ууууу! — закричав він і кинувся в яму, перед якою лежав викорчований сосновий пень. Пень той скидався на старий зуб. — Ууууу, ууууу! — кричав Вайсблат.

— Він божевільний, — сказав один з коноводів, прикриваючись своїм в'ючаком.

— Он той! — крикнув Станіслаус. Він показав на командний пункт, де сидів ротмістр. Руки в Станіслауса тремтіли. Він випустив повід, і той упав поряд з мордою коня, який щипав траву. Кінь підняв голову. Станіслаус поклав руку на теплу кінську шию.

Ротмістр опустив бінокль.

— Санітари!

— Ууууу, ууууу! — не вгавав Вайсблат.

Ротмістр знов підняв бінокль. Він побачив Вайсבלата.

— Ууууу, ууууу!

Бетц знов опустив бінокль і крикнув через плече:

— Отого блазня під арешт, негайно!

Санітари побігли з носилками через поле бою до Богдана. В «російських» окопах розгорівся рукопашний бій. «Уррааа! Уррааа! Уррааа!»

Пивовар Бетц аж тремтів від бойового захоплення: «росіяни» були розбиті.

23 Станіслаус послав в хлібі записку смертникові, показує одне із своїх звичайних чудес і розв'язує малу війну між двома високими начальниками.

Після повернення в табір Станіслаус відразу пішов подивитися на Вайсבלата. У бліндажі Вайсבלата не було. Крафтчек сидів на ящику з-під патронів, їв квасолю і гірко плакав. Він плакав за Богданом. Богдан загинув. Через свою запопадливість до служби наклав головою. Тепер

Йому вже не треба було ламати собі голову над тим, чому це в Гурові провели до переїзду стальний трос і обходять-ся тепер без нього.

— Якби це була справжня війна, то ще якось можна було б терпіти, — нарікав Крафтчек, — бо колонії важливі і необхідні для дрібної торгівлі, що зовсім тепер занепа-ла. — Біла квасолина викотилась із перекривленого від плачу рота, підстрибнула на коліні і впала на долівку. Крафтчек подивився їй услід, ніби то випав його зуб.

Станіслаус занепокоївся: де Вайсблат?

Крафтчек не переставав нарікати:

— Запроторили бідолаху на гауптвахту. Полетів на кри-лах, які йому так хотілось мати, прямисінько в карцер. Тепер я починаю сумніватись у милосерді людей. — Крафт-чек підняв ложку. — Пресвята матір божа, нашли й справ-ді на нього божевілля. Я ніколи не забуду, як він мене обіймав, наче мала дитина матір! Бюднере, запитай у тих тасмних сил. Зрештою, може, й для нього є порятунк, а мені бог простить, що я так полюбив цього євангеліста.

Коли другого дня Вайсблат розломив окрасець своєї ден-ної порції хліба, в нього між пальцями опинився клаптик паперу. Хоч Вайсблат і був голодний, бо страх добре під-вів йому шлунок, він усе-таки відклав хліб і почав обма-цувати з усіх боків той папірець. У бліндажі було темно хоч в око стрель... Ось життя прислало йому якусь звістку, але він не міг її прочитати. Ніколи в житті Вайсблат не думав і не діяв так тверезо і правильно, як тепер, у цьому бункері, під цією горою необтесаних колод і землі. Ним оволоділа жадова життя, вона, як повинь, зносила всі хит-ромудроці, всі хирляві бажання. Вайсблат обмацував сті-ни бункера. Він робив це розсудливо, планомірно і незаба-ром виявив, що між необтесаними колодами покладено мох, який закриває доступ світла й повітря. Практичний розум його батька, якого він, будучи студентом і поетом, ніколи не визнавав і завжди висміював, враз пробудився в ньому. Він вибрав найширшу щілину між колодами і по-чав висмикувати позатикуваний туди мох.

До полудня Вайсблат уже мав невеличкий просвіт і зміг прочитати дрібні літери на папірці, який прийшов у хлібі до нього в темряву. Записку, певно, написав його приятель Бюднер. Вказівки щодо порятунку. Вайсблатові — рятува-тися? Хіба він не готовий вступити у велику порожнечу? Хіба він ще не досить переконався в марності життя?

Хіба ж він не філософ, досить холоднокровний, навіть коли б довелося зустрітися віч-на-віч зі смертю? Напевно, ні, бо Вайсблат був щиро вдячний Станіслаусові, вклонився йому в темряві і промовив: «Бюднере, дозволь мені назвати тебе своїм другом».

Надвечір вартовий, що стояв біля карцера, попросив лейтенанта Цертлінга прийти в арештантський бункер. Вайсблат уже протягом кількох годин високим фальцетом співав: «Я хочу бачити лейтенанта Цертлінга, хочу бачити наречену. Алілуя, крила ростуть, я хочу бачити пана Цертлінга, цю наречену в кавалерійських чоботях!» При цьому Вайсблат гатив кулаками у стіни бункера.

Лейтенант Цертлінг наказав відімкнути карцер. Вайсблат затулив руками очі. Його руки були в крові, він порозбивав їх, коли гатив ними по колодах у такт своєму співу. Вайсблатове обличчя теж було заюшене.

— Захуйте світловий меч, пані лікарко! — гукнув він.

— Ви що, солдате, збожеволіли?

— Так, так, збожеволів, передайте це своєму чоловікові, панові капітану медичної служби: я божевільний!

Вайсблат хотів обняти Цертлінга. Вартовий став між ними. Вайсблат говорив немов крізь вартового:

— Я повинен повідомити вашого чоловіка, капітана медичної служби, про важливу новину щодо вашої весільної подорожі. Алілуя, у мене виростають крила! — Вайсблат знов заспівав. Він співав про лейтенанта, а той не знаходив слів і безпорадно поглядав то на вартового, то на вихід. До офіцерського барака Цертлінг ішов не так бадьоро, як сюди.

Вайсблат співав усе пронизливішим і все хрипкішим голосом. Він настирливо вимагав лікаря, поки якийсь м'якосердий вартовий, не витримавши, покликав Шерфа. Лікар зайшов у карцер сам, зачинив за собою двері і клацнув кишеньковим ліхтариком.

— Ну як?

Вайсблат опустився на коліна.

— Погасить свою свічку, прийшов наречений!

— Що?

Так, тепер усе гаразд. Вайсблат вимагав, щоб його випустили з бункера. Він хотів полетіти у штаб полку і там сказати, щоб усе підготували для весілля.

— Про що ви говорите, пане Вайсблат?

Лікар Шерф говорив люб'язно. Вайсблат, ніскільки не соромлячись, заговорив ще відвертіше. Він мав нагоду під

час полювання на тетеруків бачити при свідках пана лікаря та його наречену. Він був зворушений щирим коханням і тепер повинен летіти в штаб полку...

Шерф був розумніший за лейтенанта Цертлінга. Він дивися на свого пацієнта Вайсблата не без доброзичливості, щось тихо напштурував, потім легенько вклонився і взагалі був дуже ввічливий. Він лагідно попросив Вайсблата пройти з ним у санчастину, там трохи відпочити і, може, навіть за рахунок відпустки, полетіти в Німеччину. Щоб з'явитись у штаб полку свіжим і впевненим. Шерф відпустив вартового і сам одвів Вайсблата в санітарну частину.

Другого дня розпочалася війна між власником броварні Бетцом і колишнім лікарем лікарняної каси Шерфом. Війна точилася за Вайсблата. Бетц наказав негайно посадити Вайсблата в карцер. «То він прикидається, даю голову до пня!»

Лікар Шерф визначив хворобу Вайсблата як важкий випадок божевілля внаслідок невідчепної ідеї. Пивовар погрожував написати рапорт у батальйон: адже це розклад збройних сил! Лікар повідомив у полк про запланований самочинний похід пивовара Бетца проти росіян.

Прихованою причиною цієї війни між лікарем і командиром роти був Станіслаус, чудодій. Він урятував Вайсблата одним із своїх найпростіших чудес. Відтоді як він розчарував Роллінга, Станіслаус був про себе поганої думки; але тепер він відвернув злочин, урятував поета і ще ненароджену книжку. Він навіть на мить запишався, коли одержав з санчастини записку від Вайсблата: «Цим оголошую тебе своїм другом і рятівником життя».

Похід пивовара і командира роти Бетца був зірваний штабом полку. Бетца закликали до порядку. Війну не обходила марна лють пивовара. Солдатам егерського кавалерійського полку так і не довелося воювати на Карельському фронті. Навіщо ж тоді вони стоять тут, у лісах?

В усіх на устах були слова: операція «Сріблястий лис». Казали, що їх відправлять у Швецію. Але у Швецію їх так і не перекинули. Може, для німецьких лисиць шведський виноград був надто кислий? Вони провадили навчання, чекали, знову провадили навчання, а їхній «бойовий дух» занепадав.

Відпускники, що поверталися з Німеччини, пошепки повідомляли своїх добрих приятелів, що воєнне щастя перемайнуло до росіян. Поспішно сказані слова допомагали об-

грунтувати ті дивні чутки: «Надзвичайно сувора зима... Обморожування третього ступеня... Сніг аж по груди... Сталінград... Оточення... Генерал Паулюс... Капітуляція... Ціла армія... Назад, назад!»

Вайсблат був не самотній із своїм божевіллям. І ротмістр Бетц готувався до того, що програє в карельських лісах битву з лікарем Шерфом.

24 Станіслаус мимоволі влаштовує прихід матері божої до свого товариша Крафтчека і дізнається від свого друга Вайсבלата про передумови, потрібні для того, щоб написати книжку.

Коли настала нова весна, вони знову вирушили в дорогу. Всім полком. Може, війна згадала про свої поріділі резерви?

Ночі були ще холодні. Солдати лежали у просторому трюмі корабля і зігрівалися чутками: «Ідемо в Німеччину... Будемо караульним полком у Берліні... Нас повезуть на південь Східного фронту... Нас хоче знов бачити Париж... Один бог знає...» Все було ще можливе, кожна надія могла здійснитися.

У трюмі темрява змагалася зі світлом маленьких загратованих лампочок. Як на стайні. Люди лежали покотом на соломі, загорнувшись у ковдри. Море було схоже на глибоко зоране поле, і солдатам здавалося, що їх тягнуть ногами вперед по крутих брилах ріллі. По залізному трапу безперестанку ходили. Солдати, хитаючись, проходили один повз одного і мовчки кивали головою. По їхніх обличчях можна було до певної міри судити про стан їхніх плуноків.

Крафтчек сидів на соломі. Його тулуб погойдувався в лад поштовхам машини судна.

— Якби ми їхали в Німеччину, то це було б не так і погано, але наш брат, як черв'як у сирі, не знає, що, може, для нього вже приготовано ніж.

Станіслаус втупився поглядом у Крафтчека. Він думав про Роллінга. Знов один чоловік, який міг би бути йому батьком, пішов самотній своїм шляхом. Всьому виною були не Густав Гернгут чи Отто Роллінг, він сам був винний. Він просто слабосилий чоловік; як кажуть: куди вітер повіє, туди він і хилиться. Почуття, що поставало в ньому, не додавало йому сили. Чому він сам не може написати що-небудь про ту Елен з Парижа? Чому він мусить чекати, поки це зробить Вайсблат? Вайсблат проводив дві на

лікарняному ліжку, копався в своїх безплідних думках і ще не написав жодного рядка. Він чекав на сприятливіші умови для того, щоб писати.

Відчувши на собі пильний погляд Станіслауса, Крафтчек подумав, що мусить заснути. Він сам себе загіпнотизував, бо хотів поглянути, що діється вдома. Станіслаус помітив Крафтчеків стан аж тоді, коли той почав півголосом молитися:

— Пресвята матір божа! Благослови польського патера, який освятив мою ладанку і зробив мене невразливим для куль! — Крафтчек притис до грудей складені руки і повернувся обличчям до лампочки, що висіла на оббитій залізом стелі трюму. Матове світло від лампочки, що просочувалося крізь заплющені повіки, здалося Крафтчекові матір'ю божою, що зійшла до нього з неба.— Якби тільки сатана не тримав у своїх руках начальників і всіх, хто робить політику. Приглянь трохи за цим, пресвята діво! Нам потрібні колонії, бо звідки ж узяти рисову молочну кашу. З своєю автаркією, що іноземною мовою означає нестатки, вони далеко не зайдуть. Скажи сама, пресвята матір божа, як нам дістати рисову кашу і каву в зернах, якою завжди було вигідно торгувати, особливо коли одержувати її з Гамбурга несмаженою і підсмажувати самому. Але як же ми цього досягнемо, коли б'ємо байдики в лісах біля Північного полюса і плаваємо холодним морем? Пресвята діво, чи не можеш ти приглянути за старшим начальством, чи не збив його сатана з пантелику і чи не підмінив напрямку війни? І якби при всій твоїй заклопотаності це можна було влаштувати, то потурбуйся ще трошки про те, щоб ми не проїхали повз Німеччину, нашу батьківщину, не поглянувши, чи все там гаразд. А якщо на війні більш нічого робити, як тільки лежати й чекати не знати чого, тоді простягни свої материнські руки між нами і ворогами і поклади їй край!

Хтось жбурнув у Крафтчека порожнім мішком з-під хліба.

— Заткніть пельку цьому божевільному!

Крафтчек прокинувся, протер очі і вдячно подивився на Станіслауса.

— Може статись, що у Німеччині ми зупинимось і трохи перепочинемо. Матір божа кивнула головою на знак згоди з мою пропозицією.

Корабель нісся по хвилях. Вода була ядучо-зелена й холодна. Небо — сіре, похмуре. Боротьба між лікарем і рот-

містром за поета Вайсблата розгорілася з новою силою. Каптенармус Маршнер після повернення з пивоварних угідь Бетца став, як кажуть, правою рукою командира роти. Брудною рукою! Ця рука передала вітання й побажання від дружини й дочки Бетца. Ротмістр виказав свою вдячність. Він витяг Маршнера з запліснявілої каптерки, зробив його фельдфебелем і дав йому відділення. Для Маршнера служба в бойовій частині була не бажана. Він з'явився до свого войовничого благодійника.

— Пане ротмістр, прошу дозволу використати сказ.

— Що?

— Прошу дозволу допомогти з'ясувати випадок з Вайсблатом.

Обидва розуміюче усміхнулись, зловтішно захихикали.

І ось Маршнер лежав на лікарняному ліжку. Він весь час морочився з клубком шпагату, розмотував його і обкручував бильця ліжка, дверні ручки, корабельну лампу та інші предмети. Маршнер обсотував усе колючим дротом, іншої роботи для себе він не міг придумати.

Вони їхали через Німеччину. У товарних вагонах було не світліше, ніж у трюмі судна, проте настрої у всіх був чудовий. Можна відсунути вбік двері і дивитись, як пролітає повз них батьківщина, де весна вже вступила в свої права. Серед молоді зелені дерев щebetали зяблики; повесняному одягнені жінки махали руками. Короткі спідниці свідчили про нестачу тканин. Війна створила свою моду! Алілуя, любов розквітає і під час війни!

По вагонах проходили різні чутки. Солдати, що вже давно не співали, завели пісню:

Птахи чарівно співають в гаю
На батьківщині, у ріднім краю...

Одна із чуток виявилась особливо настійною, бо відповідала бажанню багатьох солдатів. Ця чутка була така живуча, що могла претендувати на правду: назад, у гарнізон! Переформування полку! Реорганізація для особливого призначення. Відпустки на батьківщину!

А дехто вже знав, на скільки даватимуть відпустку, — на сімнадцять днів. Це звучало правдоподібніше, ніж круглий строк — три тижні. О, фантазія знала шляхи, щоб прикинутися правдою!

Вони просувалися повільно, а на деяких товарних станціях простоювали цілими днями. Останнім часом ворог

дозволяв собі частіше, ніж чекали, скидати на Німеччину бомби.

— Хто сказав, що генерал-фельдмаршал Герінг зветься тепер Майєр? ¹

— Він сам сказав.

— До цього слід зауважити: ворог поводиться неблагородно і злочинно, скидає бомби вночі і з дуже великої висоти. Це він робить тому, що не може нам, своєму супротивникові, дивитися в очі.

— Авжеж, у підбиті очі.

Офіцерам і унтер-офіцерам нелегко було тримати солдат у руках під час довгих стоянок поїзда.

Одного ранку Вайсблат з'явився у солдатському вагоні.

— Мати божа, ти вже здоровий?

— Майже. Яюсь пройшло.

— Тебе вже не ваблять крила?

Вайсблат незадоволено відвернувся від Крафтчека, який колись ставився до нього по-материнському.

— Ну як? — запитав Станіслаус.

— Дай мені спокій!

Вайсблат шукав у вагоні вільного місця. Станіслаус пагадав йому про письмово засвідчену дружбу, Вайсблат став доступнішим. Де ж він міг писати про Елен? Може, в цьому телячому вагоні? Саме тут. Станіслаус нізащо не підпустить до нього надто цікавих.

Яке уявлення має цей Бюднер про писання. Для того, щоб писати, потрібні певні передумови. Адже Вайсблат не репортер, який, так би мовити, в будь-якому положенні, мало не лежачи, шкрябає свою писанину. Вайсблат уже попросив свою матінку прислати доброго паперу і сигарет «Амарілла». Ні папір, ні сигарети ще й досі не прийшли.

Вони їхали через Баварію. Прокляття у вагонах множились, як воші, хоч ще й не всі надії на відпустку були втрачені. Хіба ж Австрія не належить до Німеччини, хіба фюрер-визволитель не повернув її додому, щоб порякувати у ній, як йому заманеться? Звичайно, Німеччина велика і за Баварією ще не кінчається.

---

¹ М а й є р — надзвичайно поширене в Німеччині прізвище, що іноді носить у народі негативний, зневажливий відтінок і вживається в значенні «дурень», «болгуз». На початку війни Герінг, командуючий військово-повітряними силами Німеччини, хвалькувато заявив: «Нехай я буду не Герінг, а Майєр, якщо хоч одна ворожа бомба впаде на Німеччину».

Коли їхній поїзд зупинився на товарній станції в Бамбергу, жінка ротмістра-пивовара перелізла через купу вугілля. Пивовар привітався з дружиною, стоячи на підніжці вагона другого класу. На грудях у пані Бетц теліпався хрест «За воєнні заслуги» другого ступеня. Вона заслужила його на банкеті в Парижі під час вибуху бомби. Бетц дав дружині вказівки щодо виготовлення слабенького пива. Його баварці, незважаючи на війну, не повинні зовсім відмовлятися від звички вживати пиво. «Тепер ми трохи розтягнемо запаси ячменю, Резерль!» А були солдати, яким хотілося вірити, що ротмістр Бетц сказав своїй дружині: «Та годі тобі, я скоро приїду додому, Резерль!» Хіба ж це не означало, що вони одержать відпустки в повернутій батьківщині Австрії?

— Всяк буває, на війні все можливо, — пророкував Крафтчек. — На війні вже траплялось, що через Відень їздили в Глейвіц, Гінденбург і Бойтен, аж курява вставала. Я не був би такий упевнений, якби на судні мадонна не кивнула мені головою.

Через три дні їхні ешелони, не доставши наказу вивантажуватись, залишили товарну станцію у Відні. Крафтчек тяжко переживав це. Він виправдував свою мадонну. «У неї надто багато роботи, бо ж на війні вона потрібна то тому, то іншому». Крім того, у Крафтчека була тепер підстава для нових надій: вони їхали на південь і, зрештою, все ж таки в напрямку колоній. Мадонна знала краще, ніж дехто з начальства, чого не вистачає німецькому народові, — рисової каші і кави.

Втім, у Відні декого висадили з поїзда, але зробили це непомітно. То були лікар Шерф і лейтенант Цертлінг. Їх повів караул військового ешелону і передав у комендатуру вокзалу. Лікар проник у психіку Вайсблата, але Маршнерова психіка залишилась для нього таємницею. Для Маршнера роздобували старі панчохи, дозволяли їх розпускати й чекали, що божевілля його мине від зміни місцевості. Проте Маршнерова хвороба не проходила. Маршнер був задоволений цим заміником колючого дроту і все обмотував, обсновував. Але санітарний вагон був тісний, а любов і симпатія Шерфа та Цертлінга, які побачили батьківщину, — великі. Лейтенант Цертлінг і лікар Шерф поводитись не досить обережно. Маршнер спіймав їх на гарячому і обснував колючим дротом.

Поки поїзд стояв у новій частині Відня, ротмістр Бетц

походжав туди й сюди перед вагонами, як справжній переможець. «Який негідник! Це ж розклад збройних сил!» Він дістав свою червону носову хусточку, протер пенсне і побачив, що караул з обома заарештованими зник у задній частині вокзалу. З вікна санітарного купе другого класу дивився Маршнер, скалив, як ідіот, зуби і змотував у клубок шерсть.

Коли поїзд проїздив через Штірію, багато хто вже не знав напевно, чи належить вона до великої Німеччини. Вони все далі заглиблювалися в гори, і в довгих тунелях їм все частіше здавалося, що їх поховано живцем. У вагонах було тепер тихо, бо прокляття вибухали нечутно в душах солдатів.

25 Станіслаус знайомиться з війною, повзе туди, звідки чується плач, і виявляє, що вояки почали воювати самі з собою.

Була ніч, вони їхали через гори Югославії. Свої бажання, свої плани на відпустку солдати поховали під маскою байдужості, просицали чи то пак пролежували в темряві години свого зіпсованого життя. Від паровозного свистка перед в'їздом у тунель хто-небудь у вагоні злякано схоплювався, але, побачивши, що все гаразд, знов лягав. Станіслаус не спав. Він, мабуть, чи не єдиний серед солдатів нічого не чекав від батьківщини. Між ним і Ліліан лежала крижана далечінь. Можливо, його мати Лена, сестра Ельзбет чи батько Густав зрадили б на кілька годин, якби він їх розшукав, але потім усе стало б знов буденним. Радість життя треба черпати в собі самому. Але ж як пронести її крізь хаос і війну? Станіслаусова ніч озивалася брязкотом ланцюга думок, які не раз приходили в голову, і ланки його зробились аж блискучими від частого користування. Тепер йому ще треба було думати про лікаря Шерфа і лейтенанта Цертлінга.

Гнітючі Станіслаусові думки обірвались. Паровоз різко загальмував. Вагони з гуркотом наштовхувались один на одного. Почувся тріск. Усе змішалось у купу — солдати, ранці, казанки. Задзвеніли багнети, застукотіли карабіни. Темрява сповнилась оглушливим шумом. На даху вагона щось затріщало. Довкола бризкали пучки вогню. Станіслаус скочив до люка. Другий вогняний шквал загнав його під вагон.

- Тривога!
- До зброї!
- Всім вийти з вагонів!
- Сутичка з ворогом!
- Пресвята матір божа, не забудь про мою ладанку!
- Украли карабін!

І знов затріщало, шипів і бризкав блідий вогонь.

— Третій взвод, слухай мою команду! — почувся писклявий голос вахмістра Цаудерера. Після того як у Відні зняли з поїзда лейтенанта Цертлінга, взвод Станіслава лишився без командира. Двері вагонів відкочувалися із скреготом. Закокотів кулемет. Пролунали рушничні постріли.

— Це підло! — заревів хтось. — Хіба ж тут фронт?

Ні, тут фронту не було, але чулись вибухи, дзижчали осколки. На одному вагоні загорівся толевий дах.

Вони стояли в ущелині з крутими спадами. Згори на них падав вогонь і гуркіт. Солдати заповзали під вагони, розбиваючи голови об вагонні осі. Біля паровоза якийсь офіцер хрипко вигукнув: «Бандитська наволоч!» — «Та-та-та-та!» — відповідав кулемет. «Бах, бах, бах!» — лунали поодинокі рушничні постріли. Іржання коней. Пронизливий крик. Може, передсмертний? Мекання унтер-офіцерів. Метушня збільшувалася.

— Відійти від вагонів! Не показуватись ворогові! В укриття! На висоти!

Покотилось каміння. Великі камені. Осколки каменів.

— Сюди, нагору, до мене! Нагору! — лунав з крутої скелі пивоварів голос. — Припинити стрілянину!

Тріск і спалахи в ущелині зменшилися. Але на висотах праворуч і ліворуч від залізничного полотна почався бій. Ляскали постріли легких мінометів.

Станіслав лежав за уламком скелі вище колії. З ущелини валила пара від паровоза. Іскри летіли в усіяне зорями південне небо, а кулі зі свистом пронизували його.

А куди ж Станіслаусові стріляти? Він не бачив ворога. Адже вгорі на стрімкій скелі залягли люди його батальйону. Чи ж може він їх обстрілювати? Виходить, оце такий вигляд має війна? В години навчання на стройовому плацу завжди були чітко визначені межі: тут ми — там ворог. Щоразу ворога вдавалось оточити, кожен бій кінчався перемогою.

Три кулі одна за одною вдарились об брилу, за якою лежав Станіслав, і зі свистом продзижчали у нього над

головою. Він лежав на своєму карабіні. В ущелині іржали коні і від смертельного страху билися об стіни вагонів.

Вайсблат потрапив до рук унтер-офіцера другого взводу. Унтер-офіцер погнав його вгору на стрімку скелю ліворуч від залізничного насипу. Вайсблат дивувався сам собі. Звідки в нього взялась така спритність? Чи не мали рації ті філософи, які запевняли, що війна пробуджує інстинкт самозбереження і з чоловічка робить чоловіка? Чи мав рацію Ніцше? Вайсблат упав у яму, яка, здавалось, була приготована саме для нього. Як тільки унтер-офіцер вийшов на кручу, Вайсблат зник, поглинений скелями. Чекаючи, поки пройде унтер-офіцер, Вайсблат виявив, що в цій ямі можна жити. Нехай собі там кричать і стріляють, кому охота це робити. Вайсблат тремтів, проте почував себе в безпеці.

— Вперед, вперед!

Чого це Вайсблат мусить іти вперед? І що чекає його попереду? Він побачив над собою незоре небо. Нічне небо, немов вирізане з якоїсь картини, де зображено південь. Зорі виблискували, мерехтіли, а місяць котився повз хмари, продирався крізь них. Він велично пропливав над заячою душею Вайсблата. Місяць виконував свою нічну програму. Здіймаючись над кволими людськими криками і потріскуванням гвинтівок, він робив своє діло. Здавалось, і війна пройшла над Вайсблатом, бо тепер вона бахкала, тріскотіла і вигукувала десь далеко на плоскогір'ї.

Станіслаус повз. Він повз у той бік, звідки чувся плач. Хтось кричав:

— Допоможіть! Допоможіть же мені!

Станіслаус штовхав перед собою кам'яну брилу, що прикривала йому за щит. Кулі свистіли зовсім близько. Він ховав за брилою голову. Іноді йому здавалося, що в світі немає нічого дорожчого за його голову, але коли до нього знов долинав гіркий плач товариша, він забував про неї. Станіслаус почув, як з другого боку ущелини хтось наказував відкрити вогонь, причому німецькою мовою. Сумніву більш не було: солдати батальйону обстрілювали один одного.

Вайсблат підвівся. Тиша здавалась йому підозрілою. Він відчув себе залишеним усіма товаришами, з якими й раніше не мав нічого спільного. Йому пригадувалися розповіді про те, як люди потрапляли до рук ворога, як їх заковували на смерть. Так помирати не хотілось. Життя йому осточортіло — це правда, але він хотів померти особ-

ливою смертю. Мали бути виконані певні умовності! Тепер він лежав у цій ямі, а в ньому лежала ненаписана книжка; книжка, що повинна вмістити в собі всі знання, які Вайсблат зібрав на цьому заплутаному світі. Думки про книжку трохи підбадьорили його занепалий дух. Він підтягся вище і спробував виглянути через край ями. На плато він нічого не побачив, крім безладно розкиданих уламків скель. Але ось зовсім поруч щось забряжчало. Він підтяг до себе карабін і на освітленому місячним сяйвом плато виразно побачив, як від одного уламка скелі до іншого переповзає людина. Тепер Вайсблат пильно дивився на той уламок скелі, що лежав від його ями не далі як за двадцять метрів. Але що це? Постать, що сиділа за уламком скелі, підняла руку вгору. Рукав зсунувся вниз, оголена рука забіліла в місячному світлі. Може, там хтось подає знаки?

— Це я, Вайсблат, поет!

У відповідь щось гупнуло біля самої ями. Той, що сидів за уламком скелі, кинув камінь. Камінь трохи покотився і з гуркотом вибухнув. Вогонь і грім. Засвистіли осколки. Вайсблат навіть не пригнув голови.

— Ручна граната,— промимрив він, пишпаючись інстинктом життя, що знову пробудився в ньому. Ніцше!

Та невідома людина підповзала до Вайсблатової ями. Вайсблат тремтів. Отже, ворог поруч. Вайсблате, хто ти такий? Треба діяти. Звичайно!

— В мені захована книжка. Агов, книжка! — кричав він.

Та ворог не звертав на це уваги, він усе підповзав і підповзав. Вайсблат вистрілив тричі у ворога і відчув, що його нерви подаються. Він скотився назад у яму і покірною чекав смерті. А смерть не поспішала. Вона дозволила Вайсблатові заспокоїтись і спробувати закінчити своє життя високими думками. Приречений на смерть дивився на мерехтіння зірок і, ніби проказуючи молитву, мимрив собі під ніс: «Що таке душа порівняно з тобою, високе небо! Що таке душа порівняно з тобою, високе небо! Що таке душа?»

Коли Станіслаус знайшов солдата, що плакав, той був уже мертвий. Виявилось — коновод другого взводу, який врятував свого мула з палаючого вагона. Тварина паслась поруч. Повіддя висіло на мертвій руці. Попереду знов розгорівся бій. Станіслаус і мертвий солдат лежали позаду.

Попереду? Позаду? Яке це мало значення в цьому заплутаному світі?

Хтось кричав охриплим голосом:

— Санітара! Санітара!

Знесилений голос гукав:

— У мене витікає мозок!

Лікаря в батальйоні не було. Його заарештували за розклад збройних сил.

26 Станіслаус перетворюється в траву трясучку і бере від сумнів місію свого підопічного поета.

Ранок був голубий, сонячний, невинний. Над ущелиною панувала велична тиша. Солдати батальйону поступово збирались до купи. Колія була підірвана. Паровоз і перші вагони увігналися в щербинь. Паровоз повис над безоднею. Безодня скидалася на величезну пащу гірського масиву. Паровоз втупився витрішкуватими очима своїх фар у цю пащу.

До найближчої залізничної станції послали бойову групу. Вона дісталася туди безперешкодно. Солдати мали час і нагоду милуватись скелями і горами.

— Якби я не мандрував отак по світу, то й не побачив би, як іноді високо підіймається в небо земля, і не зміг би дізнатись, як нерівномірно розподілені божі дари. Мені аж співати хочеться, так легко тут, угорі, так близько до неба.

Станіслаус не відповів. Він тремтів усім тілом. Що це — страх чи, може, знов та пропасниця, яка вперше напала на нього в глинищі у Польщі?

Закінчення його нервів, здавалось, лежали поверх шкіри. Він здригався від кожного подиху вітру, немов трясучка, що росте край дороги. Люди знищують одне одного, ніби на цьому світі немає іншої роботи. А може, їм і справді більше нічого робити? Навіщо ж тоді вони з'являються на землі? Цього ясного, сонячного ранку світ здавався Станіслаусові ще загадковішим, ніж будь-коли.

Незабаром прибула залізнична ремонтна команда з підйомним краном, а для батальйону з глибини країни підігнали порожній ешелон. Солдати перевантажували багаж, переганяли в подані вагони тварин. Їм довелось попобігати туди й назад, бо, вже не кажучи про вбитих, багато солдатів були поранені і, отже, стали багажем!

— Негідники, пруссаки, не корчте із себе мучеників! — кричав ротмістр. Його прокляття не виликовували поранених і не ставили на ноги тих, що вмирали.

Більше двох вагонів було потрібно для того, щоб скласти в них убитих. «8 коней або 48 чоловік» — стояв напис на кожному товарному вагоні. Про кількість трупів, яку дозволялося вантажити, на стінах вагонів не було нічого сказано.

Офіцери не наважувалися дивитись один одному в вічі. Аж поки рушив поїзд, вони бігали, метушилися, вдаючи, ніби щось роблять. У поданому ешелоні вже не було вагона-їдальні другого класу з м'якими сидіннями. Щоб не сидіти на голих дошках товарного вагона і не збирати своїми офіцерськими задами вошей з підлоги, вони наказали принести з вагона збройового техника ящики з патронами. Труп обер-лейтенанта їхав разом з офіцерами. Його ж не можна було покласти у той вагон, де лежали трупи рядових! Труп офіцера покрили білою скатеркою, яку зняли з стола в купе-їдальні пущеного під укіс поїзда.

Станіслаус сидів позад свого пораненого коня. Він охолоджував опіки тварини, забравшись у найтемніший куток вагона. Йому хотілось побути на самоті з собою. Коли він поневірявся по пекарнях на батьківщині, то був самотніший, ніж йому хотілось. Ніхто про нього не питав. А відтоді, як він добровільно пішов у солдати, його діяльність і бездіяльність були зв'язані з людьми, які його оточували. За кожним власним рішенням стояла смерть.

Десь збоку хропів Вайсблат. Звичайно, після цієї напруженої ночі поет хропів, як і кожний солдат. Він спав з напівроззявленим ротом і, коли вагон штовхало, прицмокував язиком. Його обличчя не було ні дурніше, ні розумніше, ні байдужіше, ані милосердніше, ніж обличчя всіх інших, що спали у вагонах. Але Вайсблатову долю Станіслаус зв'язав з своєю. Він сам себе зробив опікуном і щитом цієї поетичної душі. Чи не помилився він?

У вагоні, де їхали офіцери батальйону, зчинилась справжня сварка. Чи не тому, що пани офіцери сиділи на ящиках з патронами? В усякому разі, в суперечці вже не відчувалося тієї стриманості й манірності, яка буває на штабних нарадах. Майже всі пани офіцери були настроєні проти баварського пивовара — ротмістра Бетца. Бетц твердив, що сили ворога минулої ночі ні в якому разі не перевищували десяти чоловік. Вони закидали поїзд пляшками з-під пива, наповненими карбідом і бензином. Ото й були

ті бомби та пекельні машини, про які казали інші панове. Прокляття! Бетц запевняв, що бачив сірий карбідний попіл. Інші навіть не звернули на нього уваги. Крім того, Бетц говорив, що залізнична колія була не підірвана вибухівкою, а зруйнована з допомогою кирок і лопат. Звичайнісінька селянська робота. Десять обірваних, вошпихих сербських селян нагнали паніку на цілий батальйон.

— А де ж була ясна ротмістрова голова минулої ночі? — запитав командир батальйону.

Бетц не лишився в боргу. Його ясна голова цілу ніч була заклопотана тим, щоб припинити стрілянину, якою батальйон сам себе знищував — так би мовити, рота роту. Після того, як командир батальйону віддав наказ розсипатися цепом обабіч залізничної колії, він, Бетц, бачив своє найважливіше завдання в тому, щоб запобігти найгіршому. Це була очевидна образа командира батальйону.

— Я дуже сумніваюся, щоб за цей героїчний вчинок вас нагородили залізним хрестом першого ступеня, — сказав уципливо командир.

Ротмістр Бетц перейшов на лайку, зовсім як удома, коли виявив, що ячмінь для пива погано перероблений на солод.

— То був карбід. Даю вам голову до пня! Зчинилася паніка, безладдя, і щоб мене чорт забрав, коли ми не самі себе обстріляли і опаскудили!

Офіцери відсовувалися від цього брутального товариша по службі. Ні, так забуватись не можна. Адже йдеться про честь усього батальйонного штабу.

Донесення в штаб полку було складене без участі ротмістра Бетца і без врахування його думки про нічні події:

«...Напад бандитського з'єднання чисельністю від ста до двохсот чоловік, озброєних усіма видами піхотної зброї, аж до мінометів, саморобних гранат і вибухівки...»

Коли зачитувалось готове донесення, ротмістр Бетц, поблискуючи своїм пенсне, сидів на патронному ящику в кутку вагона, пихкав коротенькою баварською люлькою з фарфоровою головкою, як той паровоз, і бубонів собі під ніс: «Десять бандитів, не більш як десять бандитів, даю голову до пня!» Він, очевидно, мав рацію, якщо його слова стосувалися панів офіцерів.

Серед солдатських трупів у другому вагоні лежав також труп колишнього каптенармуса фельдфебеля Маршнера, який у хвилину своєї смерті був у хворобливому стані і протягом останніх днів тільки те й робив, що мотав шерсть, намагаючись розгадати маленькі таємниці батальйонного лікаря. Може, одного чудового дня Маршнер і справді з'явився б у своє село офіцером, і його суперник, багатій Дін, аж позеленів би від заздрощів, але хто ж може розгадати заміри долі? Маршнера убило пострілом з тієї ями, в яку він хотів сховатись і куди з переляку та заради перестороги кинув ручну гранату. Його уявлення про світ і послідовність подій виявилися в останню хвилину життя недосконалими. Коли він почув свій власний передсмертний крик, йому здалося, що то кричить молода дівчина. То був здавлений крик, бо рот дівчини був запханий сіном.

А війна змінила свої наміри. Вона виповзла з Німеччини для того, щоб нажертися життєвого простору і розширити тісні німецькі кордони. Тепер крок за кроком вона відступала назад і випльовувала напівперетравлений життєвий простір. А далі що? Справа стояла так: війну покликали назад, щоб згуртувати сили для нового стрибка вперед. Стрибок мав сягнути Уральських гір. Будь ласка, це вже таке, що від нього не відмовишся. План вироблено. Фюрер-визволитель, а також провидіння підписали його, проте провидіння, здавалось, закапризувало.

27 Станіслаус прощається із своїм конем і пограпляє на щасливі острови Одиссея.

Рештки батальйону розташувалися в невеличкому грецькому містечку. Чекали поповнення, пили тягуче грецьке вино, грали в карти на драхми¹ і давали запаювати бляшані каністри. Ті каністри наповнювали маслинами. Маслини відсилали в Німеччину. Може, німецькі діти відмовилися від кубиків сала і їдять тепер тільки маслини? Ні, вже немає кубиків сала. Діти мусять звикати до чужоземних маслин.

Поповнення надійшло. Це були засмагли, несміливі люди. Ніхто не міг їх зрозуміти! Хіба ж вони прибули не з Німеччини? Вони прибули з великої Німеччини. То були

¹ Д р а х м а — грошова одиниця в Греції.

фольксдойче¹ з Боснії. Їх називали «добровольцями». Але по них видно було, що їх примусили приїхати сюди.

Батальйон поповнили. Тепер він знов був цілий, укомплектований. Підневільні добровольці прийняли коней і в'ючних тварин. Жоден німецький солдат не повинен бути конюхом! Навіщо ж тоді «допоміжні народи»? Німецький солдат марширує зі зброєю!

Станіслаус передав свого коня. Це не так просто, як здати в каптерку зношені штани. З перших днів перебування в Карелії він щоденно чистив тварину, дбайливо доглядав її, а під час учбових занять нав'ючував. Він напував свого буланого коника, приносив йому навесні перші тоненькі травинки, а наостанку вилікував його від опіків. Він відчував у своїй долоні бархатисту морду тварини і зріднився з цим створінням, яке було змушене служити владолюбним людям. Тепер він став одним із тих, у кого не лишилось нічого, кому не було про що більше турбуватись.

Під грецьким небом Вайсблат знову прокинувся і поринув у мрії.

— Шкільне захоплення класичною культурою! Ти чув що-небудь про Афіну Палладу?² Мабуть, ні.

— Я читав про неї, — відповів Станіслаус.

— Коли?

— Під час самонавчання.

Вайсблат подивився на Станіслауса поглядом, яким люди, як він, дивляться на того, хто ніколи не пив шампанського й ніколи не їв устриць.

— О мій учитель історії! Класична гімназія. Він просто палав, коли описував грецьке небо, божественні гаї. Аж зацінювався, розповідаючи. До кінця уроку вся кафедра була забризкана слиною.

— А він сам бачив грецьке небо?

— Ні. Це і є захоплення класичною культурою!

Станіслаус зупинився неподалік від кухні, де смажилась риба.

— Поглянь лишень сюди!

— Так, так, риба, смажена риба, piscis, ага! — сказав Вайсблат, тоді подивився на лисі гори, підняв благально

¹ Фольксдойче — так називали німців — підданих інших держав.

² Афіна Паллада — у давньогрецькій міфології богиня війни, перемоги, родючості; згодом — богиня мудрості, покровителька наук і ремесел.

руки і поринув у мрії. Зголоднілі за рибою жителі острова стояли в черзі і чекали дрібних худих рибинок. Риб'ячих діток, мальків, яких ловили просто з набережної. Широке море, де водилась велика риба, було закрите, замкнене німецьким замком. Худа жовтошкіра гречанка з голоду кусала спинку сирої рибини.

— Афіна Паллада, — мовив Станіслаус.

Вайсблат говорив про блакить грецького неба.

Однієї літньої ночі батальйон сів на два невеличких судна. Колись ці кораблі належали грекам, а тепер їхні назви «Посейдон» і «Нептун» були замазані фарбою. Тепер вони звались «Адольф» і «Герман». Егейське море світилось, як у добрих туристських проспектах, небо було всіяне зорями, як у Гомера, а велич острівного світу була безмежна, як у німецьких підручниках з історії для класичних гімназій.

Станіслаус плыв на кораблі «Герман». Він стояв біля борту і, міцно тримаючись за свій рятувальний пояс, дивився в осяйну воду. Він не вмів плавати і не довіряв цьому набитому корком поясу. В душі він сміявся над своїм страхом перед смертю. Який огидний контраст! Життя показує себе у південній красі, проте вони плывуть крізь ніч, щоб сіяти смерть або й самим стати жертвою смерті. Який з цього глузд? Який буде кінець? Звідки взялася війна? Навіщо ці вбивства?

Вайсблат і Крафтчек стояли на носі корабля. Два мрійники, що говорили, не слухаючи один одного.

— У таку ніч Одісей, мабуть, почув би спів сирен.

— Авжеж, на морі чути далеко, — відповів Крафтчек. — Зрештою, це могли бути сирени грецької ізюмової фабрики.

Вайсблат перехилився через борт.

— Глянь, як виблискує і мерехтить біля носа судна! Морське золото стародавніх людей!

— Може, це й справді золото, — підтвердив Крафтчек, — а нерозвинені народи просто не вміють його добувати. Ми у Верхній Силезії вже давно це дослідили б.

Озброєний гарматами сторожовий корабель, що йшов попереду, круто повернув праворуч. Судно «Герман» трималося в кільватері. Обминали англійську плавучу міну.

— Тепер я майже впевнений, — сказав Крафтчек, — що ми йдемо до колоній, бо Африка лежить праворуч, і мені здається, ніби вже трохи пахне какао.

Вайсблат більше не відповідав. Він відчував, що співрозмовник не розуміє його. Дуже багатьох поетів за життя ніхто не розумів. Колись, думалось йому, він опише цю ніч, це мерехтіння і це еллінське сяйво, яке тепер наповнювало все його єство.

Перед світанком «Герман» кинув якір.

— Всі на палубу!

Перед ними, немов колода на воді, чорніла земля.

— Ми прибули,— сказав заспаний Крафтчек.— Пресвята Маріє, допоможи нам дістатись до того берега, перше ніж прокинуться ті чорношкірі, а то нам не минути лиха.

На воду спустили шлюпки. Люди вивантажували спорядження. Вони вивантажили коней і нарешті висадилися самі. Все було перевезено на берег. Солдати досягли острова, йдучи по мілководдю вбід. Вода була холоднувата, і на їхніх побіглих ногах виступили сироти.

Заспівали перші пташки. Розвиднялося. Солдати розташувалися в найтихішому місці морського берега. Червоний вранішній туман, передвісник сонця, підіймався над скелями.

— Ерос! — Вайсблатів казанок вдарився об карабін. Бляшаний поцілунок.

— Додержувати цілковитої тиші! — вигукнув новий лейтенант Крель. Співу пташок він не міг заборонити.

Крафтчек витер кашкетом піт з лоба.

— Господи Ісусе, я вже чую герготання чорношкірих! То були крики приморських ластівок.

За спинами в солдатів хлюпала морська вода і гомоніла сама з собою, мов у мирному сільському ставу.

— Вперед, марш!

Вони штурмували ущелину серед скель.

— Змійкою! — Голос лейтенанта Креля, саксонця з міста Галле, злився з криком ластівок.

Станіслаус бачив, як сліди його ніг заповнюються водою. Він залишав за собою скляні сліди. В маленьких калюжках віддзеркалювалася вранішня зоря. «Роллінгу, пробач мені! Може, мені доведеться вбивати».

Крізь галас ластівок виразно пролунав свист. Солдати взводу Креля попадали на мокрий прибережний пісок. Їх обстрілювали.

«Свята Маріє, допоможи, чорношкірі вже прокинулись!» Якусь мить вони лежали на піску.

— Встати, бігом марш!

Тепер не тільки свистіли кулі, але й вибухали міни.

Один кінь став дибки, а потім, заіржавши, упав на землю і захрипів. Якийсь боснієць закричав: «Мамо!»

«Пресвята матір божа, змилуйся наді мною, я ж проміняв свою ладанку за десять ока¹ маслин. Це, мабуть, надто дешево, але ж я не врахував того, що в чорношкірих можуть бути гвинтівки!»

Вони довго лежали, шукаючи очима те гірське гніздо, з якого їх обстрілювали. Італійці, що досі займали цей острів у Егейському морі, беручи участь у великій німецькій війні, захищались. Вони більш не хотіли воювати спільно з німцями. Не хотілось їм і залишати острів, на якому війна для них була стерпною.

Двоє зв'язкових стрибнули в море. Навколо них засвітили кулі, вдаряючись об воду, немов камінчики, кинуті пустотливими хлопчиками. Зв'язкові попливли до канонерського човна.

— Приготуватись! Примкнути багнети!

Станіслаус стрепенувся. Примкнути? Що за глум! Вони примикають один засіб вбивства до другого. Станіслаус щосили витягав свого заржавілого багнета, морський пісок тріщав між піхвами й металом. В одного зв'язкового влучила куля. Він безмовно зник у рожево-червоному відблиску моря. Другий зв'язковий доплив до канонерського човна. Ранкову тишу розітнув оглушливий вибух, угору шугнув сніп вогню й полетіли осколки каміння, немовби з-під величезного молота, що вдарив з неба. Крики приморських ластівок були заглушені, ранковий багрянець, здавалось, розлетівся в друзки. Удар німецького молота. Стріляли корабельні гармати. З гірського гнізда, де засіли італійці, сипався щєбінь і вниз на море повзли сірі хмари смерті. Два, три, чотири... Двадцять таких ударів молота, високо, низько, знову вище, знову нижче і в той бік, через острів, де мало бути місто... Потім тиша. Смерть переводила дух.

Станіслаус оглух від гарматного гуркоту. Здавалось, ластівки тепер мовчки літали довкола. У гірському гнізді підняли білий прапор. Солдати Бетцової роти закричали: «Урра, урра, урра!» Могутність їхніх гармат перемогла.

Вони окупували острів. Італійців узяли в полон. Їх було небагато. Всіх відвезли на кораблі і спитали, що для них краще — служити далі в німецькій армії чи йти в полон.

---

¹ Ока — давня міра ваги в мусульманських країнах, дорівнює 1—1,3 кг.

Більшість віддала перевагу полону.

Капітана, який очолював безнадійний опір італійських солдатів, не знайшли, хоч острів був невеличкий. Пруським маршовим кроком його можна було пройти вздовж і впоперек за два-три дні. Маленьке, біле здалеку місто, збудоване, мов ластівчине гніздо, на скелях, кілька сіл, кілька розкиданих халупок у фруктових садках, а на схилах гір — хатинки пастухів з викладеними з граніту каменами, як і тисячу років тому... Але у скелях острова були ущелини, печери. Вхід у них був не ширший, ніж лисяча нора.

Кораблі відчалили. Рота Бетца залишилася на острові. Командир батальйону охоче залишив тут цього упертого ротмістра, капітана і всезнайку. Нехай баварський пивовар застосує свій досвід чотирнадцятого-вісімнадцятого років на цьому острові і як знає захищає його від підступних англійців. Командирові припав до душі острів, що мав милозвучну назву Санторін.

Рота Бетца розмістилася. Пивовар — комендант острова — поселився в білому будинку магістрату маленького міста. Вже першого дня він наказав постягувати всі рибальські човни острова і припнути їх у гавані, майже біля своїх ніг. Тепер не стало навіть худих дрібних рибинок, і мешканці острова зрозуміли, що це прийшли німці.

28 Станіслаус вважав себе трупом, якого кружними шляхами несуть до могили. Ним оволодіває дух поезії, і життя його стає світлішим.

Минали дні. Острів білів серед синього моря. Небо було високе. Сонце підіймалося вранці з води, обходило свою блакитну небесну ниву, а ввечері знов опускалося в воду. Війна була далеко. Станіслаус та його товариші і не знали б, що вона ще існує, якби тут не було капітана Бетца з Бамберга, лейтенанта Креля з Галле і сірого ящика, що стояв у радистів. Вони знову й знову нагадували солдатам про війну і вбивали їм у голови, що вони стоять на варті Німеччини.

Якщо Станіслаус не стояв на варті в гавані чи в якомусь пункті острова, він брав рибальського човна і випливав у море. Він ловив рибу, загорав на сонці або ж задумувався над своїм нелегким життям. У нього було багато вільного

часу. Колись його життя було сповнене бажань. Нерідко і любов, ця таємнича сила, оволодівала ним, збивала з пантелику і тріпала нитку його життя. Всього цього уже немає. Тепер він тільки порожній ящик, який посилають то туди, то сюди, труп, якого кружними шляхами несуть до могили.

З Пірея приплив корабель. Він привіз провіант і пошту. Для Станіслауса листів не було. Ні з ким у Німеччині він більш не мав зв'язку. Заради чого ж він стояв отут на варті? Мабуть, заради великої Німецької імперії. Корабель знову відчалив.

Вайсблат одержав велику коробку «Амарілли». Ту коробку Вайсблатові мати дістала по знайомству. «Амарілла», шоколад і всі добрі речі були в Німеччині тільки для льотчиків. Льотчики — ото герої! Вони все боролися й боролися, а ворожі бомби, незважаючи на це, падали на батьківщину цілими вагонами. З дня на день той пан генерал-фельдмаршал Герінг усе більше перетворювався на Майєра.

Вайсблатова мати непокоїлась. Йоганніс мав повернутися додому, щоб написати книжку про паризькі враження, які зробили його хворим, проте він не приїхав. Він проїхав мимо Німеччини. Погані часи для поета!

Вайсблат витер чоло, яке навіть тут, на півдні, не зазмагло, а тільки почервоніло, як рак. Стара дама! Як вона уявляє собі війну? У неї, мабуть, стільки ж зайвих турбот про ненаписану синову книжку, як і в його товариша Бюднера. Не так давно Вайсблат читав у Гетє, що не годиться надто багато говорити про свій майбутній твір. Вайсблат вважав, що Гетє має рацію. Кожна класична країна оповивала Вайсблата своїми чарами. Однією з таких країн була Франція, але настане час, і все, що з нею зв'язане, буде відтворено в книжці. Тут Греція, її також треба пережити й відчутти!

Коли Вайсблатові не треба було стояти на варті великої Німеччини, він ішов увечері у гості до одного священика, в якого жила його племінниця, братова дочка. Уряд Метаксаса кинув священикового брата у в'язницю. Подейкували, що він комуніст. Коли італійці прогнали Метаксаса, священиків брат лишився у в'язниці, а коли прийшли німці, то й вони його не випустили. Невже Муссоліні й Гітлер дотримуються таких самих поглядів на комуністів, як і їхній ворог Метаксас, якого вони розбили й перемогли? На це Вайсблат не знав що відповісти. Річ у тому, що

Вайсблат був поет і ніколи в житті не ступав на підлу арену політики.

— Поет,— сказав Вайсблат. Він з почуттям вимовляв це слово. Вони з священником розмовляли по-французьки, і Вайсблат був у священниковій господі якоюсь іншою, вищою людиною, людиною, яка в духовному світі почуває себе, як удома.

Поет Йоганніс Вайсблат не міг довго пам'ятати якогось там Станіслауса Бюднера, що колись у темних лісах біля полюса врятував йому життя. Що давала йому дружба з тим буркотливим відлюдником? Бюднер був майже нігіліст. Таким можна бути в німецькій казармі або в карельських дрімучих лісах, але не в класичній Греції. Всьому свій час!

І все ж таки одного дня поетові Вайсблату знову став потрібний нігіліст Бюднер. Причиною цього була священникова племінниця. Вайсблат і Зосо стали близькими друзями. Світській людині Вайсблатові не заважало те, що Зосо була дочка чоловіка, якого звинувачували в комунізмі. Вайсблат вважав, що Зосо — це особлива дівчина, це ніби солодка сировина, яку можна формувати по-своєму. При дядькові вони так мило розмовляли по-французьки. Вони разом роздмухували на кухні вогонь, щоб зварити каву з земляних горіхів. Їхні руки торкались, коли вони підкидали в плиту лишайник, а коли роздмухували вогонь, їхні уста були одні від одних не далі як за два сантиметри.

Одного вечора на кухню зайшов пастух. Він хотів поговорити з дядьком-священником. Священик схопився з місця з покvapністю, яка не подобала його санові, і кинувся на кухню. Він довго залишався з пастухом віч-на-віч, надто довго розмовляв з цим неосвіченим чоловіком. Здавалось, пастух новогрецькою мовою, яку Вайсблат погано розумів, у чомусь переконував священника. Вайсблат залишився з Зосо на самоті і запросив її на прогулянку.

— О-о! — сказала Зосо, і це прозвучало так само, як злякане здивування дівчини Елен з Парижа. Ту дівчину Вайсблат, мабуть, не часто згадував, бо він спокійно казав далі:

— Гуляти, берег. Захід сонця. Велич! Афіна Паллада.

— Афіна Паллада,— повторила Зосо і всміхнулася. Вона хотіла погуляти, але ж це непристойно — самій з чоловіком... Одне слово, вона хотіла привести подругу, а він повинен привести приятеля.

Станіслаус проводив післяполудень серед скелястих гір в одного пастуха. Вони сиділи мовчки один біля одного: Станіслаус на камені і пастух на камені. Час від часу пастух поглядав на Станіслауса, а Станіслаус на пастуха; потім вони знов дивилися на отару, на мордочки ягнят, що скубли лишайник, або на роги барана, який стояв на варті. Станіслаусові запало в голову одне слово. Те слово було «Авраам». Може, його носили вівці в своїй вовні? А може, воно сиділо в скуйовдженій бороді старого пастуха?

Авраам, вівці, пастух. Одне слово вело до іншого. Станіслауса поймав радісний страх: невже ще не всьому кінець? Невже війна не вбила того, що було в ньому колись? Він стрепенувся. Пастух здивовано подивився на нього. Вони залишили отару і розмовляли на мигах. Потрібно небагато, щоб зрозуміти один одного, коли поруч давні надійні речі: гори, небо, джерело, вогонь, тварини і фрукти; коли заплутана багатогранність світу не гнітить людину.

— Настає вечір, — показав пастух.

Станіслаус показав на призахідне сонце.

— У мене є хата, — показав пастух.

— Хата, — мовив Станіслаус.

— Ночі холодні. Вогонь — їсти-пити. Дивитися на небо.

Все було ясно. Все було просто. Все можна було зрозуміти.

Вони сиділи перед хатиною пастуха. Палахкотіло багаття. Зорі відступили. Мовчазна жінка ходила туди й сюди, вона принесла баранину, принесла вино. Обличчя її було закутане чорною хусткою.

У хаті на хутряній постелі, засинаючи, щось лепетала дитина. Вона напівспівала, напівговорила: «Татко дома. Дома татко. Татко дома».

Вони їли. Вони пили. Вони були ситі. Вони були задоволені один одним, прислухались до хору цикад на вершинах. Місяць вирушив у свою подорож над морем. Багаття згасало. Зорі знов наблизилися. Вони розмовляли на мигах про світло і про ніч. Вони прислухались до пронизливого крику сови, що пролунав серед скель. Пастух відповів на той крик і повільно підвівся. Він уже не говорив про ніч. Він говорив про завтра:

— Завтра буде чудовий день.

— Завтра буде чудовий день, — повторив Станіслаус із ввічливості. Чи й для нього буде чудовий день?

Пастух зібрався йти. Нехай Станіслаус залишається.

Станіслаус не міг лишитися. Він також пішов. Він низько вклонився пастухові. Вклонився так, як ніколи не кланявся ні графові у рідному селі, ні вчителеві, ні хазяїнові, ні офіцерам. Він був глибоко вдячний — і сам не знав за що. Вони розійшлися: один пішов на гору, другий з гори.

Авраам наш молодець —
Пасе коней ще й овець.
Він зарослий бородою,
Носить зло й добро з собою.
Вміє іскри зберігати
Він на рапок для багаття.
Капелюха не скидає,
І добро і зло ховає
Авраам, що з бородою.

Там, де стояло відділення, на Станіслауса чекав Вайсблат. Йому не довелося довго просити свого приятеля Бюднера. Чого б же Станіслаусові не піти з ним і не подивитися на грецьку дівчину? Вони розмовлятимуть на мигах. Він уже навчився. Коли б тільки не примусили його робити щось гірше! Станіслаус був задоволений. Мабуть, життя на землі краще, ніж він думав у свої найпохмуріші дні. Він знову склав вірша. На нього немовби знов найшло сп'яніння. Вірш мандрував дуже довго і відміряв багато лихих годин. Тепер він тут, і його прибуття треба якось відзначити. Вайсблатові Станіслаус про це нічого не сказав. Він створив цю поезію для себе, і, може, вона не така досконала формою, щоб її можна було показувати такому вченому поетові.

*29 Станіслаус розмовляє з чужоземним священиком, за-
кохується в чужоземну дівчину і відвертає знуцання
з двох чужоземних пастухів.*

Станіслаус і Вайсблат сиділи на шкіряних подушках у кріслах чорного дерева. Дівчата примостилися на оздобленій орнаментом лаві під великим вікном. Позад них на схилі біліли будинки, а далеко вниз грало море. Голубінь води блищала крізь листя розкішних вазонів. Священикова племінниця трималася статечно. Очі її блищали, як мокре кам'яне вугілля. Друга дівчина, її подруга, маленька й гнучка смуглянка, була одягнена по-турецьки. Священик сидів на табуретці. Від божої доброти святий отець не розтовстів. Він був худий і жиливий, як альпініст, що звик долати високі гори і штурмувати небо.

— Ласка божа — це тільки сировина, — сказав він.

Вайсблат нахилив голову. Він почував себе як удома, як у материній вітальні, і перекинув тонку ногу через бильце крісла.

— Сировина? — запитав він діловито, вважаючи себе знавцем усіх філософських систем на землі.

Священиків голос був суворий і гучний, як дзвін невеличкої церкви далеко в горах.

— Бог — це життя. Він послав нам його як ласку. Користуйтеся ним, зробіть що-небудь із нього!

Вайсблат уже давно не думав про бога, про цей застарілий товар. У нових філософських системах бог не фігурує; проте чому б Вайсблатові не вернутися трохи у світ понять своїх дитячих і юнацьких літ? Адже треба було підтримати розмову.

— Цікаво, — промимрив він і, здавалось, над чимось серйозно задумався. Він погойдував ногою. Зосо дивилася на його гірський черевик. Неоковирний черевик з товстими цвяхами, ну справжня кінська підкова.

«Зробіть що-небудь із свого життя!» Колись давно і Станіслаус так думав. Пізніше багатогранність життя збила його з пантелику. Життя насміхалося з нього і чинило з ним що хотіло, зробило його зрештою солдатом, вічно залежним попихачем.

— Отже, людина відповідає за все? — запитав Вайсблат.

Священик кивнув головою і зобразив руками опуклість землі.

— За бурхливі припливи? — запитав Вайсблат.

— Будуйте кращі дамби, надійніші кораблі, — сказав священик.

— За землетруси? — запитав Вайсблат.

— Краще провадьте дослідження, — сказав священик.

— За епідемії? — запитав Вайсблат.

— Виявляйте більше любові до людей, удосконалюйте медицину, — сказав священик.

Вони були схожі на двох картярів: один ходив, другий відбивався. Дівчата, сидячи біля вікна, напружено прислухались до розмови в темній кімнатці: Вайсблат усміхнувся і, здавалось, пішов своєю останньою картою.

— Ну, а війна?

Станіслаус здригнувся. Це було його запитання.

— Дайте суспільству лад, — сказав священик. Він сказав це спокійно, з мудрою стриманістю, як і все досі.

— Соціалісти? Маркс? Комуністи? Матеріалізм? — запитав, тріумфуючи, Вайсблат.

— Все це, — сказав священик.

У двері постукали. Дівчина Зосо прислухалась. Вайсблат засміявся сміхом сухотного.

— Ха-ха, комуністи — Росія. Бог на задвірках. Священики безробітні.

Священик похмуро мовчав.

Знов постукали в кухонні двері. Схожа на туркеню дівчина затулила обличчя руками, маленькими, засмаглими руками.

Дівчина Зосо встала, але не пішла відчиняти.

— Якщо бог на задвірках, то він не був життям. Життя — це бог. Бог — це життя. — Священик підвівся. Він уже не чекав від Вайсבלата відповіді.

Мостини зарипіли. Аж тепер Станіслаус побачив, який високий і худий цей священик. Він не йшов. Він розтинав простір. Нагадував косу серед густого бур'яну. Двері для нього були надто низькі. Він нагнувся. На кухні виставився знов, і те, що він сказав по-грецьки, могло означати: «Я прийду!»

Крафтчек змирився з тим, що їх висадили не в колоніях. Його зробили єфрейтором. Крафтчек — єфрейтор? Як же це сталося? Єфрейтором його зробив ізіум. Фельдфебеля Маршнера, того славного ротного постачальника, у Сербії застрелили «бандити». Але що вдієш: дружина ротмістра Бетца з околиці Бамберга вимагала ізіому. Хто знає, де можна дістати ізіум? Це знав Крафтчек. Він вимінював ізіум за маленькі жовті таблетки, які мали захищати його від малярії. Одна жовта таблетка за два ока ізіому.

Час від часу Крафтчек одержував з дому, з своєї крамниці, також сигарети. Ті сигарети, які призначалися для продажу населенню. Пані Крафтчек дивилася тоді на образ мадонни в крамниці і клялася спраглим курцям, що сигарети ще й досі не надходили. Зате постійні платоспроможні покупці могли взяти ізіому. А Крафтчек обмінював три сигарети на одну таблетку. Одну таблетку на два ока ізіому. Місцеві малярники — убогі виноградари — давали за одну таблетку тільки один ока ізіому. З ними Крафтчек не хотів і розмовляти. «Я знаю, вам, грекам, хотілось би за першосортний німецький товар давати ослячий послід. Ізіум росте тут на деревах сам,

а наш брат мусить ламати собі голову, як ті таблетки зробити!»

Так Крафтчек став постачальником капітана Бетца і дістав звання єфрейтора. Вживання капітаном Бетцом таблеток антифібрину зростало з кожним тижнем. Ця людина не знала страху перед снарядами і ворожими кулями, проте лихоманки вочевидь боялася. Унтер-офіцер медичної служби Шульц мусив з кожним судном, що доставляло провіант, посилати великий пакет жовтих таблеток антифібрину.

Незважаючи на всі маслини, на всі подячні листи з Бамберга і пові прохання щодо свіжого винограду та ізюму, військова шанолюбність капітана Захаріуса Бетца не згасла. В душі він затаїв злість на командира батальйону, який сидів на апельсиновому острові Санторін і підтримував зв'язок з Бетцом тільки з допомогою наказів. Накази по батальйону відправлялися на кораблі до Пірея і, нарешті, кружними шляхами потрапляли на острів пивовара.

«Згідно з донесеннями італійський капітан перебуває ще в районі розташування роти Бетца і навіть підтримує зв'язок з грецькою групою Опору, яка в свою чергу зв'язана з англійцями. Наказую капітанові Бетцу ще раз ретельно прочесати свій острів!»

Бетц зім'яв наказ, вилаяв усіх батальйонних богів, називаючи їх «пруської наволоччю» і «негідниками», потім видав Крафтчекові двадцять таблеток антифібрину і наказав дістати лимонів, які могли б дозріти у дорозі. Після цього покликав ротного фельдфебеля Цаудерера і наказав витрусити з кошика для паперу наказ по батальйону.

Станіслаус і Вайсблат уже другий вечір гуляли з грецькими дівчатами. Пари йшли окремо, але на такій відстані, щоб могли бачити одна одну. Так хотіли дівчата.

Вайсблат і Зосо розмовляли французькою мовою. Вайсблат навіть не згадав про Елен, з якою розмовляв цією самою мовою і про смерть якої хотів написати книжку.

Станіслаус і Мельпо показували одне одному море і небо. Їм треба було чимало часу, щоб з допомогою жестів пояснити одне одному, які вони маленькі порівняно з небом і морем.

За містом Станіслаус обережно поклав свою руку на плечі Мельпо, що тремтіли. Дівчина подивилась на нього і кивнула головою. Вона не хотіла йти далі і сіла у заглибину в скелі. Так вони загубили з очей Вайсблата і Зосо.

Коричневими, як кава, пальцями вона погладила його волохату руку. Станіслаус затремтів. Вона помітила це і притислась щочкою до його руки. Він сидів, як у дитинстві, коли боявся сполохати посланця королеви метеликів. Чи ж можливо це, щоб тут, у чужій країні, на нього чекало кохання?

— Ти вмієш веслувати? — запитала вона.

— Умію, — відповів він.

— Давай покатаємося на човні.

— Коли?

— Завтра.

— Ти попливеш зі мною без Зосо?

— Попливу.

Вона затулила руками обличчя, ніби соромлячись.

Пронизливий свисток порушив монотонне сюрчання цикад. Мельпо підвела голову. Вона плакала.

— Чому? — запитав він.

Вона знов усміхалася. Звуки свистка стали настирливішими. Вони пролунали тепер десь зовсім близько. То перегукувалися вартові. Може, на обрії показалося судно. Уже давно мав прийти транспорт із продовольством. З гавані долинали звуки корабельного дзвону. Водночас повітря розтинали численні свистки. До Станіслауса і Мельпо хтось біг. Це був Вайсблат.

— Тривога!

Солдати прочісували острів. Сповнюючи нічну тишу вигуками і неподобною лайкою, вони обшукували будинки й печери, переривали все в хатинах пастухів. З пруською ретельністю вони обшукували навіть овечі отари. Потім пристрелили кількох овець для своєї кухні й забили барана. Крафтчек узяв собі його роги, щоб повісити на стіні в суміжній з крамницею кімнаті. «Ті, хто тут не бував, думатимуть, що це козерог, застрелений в Афріці».

В хатинах чабанів перетрушували кожну овечу шкуру, і дехто забував покласти її на місце. На батьківщині наближалася зима. Вони знаходили все: овече масло і бринзу, згущене молоко і маслинову олію, але печер з лисячими норами не знайшли.

Всю ніч чулися крики, вигуки, мигало світло у горах, а вранці солдати привели в гавань двох підозрілих пастихнів. Їх несподівано покликали італійською мовою, але вони не відгукнулися.

— Це ні про що не каже,— заявив капітан Бетц з виглядом досвідченої людини.— Роздягти цих голодранців! У кого запаскуджені штани, той італієць.

Усі зареготали, проте чабанів роздягли. Солдати побачили, що штани в чабанів чисті, і знов засміялися.

— Припинити! — наказав капітан Бетц. Він став таким великодушним і жартівливим тому, що побачив Крафтчека, який стояв з баранячими рогами в руках біля діжки з маслинами. Дивлячись на маслини, Бетц кивнув головою і почвалав до себе на квартиру. Лейтенант Крель і унтер-офіцери пішли слідом за ним.

Голі чабани перелякано дивилися на озброєних людей. Що ж вирішить зробити з ними капітан? Один із чабанів став на коліна, склав руки, а потім благально простяг їх до солдатів. Крафтчек поставив баранячі роги на діжку з маслинами. Він показав на небо, склав руки і запитав:

— Марія?

Чабан кивнув головою. Крафтчек повернув йому штани.

— Одягни! А то що про тебе подумає матір божа.

Але раптом один із солдатів вискочив з гурту з коробкою гуталіну. Крем для взуття марки «Ердаль» — чудовий німецький товар. Чабанам було наказано повернутись кругом. Уже піднявся регіт, але в цю мить де не взявся Станіслаус і вирвав з рук зухвальця коробку з гуталіном.

— Горе тобі, якщо ти наважишся це зробити!

Станіслаус і худорлявий солдат з Бохума стояли, мов вовки, один проти одного. Настала тиша. Крафтчек удруге поставив баранячі роги на діжку з маслинами, показав на свою ефрейторську нашивку і закричав:

— Слухати всім! Припинити! З вами говорить старший за чином!

Знявся регіт і знов порушив хвиличне напруження. Станіслаусові більш не було діла до худорлявого солдата. Він подав чабанам знак. Ті вклонилися, схопили свої речі і, як стояли, голі побігли в гори.

День почався голубий і золотавий, як і всі дні на цьому острові. На небі ані хмаринки. На обрії не видно жодного судна. З провіантом було сутужно. Що ті маслини без хліба? Що та баранина без бобів?

Перед обідом три англійських штурмовики перемайнули через пасмо гір. Жоден вартовий не помітив, як вони наблизились. Вони летіли під захистом сліпучого сонця і напали на гавань безшумно, ніби великі грецькі шуліки. Вони обстріляли солдатів, що лежали на березі, скинули бомбу на мол і потрощили каїки, що стояли на причалі в гавані. Остання бомба вибухнула неподалік від приміщення, в якому розташувався капітан-пивовар Бетц. Потім літаки розвернулися ще раз і обстріляли трьох солдатів, які на веслах поверталися в гавань з наловленою рибою, прострелили казан польової кухні, праву руку Віллі Гартшлага і вбили двох грецьких дітей, які канючили в Гартшлага супу з маслин.

Сигнал повітряної тривоги подали надто пізно. Крики і лайка ротмістра теж запізнилися. Отже, війна знайшла їх і тут! Рота втратила шість чоловік. Шістьох солдатів, що купалися і загорали на сонці, було вбито! Ротмістр заборонив купатись і в нападі шаленства заборонив скидати бомби. Лейтенант Крель кусав собі губи, щоб не розсміятися. Віднині все було заборонено. Про вбитих грецьких дітей в донесенні не згадувалося.

Віллі Гартшлаг був поранений. Лейтенант Крель наказав Станіслаусові, колишньому другому куховарові, прийняти ротну кухню. Мляво клацнувши каблуками, Станіслаус відповів:

— Слухаюсь.

Коли сонце опустилося в море, Станіслаус стояв у гавані біля одного з вартових.

— Човна?

— Еге ж. Рибки половити.

— Хіба ж ти не знаєш, що все заборонено?

— Але ж завтра треба кинути в казан щось свіженьке.

— Ідь, але не лови, будь ласка, каракатиць.

Станіслаус грів веслами вздовж берега і чув, як пере-свистувались вартові. Йому вихід у море був дозволений. Він попросив Вайсблата передати Мельпо, де та повинна на нього чекати. Станіслаус ніяк не міг діждатись тієї

хвилини, коли відчує на своїй руді дотик її коричневих пальчиків. Про більше він і не мріяв. Він був радий переконатися в тому, що він не порожній фютляр. У ньому ще жила любов, і він пригадав свій вірш про чабана Авраама. У ньому, мабуть, ще залишилося щось людське.

Мельпо стояла біля однієї з скель. Здавалося, ніби з кам'яної гори вийшла, оживши, статуя. Без зайвих слів вона сіла до нього в човен, нахилила свою дитячу голівку, прислухалася, взяла його за руку і вдала, ніби допомагає йому веслувати. Він був їй вдячний. «Що це зі мною тут діється? Невже я ще живу?» — промовляв його внутрішній голос.

На небі й на морі з'явилися зірки. Удари весел розтинали віддзеркалений у воді клопоть неба навпіл, але небо було велике, і море було велике. Вони пливли понад самим берегом. Це був той пологий берег, з якого Станіслаус зі своїм загоном почав наступати на острів. Над ними було гірське гніздо, з якого італійці стріляли з гвинтівок. А німці їх гарматами...

Мельпо підняла руку. На березі росла квітка, квітка на піску. Це здавалося чудом. Мельпо хотіла пройти по мілкій воді до цієї квітки. Станіслаус затримав її, сам вистрибнув з човна і побрів по мілководдю до квітки. Та квітка була цупка. Станіслаус доторкнувся пальцями до її пелюсток. Вони були з паперу. Станіслаус був розчарований. Йому хотілося принести Мельпо щось інше — може, чудову черепашку слимака. Він знайшов черепашку, що переливалася яскравими барвами. А коли хотів повернутись до Мельпо, то побачив, що човен поплив у море.

— Мельпо!

Мельпо помахала йому. А коли Станіслаус підняв руку, щоб помахати їй у відповідь, він несподівано помітив, що в човні був ще хтось. Якийсь чоловік.

— *Grazia!*¹ — долинуло з човна.

Станіслаус опустил руку. В човні сидів той італійський капітан. Він плів з Мельпо.

Станіслаус не зняв тривоги. Він, у чому був, побрів у воду. Розтоптав віддзеркалене в ній зоряне небо, пірнув, кинув у море свого кашкета, знов пірнув і трохи заспокоївся. Він дістався до берега вблід. У ньому розливалася гіркота, ядуча гіркота, як від листя алое.

Він підійшов до вартового в гавані і сказав:

---

¹ Дякую! (*Італ.*)

— Перекипувся.

— Якби ж ти хоч знав, де тепер човен,— сказав вартовий з острахом.

— Я знаю.

— Отже, на завтра знов буде ота смердюча баранина?

Станіслаус не відповів. Він пішов на свою квартиру. Перед приземкуватим білим будиночком згадав, що його перевели на кухню, і повернув назад. Його морозило. Він тремтів за Мельпо і за капітана. На більше він не був здатний.

У новому житлі на нього чекав ротний фельдфебель Цаудерер. Він сидів біля ліжка Гартшлага. Незважаючи на поранення, Гартшлаг не пішов на медпункт. Треба було дещо обговорити у зв'язку з передачею кухні. Він чекав на Станіслауса і заснув. Ротний вахмістр схопився:

— Де це ви так довго були?

— Перекинувся!

Станіслауса морозило. Він випив ковток із пляшки, що стояла на ящику біля ліжка Гартшлага. Вино було густе й солодке. Він ковтнув ще раз. Гіркота не проходила. Ротний фельдфебель підсунув Станіслаусові аркуш паперу.

— Підпишіть. Ми перевірили, зрозуміло? Запасів мало, проте все відповідає спискові.

Станіслаус підписав. Над морем гув літак. Цаудерер злякано погасив світло. Він підійшов до вікна. Станіслаус пив солодке вино. Гіркота не проходила. Вона підіймалася з серця.

— Знов літак,— сказав фельдфебель, що стояв біля вікна.

Станіслаус не відповів. Він відчував, як діє вино, проте гіркота не зникала. Гудіння літака надворі стало тихішим.

— Полетів,— сказав, полегшено зітхнувши, Цаудерер.— Чи винесем ми ноги з цього острова?

Станіслаус не відповів. Він знов увімкнув світло. Цаудерер зібрався йти. Біля самих дверей він щось згадав.

— На судно з провіантом надії немає, зрозуміло? — Він дряпав нігтем гудзика своєї пруської куртки.— Кухня повинна витратити продукти з розрахунком на майбутнє.

Гіркота перейшла Станіслаусові на язик:

— У нас немає майбутнього.

Фельдфебель вернувся. Майбутнє його цікавило.

— Що?

— У вбивців немає майбутнього.

— Ви! — Фельдфебель знову став біля вікна.— Я не вбивця, зрозуміло?

— Нікого тут не цікавить, що ви самі про себе твердите. Ви тут. І цього досить. Ви прийшли сюди не без убивств.

Фельдфебель розчинив вікно. З моря дув вітер.

— Думайте над тим, що кажете!

— Ви вбили принаймні одну людину.

Цаудерер опустил додолу очі. Здавалося, він рахує щілини в підлозі.

— Я визнаю, що ви маєте доступ до таємних сил, зрозуміло. У вас є дар... Але я нікого не вбивав.

— Ви вбили людину в Цаудерері, а то ви не були б тут.

Фельдфебель скипів.

— А ви?

— Я вбив Бюднера!

Цаудерер так і сів на продовольчий ящик Віллі Гартшлага. Карельська фанера затріщала. Горобиний голос Цаудерера затремтів:

— Я прошу вас, Бюднере, ми ж солдати...

— Ми вбивці! — крикнув Станіслаус.— Нам немає на що надіятись!

— Філософія! — пропищав Цаудерер.— Я це знаю, зрозуміло?

Віллі Гартшлаг прокинувся від тріску свого продуктового ящика.

— Заткни пельку, Бюднере, я донесу на тебе!

Фельдфебель вибіг надвір. Віллі Гартшлаг знов повернувся до стіни. Станіслаус чув, як Цаудерер ішов навпацки через темні сіни.

— Якщо мене відправлять у госпіталь, то ящик я заберу з собою,— сказав Гартшлаг.

— Забирай, бо хто ж за ним тут паглядатиме, коли мене посадять на гауптвахту? — глузливо мовив Станіслаус.

Гартшлаг трохи повернув голову.

— Як ти можеш так говорити при фельдфебелеві?

Кроки у сінях знов наблизилися. Цаудерер вернувся.

— Я більше не мовчатиму,— сказав Станіслаус.

Гартшлаг швидко обернувся:

— Тепер замовкни, бо в мене сверблять руки.

У дверях крутнувся ключ. То ось навіщо вернувся Цаудерер.

Вітер з моря подужчав. Чи, може, то шуміло в голові у Станіслауса? Він підійшов до вікна.

— Вітер,— сказав він, приховуючи цим словом свої думки.

Гартшлаг не ворушився. Станіслаус зняв Гартшлагів карабін, що висів над ящиком, і прислухався. Гартшлаг глибоко дихав. Він знов заснув. Станіслаус поклав собі в кишеню патрони Гартшлага, ще раз прислухався до завивання вітру і вистрибнув у вікно.

Коли він досяг першої гірської вершини, вниз, у гавані, вдарили на сполох. Він пишався, що через нього зняли тривогу, і йому дуже хотілося, щоб це міг почути Роллінг.

31 Станіслаус пересвідчується, що людяність не залишається без винагороди, він перетворюється на ченця і мандрує назустріч новим перетворенням.

Печера була простора й суха. У ній було ложе з лишайників. Станіслаус сидів у печері вже третій день. Темрява стала нестерпною. Станіслауса привів сюди чабан, якого він прозвав Авраамом. Чабан щоночі приходив до печери і, перше ніж спуститися в неї, тричі кричав совою. Авраам приносив їсти й пити. Він засвічував свічку, бо ж для того, щоб говорити на мигах, вони повинні були один одного бачити.

У роті припинили розшуки Станіслауса. Вирішили, що він утік з острова. Вартовий з гавані доповів, що бракує одного човна, того човна, на якому попливли Мельпо і капітан.

— Що зі мною буде? — запитав Станіслаус.

— Почекати, трошки почекати! — Авраам показав руками відрізок часу. Він був завдовжки десять сантиметрів.

Станіслаус думав і спав. Він мало їв, мало пив, багато думав і знову спав. Він втратив почуття часу. Його годинник зупинився того вечора в морі. В думках перед ним пройшло все його життя аж до останньої хвилини. Він ні в чому не розкаювався і все ще був ладен заподіяти собі смерть. Надто мало міг він, самотній, зробити для того, щоб на світі більш не було злочинів. Його зусилля були марні.

Він почув біля входу в печеру якесь шарудіння. Покопився маленький камінчик. Може, прийшов Авраам? Не-

вже знов минув день? Совиного крику не чути було, але до нього хтось пробирався навпомацки. Невже вони його все-таки знайшли? Надворі, мабуть, день і ясно світить сонце? Чи не знайшли вони слідів, що ведуть до печери? Він ухопив карабін. Будеш стріляти? Ні, ти не стрілятимеш. Це, може, Крафтчек або той жалюгідний Цаудерер. Ні, ти не стрілятимеш. Станіслаус відклав карабін убік. Тепер те, що мало статися, ось зараз станеться. Він знову схопив карабін. Ти більше дорожиш життям, аніж тобі здається. Ти просто чванько. А якщо це Вайсблат — ти і його застрелиш? Станіслаус знову відклав карабін. Він навіть відкинув його убік. Він не хотів мати змогу дістати його одним порухом руки. І раптом він почув перед собою:

— Тссс! — Він щось схопив у темряві. То були дівочі коси. Почувся тихий оклик: — Станлаусе! Станлаусе!

Він розтулив руки. Йому стало соромно. Це була Зосо.

Дівчина стягла з його ніг ковані черевики і взула його в щось інше. Вона дуже старалася.

— Fuyez! Fuyez! ¹ — лепетала вона.

Станіслаус згадав закохану пару у Франції. Може, тепер з ним розплачуються за його допомогу? Мабуть, усе-таки варто бути людиною і чинити по-людському.

Вони були вже недалеко від берега, коли Станіслаус побачив вартового. Він притримав Зосо. Дівчина вирвалася. Невже вона не бачить? Він знову схопив її руку. Вартовий обернувся. Станіслаус подумав про свою гвинтівку. Вона залишилася в печері. Отже, кінець!

Вартовим був Вайсблат. Він тихо лаявся:

— Де ви так довго барилися?

Зосо потягла їх обох за собою. Вони прийшли до човна. У ньому хтось був. Вони сіли в човен. Там була Мельпо. Вона мовчки кивнула головою і відштовхнулася від берега. Дівчата не давали солдатам весел. Два чоловіки, дві дівчини, зоряне небо і море. Жодного слова — тільки удари весел. Ніхто не міг пізнати в темряві обличчя іншого. Кожне бачило тільки силуети.

Зорі погасли. Море зробилося сірим. Настав ранок. Ось море стало вже блакитним, і застрибали на хвилях блискітки. Човен підпливав до острова, який півночі лежав перед ними темний, похмурий, загрозовий.

---

¹ Тікайте! Тікайте! (Франц.)

Дівчата потомилися, проте гребли далі. Маленька темно-коричнева рука Мельпо показала на берег. Зосо розбуркала Вайсблата, що був заснув.

Чоловіки вийшли з човна. Дівчата залишилися біля весел. Зосо дістала з кишені листа. На її платті було багато вузьких кишень. Вона віддала Станіслаусові листа і показала на білий будинок високо серед скель. Чоловіки подивилися вгору.

— Яка поезія, — сказав Вайсблат і нервово провів рукою по волоссі.

Коли вони обернулися, човен з дівчатами вже плыв у відкриті море.

— Au revoir! ¹ — гукнув Вайсблат. Станіслаус махав рукою і плакав.

Дівчата трохи підвелися в човні, вклонилися і знову сіли. Жодного погляду, жодної усмішки.

— Мельпо! Мельпо! — закричав Станіслаус.

Мельпо опустила голову ще нижче. Здавалось, вона хотіла одним ривком своїх маленьких темно-коричневих рученьт штовхнути човен якомога далі в море.

Через три дні два ченці вийшли з воріт православного монастиря, розташованого на острові, назви якого вони не знали. Монастир був білою будівлею серед скель. Своєрідний витвір мистецтва: чи то дім, чи то скеля. Ченці оглянули себе і всміхнулися. Здавалось, вони сміються один з одного. Ще якийсь час вони підіймалися вгору, аж раптом один з них зупинився, штовхнув другого і показав у море.

— Там!

Вони довго мовчки дивилися на острів, що лежав далеко і був голубий, такий голубий і далекий, яким буває часом уранці німецький ліс.

А коли після цього один із ченців глянув на другого, то помітив, що той плаче.

— Чого ти плачеш?

— Не від радості, у мене немає для неї підстав.

Вони пройшли ще далі.

— Тепер ти повинен написати про Елен, — сказав той, що плакав. Другий не дочув його слів і простяг руку. Далеко в голубому морі плыв самотній човен. Обидва пильно

---

¹ До побачення! (Франц.)

дивилися на нього і сподівалися, що човен підійде до острова. Але він не підійшов. Він лишався такий самий малий і самотній далеко у відкритому синьому морі.

— Все ж таки я хотів би знати,— сказав один із ченців,— чи вони нас кохали?

Другий чернець відповів не одразу. Впевнившись, що човен віддаляється від острова, він промовив:

— Такі, як ми, кохання не гідні.

Кінець першого тому

«ЧУДОДИЙ» ТА ЙОГО АВТОР

«Ервін Штріттматтер належить до тих нових письменників, які не вийшли з пролетаріату, а вирости разом з пролетаріатом»,— зазначав Бертольт Брехт. Справді, вже маючи за плечима довге й нелегке життя, Штріттматтер дістав змогу повною мірою розвинути свій літературний хист тільки в умовах НДР. «Без Німецької Демократичної Республіки я не став би тим, ким я є, не визнавав би того, що знаю, не зміг би писати книги, які пишу»,— говорив письменник.

Штріттматтер народився 4 серпня 1912 року в місті Шпрембергу на сході Німеччини, виріс у невеликому селі Нижньолужицького краю. Ервінів батько, сільський пекар, хотів зробити з сина вчителя чи священика. Хлопця посилають в окружне місто, де він вчиться в реальній гімназії і мешкає в жалюгідній підвальній комірчині, зазнаючи зневаги з боку бюргерських і чиновницьких

спіжків, тужачи за рідними полями й луками. Коли йому минає шістнадцять, він утікає додому і, йдучи стежкою батька, навчається пекарського ремесла.

Але невдовзі потяг до знань, прагнення пізнати життя женуть Штрітматтера в широкий світ. Мандруючи країною, він працює шофером і кельнером, сільським наймитом і конюхом, сторожем на тваринницькій фермі і робітником на целюлозній фабриці. З дитинства закоханий у книги, Ервін роздобуває їх, де тільки може, і жадібно поглинає, ночами поповнює свою освіту, вивчає філософію та іноземні мови.

За приналежність до Спілки соціалістичної робітничої молоді в 1934 році фашисти кидають Штрітматтера до в'язниці. Згодом його мобілізують в армію, і солдат Штрітматтер змушений стати учасником другої світової війни. Незадовго до її закінчення неприємність до фашизму й мілітаризму, яка дедалі зростає у майбутньому письменнику, штовхає його на дезертирство.

1945 року він повертається в рідне село, працює пекарем, а одержавши внаслідок земельної реформи ділянку землі, захоплено її обробляє, експериментує з сівозмінами, з новими методами відгодівлі худоби тощо.

У нових суспільних умовах селянин Штрітматтер знайомиться з книжками, які відкривають йому нове бачення світу, з творами Гегеля і Фейєрбаха, Маркса і Леніна. Комуністи дають Штрітматтеру відповіді на питання, що хвилювали його змолоду. 1947 року Штрітматтер стає членом Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Партія доручає йому відповідальну роботу: його обирають головою об'єднання семи сільськогосподарських общин, він працює кореспондентом, а згодом редактором окружної газети в буровугільному районі Зенфтенберг.

Перші літературні спроби Штрітматтера припадають на юнацькі роки. Він писав ліричні, народні за формою вірші. В 1945 році була готова попередня редакція його першого роману «Погонич волів». Працюючи в газеті, він, поряд із статтями, повідомленнями, репортажами, писав нариси, оповідання, есе. Проте роман «Погонич волів», який знаменував його вступ у літературу, побачив світ аж у 1951 році, коли автору минуло тридцять вісім років. Ставши письменником-професіоналом, здобувши заслужену славу, Штрітматтер не пориває безпосереднього зв'язку із землею, селом. 1961 року він оселяється на хуторі Шульценгоф біля села Долгов (у Мекленбурзі), де живе й нині як член місцевого сільськогосподарського кооперативу.

Книги Штрітматтера народилися з його органічного, повсякденного спілкування з народом. Він непримиренно виступає проти «елітарних» теорій у мистецтві, проти тих модерністських літера-

торів, які оголошують творчість письменників — вихідців із низів — «інтелектуально убогою», які вважають, що між людьми біла верстатів і митцями мусить існувати далека відстань, що мистецький витвір, зрозумілий народові, повинен видаватися його авторові сумнівним.

Виступаючи за народність літератури, за її зрозумілість, простоту, високий художній рівень, Штрітматтер водночас застерігає від спрощено вульгарного, обмеженого тлумачення цих критеріїв. «Що слід розуміти під народністю?.. Не гладеньку, підсолоджену халтурну народність. Простота мови й форми — це не дешевина і не убогство. Більшість із нас знає, скільки праці ховається за простотою, знає, що простота досягається потом і великими зусиллями... Художня майстерність, партійність і народність — нерозривно поєднані... Багатом нашим книжкам просто бракує поезії... А наш читач жадає поезії», — писав Штрітматтер 1959 року в «Нотатках про з'їзд письменників у Москві».

Ці теоретичні засади письменник з самого початку втілює в своїй творчій практиці, зображуючи реальне життя з позицій нової історичної дійсності, крокуючи в лавах піонерів молодого літератури НДР.

З кінця сорокових — початку п'ятдесятих років у НДР з'являється багато творів, присвячених долі німецького села. Це явище було зумовлене потребами часу. Перевиховання консервативного, обтяженого дрібнобуржуазними забобонами селянства, яке віками перебувало в ярмі у пруських поміщиків і тяжко постраждало через війну, стало одним із найважливіших завдань молодого німецької демократичної держави. У романах, оповіданнях, п'єсах Бенно Фелькпера і Тео Гаріха, Ірми Гардер і Вернера Райновського, Отто Готше, Юрія Брезана, Фрідріха Вольфа і багатьох інших письменників дістають відображення й безрадільне минуле німецького села, і складні процеси його соціалістичної перебудови.

Природно, що в ранній творчості Штрітматтера, тісно зв'язаного з селом, ця тема стає головною. Письменник намагається вирішувати її в різноманітних проблемних і жанрових аспектах. У романі «Погонич волів» зображено німецьке село між двома світовими війнами, змальовано тяжку працю й гірку долю найбідніших, найпригнобленіших його представників, показано визрівання в них класової свідомості. У казці «Ліс щасливих дітей» (1951) постають поетичні картини сільської природи. У восьми оповіданнях збірки «Стіна падає» (1953) в різних ситуаціях розкрито тему подолання старого і перемоги нового в свідомості селян, які поволі звільняються від духовної летаргії перших повоєнних місяців, від обмеженості мислення, поступово усвідомлюючи своє покликання будівників нового життя. Радісним настроєм пройнята гу-

мористична історія колишнього селянина, а тепер робітника Пауля Перли в повісті «Пауль і дама Данієль» (1954). У надрукованих 1954 року романі «Тінко» і віршованій комедії «Кацграбен» (згодом доповнена новими сценами і видана під назвою «Кацграбен-1958») розгорнуто яскраву картину соціальних, політичних, морально-етичних перетворень на селі, яке, долаючи численні зовнішні перешкоди і внутрішні труднощі, стає на шлях соціалістичного господарювання.

Освоюючи згадану тематику, Штрітматтер у пошуках новаторських естетичних рішень безперервно вдосконалює свою майстерність, пробує себе в різних, так би мовити, художньо-стильових реєстрах. Серйозна наївність біографічної сповіді («Погонич волів»), відтворення найтонших нюансів суперечливої людської психології («Стіна падає»), життєрадісний, веселий гумор («Пауль і дама Данієль»), глибоке проникнення в душу дитини («Тінко»), відточеність діалогів («Кацграбен»), змалювання яскравих, строкатих картин людського буття і породжуваних ним колоритних типажів — ось стежки, якими письменник простує до «Чудодея», де вони гармонійно зливаються в широке русло неповторного мистецького таланту. Водночас Штрітматтер долає властиві йому і певні натуралістичні нахили, і схематизм, і часом непереконливі мотивування розвитку характерів, і неприродну символіку.

Роман «Чудодей» (1957), задуманий як перша частина великої трилогії, увібравши у себе попередній досвід письменника, був якісно вищим щаблем у творчості Штрітматтера і став на той час вершиною його художніх досягнень.

Цей твір теж покликали до життя вимоги, що їх висувала до літератури нова соціальна дійсність. Четвертий з'їзд німецьких письменників (1956) поставив перед митцями завдання зробити об'єктом художньої творчості людину в усій складності її особистого і громадського життя, людину, яка зростає й змінюється в умовах будівництва соціалістичного суспільства. Цей принцип був дуже важливий для письменників НДР ще й тому, що враховував особливості історичної долі Німеччини протягом півстоліття. Адже, мабуть, на той час у жодній країні не було стільки людей, які опинилися на роздоріжжі. Перша світова війна, матеріальні труднощі й перипетії класової боротьби в період Веймарської республіки, дванадцятирічна гітлерівська диктатура, друга світова війна, розруха та злигодні повоєнних років, нарешті, розкол країни — всі ці струси вели до пошуків і розчарувань, вагань і переоцінок соціального, політичного і морального характеру в психології багатьох мільйонів німців.

Розкрити історичні причини, які призвели, за словами Й. Бехера, до «німецької трагедії», з'ясувати людині її місце і роль в істо-

ричних обставинах епохи, сприяти тим самим її вибору на користь прогресу, миру, соціалізму — таке було одне із завдань письменників НДР.

Для його розв'язання дуже придатним виявився так званий «роман розвитку», «роман виховання», традиції якого в Німеччині сягають у сиву давнину і проходять крізь усю історію вітчизняної літератури по ХХ сторіччя. Такий жанр і набуває поширення в НДР у п'ятдесяті — шістдесяті роки. В цих романах, як правило, постає історія країни протягом останнього півсторіччя. У центрі творів — складний життєвий шлях простої людини від дитинства до духовної зрілості, шлях, зумовлений соціально-політичними особливостями часу.

Звичайно, митці НДР, розвиваючи класичні традиції, надали «роману виховання» принципово нових якостей. Якщо герої класичних романів такого типу проходили суто умоглядний, «внутрішній» шлях до зрілості і при цьому керувались, головним чином, настановами мудрих менторів, то в творах письменників НДР «вихователем» героїв стає безпосередньо реальна дійсність. Вони беруть практичну участь в історичних подіях свого часу, поступово усвідомлюють відповідальність за них і приходять врешті до активного втручання в життя на боці сил прогресу й соціалізму.

Згадана тенденція зумовила виникнення великих за обсягом, позначених епічною широтою полотен. До найбільш відомих творів такого плану належать диалогія П. Нелля «Хлопчик із флігеля» (1955) і «Генріх Ротшу розповідає» (1957), трилогії Б. Ласк «Тиша і буря» (1955), П. Менца «Матінка Вебер» (1954), «Матінка Вебер та її діти» (1955) і «Бабуся Вебер» (1957), Г. Іобста «Нелегке життя Адама Пробста» (1957—1963), Ю. Брезана «Гімназист» (1958), «Семестр утраченого часу» (1960), «Роки змужніння» (1964), роман Р. Вернер «Незвичайна дівчина» (1958), Я. Копловіца «Глюкауф, Підль» (1960), В. Гайдучека «Прощання з ангелами» (1968) та ін.

Одним з перших і визначних зразків такого жанру був і штріттматтерівський «Чудодій». Його незвичайна художня специфіка пояснюється, зокрема, тим, що в ньому, поряд із традицією класичного «роману виховання», відчувається тісний спадкоємний зв'язок і з німецькою народною літературою (шванки, книга про Тіля Уленшпігеля), і з творами, що належали так званим «обласницьким» німецьким письменникам другої половини ХІХ сторіччя (Т. Шторм, В. Раабе, Б. Ауербах та ін.), і з європейським «шах-райським романом».

Штріттматтер стилізує форму «Чудодія» під традиційну народну розповідь. Звідси розгорнуті, «інтригуючі» назви розділів, одинітність структури, тобто нанизування епізоду за епізодом і від-

сутність жодного, безпосередньо не пов'язаного з життям центрального героя, хронологічна послідовність подій, неквапна манера викладу, постійна авторська лукавинка, з якою письменник часто коментує вчинки дійових осіб, відверто звертаючись до них чи просто до читача. Звідси казково-фольклорні мотиви, дивовижні пригоди персонажів, вкраплені в текст пісеньки й вірші, об'ємні чуттєво-зорові образи, умисне поєднання піднесено романтичного і приземлено грубуватого стилю, гумористична інтонація.

Що ж до фактичного та ідейного наповнення роман являє собою історію нашого сучасника, історію простого німця — сина бідного сільського складува — від дня народження (1909) по 1943 рік. Перед нами постає складний життєвий і духовний шлях сільського пролетаря, який наполегливо шукає правди й справедливості. Така підкреслена невідповідність «старовинної» форми і цілком сучасного змісту особливо нещадно оголює повсякчасні різкі контрасти між романтичними уявленнями наївного, чистого душею Станіслава Бюднера і жорстокою, прозаїчною реальністю Веймарської республіки та гітлерівської Німеччини, робить роман від першої до останньої сторінки напрочуд захопливим, створює його високу поетичну напругу.

«Педагогічним» середовищем, що виховує Станіслава, спочатку стає його рідне село, яке роздирають класові суперечності, згодом безліч дрібних містечок і доріг глухої німецької провінції і врешті гітлерівська армія. Змальовуючи дитинство і юність Станіслава, його мандри країною, працю в різних місцях, муштру в казармах, перебування під час війни в Польщі, на Карельському фронті, в Парижі, у Греції, письменник зводить свого героя з безліччю людей — представників різних класів, соціальних прошарків, професій, поглядів. Їхні часто епізодичні постаті в сукупності створюють рельєфне соціально-політичне тло роману. Перед читачем проходять бундючні поміщики й знедолені селяни, буржуа й ремісники, дрібні підприємці і їхні наймити, майстри і підмайстри, ділки й торговці, фабриканти й робітники, вчителі і бездомні волоцюги, солдати, фельдфебелі, офіцери.

Письменник уміє за допомогою, здавалося б, миттєвої зарисовки переконливо показати, як консервативна, обивательсько-міщанська провінційна Німеччина під впливом нацистської демagogії перетворюється на фашистську. «Святкові колони. Попереду — оркестр з нікельованою лірою. Коричневі сорочки, жовті галіфе, високі чоботи, в повітрі запах крему для взуття «Ердаль». Тут, туп, туп! Маршовим кроком проходить чорний загін есесівців. Хазяїн шевської майстерні Крепель, страховий агент Шнібель, директор фабрики Дрюкдрауф, нічний сторож і ключник Берензолье, чистильник каналів Моддерпflug, голова Товариства бджо-

лярів Бруммензіг, майстер Третер — усі з зображенням черепа на картузі, усі з зображенням черепа на персні. На чолі загону — власник мастки і горілчаного заводу Гартвіг фон Гартенштейн. Неорганізовані домашні господарки стоять обабіч на тротуарах і витягнутою вперед рукою вітають доблесний прапор спілки «Мертва голова».

Ця Німеччина формує Станіслава Бюднера і водночас вселяє в нього почуття глибокої відрази до фашистських порядків. Здібний, розумний, на диво спостережливий, наділений поетичною душею хлопчик з дитинства прагне до краси, тонко відчуває чари природи, його вразливе серце широко відкрите для добра. Але його «чудодійний» дар батько прагне використати з комерційною метою, його навчання у багатьох пекарнях обертається каторжкою працею заради збагачення господарів, його кохання щоразу знає краху, його добрі вчинки тлумачаться хибно і приносять йому тільки прикрощі й страждання, його літературні спроби виявляються невдалими. Пошишений напризволяще, безмежно самотній Станіслав борсається в чужому, ворожому, байдужому світі, шукаючи розради то в самоосвіті, то в писанні віршів, то в ще одній любовній пригоді. Добросердий і довірливий, впертий і водночас безвольний, він не раз стає жертвою людської підступності. Дедалі чіткіше усвідомлюючи, що світ, у якому для інших «усе було правильне», для нього сповнений розладу й протиріч, Станіслав не бачить для себе виходу і схильний втратити віру в життя й людей.

В казармах, а згодом у діючій армії духовні обрії Бюднера значно ширшають. У його душі наростає протест проти мілітаристсько-фашистських порядків, позначених страхітливою несправедливістю й жорстокістю, сваволею й підлотою, брудом і нескінченними злочинами. По-новому осмислює герой і свій довоєнний життєвий досвід, свої нехай короточасні, але надзвичайно значущі в його житті зустрічі з комуністами Густавом Герпгудом і Рейнгольдом Штайлем, який пояснював, що «кожна людина — це якийсь клас». Під час перебування Станіслава в армії величезну роль у процесі його соціально-політичного прозріння відіграє комуніст Отто Роллінг. Тепер гуманізм Бюднера здатний виявлятися навіть у окремих рішучих вчинках. Так, у Парижі він рятує від облави двох молодих французів. Щоправда, він це робить поки що «з поваги до кохання».

А загалом дуже повільно звільняється Бюднер від своєї аполітичності, від заглибленості в себе, від тієї «проклятої німецької зануреності у внутрішній світ», проти якої, за словами Штріттматтера, він спрямовує свою книгу. Подвиг французької патріотки Елен залишає в Станіславській душі глибокий слід, але дівчина

стає для нього швидше романтичним символом, ніж політичним ідеалом. Зрештою, Станіслаус ніби опиняється між двома діаметрально протилежними початками, які борються за його душу і втілюються в двох його армійських друзях. З одного боку, це комуніст Роллінг, який твердить, що «світ ще не довершений», а з другого — син фабриканта, поет-декадент Йоганніс Вайсблат, чия життєва «філософія» ґрунтується на песимістичних концепціях Щопенгауера. І поки що знову перемагають сентиментальність, нерішучість, хибні уявлення про життя і людей: Станіслаус відмовляється перейти з Роллінгом на бік Червоної Армії і залишається з Вайсблатом.

Щоправда, перемагають не до кінця. Крутий якісний стрибок уже стався в свідомості Бюднера. У нього вистачає мужності кинути в обличчя фельдфебелеві Цаудереру: «Ми вбивці!.. У вбивців немає майбутнього... Я більше не мовчатиму». У нього вистачає мужності знайти спільну мову з грецькими партизанами і покинути гітлерівську армію. Нарешті, у нього вистачає мужності усвідомити провину своєї нації і свою власну: «Такі, як ми, кохання не гідні». Цими словами Бюднера, людині тридцяти чотирьох років, яка пройшла сувору життєву школу і зробила перші практичні кроки на шляху пізнання реальних соціально-політичних і загальнолюдських істин, закінчується перший том «Чудодія».

Подальша творчість Штрітматтера засвідчує його невпинний рух уперед, його нові ідейно-тематичні й естетичні завоювання в художньому освоєнні різноманітних явищ дійсності. Чарівна повість для дітей «Поні Педро» (1959), драма «Наречена голландця» (1959), роман про наступні етапи розвитку нового німецького села — «Оле Бінкоп» (1963), збірки короткої оповідної прози «Шульценгофський календар «Всяка всячина» (1966), «Вівторок у вересні — шістнадцять романів у стенограмі» (1969), «Три чверті із ста коротких оповідань» (1971), автобіографічна книга «Блакитний соловей, або Початок чогось» (1972) — такий багатий творчий доробок митця за останній час.

1973 року побачив світ другий том «Чудодія», в якому постають Західна і Східна Німеччини перших повоєнних років. Ми знову зустрічаємось із Станіслаусом Бюднером, чие суворе «виховання» життям усе ще триває. Ми знову супроводжуємо героя його звивистими, нелегкими шляхами, які, проте, закономірно й неминуче приводять Бюднера до лав свідомих будівників соціалізму.

У двох томах «Чудодія», цього соціалістичного виховного роману, письменникові вдалося створити широке полотно народного життя, охопити складну й важку епоху в історії країни, всебічно розкрити один із різновидів типового національного характеру.

Центральний герой твору Штріттматтера належить до кращих представників німецького народу. Але його позитивні якості визрівають, міцніють, розкриваються поступово, у процесі безперервної прогресивної еволюції, в постійній взаємодії з соціальною дійсністю. Він постає в творі і як частка історичного процесу, і як неповторно самобутня, значуща індивідуальність. У цій діалектичній єдності особистого й громадського, внутрішньої й зовнішньої масштабності, у відтворенні життя суспільства й окремої людини в революційному розвитку, в утвердженні історичного оптимізму полягає головна цінність талановитого роману-епопеї «Чудедій».

Ще 1954 року у своїй промові, яка називалась «Раніше і тепер», Штріттматтер говорив: «Раніше я писав свої вірші й пісні для самозаспокоєння і ховав їх у чорну скриню. Тепер я пишу з гніву до інших людей. Мій гнів влучає в тих, хто досі мене поневолював, а моя любов повинна надихати на великі справи тих, кого поневолювали разом зі мною».

Це кредо письменника, чия праця незмінно служить інтересам трудового народу й прогресивного людства,— запорака нових художніх досягнень Штріттматтера, твори якого належать до найвидатніших надбань літератури НДР, до кращих завоювань сучасної німецької літератури соціалістичного реалізму.

Надія МАТУЗОВА

З М І С Т

І. КОЛИ СПІВАЮТЬ ЦВІРКУНИ...

Переклала Отилія Словенко

- 1 У селі Вальдвізені на світ з'являється Станіслаус. Ще до свого народження він зазіхає на дорогий запас палива на зиму, а його татусь Густав лущує повитуху 7
- 2 Станіслаус дістає ім'я скложера. Пастор дбає про душу новонародженого і перелякує на смерть його матір Лену 13
- 3 Станіслаусові знаходять багатих хрещених батьків, його хрестять, він задихається і знов повертається до життя 16
- 4 Станіслаус з'їдає щодня по тринадцять вошей і обдурює смерть 23
- 5 Станіслаус викликає гнів управителя, мало не конає і залишає родину Бюднерів без картоплі на зиму 26
- 6 Станіслаус проковтує козулячу голову, а вчитель Клюглер внутрішньо переростає себе самого 29
- 7 Станіслаус підправляє історію юнака з Назарета, а вчитель Гербер вважає, що в євангельській вірі з'явиться святий 32
- 8 Станіслаус провіщає своїй сестрі Ельзбет дитину і сповнює незбагненим жахом батьків 34
- 9 Станіслаус допомагає викрити вбивцю і після цього набуває слави ясновидця 36
- 10 Станіслаус приручає божих пташок, дивується із звичаїв багатих людей і стає з ласки графіні мільйонером 40
- 11 Бюднерові діти залишають рідне гніздо. Станіслаус конфірмається і присипляє батькових курей 47

12	Станіслаус виліковує бабусю від болю в крижах, збирається вилікувати від кліпання робітника з маєтку, але наштовкується на жандарма і пророкує йому втрату шаблі	54
13	Станіслаусове пророцтво про зникнення шаблі підтверджується. Граф наказує вигнати чудодія з Вальдвізена	62
14	Станіслаус опановує лікарське ремесло і «центральный погляд». З допомогою чарів він напускає тарганів на спину служниці	68
15	Станіслаус відбиває в одного з пекаревих учнів охоту курити і викликає в хазяйки похитливу пристрасть	79
16	Станіслаус зустрічає білого князя, невдало чатує поліцію і отримує листа, пересланого Всеіндійською слоновою поштою	86
17	Станіслаус стає посланцем неба й заходить у розмову з блідолицею святою	96
18	Станіслаус стає побожним, і йому являється ангел	104
19	Ангел веде Станіслауса в лісопарк і наказує творити всілякі чудеса	109
20	Людство не розуміє Станіслауса, і він готується спокутувати свій гріх на хресті	115
21	Станіслауса збувають з рук. У ньому прокинувся священний дух поезії, і він стає на шлях страдництва	120
22	Дух поезії співає в Станіслаусі далі, і одна спокусниця робить спробу спокусити хлопця у нього в комірчині	132
23	Станіслаус проливає сльози через своє невігластво і робить хазяїновій дружині любовні послуги	137
24	Станіслаус зустрічає церковного верблюда. Хлопцеву поезію зневажає блідолиця свята, і він хоче вмерти	146
25	Станіслаус бачить труп людини, отруєної газом, виліковується від бажання померти і не може збагнути смислу привидів	153
26	Станіслаус розмовляє з представником бога на землі і вчиться бути смиренным	161
27	Станіслаус вирушає в мандри, його впізнають по родимці. Згодом він зустрічає закоханого святого	165
28	Станіслаус востаннє пише блідій святій. Він вчить, що таке кохання, але життя глузує з його книжної премудрості	174

29	Станіслаус зустрічає метелика в людській по- добі й ногами розтоптує дух смирення . . .	182
30	Станіслаус узуває грішницю. Бог карає його, і Станіслаус втрачає свідомість	192
31	Станіслаус вивчає життя святих і з подивом довідується про заручення черниці Вінети з Ісусом	196
32	Станіслаус потрапляє до творця солоних па- личок, осягає таємницю первісних туманно- стей і нехтує дівчиною, схожою на голубку . . .	201
33	Станіслаус накликає на себе гнів творця со- лоних паличок, зустрічає душу, ніжнішу за шовкову стрічку, і молотком відбивається від од- нієї пекарської вдови	211
34	Станіслаус зустрічає паралітика-трясуна, ті- кає від власних жалощів і осягає вищий зміст поетичного мистецтва	216
35	Станіслаус стикається з Густавом, що диви- ться з-під крисів капелюха; Станіслаус вра- жений тим, як широко використовуються висівки і дивується з людини, яка живе без паспорта . .	223
36	Станіслаус оплачує весілля людини, яка мо- чить на пам'ятник, зближується з Густа- вом, що дивиться з-під широких крисів капелюха, і навчається високого мистецтва картярської гри	228
37	Станіслаус з радощів робить стойку на голо- ві, втрачає свого справжнього батька, зами- кається в собі і вирішує пройти курс поетичних наук	238
38	З допомогою науки Станіслаус набуває вмін- ня все розкласти на складові частини. Ме- фістофель в образі прихильника солдатського хліба навідує його і спокушає, але хазяйка пекарні вря- товує юнака	243
39	Від Станіслауса відвертаються боги вченості, він знову присвячує себе мистецтву поезії, і в хмарі борошняного пилу йому з'являється дів- чина-сарна	249
40	Станіслаус приходять до батька дівчини-сар- ни, зазирає в потаємні куточки поетової душі і поцілунками на кухні штовхає себе у вир нових страждань	257
41	Станіслаус ревнує Ліліан до чоловіка у білих рукавичках і вирішує внести ясність у своє духовне життя	265
42	Станіслаус марно бореться з сум'яттям у своє- му духовному житті, марширує під кренделем на прапорі і здригається, побачивши людину з круглим, як місяць, обличчям	268

- 43 Станіслаус виливає своє горе у віршах, намислює випустити у світ книжку з золотими трояндами і знов опиняється в полоні кохання . . . 274
- 44 Станіслауса, немов графйниного папугу, приковують до золотої обручки, запихають у родинну клітку, а він відточує снаряди золотих троянд 277
- 45 Станіслаусів постріл золотими трояндами влучає рикошетом у нього самого. Станіслаус вивчає природу винних парів, робить поступку капрізові дівчини і зміщується з рядами марширувальників 282

II. У ТРИВАЛИХ МАНДРАХ

Переклав Юрій Михайлюк

- Пролог, де розповідається про людей, з якими надалі буде зв'язане життя і страдницька доля Станіслауса 293
- 1 Станіслауса примушують самого себе виляти перед гордими вершниками, але він відмовляється, і його провчають цеглинами 304
- 2 Станіслаус витримує знущання, потрапляє за це в карцер, освітлює темряву карцера ліхтариком кохання і сподівається звідти з боку пруського ротмістра 309
- 3 Станіслаус зустрічає справжнього товариша і не впізнає його. Станіслаусове кохання вмирає біля дряпної огорожі, а кохану з'їдає осел у шпорах 314
- 4 Станіслаус шукає свободи, підноситься з допомогою свого товариша Вайсблата до сніжних духовних висот і дивиться звідти на болото буденного життя 319
- 5 Станіслауса змушують кланятися недокуркові, він знайомиться з батьком надлюдей і зрікається жінок 327
- 6 Станіслаус бореться з привидами, шукає надлюдину і стає молодим яструбом без пір'я 333
- 7 На Станіслауса, як сніг на голову, звалюється війна, він віддає свою долю в руки інших і дізнається про чудо зачаття на відстані 338
- 8 Станіслаус стає шостою частиною коня, переконується в недосконалості людських понять і зустрічає жінку, яка обманювала самого бога 343
- 9 Станіслаус рятує охопленого полум'ям чоловіка, дістає за свій добрий вчинок покарання і вирішує зігріти серце одруженням 350
- 10 Станіслаус чекає весілля, улепчує писаря і дізнається, що мусить одружуватись заочно . 356

11	Станіслаус приходить до вбивці реєструвати шлюб і гуляє своє весілля дивовижним чином у глиняному проваллі	362
12	Станіслаус їде з чужини на чужину, мусить милуватися дитиною свого фельдфебеля і відчуває, як перед ним відкривається величезна порожнеча	367
13	Станіслаус мерзне самотній у великому місті Парижі, викликає свого ельфа і з ненависті до фельдфебелів рятує закохану пару	372
14	Станіслаус шукає нову мету в житті, ставить під сумнів повноцінність філософів і опускається до естрадного мистецтва	381
15	Станіслаус виявляється славетним чарівником, частує п'яток фельдфебелів водою і зриває оплески естрадному мистецтву	388
16	Станіслаус дивиться на жінок з філософських висот і бачить, як на землю спускається гіпсовий ангел	394
17	Станіслаус кличе смерть, безноса відвертається від нього, і дивна закохана пара повертає його до життя	398
18	Станіслаус сумнівається у своєму поетичному покликанні і вступає в гільдію невизнаних поетів	403
19	Станіслаус зазирає в душу фельдфебеля, дістає бойове хрещення і зустрічається з божевільним	406
20	Станіслаус благоговіє перед іще не написаною книжкою; йому відкривають таємницю і викликають у нього сумніви	411
21	Станіслаус допомагає Августові Богдану зв'язати відьму, розчаровує свого старшого товариша Роллінга і робить з нього болотного утопленика	416
22	Станіслаус отримує листа з неба, ловить себе на злостивих думках і бачить, як його підпочий поет мчить назустріч загибелі	421
23	Станіслаус посилає в хлібі записку смертників, показує одне із своїх звичайних чудес і розв'язує малу війну між двома високими начальниками	427
24	Станіслаус мимоволі влаштовує прихід матері божої до свого товариша Крафтчека і дізнається від свого друга Вайсблата про передумови, потрібні для того, щоб написати книжку	431

25	Станіслаус знайомиться з війною, повзе туди, звідки чується плач, і виявляє, що воячки воюють самі з собою	436
26	Станіслаус перетворюється в траву трясучку і бере під сумнів місію свого підопічного поета	440
27	Станіслаус прощається із своїм конем і потрапляє на щасливі острови Одіссея	443
28	Станіслаус вважає себе трупом, якого кружними шляхами несуть до могили. Ним оволодіває дух поезії, і життя його стає світлішим	448
29	Станіслаус розмовляє з чужоземним священиком, закохується в чужоземну дівчину і відвертає знуцання з двох чужоземних пастухів	452
30	Станіслаус бачить, як віддаляється кохана, його надії гинуть, а слова стають гіркі, як алое	458
31	Станіслаус пересвідчується, що людяність не залишається без винагороди, він перетворюється на ченця і мандрує назустріч новим перетворенням	462
	«ЧУДОДИЙ» ТА ЙОГО АВТОР Післямова <i>Надії Матусової</i>	466

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. П. Логвиненко*
Художник *М. Г. Богданець*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректор *Т. В. Грузинська*

Виготовлено на Харківській
книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 16.III 1976 р.
Підписано до друку 23/VII 1976 р.
Папір № 3.
Формат 84 × 108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 15.
Умовн. друк. арк. 25,20.
Обліково-видавн. арк. 27,761,

**ЭРВИН
ШТРИТТМАТТЕР**

ЧУДОДЕЙ

РОМАН

Перевод с немецкого
О. Я. Словенко
и *Ю. Ф. Михайлока*

Серия «Дружба»

(На украинском языке)

Ціна 1 крб. 53 коп.
Замовл. 6-119.
Тираж 115 000.

1 крб. 53 коп.

Амбро

